หนังสือ

พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

คำนำ

เมื่อปีชวดโทศก พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยมหาราชาธิราชเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้าตรวจชำระ หนังสือ พระราชพงษาวดาร กรุงรัตน โกสินทร ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ลงพิมพ์ให้เปนวิญญาความรู้แก่ประชาชนทั้งหลาย แลหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรนั้น กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ฯ ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องตอนรัชกาลที่ ๑ ไว้ในท้ายพระราชพงษาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่มตอน ๑ นอกจากนี้ยังมีหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรทั้ง ๔ รัชกาล ซึ่งพระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี ฯ เรียบเรียงขึ้นไว้แต่ปีมะเส็งเอกศก พ.ศ. ๒๔๑๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าตรวจชำระให้สมควรแก่การพิมพ์ตามพระราชประสงค์ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ชำระหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร แต่ได้พิมพ์ส่วนรัชกาลที่ ๑ สำเร็จแล้ว แต่ในปีฉลูตรีศก พ.ศ. ๒๔๔๔ เล่ม ๑ เมื่อตั้งต้นตรวจชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อมา หนังสือเดิมมีแต่ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ฯ ฉบับเดียว เห็นความที่เรียบเรียงไว้ยังบกพร่องนักจะเปนด้วยท่านรีบเรียบเรียง แต่หาจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ใคร่จะได้ ครั้นจะตรวจชำระแต่พิมพ์เพียงเนื้อความเท่าที่ปรากฏในฉบับ

เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ฯ เห็นว่าจะไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านดังพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้รั้งรอมา เพื่อจะค้นหาหนังสือจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเข้าใจว่ายังจะหาได้ทั้งในหนังสือไทยและหนังสือต่างประเทศ แต่ประจวบติดราชการอื่นเสียด้วย การตรวจชำระหนังสือพระราชพงษาวดารจึงเริ่มร้างค้างมาหลายปี แต่ก็มิได้เสียเวลาเปล่าไปจากประโยชน์ที่เดียว ด้วยในเวลาระหว่างนั้นเวลาข้าพเจ้ามีโอกาสได้ค้นหาจดหมายเหตุเก่าทั้งที่ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง ได้พบหนังสือซึ่งเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงษาวดารในรัชกาลที่ ๒ หลายเรื่อง แต่ก็ยังมิได้ลงมือเรียบเรียง มาจนปีชาลฉศก พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ มีรับสั่งเตือน โดยทรงพระปรารภว่า หนังสือพระราชพงษาวดารเป็นหนังสือสำคัญสำหรับบ้านเมือง แต่เป็นหนังสือที่แต่งยาก ด้วยผู้แต่งต้องเป็นผู้มีโอกาสโดยเฉภาะจึงจะทำได้ ทรงพระดำริห์เห็นว่า ถึงแม้จะทำไม่ได้ดีพอใจที่เดียว ก็ควรข้าพเจ้าจะทำให้สำเร็จเสียสักชั้น ๑ คงจะเป็นประโยชน์มีมากกว่าน้อย ข้าพเจ้าเห็นชอบตามที่สมเด็จพระมหาสมณะทรงพระปรารภ จึงตกลงใจว่าจะลงมือชำระหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อเล่มรัชกาลที่ ๑ ซึ่งได้ทำมาแล้ว ในเวลาปรารภนั้น พอประจวบกับที่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ได้รับพระราชเสาวนีในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลือกหาเรื่องหนังสือถวาย สำหรับที่จะโปรดให้พิมพ์เป็นของแจกในการพระราช

กุศล ทรงพระราชทรัพย์เป็นทักษิณานุปทาน พระราชทานในงานศพ หม่อมราชวงษ์หญิงแบ้ว มาดากุล ณกรุงเทพ ในพระวรวงษ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงอุปการะเลี้ยงมาแต่ยังเยาว์ แลได้รับราชกิจสนองพระเดชพระคุณตลอดมาจนสิ้นชีพ เมื่อปีชาตศก จุลศักราช ๑๒๗๑ พ.ศ. ๒๔๕๗ ข้าพเจ้ามารฦกขึ้นว่า สกุลมาดากุลนี้ เปนสาขาในพระบรมราชจักรีวงษ์ อันสืบตรงลงมาแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ประการ ๑ แลได้เห็นทั้งในบานแพนกแลต้นฉบับ ต้นหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร ที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ฯ เรียบเรียงนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเปนพระโอยกาของหม่อมราชวงษ์หญิงแบ้ว ได้ทรงเปนพระธุระช่วยเหลือแลตรวจแก้ต้นฉบับเดิม ด้วยอีกประการ ๑ จึงคิดเห็นว่าถ้าพิมพ์หนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ให้ทันเปนของพระราชทานแจกในงานศพหม่อมราชวงษ์หญิงแบ้ว จะเปนการสมควรนักหนา ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระองค์ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย โดยเฉภาะเมื่อทรงรฦกได้ว่า หนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งให้ตรวจชำระลงพิมพ์การยังค้างอยู่ ถ้าโปรดให้พิมพ์ ก็เหมือนกับได้ทรงบำเพ็ญการอันเปนพระราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงให้สำเร็จด้วยอีกส่วน ๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้ารีบตรวจชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ทูลเกล้า ฯ ถวาย ข้าพเจ้าจึงได้

ตงมือชำระ แลเรียบเรียง พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๒ ฉบับที่พิมพ์เผยแพร่ แต่เมื่อปีขาลฉศก พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา

ข้าพเจ้าขอโอกาศชี้แจงแก่ท่านทั้งหลาย บรรดาได้อ่านหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้ตรวจชำระแลพิมพ์เมื่อปีฉลูศก นั้นให้ทราบสักน่อยหนึ่ง ว่าเมื่อครั้งข้าพเจ้าตรวจชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ นั้น ความตั้งใจของข้าพเจ้าเป็นแต่จะตรวจชำระเรื่อง แลจัดระเบียบการเรียบเรียงให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายขึ้นประการ ๑ กับเลือกเรื่องในจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งมาพบเมื่อภายหลังเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ฯ แต่งพระราชพงษาวดาร เติมลงให้ความบริบูรณ์กว่าฉบับเดิมอีกประการ ๑ หนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้เรียบเรียงแลพิมพ์เมื่อปีฉลูศก นั้น ที่จริงไม่แปลกกับฉบับที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ฯ ได้ทำไว้นัก ระหว่างเวลาแต่นั้นมา จนเมื่อมาจับทำพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ตราบ ข้าพเจ้าได้แต่งหนังสือเรื่องอื่นๆ อันเนื่องด้วยพงษาวดาร มีอธิบายพระราชพงษาวดารกรุงเก่าเป็นต้น ดังเกตดูผู้อ่านพอใจที่จะทราบทั้งตัวเรื่องแลข้อวินิจฉัยในพงษาวดาร หรือถ้าจะว่าอีกอย่าง ๑ ทุกวันนี้มีผู้เอาใจใส่ศึกษา พงษาวดารในทางวินิจฉัยใคร่ครวญคิดเหตุผลในเรื่องพงษาวดารมากขึ้น ไม่อ่านไปเปล่าๆ ดังแต่ก่อน อันนี้นับว่าเป็นคุณเกิดขึ้นในการศึกษาของบ้านเมือง เมื่อมีความรู้สึกอยู่อย่างนี้ ข้าพเจ้าจึงแต่งหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ในทางที่จะให้ผู้อ่านได้วินิจฉัย แลเข้าใจเหตุผลในเรื่องพงษาวดาร เพราะฉนั้น

ลักษณที่เรียบเรียงจึงผิดกับหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้ทำมาแล้ว ทั้งสำนวนแลวิธีเรียบเรียง จะเรียกว่าแต่งใหม่ทีเดียวก็ได้ แต่ถึงกระนั้นเนื้อเรื่องก็ยังต้องอาไศรยพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ฯ เปนหลักความ เพราะท่านได้รวบรวมไว้แล้ว เปนแต่แห่งใดเห็นคลาศเคลื่อนโดยมีหลักฐาน ข้าพเจ้าจึงแก้ไข กับได้เพิ่มเติมเรื่องที่มาพบใหม่เข้าหลายแห่ง ให้ความบริบูรณ์เท่าที่สามารถจะทำได้

การแต่งหนังสือพงษาวดารโดยวิธีทางวินิจฉัย มีความลำบากเปนข้อสำคัญอยู่อย่าง ๑ คือ เรื่องตอนใดที่ผู้แต่งมีความสงไสยว่าความจริงแท้จะเปนอย่างไร โดยเหตุหนังสือเก่าที่ได้พบกล่าวความไม่ต้องกันบ้าง บางทีเรื่องที่เรียบเรียงไว้แต่ก่อน พิเคราะห์ดูไม่สมเหตุสมผลในทางวินิจฉัยบ้าง ความเหล่านี้ในการตรวจชำระจำต้องลงเนื้อเห็นตัดสินว่า เรื่องที่จริงน่าจะเปนอย่างไร การตัดสินนี้เปนฉวัดความลำบาก ด้วยผู้แต่งเช่นข้าพเจ้าเกิดไม่ทันจะรู้เห็นเรื่องหรือเหตุการณ์นั้น ๆ ว่าความจริงแท้เปนอย่างไร จำต้องเดาโดยพิเคราะห์จดหมายเหตุที่พบบ้าง บางทีต้องเดาเอาแต่โดยอัตโนมัติบ้าง ในตอนที่ต้องเดาเหล่านี้ ถ้าผู้แต่งไม่ระวังตัวดีอาจจะกลายไปเปนผู้ลวงโลก แลกลับทำให้เรื่องหนังสือนั้นเสียไปได้ด้วย การแต่งหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ มีข้อความที่ต้องตัดสินแลต้องเดาหลายแห่ง ข้าพเจ้าบอกไว้ในตัวเรื่องบ้าง ทำเปนคำอธิบายหมายเลขไว้บ้าง ข้าพเจ้าได้ตั้งใจระวังบอกหลักฐานที่พบหรือคิดเห็นอย่างนั้น ๆ ด้วยเหตุ

ใด ให้ปรากฏแก่ผู้อ่าน ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ หนังสือพระราชพงษาวดารเล่มนี้ บางแห่งจึงมีคำอธิบายหมายเลขยืดยาว อาจจะทำให้ผู้อ่านเบื่อหน่ายในการที่ต้องพลิกหาคำอธิบาย ถ้าความรำคาญเกิดขึ้นแก่ท่านผู้ใด ขอจงให้อภัยโทษแก่ข้าพเจ้า และจงเข้าใจความวิตกอันเป็นเหตุให้ต้องทำอย่างนั้นด้วย ข้าพเจ้าเชื่อว่าต่อไปภายน่า คงจะมีผู้ศึกษาโบราณคดีที่จะเอาเป็นธุระตรวจสอบเรื่องพระราชพงษาวดารแต่แต่งเติมแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นไปโดยลำดับ แต่หวังใจว่าผู้ที่จะตรวจสอบแก้ไขจะระวังด้วยความรู้สึกรับผิดชอบของผู้แต่งหนังสือพงษาวดาร ดังกล่าวมาแล้ว

การเรียบเรียงพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่พิมพ์เล่มนี้ ในบรรดาข้อสังเกตแสดงความคิดเห็นของข้าพเจ้าประการใด ข้าพเจ้าได้กราบทูลหารือพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ เหมือนอย่างที่พระองค์ท่านกับข้าพเจ้าได้เคยช่วยกันทำหนังสือเรื่องอื่น ๆ มาในน่าที่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณแต่ก่อน และหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่องนี้ ท่านได้ทรงรับเป็นพระธุระตรวจใบแก้ในเวลาพิมพ์ด้วยอีกชั้น ๑ แต่ทรงตรวจได้ไม่กี่ยก กรมพระสมมต ฯ ก็สิ้นพระชนม์เสีย ทำให้ข้าพเจ้าว้าเหว่พันที่จะหาถ้อยคำมารำพรรณให้เท่าถึงความรู้สึกเสียใจได้ ผู้ที่ได้ช่วยข้าพเจ้าในการแต่งหนังสือเรื่องนี้ นอกจากกรมพระสมมตอมรพันธุ์ยังมีผู้อื่นอีก คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ ได้ทรงรับธุระหารือและช่วยทรงตอบส่วนข้อสังเกตหลายครั้ง

พระองค์ ๑ พระราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา เป็นผู้ตรวจใบแก้ แลช่วยหาหนังสือส่วนภาษาไทยให้สอบอีกพระองค์ ๑ ดอกเตอร์แฟรงก์เฟอร์เตอร์ บรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ได้ช่วยหาหนังสือภาษาอังกฤษสำหรับที่จะสอบส่วนคน ๑ หลวงไพรสณฑ์สาครักษ์ (เทียน สุพินทุ) กรมป่าไม้ ได้ช่วยหาพงษาวดารพม่า ขุนบวรวรรณกิจ (เตี้ยม) พนักงานหอพระสมุด ฯ เป็นผู้ช่วยค้นหนังสือในหอพระสมุด ฯ อีกคน ๑ ส่วนการเขียนนั้น หลวงพิพิธสุนทร (จิตร จิตตะยโศธร) เปรียญ ในกระทรวงมหาดไทย แต่ยังเป็นขุนพินิจอักษร กับนายชิดพนักงานหอพระสมุด ฯ ได้ช่วยข้าพเจ้าทั้งในการเขียนแลตัดพิมพ์ ซึ่งเป็นการหนักแรงแก่เขาทั้ง ๒ ไม่ใช่น้อย สมควรจะแสดงอุปการคุณที่ข้าพเจ้าได้รับในการแต่งหนังสือเรื่องนี้ให้ปรากฏ

ในที่สุดข้าพเจ้าขอแสดงแก่ท่านผู้อ่านอีกครั้ง ๑ ว่าหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่พิมพ์เล่มนี้ แม้ข้าพเจ้าได้ตั้งใจทำโดยเต็มสติปัญญา ก็มิได้หนงใจว่าข้อความที่ได้แต่ง หรือความคิดที่ได้ลงไว้ จะพ้นจากความวิปลาศคลาศเคลื่อนไปทีเดียว ท่านทั้งหลายจงอ่านด้วยวิจารณปัญญา จึงจะสมควรแก่วิไสยของผู้ศึกษาโบราณคดี

อนึ่งพระราชกุศลบุญราษี ซึ่งสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี ทรงบำเพ็ญในการพิมพ์หนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ เป็นครั้งแรก เพื่อพระราชทานความรู้แก่ประชาชนโดยกระแสพระราชดำริห์ ดังแสดงมาแล้ว เป็นพระราชกุศลอันถอปรด้วยสาระประโยชน์วิเศษทั้งในคดีโลกแลคดีธรรม กรรมการหอพระสมุด

วชิรญาณเชื่อว่า บรรดาผู้ที่ได้อ่านหนังสือนี้ จะถวายอนุโมทนา สาธุการทั่วกัน

ถนอม กิตติขจร ภาพ.

หอพระสมุดวชิรญาณ
วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

สารบาญ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ สวรรคต น่า ๑

สมเด็จพระมหาอุปราชทรงดำเร็จราชการ " ๑

จัดการพระบรมศพ " ๒

คำนานพระโกษฐทองใหญ่ " ๒

อัญเชิญสมเด็จพระมหาอุปราชเสวยราชย์ " ๓

ถือน้ำกระทำสัตย์ถวายสมเด็จพระมหาอุปราช " ๔

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒

เมื่อก่อนเสด็จผ่านพิภพ " ๔

พระราชสมภพ " ๔

ทรงศึกษาอักขรสมัย " ๕

ตามเสด็จการสงคราม " ๕

โสกันต์ " ๕

คำปฤกษาความขอบ ครั้งประดิษฐานพระราชวงษ์ " ๖

เปนเจ้าพ้ากรมหลวง " ๖

รับราชการสงคราม " ๖

ทรงผนวช " ๗

มีพระอรรคชายา แลเจ้าพ้าพระโอรส " ๘

ทรงปฏิบัติการ " ๙

รับอุปราชาภิเศก หน้า ๑๐
เหตุการณ์บ้านเมืองในขณะเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ,, ๑๑
เหตุการณ์ทางเมืองพม่า ,, ๑๒
เหตุการณ์ทางเมืองญวน ,, ๑๒
เหตุการณ์ภายใน ,, ๑๒
เกิดเหตุเรื่องเจ้าพ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต ,, ๑๓
พระราชพิธีบรมราชาภิเศก ,, ๑๕
ตำนานการตั้งตำราบรมราชาภิเศก ,, ๑๕
เรื่องบรมราชาภิเศกพระเจ้ากรุงธนบุรี ,, ๑๕
วินิจฉัยเหตุที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร ,, ๑๗
พระราชมณเฑียรแรกสร้างในกรุงรัตนโกสินทร ,, ๑๗
พระราชพิธีปราบดาภิเศกรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๘
ทำพระตำราบรมราชาภิเศก ,, ๑๘
ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๘
การเปลี่ยนแปลงเมื่อพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๒ ,, ๑๙
จดหมายเหตุเรื่องบรมราชาภิเศกในรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๐
ผู้อำนวยการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๑
จารึกพระสุพรรณบัตร ,, ๒๑
เรื่องพระราชมณเฑียรที่ทำพิธีบรมราชาภิเศก ,, ๒๒
แต่งบริเวณพระราชพิธี ,, ๒๓
ที่ประทับราชาภิเศก ,, ๒๓

น้ำสรงบรมราชาภิเศก	น่า	๒๓
จัดที่ทำพิธีบรมราชาภิเศก	,,	๒๓
พระแท่นมณฑล	,,	๒๓
พระที่นั่งอัฐทิศ	,,	๒๕
พระที่นั่งภัทรบิฐ	,,	๒๕
จัดที่ทำพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร	,,	๒๕
โรงพิธีโหรพราหมณ์	,,	๒๕
ตั้งศาลาฉัตทานแลห้ามฆ่าสัตว ห้ามขายสุรา	,,	๒๕
เริ่มงาน	,,	๒๖
สวดมนต์	,,	๒๖
เลี้ยงพระ	,,	๒๗
สรงมุรธาภิเศก	,,	๒๗
พระราชาคณะถวายน้ำ	,,	๒๗
ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ	,,	๒๗
ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ	,,	๒๗
พราหมณ์ถวายศิริราชสมบัติ	,,	๒๗
มีพระราชโองการ	,,	๒๙
พระสงฆ์ถวายพระพร	,,	๓๐
เสด็จออกรับราชสมบัติ	,,	๓๐
เฉลิมพระราชมณเฑียร	,,	๓๑
เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ	,,	๓๑

เตียบพระนคร น่า ๓๒
กระบวนแห่เสด็จเตียบพระนคร ,, ๓๓
พระราชพิธีอุปราชาภิเศก ,, ๓๕
จารึกพระสุพรรณบัตร ,, ๓๕
ทำพิธีในพระราชวังบวร ฯ ,, ๓๖
จัดที่ทำพิธีอุปราชาภิเศก ,, ๓๖
พระแท่นมณฑล ,, ๓๗
โรงพิธีโหรพราหมณ์ ,, ๓๗
พระบัณฑูรเสด็จมาประทับแรมในวังหลวง ,, ๓๘
แห่เสด็จพระบัณฑูรไปยังพิธี ,, ๓๘
กระบวนแห่ ,, ๓๘
พระบัณฑูรเสด็จไปเลี้ยงพระ ,, ๓๙
อุปราชาภิเศก ,, ๔๐
พระราชประวัติกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ,, ๔๑
การอันเนื่องต่อพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ,, ๔๓
ตั้งพระราชาคณะ ,, ๔๒
สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๒ ,, ๔๒
ตั้งเสนาบดี ,, ๔๓
เสนาบดีในรัชกาลที่ ๒ ,, ๔๕
ชำระสะสางความ ,, ๔๖
ปล่อยนักโทษ ,, ๔๗

หอสมุดแห่งชาติ

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ

สักเลข	น่า	๔๗
พระราชกำหนดสักเลขรัชกาลที่ ๒	"	๔๗
เรื่องเดินส่วนเดินนา	"	๕๒
วิธีเดินส่วน	"	๕๒
วิธีเดินนา	"	๕๓
พระราชกำหนดห้ามฝิ่น	"	๕๕
เรื่องศึกพม่าตีเมืองถลาง	"	๕๗
อธิบายเรื่องศึกพม่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑	"	๕๗
พม่าขอเป็นไมตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๑	"	๖๐
พม่าเตรียมทัพจะยกมาเมื่อปลายรัชกาลที่ ๑	"	๖๐
เหตุขัดข้องเกิดขึ้นแก่พม่า	"	๖๑
ถึงรัชกาลที่ ๒ พม่ายกมาตีเมืองถลาง เมืองชุมพร	"	๖๑
จัดกองทัพกรุง ๆ ไปรบพม่า	"	๖๒
พม่าล้อมเมืองถลาง	"	๖๒
แต่งกองทัพไทยไปช่วยเมืองถลาง	"	๖๓
พระยาท้ายน้ำรบพม่าที่เกาะขนัก	"	๖๔
พม่าตีเมืองถลางได้ก่อนกองทัพไทยไปถึง	"	๖๕
กองทัพไทยชะนะพม่าที่เมืองถลาง	"	๖๕
กองทัพไทยชะนะพม่าที่เมืองชุมพร	"	๖๖
รวมครัวเมืองถลางตั้งเมืองพังงา	"	๖๖
กองทัพกลับ	"	๖๖

อุปฮาดเมืองนครพนมกับพรรคพวกอพยพเข้ามาณกรุง ฯ น่า ๖๗
เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวน เมืองเขมร ,, ๖๗
ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งแรกในรัชกาลที่ ๒ ,, ๖๗
อธิบายเรื่องราวเมืองเขมร ,, ๖๗
ครั้งขอมหย่อนอำนาจ ,, ๖๗
เกิดประเทศจำปา (จาม) ,, ๖๘
ประเทศญวนเดิม ,, ๖๘
ญวนได้ประเทศจำปา ,, ๖๘
ภูมิประเทศเมืองญวน ,, ๗๐
เหตุที่ญวนตั้งเมืองเว้เป็นราชธานี ,, ๗๐
ผลที่ญวนตั้งเมืองเว้เป็นราชธานี ,, ๗๐
อำนาจไทยกับญวนที่มีในเมืองเขมร ,, ๗๑
เขมรกับไทยเมื่อขุนหลวงเถกิงขึ้นครองราชย์ ,, ๗๑
เขมรกับไทยครั้งกรุงธนบุรี ,, ๗๑
เขมรแตกเป็นสองพวก ,, ๗๒
เขมรพวกพึ่งไทยได้เป็นใหญ่ ,, ๗๒
เขมรพวกพึ่งญวนเป็นขบถฆ่าเจ้ากรุงกัมพูชา ,, ๗๓
เรื่องพระยายมราช (แบน) ,, ๗๕
เขมรพวกพึ่งญวนได้เป็นใหญ่ ,, ๗๕
พ้าทะละหะ (มู) สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ,, ๗๕

พระเจ้ากรุงธนบุรีให้กองทัพพาลูกเธอไปอภิเศก
เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา หน้า ๗๕
กองทัพต้องกลับด้วยเกิดจลาจลทางกรุงธนบุรี " ๗๕
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ปราบดาภิเศก " ๗๕
ราชวงษ์ญวนเสียเมืองไซ่ง่อนแก่พวกญวนขบถ ๗๖
องเชียงสือเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุง ฯ " ๗๖
พวกเขมรพึ่งไทยได้เป็นใหญ่ " ๗๖
พระยายมราช (แบน) พาราชวงษ์เขมรที่ยังเหลืออยู่
เข้ามากรุง ฯ " ๗๖
พวกแขกจามกับเขมรแย่งกันเป็นใหญ่ในกรุงกัมพูชา " ๗๗
พวกจามแพ้เขมร " ๗๗
ทรงตั้งพระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์
ไปรักษากรุงกัมพูชา " ๗๗
เรื่ององเชียงสือ " ๗๗
องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่กรุงเทพ ฯ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๑ " ๗๘
ไทยช่วยองเชียงสือครั้งแรก " ๗๘
พวกองเชียงสือที่เมืองญวนคบคิดกับสังฆราชฝรั่งเศส " ๗๘
องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ " ๗๙
กรมพระราชวังบวร ฯ จะให้ตามจับองเชียงสือ " ๗๙
ทรงพระราชดำริห์จะช่วยองเชียงสือ " ๗๙

วินิจฉัยพระราชดำริห์ น่า ๘๐
องเชียงสือไปอยู่เกาะภูด์ " ๘๑
พระราชทานกำลังช่วยองเชียงสือ " ๘๑
องเชียงสือทำสัญญากับฝรั่งเศส " ๘๑
เมืองฝรั่งเศสเกิดจลาจล ช่วยองเชียงสือไม่ได้ " ๘๒
องเชียงสือได้นายทหารฝรั่งมาช่วย " ๘๒
องเชียงสือตีได้มณฑลทางใน " ๘๒
องเชียงสือตั้งตัวเปนเจ้าอนัมก๊ก ยอมเปนประเทศราช
ขึ้นกรุงสยาม " ๘๒
เจ้าอนัมก๊กเกิดอริกับเจ้าพระยาภักดีบดินทร์ " ๘๓
เรื่องเจ้าอนัมก๊กกับพวกเขมรซึ่งเคยพึ่งญวน " ๘๓
อภิเศกนักพระองค์เอง เปนสมเด็จพระนารายน์ราชา
ครองกรุงกัมพูชา " ๘๓
ให้เจ้าพระยาภักดีบดินทร์ครองเมืองพัดบอง " ๘๓
ยกเมืองพัดบองเลี่ยมราฐมาขึ้นกรุง ฯ " ๘๔
สมเด็จพระนารายน์ราชาพิราไลย " ๘๔
พ้าทะหะ (ปก) ตำแหน่งราชการกรุงกัมพูชา " ๘๔
องเชียงสือเจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวนตลอดอาณาเขตร " ๘๔
เจ้าอนัมก๊กตั้งตัวเปนพระเจ้าเวียดนามยาลอง " ๘๔
ความประพฤติของพระเจ้ายาลองต่อกรุงเทพ ฯ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๑ " ๘๕

อภิเศกนักพระองค์จันทร เปนสมเด็จพระอุไทยราชา
กรองกรุงกัมพูชา น่า ๗๕
สมเด็จพระอุไทยมีความโทมนัศต่อกรุงเทพ ฯ ,, ๗๖
เหตุที่สมเด็จพระอุไทยมีความโทมนัศ ,, ๗๖
สมเด็จพระอุไทยไม่เข้ามาถวายบังคมเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ,, ๗๗
วินิจฉัยเหตุที่สมเด็จพระอุไทยเอาใจออกหากจากไทย ,, ๗๗
ทรงตั้งนักพระองค์ส่งวนเปนอุปโยราช นักพระองค์อิ่ม
เปนอุปราช กรุงกัมพูชา ,, ๗๑
เรื่องทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๑ ,, ๗๒
แห่รับพระราชสาส์นญวน ,, ๗๓
รับทูตญวน ,, ๗๓
เรื่องญวนขอเมืองไผทมาศ ,, ๗๔
ตำนานเมืองไผทมาศ ,, ๗๔
เหตุที่พระราชทานเมืองไผทมาศแก่ญวน ,, ๗๕
เรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช ,, ๗๕
เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการ ,, ๗๖
วินิจฉัยเหตุที่โปรดให้เจ้านายกำกับราชการ ,, ๗๗
ลักษณะกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงปฏิบัติราชการ
เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ,, ๗๗
เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ,, ๗๗
เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ,, ๗๗

กรมหมื่นศักดิพลเสพ น่า ๙๘
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร " ๙๙
กรมหมื่นเทพพลภักดิ " ๙๙
กรมหมื่นรักษ์รณเรศ " ๙๙
กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร " ๙๙
เรื่องทูตไปเมืองจีนครั้งที่ ๓ " ๙๙
อธิบายเรื่องทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ " ๑๐๐
เรื่องตั้งกรมสมเด็จพระพันปีหลวง " ๑๐๑
จาฤกพระสุพรรณบัตร " ๑๐๑
ทำพิธีที่พระตำหนักดิน " ๑๐๑
สรงมุรธาภิเศก " ๑๐๑
ถวายพระสุพรรณบัตร " ๑๐๒
ว่าด้วยราชนิกูลบางช้าง " ๑๐๒
เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๓ " ๑๐๓
มีศุภอักษรเกณฑ์กองทัพเขมรมาช่วยเตรียมรบพม่า " ๑๐๓
สมเด็จพระอุไทยไม่ทำตามศุภอักษร " ๑๐๔
พวกอุปโยราชเกณฑ์ทัพตามศุภอักษร " ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยฆ่าขุนนางเขมรที่เกณฑ์ทัพ " ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยขอกำลังญวนช่วยป้องกันไทย " ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยมีศุภอักษรมาแก้ตัวทางกรุงเทพ ฯ " ๑๐๕
ญวนให้กองทัพขึ้นมาช่วยป้องกันสมเด็จพระอุไทย " ๑๐๕

สมเด็จพระอุไทยแต่งทัพเขมรมารักษาด่านทางด่อแดนไทย น่า ๑๐๖
ทัพญวนถอยกลับไซ่งอน ,, ๑๐๖
ข้าหลวงไทยลงไปไม่ทันพบญวน ,, ๑๐๖
งานพระบรมศพ ,, ๑๐๗
สร้างพระเมรุ ,, ๑๐๗
งานสมโภชพระบรมธาตุ ,, ๑๐๗
แห่พระบรมศพสู่พระเมรุ ,, ๑๐๙
เรื่องใช้เกริ่นเชิญพระบรมศพครั้งแรก ,, ๑๑๐
สมโภชพระบรมศพ ,, ๑๑๐
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ ,, ๑๑๑
ลอยพระอังคาร ,, ๑๑๑
งานพระบรมอัฐิ ,, ๑๑๑
เรื่องจัดการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ ,, ๑๑๒
เลื่อนเจ้าพระยานคร (พัฒน์) เป็นสางวาง ,, ๑๑๒
ทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) เป็นพระยานคร ,, ๑๑๒
ทรงตั้งหลวงฤทธินายเวรมหาดเด็ก (จ่ง) เป็นพระยา
สงขลา ,, ๑๑๓
เรื่องเมืองนคร ฯ ครั้งกรุงธนบุรี ,, ๑๑๓
เรื่องเมืองไทรบุรี เมืองปัตตานี ในครั้งกรุงธนบุรี ,, ๑๑๖
เรื่องเมืองนครครั้งรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๑๗
เรื่องหัวเมืองฝ่ายตวันตกครั้งรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๑๗

พม่าตีหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกครั้งรัชกาลที่ ๑ น่า ๑๑๗
เมืองไทรบุรี เมืองตรังกานู มายอมขึ้นไทย ,, ๑๑๗
กองทัพไทยตีเมืองปัตตานี ,, ๑๑๗
วินิจฉัยเรื่องเมืองนคร ฯ สงขลา ที่ความคลาดกัน
ในหนังสือพงษาวดาร ,, ๑๒๐
เรื่องเมืองปัตตานีเปนขบถในรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๒๑
เรื่องบันน่าที่เมืองนคร ฯ กับสงขลา ในการกำกับเมืองแขก ,, ๑๒๒
เรื่องแยกเมืองปัตตานีเปน ๗ เมือง ,, ๑๒๒
เรื่องปราบดาโต๊ะปักดันเมืองยิหริ่งในรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๒๓
เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๒ ,, ๑๒๓
มหาอุปโยราชหนีสมเด็จพระอุไทยมาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว ,, ๑๒๓
โปรดให้เจ้าพระยายมราชยกกองทัพไทยไประงับวิวาท ,, ๑๒๔
สมเด็จพระอุไทยขับไล่ข้าหลวงผู้ถือหนังสือของเจ้าพระยา
ยมราช ,, ๑๒๕
เจ้าพระยายมราชพามหาอุปโยราชยกกองทัพเข้าในแดน
กรุงกัมพูชา ,, ๑๒๕
สมเด็จพระอุไทยหนีลงไปอยู่เมืองพนมเปน ,, ๑๒๖
มหาอุปราชกับนักพระองค์ด้วงหนีมาหากองทัพไทย ,, ๑๒๖
เจ้าพระยายมราชถึงเมืองบันทายเพ็ชร ,, ๑๒๗
สมเด็จพระอุไทยหนีไปเมืองไซ่งอน ,, ๑๒๗
ญวนแตสมเด็จพระอุไทยไม่ตอบหนังสือเจ้าพระยายมราช ,, ๑๒๗

ทูตไทยออกไปคำนับศพติ๊กไทยเฮากรุงเวียดนาม น่า ๑๒๗
เรื่องพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๒๙
สมโภชรับพระพุทธบุษยรัตนที่เมืองสระบุรีแลกรุงเก่า ,, ๑๒๙
แห่พระพุทธบุษยรัตนเข้าพระนคร ,, ๑๒๙
สมโภชพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๐
ตำนานพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๑
รูปลักษณฐานพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๑
แรกพบพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๒
เจ้าไชยกุมารเมืองจำปาศักดิ์ได้พระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๒
ท้าวพระยาเมืองจำปาศักดิ์บวงสรวงพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๓
ทรงบุรณะพระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๕
แต่งหอสุราไลยพิมานที่ไว้พระพุทธบุษยรัตน ,, ๑๓๕
เกิดเหตุเรื่องเขมรตอนที่ ๓ ,, ๑๓๖
ญวนแกล้งถ่วงเวลาละให้กองทัพไทยกลับบ้านอยู่
เมืองบันทายเพ็ชร ,, ๑๓๖
เจ้าพระยามราชให้เผาเมืองบันทายเพ็ชร เมืองพนมเปน
เมืองกระพงหลวง แล้วกวาดครัวเขมรกลับมา ,, ๑๓๖
นักพระองค์เขมรทั้ง ๓ เข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ,, ๑๓๗
สั่งให้ทูตไทยทูลเรื่องเมืองเขมรแก่พระเจ้าเวียดนามยาลอง ,, ๑๓๗
พระเจ้าเวียดนามมีพระราชสาสนตอบกลับเข้ากับสมเด็จ
พระอุไทย ,, ๑๓๘

พระเจ้าเวียดนามยาลอง ขอให้ทูตไทยออกไปพร้อม
กับญวน พาสมเด็จพระอุไทยกลับมาเมือง น่า ๑๓๗
เหตุที่ไทยยอมทำตามพระเจ้าเวียดนาม " ๑๓๙
พระยามหาอำมาตย์เป็นทูตไปเมืองญวน " ๑๓๙
องค์กุนผู้สำเร็จราชการมณฑลในรับทูตไทยที่เมือง
ไซ่ง่อน " ๑๓๙
พระเจ้ายาลองรับทูตไทยที่เมืองเว้ " ๑๔๐
สมเด็จพระอุไทยตั้งเมืองพนมเปนเปนราชธานี " ๑๔๑
เหตุที่เขมรนิยมญวน " ๑๔๓
ผลที่เขมรนิยมญวน " ๑๔๓
พระราชพิธีถลงสรง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ " ๑๔๔
เหตุที่ทำพิธีถลงสรง " ๑๔๔
ที่สรง " ๑๔๔
สวดมนต์ " ๑๔๖
ถลงสรง " ๑๔๗
สมโภช " ๑๔๘
พระราชทานพระสุพรรณบัตร " ๑๔๘
ได้พระยาเสวตรกุญชรช้างเผือกเมืองโพธิสัตว์ " ๑๕๐
เรื่องที่ควรได้ " ๑๕๐
รับแขกสมโภชพระยาเสวตรกุญชร " ๑๕๑

เรื่องตั้งกรมเจ้านาย ในรัชกาลที่ ๒ น่า ๑๕๓
ตั้งกรมคราวบีรกาเบญจศก ,, ๑๕๓
ตั้งกรมคราวอื่น ,, ๑๕๔
เรื่องบีดน้ำบางแก้ว ,, ๑๕๕
อธิบายด้วยทางลำน้ำเจ้าพระยาที่กรุงเก่า ,, ๑๕๕
เหตุที่บีดแม่น้ำที่บางแก้ว ,, ๑๕๖
ไฟใหญ่ไหม้ในพระนคร ,, ๑๕๖
เรื่องสร้างพระมณฑปพระพุทธบาท ,, ๑๕๖
เรื่องพม่าขอเปนไมตรี ,, ๑๕๗
ข่าวเรื่องพระเจ้าอังวะปดุงจัดการพุทธจักร ,, ๑๕๗
พระเจ้าปดุงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ ,, ๑๕๙
ราษฎรถูกเกณฑ์เดือดร้อน ,, ๑๕๙
พม่าเกิดสงครามกับกระแซ งดสร้างพระเจดีย์ ,, ๑๕๙
พระเจ้าอังวะแต่งไทยเปนทูตให้ถือศุภอักษรมาเจรจา
ความเมือง ,, ๑๖๐
เนื้อความในศุภอักษรพม่า ,, ๑๖๐
เหตุที่ไทยไม่เชื่อถือพม่ามาแต่ก่อน ,, ๑๖๑
ศุภอักษรไทยตอบพม่า ,, ๑๖๑
หนังสือพระยากาญจนบุรีถึงเจ้าเมืองเมาะตมะ ,, ๑๖๒
หนังสือพม่ามาแขวนไว้ที่ด่านศิงขร ,, ๑๖๗
หนังสือพระยาพดสงครามแขวนตอบพม่า ,, ๑๖๗

หนังสือพม่าแขวนที่ปลายด่านเมืองกาญจนบุรี น่า ๑๖๙
เรื่องสร้างเมืองนครเชียงขันธ์ ,, ๑๗๑
การที่กะไว้แต่ในรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๗๑
สร้างเมืองนครเชียงขันธ์ ,, ๑๗๑
ย้ายครัวมอญมารักษาเมืองนครเชียงขันธ์ ,, ๑๗๑
ป้อมสร้างที่เมืองนครเชียงขันธ์ ,, ๑๗๒
ทำทุ่นขึงกันทางน้ำ ,, ๑๗๒
สร้างวัดทรงธรรม ,, ๑๗๒
เรื่องตั้งเมืองประเทศราชมณฑลพายัพ ,, ๑๗๓
กลับตั้งเมืองนครลำพูน ,, ๑๗๓
เรื่องเมืองเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน
เมื่อเสียกรุงเก่า ,, ๑๗๓
เรื่องเจ้า ๗ คน ,, ๑๗๔
เรื่องเมืองตั้ง ๓ เมื่อครั้งกรุงธนบุรี ,, ๑๗๔
เรื่องเมืองตั้ง ๓ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๗๕
เรื่องสมณะทูตไปลังกา ,, ๑๗๖
เรื่องพระเณรลังกาเข้ามา เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ,, ๑๗๖
พระลังกาเข้ามา เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ,, ๑๗๖
เหตุที่ให้สมณะทูตไปลังกา ,, ๑๗๗
ชื่อสมณะทูต ,, ๑๗๗
สิ่งของพระราชอุทิศ ,, ๑๗๘

ส่งสมณะทูตออกจากกรุงเทพ ฯ น่า ๑๗๙
สมณะทูตเรือเสียที่อ่าวชุมพร " ๑๗๙
ส่งสมณะทูตต่อไปถึงเมืองนคร ฯ " ๑๗๙
สมณะทูตออกจากเมืองนคร ฯ " ๑๘๐
สมณะทูตถึงลังกาทวีป " ๑๘๐
การต้อนรับสมณะทูตที่ลังกาทวีป " ๑๘๑
สมณะทูตกลับกรุงเทพ ฯ " ๑๘๒
ที่ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ ที่สมณะทูตได้มาจากลังกาทวีป " ๑๘๓
เรื่องเขมรตีเมืองพัดบอง " ๑๘๔
สมเด็จพระอุไทยทำกลอุบายให้กองทัพมาตีเมืองพัดบอง " ๑๘๔
พระยารามกำแหง กับพระยาอภัยภูเบศร์ จัดการ
ป้องกันเมือง " ๑๘๕
กองทัพเขมรเกิดรบกับพวกเมืองพัดบอง " ๑๘๕
พวกเขมรสู้ไม่ได้ ถอยกองทัพไป " ๑๘๕
กรุงเทพ ฯ ให้ข้าหลวงลงไปสืบเอาความจริง " ๑๘๖
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ยกกองทัพไปรักษาเมืองพัดบอง " ๑๘๖
มีศุภอักษรบอกความให้ญวนทราบ " ๑๘๖
ญวนมีศุภอักษรเข้ากับเขมร " ๑๘๖
เรื่องมอญอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบารมี " ๑๘๙
เหตุที่มอญกับพม่าเป็นข้าศึกกันมาแต่ก่อน " ๑๘๙
เหตุที่มอญจะขบถต่อพม่า เมื่อในรัชกาลที่ ๒ " ๑๙๐

ครัวมอญอพยพเข้ามาพึ่งพระบารมี หน้า ๑๙๑
กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปรับครัวมอญที่เมืองนนทบุรี " ๑๙๑
สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี " ๑๙๑
ที่ภูมิลำเนาตั้งครัวมอญ " ๑๙๑
เรื่องจัดการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช " ๑๙๒
กรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จไปปลงศพเจ้าพระยา
สุธรรมมนตรี (พัฒน์) " ๑๙๒
จัดระเบียบการปกครองเมืองนคร ฯ " ๑๙๓
วินิจฉัยทำเนียบหัวเมือง " ๑๙๔
หัวเมืองเอก " ๑๙๕
หัวเมืองโท " ๑๙๖
หัวเมืองตรี " ๑๙๖
หัวเมืองจัตวา " ๑๙๗
ทำเนียบกรมการหัวเมือง " ๑๙๗
เรื่องจัดตำแหน่งเปนฝ่ายขวาฝ่ายซ้าย " ๑๙๗
ศักดินากรมการเมืองนคร ฯ " ๑๙๘
ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมือง " ๑๙๙
เรื่องตราตำแหน่งเครื่องยศแลที่เก็บผลประโยชน์ " ๒๐๐
จัดหมวดกรมในกรมการ " ๒๐๑
การปกครองท้องที่ " ๒๐๒

เรื่องตั้งเมืองกลันตันเป็นประเทศราช น่า ๒๐๓
พระยากลันตันวิวาทกับพระยาตรังกานู ,, ๒๐๓
เมืองกลันตันขอขึ้นกรุงเทพ ฯ พระยาส่งขลาไม่ยอม ,, ๒๐๓
พระยานคร ฯ รับธุระพระยากลันตัน ,, ๒๐๓
เรื่องพม่าแหกคุก ,, ๒๐๕
สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (มี) ,, ๒๐๖
ได้พระยาเสวตรไอยราช้างเผือกเมืองเชียงใหม่ ,, ๒๐๖
เรื่องพระราชาคณะต้องอธิกรณ์ ,, ๒๐๗
เรื่องแต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์ ,, ๒๐๗
เกิดเหตุเรื่องบัตรสนเท่ห์ ,, ๒๐๗
พระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ,, ๒๑๐
ได้พระยาเสวตรลักษณ์ช้างเผือกเมืองน่าน ,, ๒๑๒
เรื่องยศเจ้านครเมืองน่าน ,, ๒๑๒
เรื่องพระเกียรติยศที่เป็นพระเจ้าช้างเผือก ,, ๒๑๓
เรื่องสร้างโรงช้างเผือก ,, ๒๑๓
เรื่องใช้ของช้าง ,, ๒๑๔
เรื่องพิธีสาขบูชา ,, ๒๑๕
พระราชกำหนดพิธีสาขบูชา ,, ๒๑๕
พระราชปรารภจะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้พิเศษ ,, ๒๑๖
สมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรให้ทำพิธีสาขบูชา ,, ๒๑๖
ตำรัสสั่งให้ทำพิธีสาข เป็นนักขัตฤกษ์ใหญ่ ๓ วัน ,, ๒๑๗

ลักษณการพิธีหลวง น่า ๒๓๗
ลักษณการพิธีราษฎร ,, ๒๓๗
ลักษณพิธีสงฆ์ ,, ๒๓๘
โทษผู้ไม่เคารพต่อการพิธี ,, ๒๓๙
ลักษณการพิธีวิสาข ที่ปรากฏต่อมาในจดหมายเหตุ ,, ๒๓๙
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต ,, ๒๔๐
กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวร ,, ๒๔๐
เสด็จขึ้นไปพยาบาลกรมพระราชวังบวร ฯ ,, ๒๔๐
วันสวรรคต ,, ๒๔๑
จัดการพระศพ ,, ๒๔๒
วินิจฉัยชื่อพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ,, ๒๔๒
เรื่องคนโกนผมครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต ,, ๒๔๓
ลักษณโกนผมครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑
สวรรคต ,, ๒๔๔
ลักษณโกนผมครั้งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒
สวรรคต ,, ๒๔๕
สถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง ,, ๒๔๕
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ทรงผนวชสามเณร ,, ๒๔๖
พิธีทรงผนวช ,, ๒๔๖
ถวายเทศน์มหาชาติ ,, ๒๔๗
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์ ,, ๒๔๗

อธิบายเรื่องกระจาดใหญ่ที่มีต่อมา น่า ๒๒๗
งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ ,, ๒๒๗
งานพระบรมอัฐิ ,, ๒๒๗
แห่พระศพกระบวนน้อย ,, ๒๒๗
แห่พระศพกระบวนใหญ่ ,, ๒๒๗
ตั้งคำถานฉัตรทาน ,, ๒๒๘
อธิบายทางแห่พระศพกรมพระราชวังบวร ฯ ,, ๒๒๘
เรื่องขยายเขตรพระบรมมหาราชวัง ,, ๒๓๐
พระราชวังเมื่อแรกสร้าง ,, ๒๓๐
เหตุที่ต้องขยายเขตรพระราชวัง ,, ๒๓๐
เขตรพระราชวังที่ขยาย ครั้งรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๓๑
วินิจฉัยเรื่องป้อมรอบพระราชวัง ,, ๒๓๑
เรื่องสร้างสวนขวา ,, ๒๓๓
สวนขวาซึ่งสร้างไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ,, ๒๓๓
ทรงสร้างสวนขวาเพิ่มเติม ในรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๓๔
เรื่องสร้างสวนขวาที่เกี่ยวด้วยราชการแผ่นดิน ,, ๒๓๔
อธิบายข้อเฉลิมพระเกียรติยศ ,, ๒๓๕
อธิบายข้อบำรุงฝีมือช่าง ,, ๒๓๖
อธิบายแบบอย่างฝีมือช่าง ครั้งรัชกาลที่ ๑ แลที่ ๒ ,, ๒๓๙
สิ่งต่าง ๆ ที่สร้างในสวนขวา เมื่อรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๔๗
การแต่งสวนขวา ,, ๒๔๙

การรื่นถองส่วนขวา น่า ๒๕๒
เล่นการนักขัตฤกษ์ในส่วนขวา ,, ๒๕๒
เรื่องบำรุงแบบแลบทละคร ,, ๒๕๗
อธิบายเรื่องละครนอกกับละครใน ,, ๒๕๗
บุรณะบทละครไทยที่สูญเสียไปครั้งเสียกรุงเก่า ,, ๒๕๗
บทละครบุรณะครั้งรัชกาลที่ ๓ ,, ๒๕๗
บทละครบุรณะครั้งรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๕๙
วิธีทรงพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๖๐
โปรตุเกตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ,, ๒๖๑
อธิบายเรื่องทางไมตรีกับฝรั่งต่างชาติครั้งกรุงเก่า ,, ๒๖๑
ทางไมตรีครั้งเมื่อเสียกรุงเก่า ,, ๒๖๑
การสมาคมกับต่างประเทศครั้งกรุงธนบุรี ,, ๒๖๓
การค้าขายกับต่างประเทศ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ,, ๒๖๒
การค้าขายกับต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๒ ,, ๒๖๒
โปรตุเกตเจ้าเมืองหมาเก๊าให้ทูตเข้ามา ,, ๒๖๒
เหตุที่สมาคมกับโปรตุเกตุ ,, ๒๖๓
ทูตโปรตุเกตเข้าเฝ้า ,, ๒๖๓
อนุญาตให้ โปรตุเกตไปมาค้าขาย ,, ๒๖๔
เริ่มมีไมตรีกับโปรตุเกต ,, ๒๖๔
อธิบายเรื่องการที่ต่างประเทศถวายของ ,, ๒๖๖

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) น่า ๒๖๘
เหตุที่ทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร เป็นสมเด็จพระสังฆราช " ๒๖๘
ประวัติสมเด็จพระญาณสังวร " ๒๖๙
เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์ " ๒๗๐
อ้ายสาเกียดโง้งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ ที่เมืองสาดวัน " ๒๗๐
อ้ายสาเกียดโง้งตีได้เมืองนครจำปาศักดิ์ " ๒๗๐
กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เวียงจันท์จับอ้ายสา
เกียดโง้งได้ " ๒๗๑
ทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ " ๒๗๑
เรื่องความเห็นแตกต่างกันในการตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) " ๒๗๑
วินิจฉัยเหตุที่ทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ครองเมือง
นครจำปาศักดิ์ " ๒๗๒
เรื่องโปตุเกตขอทำสัญญา " ๒๗๕
โปตุเกตขอตั้งกงสุล เยเนอราล และขอทำหนังสือสัญญา " ๒๗๕
พระราชทานที่ให้ตั้งสถานกงสุลโปตุเกต " ๒๗๖
ทรงตั้งกงสุลโปตุเกตเป็นขุนนางไทย " ๒๗๖
ทำหนังสืออนุญาตการค้าขายให้โปตุเกตแทนสัญญา " ๒๗๖
อธิบายวิธีทำหนังสือสัญญาอย่างโบราณ " ๒๗๗
เกิดไข้ห่าวาตกะโรค " ๒๗๗
เหตุที่เกิดอหิวาตกะโรค " ๒๗๗
ทางเดินของอหิวาตกะโรค " ๒๗๗

ความแตกตื่นอหิวาตกะโรค หน้า ๒๗๘
ทำพิธีอาพาธพินาศ " ๒๗๙
ปล่อยคนประจำซอง " ๒๗๐
ปล่อยนักโทษ " ๒๗๐
เผาศพอหิวาตกะโรค " ๒๗๐
ฉลองวัดอรุณราชวราราม " ๒๗๑
เรื่องวัดอรุณครั้งกรุงธนบุรี " ๒๗๑
บุรณะวัดอรุณ วัดโมฬีโลก ในรัชกาลที่ ๑ " ๒๗๑
บุรณะวัดอรุณ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ " ๒๗๒
ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าวพระเจ้ายาลองสิ้นพระชนม์ " ๒๗๒
เรื่องพระเจ้าเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ " ๒๗๒
ประวัติพระเจ้าเวียดนามยาลอง " ๒๗๒
หมู่กามราชบุตรได้ราชสมบัติใช้ยี่หัวนามผ่นดินว่า
มินมาง " ๒๗๓
ทูตญวนเข้ามาเมื่อยังมีอหิวาตกะโรค " ๒๗๓
ทูตไทยไปคำนับพระศพพระเจ้ายาลอง " ๒๗๕
พระเจ้าเวียดนามมินมาง มีพระราชสาส์นตอบ " ๒๗๕
หมายประกาศพระเจ้ามินมาง " ๒๗๕
ข่าวอหิวาตกะโรคในเมืองญวน " ๒๗๙
เรื่องสังคายนาสวดมนต์ " ๒๗๙
ลักษณสังคายนาสวดมนต์ " ๒๗๙

โปรดให้ข้างในซ้อมสวดมนต์ น่า ๒๙๐
ตั้งโรงทาน " ๒๙๐
เรื่องข่าวศึกพม่า " ๒๙๑
พระเจ้าอังวะปดุงสิ้นพระชนม์ " ๒๙๑
อธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าในราชวงษ์อลองพญา " ๒๙๓
พระเจ้าจักกายแมงคีได้เมืองมณีบุระ " ๒๙๗
พระเจ้าจักกายแมงคิดจะมาตีเมืองไทย " ๒๙๗
เตรียมทัพพม่าที่เมืองเมาะตมะ เมืองตนาวศรี " ๒๙๗
จัดกองทัพไทยออกไปตั้งขัดตาทัพ " ๒๙๘
กรมหมื่นศักดิพลเสพตั้งเมืองเพชรบุรี " ๒๙๘
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ตั้งเมืองกาญจนบุรี " ๒๙๘
พระยากลาโหมราชเสนาตั้งเมืองกลาง " ๒๙๙
พระยาศรีสำแดงตั้งเมืองสังขลา " ๒๙๙
พระยาพิไชยสงครามตั้งเมืองพัทลุง " ๒๙๙
ตั้งค่ายเรือที่เมืองสตูล " ๒๙๙
เตรียมกองทัพเมืองนครศรีธรรมราช " ๒๙๙
อธิบายเรื่องย้ายเมืองกาญจนบุรี " ๓๐๐
ถึงฤดูฝนพม่าไม่ยกมา " ๓๐๓
กรมหมื่นศักดิพลเสพ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
เสด็จกลับกรุง ฯ " ๓๐๓
เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ พระยามหาโยธารักษาการ " ๓๐๓

สำเนาตายพระหัตถ์เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีถึงเตือน กองทัพกรมหมื่นศักดิพลเสพ	น่า	๓๐๒
อธิบายเหตุที่สร้างวัดราชโอรส	,,	๓๐๒
เหตุที่พม่าไม่ยกมารบไทย	,,	๓๐๔
เรื่องราชทูตไปเมืองจีนครั้งที่ ๒	,,	๓๐๕
พระเจ้าเกียเข้งสืบพระชนม์	,,	๓๐๕
อธิบายวิธีใช้ศักราชอย่างจีน	,,	๓๐๕
เรื่องพระเจ้าเกียเข้งมอบเวนราชสมบัติ	,,	๓๐๕
ราชทูตไทยไปคำนับพระศพ แลทรงยินดีต่อพระเจ้ากรุงจีนเตากวาง	,,	๓๐๗
อธิบายเรื่องทางไมตรีกับจีน	,,	๓๐๙
เรื่องตีเมืองไทรบุรี	,,	๓๑๑
เรื่องเมืองไทรบุรีตามตำนานโบราณ	,,	๓๑๑
เรื่องแขกมลายูมาอยู่เมืองไทรบุรี	,,	๓๑๒
เรื่องไทยชาวเมืองไทรบุรีเข้ารีต ถือสาสนาอิศลาม	,,	๓๑๒
เรื่องไทยตีเมืองมลักกา ครั้งกรุงเก่า	,,	๓๑๒
เมืองไทรบุรีเปนอิศระ ครั้งเสียกรุงเก่า	,,	๓๑๒
เมืองไทรบุรีครั้งกรุงธนบุรี	,,	๓๑๒
อังกฤษเช่าเกาะหมากจากพระยาไทร ฯ	,,	๓๑๓
พระยาไทรกลับมาอ่อนน้อมต่อไทย เมื่อรัชกาลที่ ๑	,,	๓๑๔
พระยาไทรรบกับอังกฤษ	,,	๓๑๔

พระยาไทรต้องยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก
แลที่ฝั่งตรงเกาะหมาก น่า ๓๑๕
เรื่องบุตรพระยาไทรแย่งกันเปนเจ้าเมือง ,, ๓๑๕
ทรงตั้งคนกูปะแงรันเปนพระยาไทรบุรี ,, ๓๑๖
พระยาไทรปะแงรันมีความชอบได้เปนเจ้าพระยา ,, ๓๑๖
เจ้าพระยาไทรเกิดอริกับพระยาอภัยนุราชรายามุดา ,, ๓๑๗
ย้ายพระยาอภัยนุราชมาว่าราชการเมืองสตูล ,, ๓๑๗
แยกเมืองไทรแตกเปน ๒ พวก ,, ๓๑๗
เจ้าพระยาไทรลอบไปเข้ากับพม่า ,, ๓๑๗
มีโจทย์ฟ้องเจ้าพระยาไทร ,, ๓๑๘
มีตราให้หาเจ้าพระยาไทรมาแก้คดี ,, ๓๑๙
เจ้าพระยาไทรแข็งเมือง ,, ๓๑๙
พระยานครยกกองทัพไปตีเมืองไทรบุรี ,, ๓๒๐
พระยานครตีได้เมืองไทรบุรี ,, ๓๒๐
ตั้งไทยเปนผู้ว่าราชการเมืองไทรบุรี ,, ๓๒๐
เรื่องอังกฤษขอเปนไมตรี ,, ๓๒๑
เรสิเดนต์เมืองสิงคโปร์บอกมาว่าทูตอังกฤษจะเข้ามา ,, ๓๒๑
โปรดให้พระยาสุริยวงษ์มนตรีว่าที่พระคลัง ,, ๓๒๑
เหตุที่อังกฤษแต่งทูตมา ,, ๓๒๒
ความประสงค์ของอังกฤษที่แต่งทูตเข้ามา ,, ๓๒๔
คำสั่งของรัฐบาลอินเดียที่สั่งทูต ,, ๓๒๕

ครอเพ็ดทูดอังกฤษออกจากเมืองกาลกัตตา น่า ๓๒๗
เรือแดจำนวนคนที่มากับทูต " ๓๒๗
ครอเพ็ดถึงเกาะหมาก ประจวบเวลาไทยตีได้เมืองไทรบุรี " ๓๒๗
ลักษณการที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ " ๓๒๗
ผลประโยชน์ที่รัฐบาลไทยได้จากการค้าขาย ๕ ประเภท " ๓๒๙
อธิบายค่าเบิกร่อง " ๓๒๙
อธิบายภาษีสินค้าเข้า " ๓๒๙
อธิบายภาษีสินค้าออก " ๓๒๙
อธิบายกำไรพระคลังสินค้า " ๓๓๐
ตำนานการตั้งพระคลังสินค้า " ๓๓๐
สินค้าพระคลังครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช " ๓๓๐
สินค้าพระคลังครั้งรัชกาลที่ ๒ " ๓๓๑
อธิบายการซื้อของหลวง " ๓๓๑
เรื่องซื้อหาสาตราวุธสำหรับพระนคร " ๓๓๒
การสมาคมกับชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขาย " ๓๓๓
เรือไทยไปค้าขายต่างประเทศครั้งกรุงเก่า " ๓๓๓
เรือไทยไปค้าขายต่างประเทศครั้งกรุงรัตนโกสินทร " ๓๓๔
จำนวนเรือค้าขายกับต่างประเทศ เมื่อรัชกาลที่ ๒ " ๓๓๔
วิธีค้าขายของหลวง " ๓๓๕
ท้องตราว่าด้วยการค้าขายของหลวง " ๓๓๖
เรื่องครอเพ็ดทูดอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญา " ๓๓๗

ครอเพ็ดทูตอังกฤษเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ น่า ๓๓๙
อักษรศาสนผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ,, ๓๔๐
เครื่องราชบรรณาการอังกฤษถวาย ,, ๓๔๓
เสด็จออกแขกเมืองทูตอังกฤษ ,, ๓๔๔
ความลำบากในการปฏิกษากับทูตอังกฤษ ,, ๓๔๔
ข้อปฏิกษากันในระหว่างไทยกับอังกฤษ ,, ๓๔๗
ว่ากันด้วยการค้าขาย ,, ๓๔๘
ว่ากันด้วยเรื่องเมืองไทรบุรี ,, ๓๔๙
การปฏิกษากับทูตอังกฤษไม่ตกลงกัน ,, ๓๕๐
ว่ากันด้วยเรื่องหนังสือตอบ ,, ๓๕๐
เกิดเหตุเรื่องนายเรือของทูตขายของหนีภาษี ,, ๓๕๐
เกิดเหตุเรื่องครอเพ็ดเที่ยวหยั่งน้ำทำแผนที่ แลพูดหมิ่นไทย ,, ๓๕๑
พระราชทานของตอบแทน ,, ๓๕๑
หนังสือไทยตอบอังกฤษ ,, ๓๕๑
หนังสือกล่าวโทษครอเพ็ด ,, ๓๕๒
ครอเพ็ดไปเมืองญวน ,, ๓๕๒
ครอเพ็ดมาเปนเรสิเดนต์เมืองสิงคโปร์ ,, ๓๕๒
ครอเพ็ดกลับดีกับไทย ,, ๓๕๓
เรื่องเบ็ดเตล็ดที่ปรากฏในหนังสือครอเพ็ด ,, ๓๕๓
เรื่องเฝ้าเจ้านายในกรุงเทพ ฯ ,, ๓๕๓
เรื่องไข้ห่าวาตกะโรค ,, ๓๕๔

เรื่องทูตญวนเข้ามากรุงเทพ ฯ น่า ๓๕๔
เรื่องครอเพ็ดเผ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ,, ๓๕๔
เหตุที่ครอเพ็ดไม่ได้เข้าเผ้าทูลดา ,, ๓๕๕
เรื่องเจ้าดาวไปหาครอเพ็ด ,, ๓๕๕
เรื่องถอนปืนป้อมปากลัด ,, ๓๕๖
ประโยชน์ที่อังกฤษได้ในการแต่งทูตเข้ามา ,, ๓๕๖
เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีสืนพระชนม์ ,, ๓๕๗
พระประวัติเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ,, ๓๕๗
เรื่องสร้างวัดสุทัศน์ ,, ๓๕๗
สร้างพระวิหารวัดสุทัศน์ ,, ๓๕๘
ทรงสักบานประตูพระวิหารด้วยมือพระหัตถ์ ,, ๓๕๙
เรื่องสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) ,, ๓๕๙
เรื่องตั้งพระราชาคณะที่พระอมรโมลี พระศรีวิสุทธิวงษ์ ,, ๓๕๙
เรื่องสร้างเมืองสมุทปราการ ,, ๓๖๐
เหตุที่สร้างป้อมเมืองสมุทปราการ ,, ๓๖๐
ป้อมฝั่งตวันออก ,, ๓๖๑
ป้อมกลางน้ำ ,, ๓๖๑
ป้อมฝั่งตวันตก ,, ๓๖๑
ฝั่งหลักเมืองเมืองสมุทปราการ ,, ๓๖๑
เรื่องขุดปากลัด ,, ๓๖๒
สร้างป้อมเพิ่มเติมที่ปากลัด ,, ๓๖๒

สร้างวัดไพชยนต์พลเสพ วัดโปรดเกษ น่า ๓๖๒
เรื่องพม่าชวนญวนตีเมืองไทย ,, ๓๖๓
ครอเพียดส่งสำเนาราชสาส์นพม่ามีถึงญวนให้แก่ไทย ,, ๓๖๓
สำเนาราชสาส์นพม่ามีถึงญวน ,, ๓๖๔
เหตุที่อังกฤษให้ราชสาส์นพม่าแก่ไทย ,, ๓๖๗
เรื่องพม่าคิดเป็นไมตรีกับญวน ,, ๓๖๙
พม่าแต่งทูตไปเมืองญวน ,, ๓๖๙
ญวนปฏิญาณกันในเรื่องพม่าชวนรบไทย ,, ๓๗๐
ญวนไม่รับทูตพม่า ,, ๓๗๐
ญวนบอกให้ไทยทราบว่า พม่ามาชวนรบไทย ,, ๓๗๐
วินิจฉัยเหตุที่ญวนไม่เข้ากับพม่า ,, ๓๗๑
เรื่องอังกฤษรบกับพม่าครั้งที่ ๑ ,, ๓๗๒
เหตุที่อังกฤษเกิดรบกับพม่า ,, ๓๗๒
อังกฤษรบพม่าที่เมืองยะไข่ เมืองสิเรียม ,, ๓๗๓
ครอเพียดบอกข่าวเข้ามาว่าอังกฤษเกิดรบกับพม่า ,, ๓๗๔
สืบได้ข่าวทางชายแดนว่าพม่าเกิดรบกับอังกฤษ ,, ๓๗๕
เตรียมกองทัพไทยไปรักษาชายแดน ,, ๓๗๕
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดีสันพระชนม์ ,, ๓๗๖
งานพระเมรุเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี ,, ๓๗๖
พวกเจ้าพระยาอภัยภูธรกับพวกเจ้าพระยามหาเสนา
เกิดตีกัน ,, ๓๗๖

ชำระคดีเจ้าพระยามหาเสนา กับเจ้าพระยาอภัยภูธร น่า ๓๗๗
เรื่องพระยาช้างเผือกตัน ,, ๓๗๘
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ทรงผนวช
เปนพระภิกษุ ,, ๓๗๘
เหตุที่ไม่แห่ทรงผนวชอย่างใหญ่เต็มตำรา ,, ๓๗๘
เหตุการณ์เบ็ดเตล็ดในรัชกาลที่ ๒ ,, ๓๘๑
น้ำเค็มถึงบางพูด ,, ๓๘๑
เจ้าฟ้าพิกุลทองสิ้นพระชนม์ ,, ๓๘๑
เห็นดาวหาง ,, ๓๘๑
พระกฐินแห่อย่างใหญ่ ,, ๓๘๒
ได้ช้างกระพระบรมนาเคนทร์ ,, ๓๘๒
กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์สิ้นพระชนม์ ,, ๓๘๒
เกิดความเรื่องพระอินทรอไภย ,, ๓๘๓
ได้ช้างพลายกระ พระบรมนัดดินทร์ ,, ๓๘๕
แต่งหนังสือมหาชาติคำหลวงที่ขาด ,, ๓๘๕
ได้ช้างพลายเนียม พระบรมนาเคนทร์ ,, ๓๘๕
นายนกเผาตัว ,, ๓๘๖
คำจาฤกที่รูปนายเรื่องเผาตัว ,, ๓๘๖
คำจาฤกที่รูปนายนกเผาตัว ,, ๓๘๗
เกิดพยุใหญ่พ้ำผ่าที่กรุงเก่า ,, ๓๘๘
พ้ำผ่าเสาชิงช้า ,, ๓๘๘

มูลเหตุใช้เรือลำบั้น น่า ๓๗๗
มูลเหตุใช้เรือญวน " ๓๗๙
คราวน้ำท่วมใหญ่ในรัชกาลที่ ๒ " ๓๗๙
ดาวยังคารเข้าวงพระจันทร์ " ๓๙๐
ฟ้าผ่ายอดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท " ๓๙๐
โสกันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว " ๓๙๐
เข้าแพง " ๓๙๐
ดาวพฤหัศบดีเข้าดวงพระจันทร์ " ๓๙๐
คิดอย่างถ้วยชามลายน้ำทองแดงเบญจรงค์ " ๓๙๐
ผลประโยชน์แผ่นดิน " ๓๙๑
ภาษีอากรต่าง ๆ " ๓๙๑
จำนวนเงินผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ ๒ " ๓๙๒
พระราชานุกิจ " ๓๙๓
ทรงพระประชวร " ๓๙๕
สวรรคต " ๓๙๕
เรื่องสืบสันตติวงษ์ " ๓๙๕
ถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ " ๓๙๕
พระราชโอรสพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาไลย " ๓๙๖
พระองค์เจ้าลูกเธอ ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ " ๔๒๓

กระทรวงวัฒนธรรม

พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร

รัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ สวรรคต

ปีมเส็งเอกศก จุล ๑๓๗๑ พ. ศ. ๒๓๕๒

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก[๑] เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งสมเด็จห้อง ซึ่งทุกวันนี้เรียกว่าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อณวันพฤหัศบดีที่ ๗ เดือน กันยายน พ. ศ. ๒๓๕๒ ตรงกับวันทางจันทรคติ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๓๗๑ (ตฤศก ศักราช ๑๙๐๙) สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย) ได้สำเร็จราชการแผ่นดิน โดยสมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงประดิษฐานไว้ในที่พระมหาอุปราชผู้รับรัชทายาท

---

๑ พระนามนี้ ถวายต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ จะปรากฏคำอธิบายต่อไปข้างน่า ในตอนพระราชพิธีบรมราชาภิเศก

ครั้นรุ่งขึ้นวันศุกรแรม ๑๔ ค่ำเวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กับสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า กรมหลวงเสนานุรักษ์ ซึ่งได้ตำรงพระยศเป็นพระบัณฑูรน้อยมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ พร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ เสด็จเข้าไปสรงสการ ทรงเครื่องพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญพระบรมศพลงสู่พระลองเงิน คำรวจแห่ออกประตูสนามราชกิจ เชิญขึ้นพระยานุมาศประกอบพระโกษฐทอง[๒] ตั้งกระบวนแห่เชิญไปประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้านมุขตะวันตก ภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ตั้งเครื่องสูงแลเครื่อง ราชูปโภค เฉลิมพระเกียรติยศ ตาม โบราณราชประเพณี พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน แลมีนางร้องไห้ ประโคมกลองชนะตามเวลา เหมือนอย่างพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า

---

๒ เรื่องพระโกษฐทององค์นี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเดิมเรียกว่าพระโกษฐทองจำหลักลายกุดั่นประดับพลอยเนาวรัตน์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๓๕๘ ดังนี้ "ในพงษาวดารพยายามที่จะกล่าวถึงเรื่องพระโกษฐอย่างหลง ๆ ว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรด) ให้รื้อทองหุ้มพระโกษฐ ๆ อะไรก็ไม่รู้ มาเติมทองขึ้นอีก ทำเป็นพระโกษฐทองคำกุดั่นแปดเหลี่ยมยอดทรงมงกุฎขึ้นไว้องค์ ๑ สำหรับพระองค์ดังนี้ ความที่ถูกต้องนั้นคือ รับสั่งให้รื้อทองที่หุ้มพระโกษฐกุดั่น ทรงพระศพพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์นั้น มารวมกันทำพระโกษฐทองใหญ่ ไม่ใช่มาทำโกษฐกุดั่น ผู้เขียน

ทุกประการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน[๓] เวลาเช้าเย็น เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณทุกวันมา

ครั้นจัดการพระบรมศพแล้ว พระราชวงษานุวงษ์ เสนามาตย์ราชเสวก ประชุมพร้อมด้วยพระสงฆราชาคณะมีสมเด็จพระสังฆราชเปนประธาน ให้อาลักษณ์เชิญคำกราบบังคมทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นผ่านพิภพ อ่านคำกราบทูลนี้แล้ว พระสงฆ์เจริญไชยปริตถวายพระพรไชยมงคล แต่นั้น

พงษาวดารหมายว่ากุดั่น แปลว่าดอกตาย ดอกตายอย่างเช่นพระโกษฐทองใหญ่นั้น ควรจะเรียกว่ากุดั่น แต่ภาษาในราชการเขาเรียกพระโกษฐสมเด็จพระพี่นางนั้นว่า กุดั่นน้อย กุดั่นใหญ่ พระโกษฐแปดเหลี่ยมยอดทรงมงกุฎ เขาเรียกว่าพระโกษฐทองใหญ่ พระโกษฐทองใหญ่นี้ทำแล้วเสร็จในปีมโรง (สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๓๕๑) นั้น ทั้งพระลองเงินด้วย รับสั่งให้เชิญเข้ามาตั้งถวายทอดพระเนตรในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ คุณเสือพระสนมเอก ทูลห้ามปรามว่าทรงอะไรเช่นนั้น น่ากลัวเปนลาง เห็นพระโกษฐเข้าก็ร้องไห้ด่วงน่าเสียก่อน รับสั่งว่ากูไม่ถือ ไม่เอามาตั้งดูทำไมกูจะได้เห็น ตั้งถวายทอดพระเนตรอยู่เปนหลายวัน ครั้นทูลหม่อมใหญ่ (คือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ) สิ้นพระชนม์ลง ทรงพระโทมนัสมาก จึงรับสั่งว่าให้เอาพระโกษฐทองใหญ่ไปประกอบถวายทอด

พระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ จึงกระทำสัตย์ถวายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อมาโดยลำดับ ทั้งในกรุงแลหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั่วกัน

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ เมื่อก่อนเสด็จผ่านพิภพ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ประสูตรเมื่อณวันพุฒ ที่ ๒๖ เดือน กุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๓๑๐ ตรงกับวันทางจันทรคติเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญนพศก จุลศักราช ๑๑๒๙ (ค. ศ. ๑๗๖๗) ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จดำรงตำแหน่งยศเปนที่หลวงยกรบัตรเมืองราชบุรี แลมีนิวาศสถานอยู่ณบ้านอัมพวา ในเวลานั้นกรุงเก่าพึ่งเสียแก่พม่าข้าศึกใหม่ ๆ กำลังไทยพยายามจะเปนอิศร แต่ยังแยกกันเปนหลายพวกหลายเหล่าอยู่ ครั้นปีชวดสัมฤทธิศก พ. ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีรบพุ่งมีไชยชนะพม่าข้าศึกซึ่งตั้งรักษา

พระเนตร ยกไว้เสียแต่พระลองเงิน ด้วยเหตุที่พระราชทานครั้งนั้นเปนตัวอย่างต่อมา เจ้านายใหญ่ ๆ ที่สำคัญจึงได้พระราชทานตั้งแต่กรมหลวงศรีสุนทรเทพเปนต้นติดต่อกันมา เรื่องราวที่ถูกต้องนั้น ดังนี้"

๓ ที่เรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในครั้งนี้ เข้าใจว่าว่าที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในเวลานั้นพระมหามณเฑียรหมู่นั้นยังเรียกรวมกันว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทั้งหมด

กรุงเก่าแล้ว ลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นที่นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงเสด็จเข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ย้ายนิวาศสถานเข้ามาตั้งอยู่ที่ใต้วัดระฆังโฆษิตาราม ครั้งนั้นยังเรียกว่าวัดบางว้าใหญ่ คือที่โรงทหารเรือทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระชันษาได้ ๒ พรรษา ก็โดยเสด็จเข้ามาอยู่กรุงธนบุรีด้วย ครั้นทรงพระเจริญขึ้นพระชันษาสมควรแก่การศึกษา สมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงนำไปฝากให้ทรงศึกษาอักขรสมัยในสำนักพระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางว้าใหญ่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทำศึกสงครามในครั้งกรุงธนบุรีนั้น ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเจริญพระชันษาได้ ๗ พรรษา ก็ได้ โดยเสด็จติดพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนารถไปในการสงครามทุกครั้ง ตั้งต้นแต่ขึ้นไปรบพม่าที่เมืองเชียงใหม่ แล้วกลับลงมารบพม่าที่บ้านนางแก้วเขาชุมเมืองราชบุรี แล้วกลับขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่อีก จนลงมารบอแซ่วุ่นที่เมืองพิศณุโลก ต่อนั้นมาได้โดยเสด็จคราวไปปราบปรามเมืองนางรอง, เมืองนครจำปาศักดิ์, แลไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตครั้งได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกฏ เสด็จกลับมาถึงกรุงธนบุรี พอพระชันษาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ ๑๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนารถ จึงจัดการพิธีโสกันต์ ต่อมาอีกปี ๑ ก็โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนารถคราวยกกองทัพออกไปกรุงกัมพูชา ในระหว่างนั้นข้างกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้น ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาศ

บรรดาข้าราชการจึงพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้น ผ่านพิภพเมื่อปีชวดจัตวาศก พ. ศ. ๒๓๒๕ เวลานั้นพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไดยได้ ๓๒ พรรษา ปรากฏในคำถวายพระพรชัยมงคลของกวีผู้ได้สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาแต่ก่อน ว่าในบรรดาพระราชวงษ์มีพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไดยพระองค์เดียวที่ได้ โดยเสด็จคิดพระองค์มาในการศึกสงครามทุกครั้งทุกคราว จึงโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นถึงปีมะเส็งสัปตศก พ. ศ. ๒๓๒๗ โปรดให้เสด็จไปประทับณพระราชวังเดิม ๕ ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่ปากคลองบางกอกใหญ่

เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จโดยกระบวนทัพหลวงไปทำสงครามกับพม่าข้าศึก ๔ ครั้ง คือ ไปต่อสู้ทัพหลวงพระเจ้าปะดุงที่ตำบลลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อปีมะเส็งสัปตศก พ. ศ. ๒๓๒๗ ครั้ง ๑ ไปต่อสู้กองทัพมหาอุปราชา

---

๕ นามที่เรียกว่าพระราชวังเดิมนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า คนมักสำคัญผิดโดยเข้าใจไปว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไดยได้เสด็จประทับอยู่ก่อนเสวยราชย์ จึงเรียกว่าพระราชวังเดิม ที่จริงนั้นหมายความว่าเป็นพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี

ที่ท่าดินแดงแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อปีมะเมียอัฐศก พ. ศ. ๒๓๒๙ ครั้ง ๑ ไปตีเมืองทวาย เมื่อปีขวดจัตวาศก พ. ศ. ๒๓๓๕ ครั้ง ๑ เสด็จยกกองทัพหลวงด้วยพระราชประสงค์จะไปตีเมืองอังวะ เมื่อปีฉลูเบญจศก พ. ศ. ๒๓๓๖ ครั้ง ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ โดยเสด็จทั้ง ๔ ครั้ง เมื่อคราวไปตีเมืองทวาย ได้เป็นตำแหน่งยกรบัตรทัพด้วย

เมื่อปีวอกสัมฤทธิศก พ. ศ. ๒๓๓๓ พระชันษาครบกำหนดที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ สมเด็จพระบรมชนกนารถจึงโปรดให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆังเป็นพระอุปัชฌาย์ พระญาณเวงวรเถร วัดราชสิทธาราม (ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช) เป็นพระกรรมวาจาจารย์

อนึ่งที่พระราชวังเดิมนี้ เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทรแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานให้เป็นที่ประทับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิเบศร์บดินทร์ก่อน เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงอิเบศร์บดินทร์สิ้นพระชนม์แล้ว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จไปประทับอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ มาในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เสด็จไปอยู่ตลอดพระชนมายุแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับต่อมาจนทรงผนวช จึงเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดรัชกาลที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหลวงวงษาธิราชสนิทเสด็จไปอยู่ตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อกรมหลวงวงษา ฯ

ทรงผนวชแล้ว วันแรกเสด็จประทับอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีการฉลองเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปประทับอยู่ณวัดสมอราย คือวัดราชาธิวาศในบัดนี้ ทรงศึกษาสมณกิจในสำนักพระปัญญาวิสารเถร (นาค) ตลอดพรรษา ๑ แล้วจึงลาผนวช[๕]

เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ได้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ เป็นพระอรรคชายา มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ ๆ ใหญ่ซึ่งปรากฏพระนามภายหลังว่า เจ้าฟ้าราชกุมาร สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ รองลงมา คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์น้อย คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ้นพระชนม์แล้ว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ไปประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ ต่อนั้นมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริหาจะหาเจ้านาย ซึ่งมีพระเกียรติยศสูงไปอยู่ ไม่มีพระองค์ใดเต็มพระไทยรับ จึงพระราชทานให้เป็นโรงเรียนนายเรือ แต่มีกระแสรับสั่งกำชับไว้มิให้รื้อท้องพระโรงแลพระที่นั่งหลังขวางของเดิม จึงยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๕ ในคราวเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงผนวชนั้น ทรงผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศร์ แลสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพ

ตลอดเวลาในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย รับราชการใกล้ชิดติดพระองค์อยู่ในราชสำนัก ดูแลการงานต่างพระเนตรพระกรรณตามพระราชประสงค์เสมอมา ถึงปีกุญเบญจศก พ.ศ. ๒๓๔๖ เวลานั้นพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ ๓๗ พรรษา เป็นเวลาที่บ้านเมืองราบคาบสิ้นเสี้ยนศัตรูภายนอกแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรคราวจะสวรรคต มีพระอาการประกอบด้วยทุกขเวทนากล้า พาให้เคลือคลาดพระราชหฤไทยอยู่ช้านาน เป็นเหตุให้เจ้านายแลข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เกิดความคิดผิดไปว่ากรมพระราชวังบวร ฯ มีความขัดแค้นในสมเด็จพระเชษฐาธิราชด้วยเหตุอื่น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรพระอาการหนักลง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชประสงค์จะเสด็จขึ้นไปเยี่ยม ประชวรแลรักษาพยาบาล ข้าราชการผู้เป็นเจ้านายฝ่ายพระราชวังหลวงจะไปตั้ง

สุดาวดีพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์พระองค์ ๑ มีพระชันษาแก่กว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทั้ง ๒ พระองค์เล่านับถือปฏิภาเห็นพร้อมกันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยพระชนมพรรษาอ่อนกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์ก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอมีพระเกียรติยศสูงกว่า ควรให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงผนวชก่อน คำปฏิภาอันนี้ไม่เป็นที่พอพระหฤไทยของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาเทพสุดาวดี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทราบเมื่อรับบรรพชา

กองล้อมวังรักษาพระองค์เวลาเสด็จตามประเพณี พวกวังน่าก็พากันมาห้ามปรามขัดขืน มิให้พวกวังหลวงเข้าไปในพระราชวังบวร ฯ เกือบจะเกิดเหตุขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ทรงทราบเหตุอันนั้น จึงเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยเจ้าพระยารัตนาพิพิธ แลเจ้าพระยายมราช พาข้าราชการขึ้นไปตั้งกองล้อมวง พวกฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็ยำเกรง มิอาจที่จะเข้ามาขัดขวาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปประทับแรมรักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ อยู่ ๖ วัน จนสวรรคต เมื่อสวรรคตแล้ว ได้ความตระหนักว่า พวกฝ่ายพระราชวังบวร ฯ มีพระองค์ดำดวน พระองค์อินทปัต ซึ่งเป็นลูกเธอในกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น กับพวกข้าราชการหลายคนคิดการกำเริบกระด้างกระเดื่องในครั้งนั้น จึงได้จับตัวข้าระดงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ ต่อมาอีก ๓ ปี กรมพระราชวังหลังก็ทรงพระประชวรทิวงคต หมดพระราชวงษ์ที่เป็นชั้นใหญ่

ถึงปีชาดอัฐศก พ.ศ. ๒๓๔๙ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราภิเศก สถาปนาพระเกียรติยศ

โดยลำดับตามคำปฤกษาเสนาบดีแล้ว • มีพระราชประสงค์จะระงับความขุ่นเคืองของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ จึงโปรดให้รับอุปสมบทตามลำดับพระชนมพรรษา เรื่องนี้มีแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบาย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่ในเวลานั้น ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระมหาอุปราชผู้รับราชทายาท แต่ให้คงเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม มิให้ขึ้นไปประทับณพระราชวังบวร ฯ ด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้กราบทูลไว้แต่เมื่อประชวรหนัก ว่าขอให้ลูกเธอได้อยู่อาไศรยในพระราชวังบวร ฯ ต่อไป ทั้งทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พระองค์ก็ทรงพระชรามากอยู่แล้ว ไม่ช้านานเท่าใดพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยก็จะได้เสวยราชสมบัติ การย้ายวัง ควรไว้ย้ายเมื่อเสด็จเข้ามาประทับในพระบรมมหาราชวังทีเดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา ดำรงพระเกียรติยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๓ ปี พระชันษา ๔๓ ได้เสวยราชสมบัติ

เหตุการณ์บ้านเมืองในขณะเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

ขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้เสด็จผ่านพิภพนั้น เป็นเวลากำลังความลำบากจะเกิดขึ้นแก่กรุงสยามด้วยเหตุหลายประการ ซึ่งเข้าใจว่าคงจะทราบกันอยู่ในเวลานี้ คือ

ประการที่ ๑ พม่ากำลังตระเตรียมกองทัพที่จะยกเข้ามาตีอีกครั้ง ๑ ด้วยเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระชรา แต

ทราบว่ามีทรงพระประชวรอยู่แล้ว ประการที่ ๒ ฝ่ายข้างเมืองญวน องเชียงสือตั้งตัวเป็นพระเจ้าเวียดนาม กำลังคิดจะขยายอำนาจญวนเข้ามาทางเมืองเขมร แต่ยังรออยู่ด้วยเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งได้ทรงทนุบำรุงแสดงพระเดชพระคุณแก่คนมาเป็นอันมาก จึงยังไม่ก่อการณ์ร้ายแก่เมืองไทย แต่เหตุร้ายซึ่งสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น เป็นประการที่ ๓ คือ ที่การในกรุงเทพ ฯ ในปลายรัชกาลที่ ๑ เปลี่ยนแปลงจากแต่ก่อนมาหลายอย่าง เป็นต้นว่าพระราชวงษานุวงษ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ได้เคยทำการทัพศึกมาแต่ก่อน เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แลกรมพระราชวังบวรสถานภิมุข เป็นต้น ก็สวรรคต, สิ้นพระชนม์ เสนาบดีที่เป็นผู้ใหญ่ เช่นเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยาธรรมมหาเสนา (บุนนาค) ก็อสัญกรรม เจ้านายทั้งวังหลวงวังน่า พระชันษาเจริญขึ้นในรัชกาลที่ ๑ มีมากขึ้นด้วยกัน ตลอดจนข้าราชการที่มีบันดาศักดิ์เป็นรุ่นใหม่ก็มาก ชวนจะเกิดความไม่ปรองดอง แลเป็นพวกเป็นเหล่ากัน ข้อนี้จะพึงแลเห็นได้ในเรื่องพระองค์ดำดวน พระองค์อินทบัต ซึ่งเป็นลูกเธอของกรมพระราชวังบวร ฯ การที่จะเกิดแตกกันขึ้นภายใน คงรู้ออกไปจนถึงเมืองญวน องเชียงสือซึ่งเป็นพระเจ้าเวียดนามยาตองจึงมีราชสาส์นเข้ามาทูลขัก เดือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขอให้ทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าจะเป็นผู้รับราชสมบัติ ดังปรากฏอยู่ในเรื่องพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ นั้น ว่า

โดยย่อ ในขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ผ่านพิภพ ความรู้สึกคงจะมีอยู่ในกรุงเทพฯ ว่า กำลังจะมีศึกพม่ายกมาอีก ฝ่ายญวนก็ไม่น่าไว้ใจ อาจจะเป็นข้าศึกขึ้นข้างฝ่ายใต้อีกทาง ๑ ข้างภายในก็ไม่ปรกติ เมื่อการเป็นเช่นนั้น จึงเห็นจำเป็นที่จะต้องจัดการให้สิ้นเสี้ยนศัตรูภายในเสียก่อน จึงจะมีกำลังต่อสู้ข้าศึกซึ่งจะมาแต่ภายนอกได้ ด้วยเหตุนี้ พอเสด็จผ่านพิภพได้ ๓ วันก็เกิดความเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต หรือที่ปรากฏพระนามเรียกกันโดยมากว่า เจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เกิดเหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต

เหตุเรื่องนี้ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุแต่ก่อนว่า เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ พระยาอนุชิตราชา (น้อย) จางวางพระตำรวจ (ที่ได้เป็นเจ้าพระยาภูธรที่สมุหนายกเมื่อภายหลัง) ได้หนังสือทั้งที่ได้ต้นแจง ในลานชลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทกล่าวกันว่ากาคาบมาทิ้งไว้ ในหนังสือนั้นพ้องว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต, คุณหนูดำ, แลจอมมารดาลำดี ในสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ทั้ง ๓ นี้ ซึ่งเป็นโอรสแลธิดาของพระเจ้ากรุงธนบุรี คบคิดกับข้าราชการอีกหลายคนจะก่อการขบถ จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังหนังสือพ้อง ผู้ต้อง

หาชัดถึงข้าราชการอีกหลายคน คือเจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค บ้านแม่ลา) คน ๑ พระยาเพ็ชรปาณี (กล่อม) คน ๑ พระยาพระราม (ทอง) คน ๑ พระอินทรเดช (กระต่าย) คน ๑ จมื่นสต้านมณเฑียร (อ่อน) คน ๑ นายชุนเนนหลานเจ้าพระยาพลเทพคน ๑ สมิงรอดสงครามคน ๑ สมิงศิริบุญ (โดด) บุตรเจ้าพระยามหาโยธาคน ๑ สมิงพัดเบิด (ม่วง) คน ๑ สมิงปอนทละคน ๑ รวมข้าราชการที่ร่วมคิดการขบถ ๑๐ คน กับข้าในกรมเจ้าฟ้ากรมชุนกระษัตรานุชอีก ๓๐ คน ข้าระรับเปนสัตย์ทั้งสิ้นแล้ว จึ่งโปรดให้ถอดเจ้าฟ้ากรมชุนกระษัตรานุชิต[๖] แลเอาไปประหารชีวิตรเสียกับพวกที่ร่วมคิดด้วยกัน เมื่อณวันพุธเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ

---

๖ เหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมชุนกระษัตรานุชิตนี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏในหนังสือโคลงยอพระเกียรติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทำนองว่าพระอินทรเดช (กระต่าย) เปนต้นเหตุตัวการ ยุยงเจ้าฟ้ากรมชุนกระษัตรานุชิต แลเปนสื่อสายเที่ยวชักชวนผู้อื่น ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปนอธิบดีชำระคดีเรื่องนั้นเอง จึงควรเข้าใจว่า ความจริงจะเปนอย่างที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ ผู้อื่นเช่นเจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค บ้านแม่ลา) เปนต้น จะเปนก็แต่สมรู้เปนใจ มิใช่ตัวต้นเหตุ

พระราชพิธีบรมราชาภิเศก

ตามราชประเพณีที่ถือกันในประเทศนี้แต่โบราณมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จผ่านพิภพแล้ว ยังไม่ถือว่าเปนพระราชามหากระษัตริย์บริบูรณ์ จนกว่าจะได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ในระหว่างเวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกนั้น บัตรหมายในราชการยังขานพระยศอย่างเดิม แลยังไม่ใช้พระราชโองการ อีกประการ ๑ การพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร คือ ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ เสด็จขึ้นอยู่พระราชมณเฑียรในพระราชวังย่อมทำเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก เวลาก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเศก เสด็จประทับอยู่เพียงที่ประทับชั่วคราวด้วยเหตุเหล่านี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านพิภพแล้ว จึงหาพระฤกษ์ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก แลเฉลิมพระราชมณเฑียรก่อนการอื่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จผ่านพิภพได้ ๗ วัน ก็ถึงกำหนดฤกษ์เริ่มงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ นั้น ทำตามตำราพระราชพิธีบรมราชาภิเศกซึ่งตั้งเปนแบบแผนไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๑

เรื่องตำนานการตั้งตำรานั้น มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารแลจดหมายเหตุแยกย้ายกันอยู่หลายแห่ง แลคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าสืบกันมา ที่ยังไม่ได้จดไว้ก็มี สมควรจะรวมเรื่องตำนานมากล่าวไว้ในที่นี้ก่อน คือ มีคำผู้ใหญ่กล่าวสืบกันมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำพิธีบรมราชาภิเศก ด้วยในสมัยเมื่อครั้งตั้งกรุงธนบุรีมีการทัพศึกไม่ว่าง แลนัยว่าเพราะเหตุนี้ หนังสือรับสั่งครั้งกรุงธนบุรีจึงไม่ได้ใช้พระราชโองการ ความที่กล่าวข้อนี้ เมื่อมาตรวจพบหนังสือครั้งกรุงธนบุรีในชั้นหลัง เช่นหนังสือเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชเปนต้น เห็นใช้พระราชโองการเต็มตามแบบอย่างครั้ง

กรุงเก่า เพราะฉนั้น ในข้อที่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำพิธีบรม
ราชาภิเศกนั้น น่าเชื่อว่าที่จริงเห็นจะได้ทำ แต่ในเวลาที่ทำนั้น
กำลังบ้านเมืองระส่ำระสาย ตำราราชาภิเศกครั้งกรุงเก่า ก็สูญเสีย
เมื่อกรุงเสียแก่พม่า ถ้าจะมีตำราอะไรที่เหลืออยู่ ซึ่งหาได้ในครั้ง
กรุงธนบุรีนั้น ก็มีอยู่ฉบับเดียวแต่โคลงจมื่นไวยวรนารถแต่งไว้ ว่า
ด้วยกฎหมายเหตุ เรื่องบรมราชาภิเศกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ[๗]
ลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ที่ทำครั้งสมเด็จพระเจ้าบรม
โกษฐ ว่ามีสวดมนต์เลี้ยงพระ ๓ วัน ในวันที่ครบ ๓ เวลาเช้า
สรงมุรธาภิเศก ทรงเครื่องแล้วเสด็จประทับพระที่นั่งอัฐทิศแต่ทิศเดียว
พระมหาราชครูพราหมณ์กราบบังคม ทูลถวายศิริราชสมบัติแล้วสวดเวท
ถวายไชยมงคล เปนเสร็จการเพียงเท่านั้น ไม่ได้ตั้งพระที่นั่ง
ภัทรบิฐ แลไม่ได้ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ พิธีที่ทำเต็ม
ตำรา มาทำครั้งสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรราชา รับราชสมบัติต่อ

---

๗ ความที่อ้างถึงโคลงจมื่นไวยวรนารถเรื่องนี้ มีอยู่ในเรื่อง
ปัญจราชาภิเศก ซึ่งพิมพ์ไว้ในท้ายหนังสือกฎหมายตราสามดวง ฉบับพิมพ์ณโรง
พิมพ์หลวง เมื่อปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๔๑๔ ถ้า
พิเคราะห์โดยเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐจะได้ราชสมบัติ ถึง
เปนพระมหาอุปราชอยู่ก็จริง แต่เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศวร์
ไม่ยอมถวายราชสมบัติ ต้องรบพุ่งกันถึงเปนศึกกลางเมือง เมื่อ
พระมหาอุปราชมีไชยชนะได้ราชสมบัติ นัยว่าไม่ได้เครื่องราชูปโภค
มาครบ ด้วยเจ้าฟ้าทั้ง ๒ รวบรวมพาหนีไป เรือไปด่วน ของ
จมน้ำหายเสียมาก อีกประการ ๑ ในเวลานั้นกำลังผู้คนกำลังอ่อนระส่ำ
ระสาย สมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐไม่วางพระทัย จึงทำการพิธี
บรมราชาภิเศกที่วังจันทรเกษม ซึ่งเปนพระราชวังบวร ฯ และยัง
ประทับอยู่ที่วังจันทร์ต่อมาอีกนาน จึงเสด็จมาเฉลิมพระราชมณเฑียร
อยู่พระราชวังหลวง

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ แต่ก็ไม่ได้มีตำราจดไว้ หรือจดไว้แต่หายสูญไปเสียเมื่อเสียกรุงเก่า ลักษณการพิธีบรมราชาภิเศกพระเจ้ากรุงธนบุรี เห็นจะทำอย่างสังเขป อนุโลมตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ แลบางทีจะบกพร่องไปกว่านั้น ความเข้าใจจึงเกิดมีขึ้น ว่าลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ได้ทำครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำไม่ถูกต้องตามตำรา ครั้นมาเกิดเหตุวิปริตขึ้นในปลายแผ่นดิน จึงเลยโทษกันว่าเพราะไม่ได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกให้ถูกต้องตามตำรา จึงเลยมีคำกล่าวสืบมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ราชาภิเศก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ ณปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น กำลังคาดว่าพม่าจะยกเข้ามาตีพระนครในไม่ช้า ด้วยเหตุในเมืองไทยเกิดเหตุจลาจลนั้นประการ ๑ แลอีกอย่างหนึ่งก็ตัดกำลังหัวเมืองฝ่ายเหนือได้แล้ว อย่างเมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองประการ ๑ พอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ ในเดือนนั้นเองก็มีรับสั่งให้ย้ายพระนครข้ามมาตั้งข้างฝ่ายตวันออก ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า เมืองธนบุรีทรงเป็นราชธานีอยู่แต่ก่อนไม่มั่นคงในการที่จะต่อสู้ข้าศึก

เหตุที่ย้าย พระนครมาตั้งข้างฝั่งตวันออก ตามกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร อันแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ว่าเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริห์เห็นว่า "พระราชฤหัสถานใกล้อุปจารวัดแจ้งวัดท้ายตลาดติดอยู่ทั้ง ๒ ข้าง" จึงโปรดให้สร้างพระนครแลพระราชวังใหม่ ย้ายมาตั้งข้างฝั่งตวันออกนั้น ความที่กล่าวไม่สมเหตุสมผล แลมีหลักฐานที่จะคงเนื้อเห็นได้เป็นแน่ว่าเหตุที่ย้ายพระนครมาสร้างข้างฝั่งตวันออก เหตุที่จริงเป็นด้วยเตรียมจะต่อสู้ข้าศึกดังกล่าวมาแล้ว เพราะเมื่องธนบุรีเมื่อสร้างเป็นป้อมปราการในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช ความมุ่งหมายจะ

ให้เปนแต่เมืองด่านรักษาทางน้ำ เหมือนเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่สร้างขึ้นในชั้นหลัง แผนที่เมืองขนบุรีครั้งเปนราชธานีเหมือนอย่างเมืองพิศณุโลก คือ ตั้งป้อมกำแพงสองฟาก เอาลำแม่น้ำไว้กลางเมือง เมืองที่เอาลำน้ำไว้กลาง ถ้าลำน้ำนั้นแคบ ก็เปนประโยชน์ในการที่จะใช้เรือลำเลียงเข้าได้ถึงในเมือง แลเวลามีศึกสงคราม ก็อาจจะทำเครื่องกีดกันข้าศึกได้ในทางน้ำ แลทำสพานให้พลทหารข้ามถ่ายเทช่วยกันรักษาน่าที่ได้ง่าย แต่ถ้าลำน้ำกว้างออกจนกลายเปนแม่น้ำ ประโยชน์ที่จะได้ในการป้องกันเมืองก็หมดไป กลายเปนเมืองอกแตก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เคยทรงรักษาเมืองพิศณุโลกสู้ศึกอแซ่วุ่นกี้ คงจะได้ทรงพระราชดำริห์เห็นการเสี่ยงเปรียบข้าศึกดังกล่าวมานี้ จึงให้ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตวันออกแต่ฝั่งเดียว เอาลำแม่น้ำเปนขื่อน่ารักษาพระนคร แลข้อที่ทรงคาดว่าจะมีศึกพม่าครั้งนั้น การก็เปนจริงดังพระราชดำริห์ ไม่ช้านานเท่าใดพระเจ้าอังวะปะดุงก็ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทยทุกทิศทุกทาง หากองทัพหลวงพระเจ้าอังวะแตกพ่ายไปเสียแต่ที่ลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี แล้วกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางเหนือแตกไปแต่เมืองพิศณุโลก พม่าจึงมิได้ยกเข้ามาถึงชานพระนคร

พิเคราะห์ดูตามวันกำหนดที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพในเดือน ๕ ปีขาล จัตวาศก ตั้งหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทรเมื่อเดือน ๖ แลเสด็จข้ามมาประทับที่พระราชวังใหม่ เมื่อเดือน ๗ บุรพาสาธดังนี้ เห็นได้ว่าการที่สร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเปนการเร่ง แม้กำแพงพระราชวังก็ใช้แต่ปักเสาระเนียด พระราชมณเฑียรที่เสด็จมาประทับแต่แรกคงจะทำขึ้นประทับชั่วคราว เห็นจะสร้างราวตรงหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทุกวันนี้ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมา เฉลิมพระราชมณเฑียร

ในพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ ได้ทำพระราชพิธีปราบดาภิเศกแต่โดยสังเขป กล่าวรายการไว้ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ที่พระราชมณเฑียรใหม่ ๓ วัน ครั้นวันที่ ๔ เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคข้ามจากพระราชวังเดิมมายังพระราชวังใหม่ สรงมุรธาภิเศกแล้วเสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูพราหมณ์กราบบังคมทูลถวายศิริราชสมบัติ แต่เครื่องราชูปโภคตามโบราณราชประเพณี การพระราชพิธีปราบดาภิเศกที่ทำโดยสังเขปครั้งนั้น มีเหตุควรเข้าใจได้ว่าแม้ในครั้งนั้นเองก็คงถือว่ายังทำไม่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเศก ซึ่งควรจะทำ ด้วยมีจดหมายเหตุอยู่เปนสำคัญ ว่าต่อมาเมื่อเดือนยี่ปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ. ศ. ๒๓๒๖ ในเวลากำลังสร้างป้อมกำแพงพระนคร แต่สร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาทที่ในพระราชวัง ตรงหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททุกวันนั้น โปรดให้ข้าราชการผู้รู้แบบแผนราชประเพณีครั้งกรุงเก่า มีเจ้าพระยาเพ็ชรพิไชยเปนประธาน ประชุมกันปฤกษาหารือกับพระราชาคณะผู้ใหญ่มีสมเด็จพระสังฆราชเปนต้น ให้ช่วยกันค้นคัมภีร์แต่แบบแผนเก่าทำตำราบรมราชาภิเศกขึ้นไว้สำหรับพระนคร แต่ได้โปรดให้สร้างเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สำหรับการบรมราชาภิเศกขึ้นในครั้งนั้น การสร้างพระนครทำอยู่ ๓ ปี ครั้นสร้างพระนครแลพระมหาปราสาทสำเร็จแล้ว จึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกเต็มตำราโบราณราชประเพณีอีกครั้ง ๑ เมื่อปีมเสงสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ. ศ. ๒๓๒๘ ในคราวเดียวกับงานสมโภชพระนคร ลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกซึ่งทำเมื่อปีมเสงสัปตศกนั้น ที่เปนแบบอย่างทำในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา

แต่การพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีการเปลี่ยนแปลงข้อสำคัญอย่าง ๑ ที่ย้ายสถานมาทำพิธีที่พระราชมณเฑียรหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ด้วยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทซึ่งสร้างขึ้น

ในรัชกาลที่ ๑ แทนพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาทที่ไฟไหม้นั้น เป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพอย่[๗]

ลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีรายการในร่างหมายรับสั่งซึ่งเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์) แต่ง ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณ ลงวัน ๖ ๗ ๔ ค่ำ บีรกาสัปตศก พ. ศ. ๒๔๒๗ ฉบับ ๑ แลมีโคลงยอพระเกียรติเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้แต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ อีกฉบับ ๑ ข้าพเจ้าได้เอาหนังสือ ๒ ฉบับนี้สอบกันดู เห็นความข้อสำคัญคลาศเคลื่อนกันอยู่บ้าง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมายรับสั่งเป็นหนังสือแต่งก่อนงาน อาจจะถูกแก้ไข แต่ส่วนพระราชนิพนธ์นั้นทรงเมื่อทำการพระราชพิธีแล้ว พรรณาลักษณการถ้วนถี่ควรฟังยิ่งกว่าร่างหมายรับสั่ง แห่งใดที่ความผิดกัน ข้าพเจ้าจึงถือว่าพระราชนิพนธ์เป็นถูกต้อง แต่พระราชนิพนธ์เป็นหนังสือแต่งโดยมีข้อบังคับด้วยเป็นโคลง จำต้องพิจารณาถอดเนื้อความออกจากโคลง ตามซึ่งเห็นว่าหมายความอย่างไรในโคลงนั้น การพิจารณาอาจจะผิดได้บ้าง แต่ข้าพเจ้าได้พิจารณาหลายทบหลายทวน แลได้ปฤกษากับท่านผู้อื่นซึ่งข้าพเจ้านับถือว่าเป็นผู้รู้อีกชั้นหนึ่ง จึงเข้าใจว่าแม้จะผิดก็จะไม่ผิดมากนัก ถ้าผู้อ่านสงไสยแห่งใด ก็จงสอบดูในหนังสือพระราชนิพนธ์

---

๗ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมื่อทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกคราวก่อนแล้ว เสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียรประทับอยู่ในหมู่พระที่นั่งอมรินทราภิเศก แล้วจึงรื้อพระมหามณเฑียรที่ได้ทำขึ้นชั่วคราวสร้างพระมหามณเฑียรใหม่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทุกวันนี้

๘ ในรัชกาลหลังต่อ ๆ มา พระมหาปราสาทก็เป็นที่ตั้งพระบรมศพอย่างเดียวกัน จึงเป็นประเพณีมาทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกในพระมหามณเฑียรหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ สืบมาทุกรัชกาล

โดยยอพระเกียรตินั้น ด้วยเปนหนังสือพิมพ์แล้ว หาฉบับได้ไม่ยาก ข้าพเจ้าได้สอบสวนหนังสือทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมาแล้ว ได้ความในเรื่องงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๒ ดังต่อไปนี้

โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เปนผู้อำนวยการพระราชพิธี เริ่มด้วยการพระราชพิธีจาฤกพระสุพรรณบัตร ข้าราชการผู้ใหญ่ประชุมพร้อมกันที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ราวเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ* ครั้นได้ฤกษ์โหรถือข้องชาวประโคม ๆ สังข์แตรแตรวงพาทย์ อาลักษณจาฤกพระสุพรรณบัตรพระบรมราชนามาภิไธยว่า

"พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรรมิกราชาธิราช รัตนากาศภาษกรวงษ์องค์ปรมาธิเบศร์ ศรีภูวเนตรวรนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวศัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาฬาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทราชาดาธิบดี ศรีสุวิบุลยคุณอดิศัย ฤทธิราเมศวรมหันต์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาดีเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์ โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมกุฎประเทศคตา มหาพุทธางกูรบรมบพิตร"๑๐

เมื่อจาฤกพระสุพรรณบัตรแล้ว พระมหาราชครูพราหมณ์เจิมแล้วรัดแผ่นพระสุพรรณบัตรด้วยไหมเบญจพรรณ วางไว้ในหีบทอง

---

* วันจาฤกพระสุพรรณบัตร ไม่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุวันที่ดังนี้ ข้าพเจ้าคาดคเน

๑๐ พระนามตามที่จาฤกในพระสุพรรณบัตรนี้ เหมือนกับพระนามที่จาฤกใน พระสุพรรณบัตร พระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวใน รัชกาลที่ ๓ ไม่ได้แก้ไข พระนามที่ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยก็ดี พึ่งมาถวายเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เรื่องพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ดัง

มีถุงเยียรบับชั้นนอก ผูกประทับตราประจำครั้ง ตั้งบนพานแว่นฟ้า ทองสองชั้นคลุมบักหักทองขวาง ตั้งไว้ในพระอุโบสถ พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชแล้ว จึงเชิญพานพระสุพรรณบัตรขึ้นพระราชยานกั้นพระกลด ตำรวจแห่เข้าไปตั้งในพระแท่นมณฑล

ก่อนที่จะกล่าวถึงการจัดที่พระราชมณเฑียรสำหรับทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แลเฉลิมพระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๒ จำจะต้องอธิบายเรื่องชื่อพระที่นั่งก่อน ที่เรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แต่ก่อนหมายความว่าพระที่นั่งทั้งหมู่นั้น ที่มาเรียกพระมหามณเฑียรตามหลังแฝดซึ่งอยู่ข้างใต้ ว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เรียกพระที่นั่งหลังขวางสิบเอ็ดห้องซึ่งอยู่กลาง ว่าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกพระที่นั่งอันเปนท้องพระโรงอยู่ข้างเหนือ ว่าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอย่างทุกวันนี้ ฟังบัญญัติขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แต่ก่อนมาถ้าเรียกแยกเปนหลัง ๆ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เรียกว่าท้องพระโรง หรือพระที่นั่งบุษบกมาลา พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกว่าหลังสิบเอ็ดห้อง ในโคลงพระราชนิพนธ์เรียกพระที่นั่งว่าพระโรงใน พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เรียกว่าพระวิมาน บ้าง พระมหามณเฑียร บ้าง ในโคลงพระราชนิพนธ์เรียกว่า พระที่นั่งทักษิณไพศาล เห็นจะหมายความว่า พระมหามณเฑียรองค์ใต้ เรียกว่าพระที่นั่งทักษิณในโคลงถึง ๓ แห่ง แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ได้หมายความว่าหลังขวางสิบเอ็ดห้องนั้นเปนแน่ ชื่อพระที่นั่งที่จะเรียกต่อไปในเรื่องนี้ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย จะเรียกตามชื่ออย่างที่เรียก แลรู้จักกันในบัดนี้

แต่ครั้งกรุงเก่ามาจนกรุงรัตนโกสินทร ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้โดยพิศดารในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๓ ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๗ ในคอนอธิบายเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ น่า ๓๘๙ จะเอามาลงที่นี้อีกยาวนัก

การจัดที่ทำพระราชพิธี ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์รอบบริเวณพระที่นั่งทั้งหมู่ ที่ท้องพระลานด้านตะวันออกระหว่างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน กับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ปลูกมณฑปพระกระยาสนานหุ้มผ้าขาวแต่งด้วยเครื่องทอง บนเพดานพระมณฑปเป็นที่ตั้งน้ำเบญจสุทธคงคา[๑๑] มีทั้งท่อผึ้กบัวเงินที่เพดานสำหรับไขน้ำให้ โปรยลงยังที่สรงมุรธาภิเศก ที่ผึกบัวนั้นห้อยพวงดอกจำปาทอง ที่พื้นภายในพระมณฑปตั้งเตียงเหลี่ยมหุ้มผ้าขาว บนเตียงตั้งถาดทอง ในถาดทองตั้งตั้งไม้มะเดื่อเป็นที่เสด็จประทับสรงมุรธาภิเศก ตรงที่วางพระบาทลาดใบไม้ข่มนามปูผ้าขาวทับ รอบพระมณฑปตั้งราชวัตร, ฉัตรทอง, ฉัตรนาก, ฉัตรเงิน, ทั้ง ๔ ด้าน บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณจัดเป็นที่ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ตั้งพระแท่นแว่นฟ้าเพดานรบายดาดเป็นพระแท่นมณฑล ในพระแท่นมณฑลนั้น ตั้งพระพุทธปฏิมาไชย[๑๒] พระสุพรรณบัตร ตั้งพระขัณฑา พระอุณาโลมทำแท่ง[๑๓] พระมหามงกุฎ พระแสงขรรค์ไชยศรี ธารพระกร พัดวาลวิชนี ฉลองพระบาท พระมหาสังข์ พระสังวาลพราหมณ์ พระสังวาลร้อย

---

๑๑ ที่เรียกว่าน้ำเบญจสุทธคงคานั้น อนุโลมตามตำราพราหมณ์ซึ่งใช้น้ำปัญจมหานทีในชมพูทวีป ได้พบตำนานท้องตราว่า ตั้งให้ตักน้ำ ๕ แห่ง คือ แม่น้ำบางปะกง ตักที่บึงพระอาจารย์แขวงเมืองนครนายกแห่ง ๑ แม่น้ำสัก ตักที่ตำบลท่าราบแขวงเมืองสระบุรีแห่ง ๑ แม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่บางแก้วแขวงเมืองอ่างทองแห่ง ๑ แม่น้ำราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงษ์แขวงเมืองสมุทสงครามแห่ง ๑ แม่น้ำเพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าไชยแห่ง ๑ รวมเป็น ๕ แห่งด้วยกัน แต่น้ำสรงมุรธาภิเศกยังใช้น้ำอื่นนอกจากน้ำเบญจสุทธคงคาที่ว่ามาแล้ว คือ น้ำสระเกษ สระแก้ว สระ (คง) คา สระยมนา ที่เรียกว่าน้ำ ๔ สระอยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้เป็นน้ำสรงมุรธาภิเศกมาแต่ครั้งกรุงเก่าด้วย

อ่อน พระภูษารัตกัมพล พระชฎาเพ็ชร พระจำมรงค์ พระมาลาเบี่ยง ฉลองพระองค์เกราะ ฉลองพระองค์นวม เครื่องพระพิไชยสงคราม เครื่องพระมนค์พิเศษ เครื่องพระมุรธาภิเศก พระมหาสังข์ทักขิณาวัฏ พระมหาสังข์ทอง พระมหาสังข์เงิน พระเต้าเบญจครรภ พระเต้าปทุมนิมิตรทอง พระเต้าปทุมนิมิตรนาก พระเต้าปทุมนิมิตรเงิน พระเต้าปทุมนิมิตรสำริด พระแส่งดาบคาบค่าย พระแส่งดาบใจเพ็ชร พระแส่งทวน พระแส่งง้าว แลพระแส่งอัษฎาวุธ คือ พระแส่งดาบชเดย พระแส่งจักร พระแส่งครีฑูล พระแส่งธนู พระแส่งดาบเชน พระแส่งหอกไชย พระแส่งปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสโตง พระแส่งของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย นอกจากนี้ยังมีพระแส่งปืนคาบศิลาเดยทรง พระแส่งของช้างต้น พระแส่งของคชา พระขนักค้น พระเสวตรฉัตร พระเสมาธิบัต พระฉัตรไชย พระเกาวพ่าย ธงไชยกระบี่ขุช ธงไชยครุฑพ่าห์ พระกลด พานพระขันหมาก พระเต้าพระสุธารศ พระสุพรรณศรีบัวแฉก น่าพระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ ต่อพระแท่นมณฑลตั้งเทียนไชย ต่อไปตั้งพระแท่นอัฐทิศทำด้วยไม้อุทุมพรลาดหญ้าคามีผ้าคลุมแลกั้นด้วยพระบวรเสวตรฉัตร ๗ ชั้น มีตั้งน้อยทำด้วยไม้ไผ่สีสุก

---

๑๒ พระพุทธปฏิมาไชย ที่ตั้งพระแท่นมณฑลครั้งนั้น เข้าใจว่า ๓ องค์ คือ พระไชยพิชัยองค์ ๑ พระไชยหลังช้างองค์ ๑ พระไชยประจำรัชกาลที่ ๑ องค์ ๑

๑๓ ที่เรียกว่าพระอุณาโลมทำแท่งนั้น ได้พบในหนังสือหลายแห่ง คือ แท่งครั้งประทับพระราชลัญจกรมหาอุณาโลม หมายความว่า พระราชโองการ เปนธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า จะเห็นได้ในเรื่องตั้งเจ้าพระยานคร ที่พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล แต่บางรัชกาลใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์แทนมหาอุณาโลม ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา ตั้งหีบพระราชลัญจกรในพระแท่นมณฑล จึงเลิกใช้พระมหาอุณาโลมทำแท่ง

ตั้งตรงที่ประทับทั้ง ๘ ทิศ เป็นที่ตั้งกรดแลเทวรูปประจำทิศทั้ง ๘ ฝ่ายข้างตวันตกตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐทำด้วยไม้อุทุมพร กั้นด้วยพระบวรเศวตรฉัตร ๗ ชั้น ลาดผ้า พราหมณ์โปรยแป้งสาลีแลวางแผ่นทองคำเขียนรูปราชสีห์ด้วยชาดหรคุณ แล้ววางหญ้าคาแลปูผ้าคลุมข้างบนอีกชั้น ๑

บนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน จัดเป็นที่ทำพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระที่นั่งองค์ฝ่ายตวันตก ตั้งพระแท่นทองมีเพดานบนพระแท่นนั้นตั้งพระบรมสารีริกธาตุแลพระพุทธรูปทองคำห้ามสมุท น่าพระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ แลบาตรน้ำ ๕ บาตรทราย ๕ ต่อมาจัดอาศนะที่พระสงฆ์ ๓๙ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานสวดพระพุทธมนต์ แลทอดราชอาศน์ที่ประทับทรงศีล ส่วนพระที่นั่งหลังตวันตกในห้องที่พระบรรธมนั้น จัดที่พระสงฆ์สมถะ ๕ รูปสวดภาณวารบนแท่นพระบรรธม* แลทอดราชอาศน์ที่ประทับทรงศีลับพระปริต ที่ทำพระราชพิธีทุกแห่งมีสายสิญจน์ถึงกัน ตลอดจนพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่เสด็จประทับอยู่ในเวลาก่อนเฉลิมพระราชมณเฑียร แลจัดเป็นแต่ที่ห้องพระโรงสำหรับเสด็จออก ไม่ทำการพิธีอย่างไรในนั้น ข้างน่าพระที่นั่งดุสิดามหาปราสาท ตั้งพนมบัตพลีสำหรับโหรบูชาเทวดา แลปลูกโรงพิธีพราหมณ์ เชิญเทวรูป คือ พระปรเมศวร ๑ พระนารายณ์ ๑ พระพรหมธาดา ๑ พระพรหมศักธาติธิ ๑ พระพิฆเนศวร ๑ พระอุมาภควดี ๑ พระลักษมี ๑ มาตังคีย์ในโรงพิธี มีเครื่องพลีกรรม พวกพราหมณ์กินบวชทำพิธีตามศักธิไสยศาสตร

ภายนอกพระบรมมหาราชวัง • ให้ตั้งศาลาฉันทานเลี้ยงสมณะพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร แลไก่สัตว์ซึ่งคนจะฆ่ามาปล่อยกับประกาศห้ามมิให้ฆ่าสัตว์ตลอดเวลางานพระราชพิธี ๓ วัน

---

* พระสวดภาณวาร ๕ รูปนี้ ในร่างหมายรับสั่งว่า สมเด็จพระพนรัตนวัดปรก พระสังฆวัดพลับ ๔ รูปสวดมหาไชย แต่ในพระราชนิพนธ์ว่าสวดภาณวาร เห็นได้เป็นแน่ว่าถูกต้องตามพระราชนิพนธ์

ถึงฉนวันพฤหัศบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมเสงเอกศก เปนวันเริ่มงานพระราชพิธี ข้าราชการแต่งตัวนุ่งผ้าสมปักลายคาดเสื้อครุย พระราชวงษานุวงษ์ เสนามาตย์ แลเจ้าพนักงาน เข้ามาพร้อมกันอยู่ตามตำแหน่ง เข้าไปข้างในแต่เจ้านาย แลข้าราชการผู้ใหญ่กับเจ้าพนักงานผู้มีน่าที่ นอกนั้นอยู่ข้างน่า ครั้นเวลาบ่าย นิมนต์พระสงฆ์เถรานุเถระทั้งฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี มีสมเด็จพระสังฆราชเปนประธาน เข้าไปยังที่สวดมนต์ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหลังตวันตก ๓๗ รูป พระสงฆ์ฝ่ายสมถะ ๕ รูปสวดที่ห้องพระบรรธม[๑๕] เวลาพระเข้าชาวประโคม ๆ สังข์แตรแตรฉิ่งพาทย์มโหรีขึ้นพร้อมกัน ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระภูษาเยียรบับทองพื้นขาว ทรงสายรัดพระองค์เพ็ชร ฉลองพระองค์กรองทอง เสด็จจากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขึ้นสู่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนไขยแล้ว เสด็จขึ้นยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่งหลังตวันตก สมเด็จพระสังฆราชถวายศีลแล้ว เสด็จไปประทับทรงสดับพระจตุภาณปริตในห้องที่พระบรรธม พระสงฆ์หมู่ใหญ่สวดพระปริตเจ็ดตำนาน แต่พระสงฆ์ฝ่ายสมถะที่สวดในห้องที่พระบรรธมสวดจตุภาณวารแบ่งเปน ๓ ตอน สวดตอนละวัน ครั้นสวดพระปริตจบ เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งหลังตวันตก สมเด็จพระสังฆราชถวายอติเรกแล้ว พระสงฆ์ถวายพระพรลากลับวัด ชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนยังที่ประทับณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายน่ากลับออกมาหมดแล้ว เกณฑ์

---

๑๕ ที่ว่าจำนวนพระสงฆ์รวม ๔๓ รูปเท่าพระชันษา มีปรากฏในจดหมายเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชแห่งเดียว ไม่มีที่สอบด้วยหนังสือนี้ไม่บอกจำนวนพระ แต่หมายรับสั่งอุปราภิเศกบอกจำนวนพระสงฆ์ ๕๐ รูป มากกว่าวังหลวง จึงส่งไสยอยู่

ผู้หญิงซึ่งเปนพนักงานฝ่ายใน เฝ้ารักษาที่พระมณฑลซึ่งอยู่ฝ่ายในทุกแห่ง ครั้นเวลาเช้าในวันรุ่งขึ้น เจ้าพนักงานเตรียมสำรับเลี้ยงพระ แลของไทยธรรม นิมนต์พระสงฆ์ที่ได้สวดมนต์ทั้ง ๔๓ รูปไปพร้อมกันที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหลังตวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาวอย่างเมื่อเวลาเย็น เสด็จทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนไตรย สมเด็จพระสังฆราชถวายศีล พระสงฆ์ถวายพรพระเสร็จแล้ว ทรงอุทิศสังฆทานแลทรงหลั่งน้ำทักษิโณทก (พระสงฆ์อนุโมทนา) แล้ว ทรงประเคนภัตตาหารสมเด็จพระสังฆราช ข้าราชการประเคนแลปฏิบัติพระสงฆ์องค์อื่นต่อมา ครั้นพระสงฆ์ทำภัตรกิจแล้ว ถวายอติเรก[๑๕] ถวายพระพรลาแล้ว จึงเสด็จกลับคืนยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ณวันศุกร ขึ้น ๗ ค่ำ ณวันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำสวดมนต์เลี้ยงพระเหมือนกับวันแรก[๑๖]

ครั้นณวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เปนวันพระฤกษ์บรมราชาภิเศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาวอย่างวันก่อน เสด็จยังที่ประชุมสงฆ์ ทรงศีลแล้ว (เสด็จประทับคอยฤกษ์ที่ท้องพระโรงน่า) ครั้นได้ฤกษ์หลวงโลกที่ปดันฆ้องไชย ชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญเครื่องถอดถวายทรงแล้ว พราหมณ์เชิญพระพุทธปฏิมา

---

๑๕ ประเพณีถวายอติเรก ครั้งรัชกาลที่ ๒ ถ้ากำหนดตามความในโคลงพระราชนิพนธ์ ถวายอติเรกมาแต่แรก แต่ตามแบบแผนขั้นหลังมา ต่อเมื่อบรมราชาภิเศกแล้ว เสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐขึ้นไปยังที่ชุมนุมสงฆ์ สมเด็จพระมหาสังฆปรินายกจึงถวายอติเรกเปนหนแรก วิธีอันนี้จะพึงมีขึ้นเมื่องานบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๔ ก็เปนได้

๑๖ พิธีสงฆ์ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติ ดังกล่าวมานี้ ผิดกับงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีจดหมายเหตุโดยพิศดาร แลรัชกาลที่ ๕ ซึ่งยังมีผู้รู้เห็นอยู่ หลายอย่าง

ไชย พระมหาราชครูโปรยเข้าตอกน้ำเสด็จตามทางลาดพระบาท สู่ที่พระมณฑปพระกระยาสนาน เสด็จขึ้นประทับเหนือตั่งไม้มะเดื่อ* ผันพระภักตร์สู่ทิศบูรพา เจ้าพนักงานไขท่อสหัสธาราถวายมุรธาภิเศก สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ถวายน้ำมนต์ในพระเต้าเบญจครรภ สมเด็จพระพนรัตน วัดพระเชตุพน พระธรรมราชา วัดศาลาปูนกรุงเก่า พระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ถวายน้ำมนต์ในพระเต้าปทุมนิมิตร พราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกรดแลใบมะตูม ประสิทธิด้วยมนต์ไสยเวท ครั้นสรงมุรธาภิเศกแล้ว ทรงเครื่องต้น[๑๗] เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ พราหมณ์ประจำทิศทั้ง ๘ ถวายไชย แลถวายน้ำสังข์ทั่วทิศ ตั้งแต่ทิศบูรพาเปนต้น เวียนประทักษิณไปจนครบทั้ง ๘ ทิศแล้ว เสด็จไปประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูพราหมณ์กราบบังคมทูล ฯ ถวายศิริราชสมบัติ แลถวายพระสังวาลพราหมณ์ ซึ่งสมมติว่า

---

* ในโคลงว่าประทับตั่งไม้ไชยพฤกษ์ แต่ตำราบรมราชาภิเศกแลตามการที่เปนจริงในพระราชพิธีบรมราชาภิเศกขึ้นหลังมา ตั่งที่ประทับใช้ไม้มะเดื่อ ข้าพเจ้าจึงแก้เปนไม้มะเดื่อ

๑๗ ที่ว่าทรงเครื่องต้นครั้งนี้ ว่าตามโคลงพระราชนิพนธ์ แต่เครื่องต้นที่ทรงนั้นจะอย่างไร ยังไสยอยู่ ในร่างหมายรับสั่งที่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชแต่ง กล่าวตรงนี้ว่า ทรงพระภูษา (เขียนทอง) พื้นแดง ฉลองพระองค์กรองทอง ว่าทรงเครื่องต้นต่อเมื่อเสด็จออกท้องพระโรง แลเครื่องต้นนั้นพรรณาเหมือนกับที่กล่าวไว้ในตำราเจ้าพระยาเพชรพิไชย ว่าสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงเมื่อราชาภิเศกครั้งกรุงเก่า มีรายชื่อ ๑๑ สิ่ง คือ สนับเพลาเชิงงอน ๒ ชั้น ๑ พระภูษารัดระดะหยิ่งจับโจงโยค ๑ รัดพระองค์หนามขนุน ๑ ฉลองพระองค์พระกรน้อย ๑ ฉลองพระองค์ย่นนอก ๑ รัดพระองค์

เปนของพระอิศวรทรง แล้วถวายพระสุพรรณบัตรแลเครื่องเบญจราช กกุธภัณฑ์ มหาดเล็กแทนกำนัลทั้ง ๘ ถวายพระแส้งอัษฎาวุธ ทรงรับด้วยพระหัตถ์แต่พระมหามงกุฎ[๑๗] ๑ พระแส้งขรรค์ ๑ พระแส้งดาบ ๑ พัดวาลวิชนี ๑ ชารพระกร ๑ พระเสวตรฉัตร ๑ ฉลองพระบาท พระมหาราชครูพราหมณ์วางถวาย ส่วนพระแส้งอัษฎาวุธโปรดให้เจ้าพนักงานรับ เมื่อถวายเครื่องราชูปโภคแล้ว พระมหาราชครูพราหมณ์จึงอ่านเวทถวายพระพร ครั้นจบจึงมีพระราชโองการแก่พระมหาราชครูว่า พรรณพฤกษชลธีแลสิ่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักรนั้น ถ้าไม่มีเจ้าของหวงแหนแล้ว ตามแต่สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรจะปรารถนาเถิด พระมหาราชครูรับพระราชโองการเปนฤกษ์ แต่นั้นบัตรหมายจึงใช้พระราชโองการต่อมา แล้วทรงโปรยดอกพิกุลทองพิกุลเงินสิ่งละพาน พระราชทานแก่พราหมณ์ มีพระมหาราชครูเปนประธาน ทรงพระเต้า

แครง ๑ พระแส้งก้นหยั่นภูเขา ๑ พระขรรค์พดอยต่างกันสำรับ ๑ พระชฎาพระเกี้ยวแหวนแดง ๑ ฉลองพระบาท ๑ พระแส้งดาบใจเพ็ชร ๑

เครื่องต้นที่พรรณานี้ ผิดกับที่เคยเห็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงในชั้นหลัง จึงสงไสยว่า เครื่องต้นที่ทรงพระบรมราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ จะอย่างไรไม่แน่

๑๗ พิเคราะห์ความตามโคลงพระราชนิพนธ์ มีข้อควรสังเกตอย่าง ๑ ที่ไม่ได้กล่าวว่าพระราชครูพราหมณ์ถวายพระมหามงกุฎ หรือทรงพระมหามงกุฎ ในตำราเจ้าพระยาเพ็ชรพิไชย อ้างถึงแบบแผนครั้งกรุงเก่า ก็อย่างเดียวกัน แต่ยังปลาดที่มีคำเล่าสืบกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ทรงพระมหามงกุฎเลยจนตลอดรัชกาล แต่ในชั้นหลัง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา ถือว่าพระมหามงกุฎเปนสิ่งสำคัญในเบญจราชกกุธภัณฑ์ พระมหาราชครูพราหมณ์ถวาย ทรงเมื่อ

ทองหลั่งน้ำทักษิโณทก พราหมณ์ถวายบังคมแล้วเบ้าสังข์ เจ้าพนักงานประโคมขึ้นพร้อมกัน จึงเสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐ ขึ้นสู่พระมหามณเฑียร ซึ่งพระสงฆ์ได้ทำภัตรกิจแล้ว แลคอยถวายพระพรอยู่นั้น ทรงนมัสการพระรัตนไตรยแล้ว ทรงประเคนไตรจีวร แลเครื่องบริขารแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์ถวายพระพร ถวายอติเรก ถวายพระพรลากลับไป

ครั้นพระสงฆ์กลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระแสงเวียด ทรงฉลองพระบาท เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระแท่นภายใต้พระมหาเศวตรฉัตร พระราชวงษานุวงษ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายทหารแลพลเรือนพร้อมกันอยู่ในที่เฝ้า กราบถวายบังคมแล้ว เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม กราบบังคมทูลถวายพระมหาพิไชยราชรถ เรือพระที่นั่งเรือกระบวนทั้งปวง แลเครื่องสรรพาคราวุธพลทหาร แลหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับกลาโหม เวลานั้นตำแหน่งสมุหนายกว่าง พระยามหาอำมาตย์กราบบังคมทูลแทนที่สมุหนายก ถวายพระยาช้างต้น พระยาม้าต้น พลเรือน แลหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับมหาดไทย พระยาโกษาธิบดี (กุน) กราบบังคมทูลถวายราชพิธียากร แลราชสมบัติทั้ง ๑๒ ท้องพระคลัง (แลหัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับกรมท่า) พระยายมราช (บุญมา) กราบบังคมทูลถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา อันเป็นราชธานี เจ้าพระยาธรรมา ฯ (สด) กราบ

เสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ แลทรงเมื่อเสด็จออกรับราชสมบัติที่ท้องพระโรง เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ จะอย่างไรสงไสยอยู่ แต่เห็นในร่างหมายเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช มีพระมหามงกุฎอยู่ในสิ่งซึ่งพระมหาราชครูพราหมณ์ถวายด้วย ข้าพเจ้าจึงลงไว้

บังคมทูลถวายพระมหาปราสาทราชมณเฑียรสถาน แลเสวตรฉัตร เครื่องสูง เครื่องประดับพระเกียรติยศทั้งปวง ตำแหน่งเจ้าพระยา พลเทพว่าง พระยาประชาชีพ กราบบังคมทูลถวายขัญญาหาร แดนสถานถานนาเขตรทั้งปวง จึ่งมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้มุขมนตรีผู้เป็นเจ้าน่าที่จงรักษาสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นไว้ตามพนักงาน เพื่อจะได้บำรุงกันพระราชอาณาเขตร, ทนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้สถาพรสืบไป อรรคมหาเสนาบดีรับพระราชโองการ ข้าราชการถวายบังคมพร้อมกันอีกครั้ง ๑

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ ข้าราชการฝ่ายในเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมกัน ท้าวนรจันทร์กราบบังคมทูล ๆ ถวายสิบสองพระกำนัล แลมีพระราชปฏิสันถารแล้ว พอได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระราชมณเฑียรชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน จึงเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมีนางในตระกูลสูงอุ้มวิพาร์ ๑ เชิญพานทองรองเข้าเปลือก ๑ ถั่ว ๑ งา ๑ ผลพิลาเขียว ๑ หินบด ๑ ตามเสด็จ แลมีนางชำระพระบาทเมื่อจะเสด็จขึ้นพระราชมณเฑียร เสด็จสู่ห้องพระบรรทม ทรงนมัสการพระศรีรัตนไตรย ตั้งอธิฐานตามพระราชอัธยาไศรย แล้วผลัดเครื่องทรง เสด็จขึ้นพระแท่นบรรทม พระราชวงษ์ฝ่ายในถวายดอกหมากทองคำ ท้าวนรจันทร์ถวายลูกกุญแจ ทรงรับวางข้างที่พระบรรทมแล้ว เอนพระองค์ลงบรรทมโดยทักษิณปรัศเปนฤกษ์ พระราชวงษ์ฝ่ายในซึ่งเจริญพระชันษาถวายพระพรก่อนแล้ว พระราชวงษ์ฝ่ายในทั้งปวงจึ่งถวายพระพรพร้อมกัน

เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรเปนฤกษ์ (แลเสวยพระกระยาหาร) แล้ว จึ่งเสด็จพระราชดำเนินโดยทางฝ่ายใน ทรงโปรยเงินพระราชทานผู้ที่มาคอยเฝ้าถวายพระพรตลอดทาง จนถึงพระที่นั่งดุสิดมหาปราสาท เสด็จ

ไปถวายบังคมพระบรมศพ ทรงอธิฐานขอพระราชทานพระพร แล้วเสด็จกลับคืนยังพระราชมณเฑียร เวลาบ่ายเจ้าพนักงานตั้งบายศรีเวียนเทียนสมโภชพระราชมณเฑียร ต่อมาพระราชวงษานุวงษ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน ถวายดอกไม้ธูปเทียนทั่วกัน*

เมื่อเสร็จพิธีบรมราชาภิเศกแล้ว เสด็จเลียบพระนคร โดยกระบวนพยุหยาตราตามโบราณราชประเพณี ทางเดินกระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครครั้งนั้น ออกประตูวิเศษไชยศรี ประทักษิณพระบรมมหาราชวัง ไปเลี้ยวบ้อมเผด็จดัษกร แล้วตรงไปจนถึงส่พานข้ามคลองตลาด แล้วจึงเลี้ยวกลับขึ้นทางริมกำแพงพระนคร มาทางท้ายสนมเข้าถนนน่าวังที่ท่าพระ เลี้ยวกลับเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษไชยศรี ไม่ได้หยุดพักที่วัดพระเชตุพนอย่างเมื่อรัชกาลที่ ๔ แต่ต่อมา ตลอดถนนที่จะเดินกระบวนแห่นั้น เจ้าพนักงานจัดตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้นแลร้านน้ำเป็นระยะ ปราบถนนโรยทรายเกลี่ยให้ราบรื่น แต่ให้รื้อร้านโรงอันก่อขวางอยู่ริมทางให้เป็นที่เรียบร้อย ครั้นถึงวันกำหนด[๑๙] พวกทหารอาสา ๑๐ เหล่าซ้ายขวาตั้งกองจุกช่อง

---

* เรื่องลักษณการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ ได้จดประทานมาดังนี้

การพิธีนั้น มีรดน้ำเป็นเบื้องต้น ขึ้นราชาอาศน์เป็นเบื้องปลาย วิธีที่เราทำอยู่นี้ผิดกัน ส่วนมราภิเศกกับขึ้นอัฐทิศนั้น เปนรดน้ำอย่างเดียวกัน ขึ้นภัทรบิฐกับออกพระโรงนั้น เปนเถลิงราชาอาศน์อย่างเดียวกัน ชรอยเราจะได้ตำรามา ๒ แบบ แบบ ๑ ขึ้นบุษบกพระกายส์นานเปนการใหญ่ แล้วออกพระโรงจริง ๆ อีกแบบ ๑ รับน้ำบนอัฐทิศแล้วขึ้นภัทรบิฐ เปนการทำพอเปนสังเขป ตัดสินไม่ลงว่าจะเอาแบบไหน จึงเลยเอาเสียทั้งหมด

รายทางที่จะเสด็จ ตั้งบันดูชานกยางทุกแพรกถนน เจ้าพนักงานจัดตั้งกระบวนแห่เสด็จพร้อมกัน ริ้วกระบวนแห่เสด็จเลียบพระนครครั้งนั้น กระบวนน่าปลายริ้วฝรั่งแม่นปืน แต่งตัวเสื้อชฎิบกำมะหยี่แดง ถากปืนจ่ารงรางเกรียน ๒ กระบอก แล้วถึงกระบวนนายม้าต้น ใส่เสื้อสักอดสนับเพลา โพกผ้าแดงชฎิบทอง ขัดดาบ ขี่ม้าถือธง ๘ ม้า แล้วถึงพลอาสาล้วนแต่งเครื่องเสนากุฎกองละ ๕๐ คน ตัวนายใส่เสื้อโพกผ้า มีประคำคล้องคอแลสพายดาบเดินเปนกอง ๆ คือ อาสาเกณฑ์หัดถือปืนคาบศิลาปลายหอกกอง ๑ ถือขนุกอง ๑ ถือทวนกอง ๑ อาสายี่ปุ่นถือง้าวกอง ๑ พลอาสาถือดาบสองมือกอง ๑ พลล้อมวังถือดาบโล่ห์กอง ๑ ถือดั้งทองกอง ๑ พลอาสาถือดาบเขนกอง ๑ อาสาจาม ใส่เสื้อผ้าวิลาศ โพกผ้าตะบิด ถือหอกชัดคู่เหน็บกฤชพวก ๑ แล้วถึงขุนหมื่นหกเหล่าคู่ชัก ใส่เสื้อแดง ผ้าโพกศีศะ ถือหอกเดินเรียงเปนสี่สาย ต่อนั้นถึงกระบวนขุนหมื่นตำรวจ ๘ กรม สพายดาบเดินสี่สาย แล้วถึงเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจ เดินริ้วนอกสองสาย หุ้มแพรมหาดเล็ก เดินริ้วในสองสาย ล้วนแต่งตัวสอดสนับเพลานุ่งผ้าเกี่ยว คาดเจียรบาด ใส่เสื้อเกี๋ย ถมประคำ โพกผ้าชฎิบครุยสพายกระบี่ ในระหว่างกระบวนสี่สายดังนั้น พวกกลองชนะล้วนแต่งเสื้อกางเกงแดงหมวกแดง ๑๐๐ คู่ เดินเปนสองแถวข้างใน มีจ่าบี่ จ่ากลอง แล้วแตรฝรั่ง แตรงอน สังข์ ต่อมาถึงชาวเครื่องนุ่งริ้วคาดลายเสื้อปล้อง ศีศะใส่ลำพอก เชิญเครื่องสูง ๕ ชั้น ๗ ชั้น ชุมสาย บังแทรก แถวกลางมีมหาดเล็กเชิญพระแส้งดาบเขน พระแส้งหอกไชย พระแส้งดาบคาบค่าย พระแส้งดาบใจเพ็ชร พระแส้ง

---

๑๙ วันเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค จะเปนวันใด ไม่พบจดหมายเหตุ แต่คงอยู่ในระหว่างเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จนแรม ๒ ค่ำ เพราะแรม ๓ ค่ำ ก็เริ่มพิธีอุปราชาภิเศก

หอกซวา เดินหว่างเครื่อง แล้วถึงพระที่นั่งพุดตาล ซึ่งเป็นพระราชยาน มีเจ้าพนักงานเชิญพระกลดตาด บังสูรย์ พัดโบก พระขรรค์ ขุนนาง ตำแหน่งปลัดทูลฉลองเป็นคู่เคียง เดินสองข้างพระราชยาน ๖ คู่ ล้วนแต่งตัว (สอดสนับเพลานุ่งผ้าเกี่ยว ตาดเจียรบาด) ใส่เสื้อรัดโพกขลิบกรองทอง ส่พายดาบ นอกแถวคู่เคียงมีอินทรพรหมนุ่งสนับเพลา สวมเสื้อเชิ้ตข้าง ๑ แดงข้าง ๑ ศีรษะใส่เทริด ถือจามร กระบวนหลังต่อพระราชยานถึงเจ้ากรม ปลัดกรม กรมทหารในพลพัน ทนายเลือก แลรักษาพระองค์ เดินเป็นสี่สาย แล้วถึงกระบวนเครื่องสูงหลัง มีมหาดเล็กเชิญพระแส้งจ้าว (พระแส้งตรี) พระแส้งหอก ง่าม เดินหว่างเครื่อง ต่อนั้นถึงมหาดเล็กเชิญเครื่อง คือ พานพระขันหมาก พระเต้า พระสุพรรณศรี เป็นต้น แลเชิญพระแส้งปืน พระแส้งทวน พระแส้งง้าว พระแส้งหอก ตามเคย ต่อมาถึงพระยาม้าต้น ม้าเทศผูกเครื่องกุดั่น ๒ ม้า แล้วจึงถึงกระบวนอาสา มีจำนวนถึงจำนวนกระบวนข้างน่าทุกหมู่ ปืนแม่นปืนลากปืนจ่ารงรางเกวียน ๒ กระบอก เป็นที่สุด ต่อนั้นถึงกระบวนพระราชวงษ์ทรง (สนับเพลาแดง) ผ้าเขียนทอง คาดเจียรบาด (ฉลองพระองค์อย่างเทศทรงพระมาลา) ทรงม้า กันพระกลดหักทองขวาง เดินเป็นคู่ ๆ มีมหาดเล็กตาม แล้วถึงกระบวนเสนาบดีนั่งแคร่ มีทนายตาม เป็นที่สุดกระบวน รวมกระบวนพยุหยาตราเป็นจำนวนคน ๘๐๐๐

ในวันกำหนดนั้น ถึงเวลา ๒ โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกท้องพระโรง ทรงเครื่องสนับเพลาเชิงงอน พระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์ตาดจีบ คาดเจียรบาดสายรัดพระองค์เพชร เหน็บพระแส้งก้นหยั้น ทรงพระสังวาล พระธำมรงค์ แลพระมาลาเพชร*

---

* เครื่องแต่งพระองค์ที่พรรณาไว้ในโคลงพระราชนิพนธ์ ตรงกับที่เรียกว่าเครื่องอย่างเทศ ไม่ได้ทรงเครื่องต้น

ทรงพระแสงเวียด เสด็จขึ้นเกยพระที่นั่งคุ้ดาภิรมย์ ทรงพระราชยานเดินกระบวนแห่ออกจากพระบรมมหาราชวัง ทรงโปรยเงินพระราชทานราษฎรซึ่งมาคอยถวายพระพรอยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง จนตลอดระยะทางแล้ว เสด็จกลับคืนเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง[๒๐]

พระราชพิธีอุปราชาภิเศก

เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเศก สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบัณฑูรน้อย ขึ้นเปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งที่พระมหาอุปราช

ลักษณการพระราชพิธีอุปราชาภิเศก แลเฉลิมพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๒ มีร่างหมายรับสั่งเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชแต่งไว้ ว่าทำพิธีตามแบบอย่างครั้งอุปราชาภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเปนพระมหาอุปราช เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้งกรุงเก่า* พรรณนาไว้ ในหมายรับสั่งเปนเนื้อความดังนี้ :—

ณวันศุกร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๔ ค่ำ มีมหรสพเอกศก ฤกษ์เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๓ บาท จารึกพระสุพรรณบัตรที่ในพระอุโบสถวัดพระ

---

๒๐ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนรัชกาลที่ ๓ เสด็จเลียบพระนครแต่ทางบก เลียบพระนครทางเรือพึ่งมามีในรัชกาลที่ ๔

* ที่จริงพระราชพิธีอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่เหมือนครั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เพราะไปทำพิธีที่วังน่า น่าจะเหมือนครั้งอุปราชาภิเศกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐเอง การพระราชพิธีอุปราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นแต่เหมือนครั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ด้วยทำพิธีในพระราชวังหลวง

ศรีรัตนศาสดาราม ทำนองการพิธีเหมือนจาฤกพระสุพรรณบัตรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในพระสุพรรณบัตรจาฤกว่า :—

สมเด็จบรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตำรัสให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เปนกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทีฆายุศมศิริสวัสดิ[๒๓]

เมื่อจาฤกแผ่นเทียนสมโภชพระสุพรรณบัตรแล้ว ตั้งพระสุพรรณบัตรไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนถึงวันเริ่มงานจึงเชิญขึ้นพระแท่นมณฑลที่พระราชวังบวร ฯ

ที่พระราชวังบวร ฯ นั้น จัดที่ทำพระราชพิธี ๒ แห่ง คือ ที่พระที่นั่งพรหมภักตร จะเปนพระวิมานหลังใต้หรือหลังเหนือ เวลานั้นยังเรียกรวมกันหมดทั้งหมู่ว่าพระที่นั่งพรหมภักตร ในห้องที่พระบรรทมจัดตั้งเตียงสำหรับพระสงฆ์ คือ สมเด็จพระพนรัตนนั่งปรกรูป ๑ พระวัดพลับ ๔ รูป ส่วนมหาไชย

ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์* จัดเปนที่ตั้งพระแท่นมณฑลตั้งเตียนไชย แต่เปนที่พระสงฆ์ ๔๕ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเปนประธานเจริญพระพุทธมนต์ พระแท่นมณฑลนั้น ในหมายรับสั่งกล่าวว่าจัดเหมือนพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ สิ่งของตั้งพระแท่นมณฑลตามซึ่งกล่าวไว้ในหมายรับสั่ง มีดังนี้ คือ :—

---

๒๓ คำจาฤกพระสุพรรณบัตรกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏในหมายรับสั่ง แต่เหมือนกันทุกรัชกาล ข้าพเจ้าจึงลงตามแบบครั้งอุปราภิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย

* พระที่นั่งองค์นี้ ในหนังสือเก่าบางแห่งเรียกพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ บางแห่งเรียก พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เหตุที่เรียกเปน ๒ ชื่อ ข้าพเจ้าจะอธิบายไว้ท้ายในหนังสือเรื่องนี้

พระบรมขาคุ พระไชย พระห้ามสมุท พระอุณาโลมทำแท่ง พระสุพรรณบัตร ดวงพระชัณษา พระมหามงกุฎ พระภูษารัดกัมพล พระมาลาเบี่ยง พระขรรค์ พระนพ พระมหาสังวาลสร้อยอ่อน พระมหาสังวาลพราหมณ์ พระธำมรงค์ ฉลองพระองค์เกราะ ฉลองพระองค์นวม พระมหามงคลย่น เครื่องพระพิไชยสงคราม เครื่องพระมุรธาภิเศก พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระมหาสังข์ทอง พระมหาสังข์เงิน พระเต้าเบญจครรภ พระเต้าปทุมนิมิตรทอง พระเต้าปทุมนิมิตรนาก พระเต้าปทุมนิมิตรเงิน พระเต้าปทุมนิมิตรสำริด (ใส่น้ำบัญจมหานทีทั้ง ๕ พระเต้า)

พระแส่งที่เข้าพระแท่นมณฑลนั้น คือ:— พระแส่งขรรค์ไชยศรี ๑ พระแส่งดาบยี่ปุ่น* ๑ พระแส่งจักร ๑ พระแส่งหอกไชย ๑ พระแส่งตรีศูล ๑ พระแส่งชนู ๑ พระแส่งเขน ๕ พระแส่งง้าว ๒ พระแส่งทวน ๒ พระแส่งหอกคู่ ๑ พระแส่งของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ๑ พระแส่งของ้าวช้างต้น ๑ พระแส่งขนักต้น ๑ พระกลด ๑ พระเสมาธิบัติ ๑ พระฉัตรไชย ๑ พระเกาวพ่าย ๑ ธงไชยกระบี่ขุช ๑ ธงไชยพระครุฑพ่าห์ ๑ ตรงมุขท้ายพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ปลูกพลับพลาเปลื้องเครื่องหลัง ๑ ข้างพระที่นั่งตั้งพระแท่นที่สรงมีเสาตาดเพดาน บนพระแท่นตั้งถาดทองแดง ในนั้นตั้งตั่งไม้มะเดื่อทำประทับสรงมุรธาภิเศก ตั้งราชวัตรฉัตรทอง,ฉัตรนาก,ฉัตรเงิน. ๗ ชั้น รายรอบที่สรง

น่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ปลูกโรงพิธีพราหมณ์ แลตั้งพนมบัตพลีสำหรับโหรบูชาเทวดา ในโรงพิธีพราหมณ์ตั้งเทวรูป พระอิศวร พระนารายน์เปนต้น เหมือนพิธีบรมราชาภิเศก แลเครื่องพลีกรรม

---

* พระแส่งดาบยี่ปุ่นนี้ ของพระราชทานสำหรับพระเกียรติยศกรมพระราชวังบวร ฯ

ทำพิธีตามไสยศาตร ทั่วทุกสถานการพระราชพิธีฝ่ายสัญจน์ตาม ตลอดถึงกัน แลตั้งราชวัตรปักฉัตรเบญจรงค์ ๕ ชั้นรายรอบพระราช มณเฑียร แลราย ๒ ข้างถนนแต่พระราชวังบวร ฯ ลงมาจนพระบรม มหาราชวัง ในเวลาทำการพระราชพิธีนั้น เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้า น้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เข้ามาประทับแรมอยู่ที่ โรงละครริมพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตวันตก*

ถึงณวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ เวลาบ่าย สมเด็จพระเจ้า น้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เสด็จไปทรงเครื่องที่พระ ที่นั่งดุสิดาภิรมย์[๒๒] แต่งพระองค์ทรงสนับเพลาเชิงงอน ทรงพระภูษา จีบโจงหางหงษ์ รัดพระองค์หนามขนุน ทรงฉลองพระองค์กรอง ทอง ทรงพระมาลาเส้าสูงสีกุหร่า เสด็จขึ้นพระราชยานที่เกยพระที่นั่ง ดุสิดาภิรมย์ มีกระบวนแห่เสด็จ คือ :—

ตำรวจเดินถือหวายนำรถ ๑๐ คู่ ตำรวจเดินสายนอก ๒ สาย ๗๔ คน มหาดเล็กวังหลวงเดินสายใน ๒ สาย ๗๔ คน กลองชนะ ๒๐ คู่ แตรฝรั่ง ๖ คู่ แตรงอน ๖ คู่ สังข์ ๒ คู่ จ่าบี่ ๑ จ่ากลอง ๑ สารวัด ๒ เครื่องสูงน่า สามชั้น ๕ คู่ ห้าชั้นคู่ ๑ บังแทรก ๔ มหาดเล็ก เชิญพระแส้หว่างเครื่องน่า พระแส้ดาบใจเพ็ชร ๑ พระแส้ดาบคาบ ค่าย ๑ พระแส้เขน ๒ พระแส้หอก ๒ พระแส้หอกคู่ ๒ พระราชยาน มีพนักงานถวายอยู่งานพระกลด ๑ บังสูรย์ ๑ พัดโบก ๑ พระขวย ๑

คู่เคียง ๕ คู่ คือ :— คู่ที่ ๑ พระยากำแพงเพ็ชร พระยาโชฎึก คู่ที่ ๒ พระยาพิศณุโลก พระยาพิไชยสงคราม คู่ที่ ๓ พระยานรินทร จอมเสมอใจราช คู่ที่ ๔ พระยานครสวรรค์ พระยาเทพมณเฑียร

---

* โรงละครนี้ สร้างแต่ในรัชกาลที่ ๑ ไม่ใช่สำหรับเล่นละครอย่างเดียว เปนโรงใหญ่สำหรับใช้ราชการอื่น ๆ ในพระบรมมหาราชวังด้วย พึ่งรื้อปราบที่เปนสนามหญ้าเมื่อในรัชกาลที่ ๕

กระบวนหลัง

มหาดเล็กเชิญเครื่อง ธารพระกร ๑ พัดนั่งท้ายพระที่นั่ง ๑ ฉลองพระบาท* ๑ เชิญตามเสด็จ พานพระขันหมาก ๑ พระสุพรรณศรี ๑ พระเต้าพระสุธารส ๑ เครื่องสูง ห้าชั้น คู่ ๑ สามชั้น ๕ คู่ บังแทรก ๔ มหาดเล็กเชิญพระแส้หว่างเครื่อง พระแส้งจ้าว ๑ พระแส้งศรี ๑ พระแส้งหอกง่าม ๑ มหาดเล็กวังน่าเดินสายใน ๒๐ คน ตำรวจเดินสายนอก ๔๐ คน ม้าจูง ๔ (หัวพัน) มหาดไทย กลาโหม เป็นผู้ตรวจ รวมกระบวนแห่ ๒๐๗ คน[๒๓]

แห่เสด็จไปจากพระบรมมหาราชวัง จนถึงพระราชวังบวร ฯ ประทับเกยพลับพลาเปลื้องเครื่องที่มุขท้ายพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เปลื้องเครื่องผลัดทรงพระภูษาลายพื้นทอง ทรงสพักฉลองพระองค์ครุยกรองทอง เสด็จเข้าในพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ทรงนมัสการพระศรีรัตนไตรย สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนไขแดงถวายศีลแล้ว ทรงพระมหามงคลประทับฟังพระปริตรจนจบแล้ว[๒๔] จึงแห่เสด็จกลับคืนมายังพระบรมมหาราชวัง

รุ่งขึ้นณวันพุฒ เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ เวลาเช้า สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เสด็จทรงพระเสลี่ยง

---

๒๒ พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ครั้งนั้นเรียกว่าพระที่นั่งเย็น ไม่มีในหมายรับสั่งอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ว่าเสด็จไปทรงเครื่องที่นั่น แต่มีขัดในหมายรับสั่งอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๓ ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าคงจะเหมือนกันกับเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒

* ธารพระกร พัดนั่งท้ายพระที่นั่ง แลฉลองพระบาท ๓ สิ่งนี้ในหมายรับสั่งว่าให้เชิญถวาย

มีแต่คำรวจนำไม่มีกระบวนแห่ เสด็จขึ้นไปทรงประเคนเตียงพระสงฆ์ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เวลาบ่ายวันนั้นแลวันรุ่งขึ้น แห่เสด็จขึ้นไปทรงสดับพระปริตเหมือนวันแรก เวลาเช้าในวันคำรบ ๒ ก็เสด็จขึ้นไปทรงประเคนเตียงพระเหมือนวันแรก

ครั้นณวันศุกร เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ เวลาเช้า เสด็จโดยกระบวนแห่ขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ เสด็จเข้าที่สรงสนานเวลาเช้าโมงกับบาทหนึ่ง สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระพนรัตน พระธรรมราชา พระญาณสังวร ถวายน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าปทุมนิมิตร[๒๕] พราหมณ์ถวายน้ำกรดน้ำสังข์แล้วใบมะตูม แล้วทรงเครื่องเสด็จมาทรงประเคนเตียงพระสงฆ์ ครั้นเตียงพระแล้ว เสด็จยังพลับพลาทรงเครื่องพระภูษาลายเขียนทองจับโจงห้อยหงษ์ ทรงฉลองพระองค์ครุยทองทรงพระมาลาเส้าสูงสี่แฉก ขึ้นทรงพระราชยานแห่ตรงมาพระบรมมหาราชวัง เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร แล้วทูลเกล้า ฯ ถวายเทียนทองขูปเงินเข้าดอกดอกไม้ (แล้วแห่เสด็จกลับขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ) ครั้น

---

๒๓ ในหมายรับสั่งอุปราชาภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏว่ากระบวนแห่ บอกไว้แต่ชื่อผู้เป็นคู่เคียง ว่ากระบวนแห่ข้าพเจ้าเอาว่าครั้งอุปราชาภิเศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยมาดง ด้วยเชื่อว่าคงเหมือนกัน

๒๔ ที่ประทับทรงสดับพระปริต ถ้าเอาแบบอย่างวังหลวง ควรจะเสด็จไปประทับทรงสดับพระสังฆ์สวดภาณวาร ในห้องที่พระบรรจมณฑพระที่นั่งพรหมภักตร แต่ในหมายรับสั่งไม่ได้กล่าวความไว้ให้เข้าใจเป็นอย่างนั้นได้ ข้าพเจ้าจึงลงไว้ว่าทรงสดับพระปริตที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ อันถูกต้องตามแบบของการตั้งกรมในครั้งนั้น

เวตาบ่าย เจ้าพนักงานตั้งบายศรีเวียนเทียนสมโภชพระราชมณเฑียรในพระราชวังบวร ฯ เป็นเสร็จการพระราชพิธีอุปราชาภิเศกตามโบราณราชประเพณี

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ประสูติณกรุงธนบุรี เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมเส็งเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ. ศ. ๒๓๑๖ เป็นพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี เป็นสมเด็จพระชนนี เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ แล้วได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นกรมหลวง แลเป็นพระบัณฑูรน้อย เมื่อปีเถาะนพศก พ. ศ. ๒๓๕๐ ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคต ๒ ปี เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ได้อุปราชาภิเศกนั้น พระชันษาได้ ๓๖ พรรษา

การอันเนื่องต่อพระราชพิธีบรมราชาภิเศก

มีการบางอย่าง ซึ่งถือเป็นราชประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบำเพ็ญเป็นฤกษ์ เนื่องต่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก คือ (๑) ทรงตั้งพระราชาคณะ อันนับว่าเป็นสาสนูปถัมภกิจ (๒) ทรงสถาปนาพระเกียรติยศเลื่อนกรมแลตั้งกรมพระราชวงษานุวงษ์ ซึ่งสมควรจะได้เลื่อนพระเกียรติยศ (๓) พระราชทานยศบันดาศักดิแก่ข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบ (๔) ให้เร่งรีบชำระล้างความของราษฎรที่คั่งค้างอยู่ในโรงศาลให้สำเร็จกันไป ไม่เรียกค่าฤชาธรรม

---

๒๕ เข้าใจว่าเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานน้ำมนต์ ในพระเต้าเบญจครรภ แต่หากไม่กล่าวในหมายรับสั่ง

เนียม แลพระราชทานเงินพินัย ไม่เรียกจากคู่ความ (๕) ปล่อยนักโทษซึ่งสมควรจะได้รับพระราชทานพระกรุณาให้พ้นจากเวรจำ ต่อนั้นยังมีการอันเปนประเพณีที่ทำในเวลาเริ่มรัชกาลใหม่อีก ๒ อย่าง คือ (๖) สักเลขชินทเบี้ยนพล (๗) เดินสวนเดินนา การเหล่านี้ก็เปนประเพณีเนื่องต่อการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ก็แต่เมื่อบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ นั้น พองานแล้วไม่ถึงเดือนก็มีศึกพม่า ต้องรีบรัดจัดการต่อสู้ข้าศึก การต่าง ๆ ดังกล่าวมาตามวันคืนซึ่งพบในจดหมายเหตุ ต้องเลื่อนมาทำต่อเมื่อปีหลัง ๆ หลายอย่าง หลักฐานที่ข้าพเจ้าได้ทราบเปนดังจะกล่าวต่อไปนี้

(๑) เรื่องตั้งพระราชาคณะเปนฤกษ์ ไม่พบจดหมายเหตุแลบาญชีว่าทรงตั้งเมื่อใด แลตั้งพระราชาคณะองค์ใดบ้าง เมื่อบรมราชาภิเศกนั้น สมเด็จพระราชาคณะครั้งรัชกาลที่ ๑ ยังอยู่ทั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ แลสมเด็จพระพนรัตนวัดพระเชตุพน ซึ่งเปนอาจารย์สมเด็จกรมพระบรมานุชิตชิโนรส ปรากฏว่าทรงตั้งพระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ซึ่งมีเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธุระ แลเปนพระอุปัชฌาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชพระ แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชสามเณรนั้น เปนสมเด็จพระญาณสังวรองค์ ๑ นอกจากนี้เห็นจะทรงตั้งแต่พระราชาคณะผู้น้อย สมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๒ ต่อนั้นมา เมื่อสมเด็จพระพนรัตนวัดพระเชตุพนมรณะภาพ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (มี) วัดราชบุรณะ เปนสมเด็จพระพนรัตน ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้นพระชนม์ ทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน (มี) เปนสมเด็จพระสังฆราชมาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อาจ) วัดระเกษ เปนสมเด็จพระพนรัตน เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระพนรัตน (อาจ) มีอธิกรณ์ ต้องออกจาก

ที่พระราชาคณะ ทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) เปนสมเด็จพระสังฆราช มาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (ด่อน) วัดสระเกษ เปนสมเด็จพระพนรัตน ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) สิ้นพระชนม์ ทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน (ด่อน) เปนสมเด็จพระสังฆราช มาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (ทองดี) วัดระฆัง เปนสมเด็จพระพนรัตน*

(๒) การสถาปนาพระเกียรติยศเจ้านายในพระราชวงษ์นั้น ได้พบจดหมายเหตุอาถักษณ ได้ความว่าต้องรอมาจนเสร็จการศึกพม่า จึงได้ทรงสถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงเปนปฐม เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ การตั้งกรมพระราชวงษานุวงษ์นอกจากนั้น แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งต่อเมื่อปีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ เปนคราวแรก ดังจะปรากฏในหนังสือนี้ต่อไปข้างน่า

(๓) การเลื่อนยศบันดาศักดิ์ข้าราชการผู้ใหญ่นั้น เดือนคราวเตรียมทัพรบพม่า ต่อตีตกับงานบรมราชาภิเศก เสนาบดีก็เลื่อนคราวแรก สอบจดหมายเหตุได้ความดังนี้

๑ เลื่อนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) สมุหพระกลาโหม เปนเจ้าพระยาอภัยราชา[๒๖]

เจ้าพระยาอภัยราชา (บุนนาค) นี้ เปนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสด็จผ่านพิภพ ยกความชอบ

---

* สมเด็จพระพนรัตน (ทองดี) นี้สงไสยอยู่ ว่าจะได้เปนในปลายรัชกาลที่ ๒ หรือต้นรัชกาลที่ ๓ ไม่แน่

๒๖ ทราบว่า เจ้าพระยาอภัยราชา (บุนนาค) มีตำแหน่งเปนหัวน่าข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งพระยาพลเทพ ฯ ครั้งกรุงธนบุรี ไปเปนสมเด็จเจ้าพระยาวังน่า เมื่อในรัชกาลที่ ๑

ในคำถูกขนปฤกษา ว่าได้โดยเด็ดจพระราชดำเนินการสงครามมาหลายครั้ง ต้องสาตราวุธข้าศึก แลมีความชอบในการที่ชักชวนนายทัพนายกอง คุมกำลังเข้ามาระงับจลาจลในกรุงธนบุรี จึงโปรดให้เปนพระยาพลเทพ ครั้นเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ถึงอสัญกรรม จึงโปรดให้เลื่อนยศขึ้นเปนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เปนบิดาของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุลสิงห์เสนี)

๒ ที่สมุหนายกว่างมาแต่เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (ฉน) ถึงอสัญกรรม จึงโปรดให้พระยาพระคลัง (กุน) เลื่อนยศขึ้นเปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ที่สมุหนายก

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) นี้ เมื่อครั้งกรุงธนบุรี เปนที่พระราชประสิทธิ ในรัชกาลที่ ๑ ได้เลื่อนยศขึ้นเปนพระยาศรีพิพัฒน์ แล้วได้เลื่อนขึ้นเปนพระยาพระคลัง ต่อเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เปนต้นสกุล รัตนกุล

๓ โปรดให้เลื่อนยศพระยายมราช (บุญมา) ขึ้นเปนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา) นี้ เปนบุตรพระยาจ่าแสนยากร ครั้งกรุงเก่า เปนพี่ต่างมารดากับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ครั้งรัชกาลที่ ๑ เปนพระยาคเณ ได้เลื่อนยศขึ้นเปนพระยายมราช เมื่อเจ้าพระยายมราช (บุนนาค) เลื่อนยศเปนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา

๔ โปรดให้เลื่อนยศพระยาอนุชิตราชา (น้อย) เปนเจ้าพระยายมราช

เจ้าพระยายมราช (น้อย) นี้ เปนบุตรเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด ต้นสกุลบุณย์รัตพันธุ์) ได้เปนเจ้าพระยาแต่บิดายังอยู่ แต่เมื่อก่อนเปนพระยาอนุชิตราชา จะได้เปนที่อะไรมาบ้างหาทราบไม่

๕ โปรดให้เลื่อนยศพระยาไกรโกษา (กร) เปนเจ้าพระยาพระคลัง

เจ้าพระยาพระคลัง (กร) นี้ เปนข้าหลวงเดิม ได้เปนปลัด

กรมอยู่ก่อน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยได้ทรงรับอุปราชาภิเศก จึงเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาไกรโกษา

๖ โปรดให้เลื่อนยศพระยาจ่าแสนยากร (ดำ) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยาพลเทพ (ดำ) นี้ จะเป็นข้าหลวงเดิมหรืออย่างไรไม่แน่ ปรากฏแต่ว่าเป็นพระยาสันชมิตรอยู่ก่อน เมื่ออุปราชาภิเศกแล้ว ได้เป็นที่พระยาจ่าแสนยากร

เสนาบดีที่ตั้งเมื่อแรกบรมราชาภิเศก มีจำนวน ๖ คน ดังกล่าวมานี้ ส่วนตำแหน่งเสนาบดีกรมวังนั้นยังมีตัว เจ้าพระยาธรรมา ฯ (ด) ได้เป็นมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ เสนาบดีที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ ๒ ต่อมา จะรวมมากล่าวไว้ในที่นี้ มีลำดับดังนี้ คือ

๗ สมุหพระกลาโหม เมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งพระยาราชบุรี (แสง) เป็นเจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ ที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) นี้ นับในราชินิกุลพวกบางช้าง เป็นบุตรท่านยายเดื่อ ๆ เป็นเชื้อสายท่านยายเจ้าเมือง ๆ เป็นพี่นางสมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี ซึ่งเป็นพระชนนีสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เชื้อสายสืบมาแต่เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) รับราชการอยู่ที่เมืองราชบุรีแต่เมืองสมุทสงครามโดยมาก ทุกวันนี้มีนามสกุลว่า วงศ์โรจน

๘ เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลัง (สังข์) เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา

๙ สมุหนายก เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งเจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก เป็นบิดาเจ้าพระยาภูธราภัย อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๓

๑๐ กรมท่า เจ้าพระยาพระคลัง (กร) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งพระยาศรีสุริยวงษ์ (สังข์) จางวางมหาดเล็กเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เจ้า

พระยาพระคลัง (สังข์) นี้เปนราชินิกุล เปนบุตรเจ้าคุณทองอยู่ พี่นางสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

๑๑ เมื่อเลื่อนเจ้าพระยาพระคลัง (สังข์) เปนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาแล้ว โปรดให้พระยาสุรินวงษ์มนตรี (ดิศ) จางวางมหาดเล็ก มาบัญชาการกรมท่า เปนพระยาสุรินวงษ์โกษาที่พระคลัง แล้วจึงเลื่อนขึ้นเปนเจ้าพระยาพระคลัง เปนเจ้าพระยาพระคลังต่อมาตลอดรัชกาลที่ ๓

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) นี้ (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์) เปนบุตรเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) เจ้าคุณนวลน้องนางสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีเปนมารดา เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เปนนายสุจินดาหุ้มแพรมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเปนหลวงศักดินายเวร ถึงรัชกาลที่ ๒ เลื่อนเปนจมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเปนพระยาสุรินวงษ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก

๑๒ กรมเมือง เมื่อเลื่อนยศเจ้าพระยายมราช (น้อย) ขึ้นเปนเจ้าพระยาภูธรแล้ว ทรงตั้งพระยาศรีสุริยพาห (น้อย) เปนเจ้าพระยายมราช

เจ้าพระยายมราช (น้อย ศรีสุริยพาห) นี้ เปนบุตรขุนนางครั้งกรุงเก่า แต่บิดาจะเปนตำแหน่งใดไม่ปรากฏ เมื่อเปนพระยาศรีสุริยพาห ได้เปนราชทูตไปเมืองญวน เข้าใจว่าจะมีความชอบในการทูตนั้น เปนเจ้าพระยายมราชอยู่ตลอดรัชกาล

๑๓ กรมวัง เจ้าพระยาธรรมา ฯ (ศุข) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งพระยาเพ็ชรบุรี (เทศ) เปนเจ้าพระยาธรรมา ฯ อยู่มาจนตลอดรัชกาล

๑๔ กรมนา เจ้าพระยาพลเทพ (ตา) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งพระยาราชภักดี (ทองอิน) เปนเจ้าพระยาพลเทพ อยู่มาจนตลอดรัชกาล*

(๔) ส่วนการชำระความที่คั่งค้างในโรงศาลนั้น เชื่อได้ว่าคง

---

* ลำดับเสนาบดีรัชกาลที่ ๒ ที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้าจดตามหนังสือเรื่องตั้งเจ้าพระยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระสมมต

จะได้โปรดให้ทำตามราชประเพณีเนื่องในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก แต่ไม่พบจดหมายเหตุ

(๕) การปล่อยนักโทษนั้น ได้ความตามพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ขัดเจน ว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ปล่อยนักโทษ นอกจากพม่าข้าศึก ซึ่งต้องเวรจำอยู่ณคุกให้พ้นโทษไป มีจำนวน ๔๔๓ คน

(๖) การสักเลขนั้น ข้าพเจ้าได้พบตัวพระราชกำหนดในหนังสือเก่าที่ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าลงมือสักเลขเมื่อปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระราชกำหนดนี้เปนหนังสือเก่า ให้ความรู้แบบแผนราชการในครั้งนั้น ข้าพเจ้าจึงเอามาลงไว้ในหนังสือนี้เต็มตำเนาต่อไปนี้

พระราชกำหนดสักเลข รัชกาลที่ ๒

กฎให้ไว้แก่พระสุรัศวดี ซ้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยา แลพระยา พระ หลวง เมือง เจ้าราชนิกุล แล (ข้า) เจ้าต่างกรม หากรมมิได้ ในพระราชวังหลวง แลกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการ ณหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวงจงทั่ว

ด้วยพระบาทสมเด็จบรมธรรมิกราชา นราธิบดี ศรีสุริยวงษ์ องคราเมศวรราช บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิธราชธรรม์ อนันตวิริยาทิโพธาภิรัต กอปรด้วยบวรมัตถมหากรุณาปรีชาญาณ พระบวรสันดานหมายมั่นในกฤษฎาภินิหาร ภารทีจะ

อมรพันธุ์ ทรงเรียบเรียงไว้ แต่ยังไม่ได้พิมพ์ แก้ไขเล็กน้อย แต่ที่มารู้ว่าความเปนอย่างอื่น เมื่อกรมพระสมมต ฯ สิ้นพระชนม์เสียแล้ว

ทนุบำรุงรักษาพระบวรพุทธศาสนา สมณะชีพราหมณ์ ไพร่พ้าประชากร ทั่วประเทศ อันเปนพระราชอาณาเขตรขอบขัณฑเสมา บรรดาพึ่ง พระบารมีพระบรมโพธิสมภาร ให้รับพระราชทานทำมาหากินอยู่เย็น เปนศุข เสด็จออกณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอรรค มหาเสนาพฤฒามาตย์ราชกระวีมนตรีมุข ทูลถวายบังคมพระบาทโดยอันดับ จึงมีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสั่งหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ประเพณีสมเด็จพระมหาบรมกระษัตราธิราชแต่ก่อนสืบมา จักทนุบำรุง รักษาพระบวรพุทธศาสนาให้ถาวรวัฒนาการได้ ก็อาไศรยชุบเลี้ยง หมู่ทแกล้วทหารซ่องสุมพลโยธา สะสมเครื่องศรรพศาตราวุธ ประกอบ กับพระบารมีพระราชเดชาอาณาจักรเปนประธาน จึงเสร็จการสู้รบทำ สงครามปราบปรามบัจจามิตร มิให้พระพุทธศาสนาเปนอันตรายแก่ ข้าศึกได้ เปนเยี่ยงอย่างดำดับพระมหากระษัตริย์สืบมา แตกรุงเทพ มหานครศรีอยุทธยาทุกวันนี้ ไพร่พลโยธาหมู่ทหารซึ่งเคยทำราชการ ณรงค์สงครามแต่ก่อนมา ก็ชราพิการล้มตายร่วงโรยเบาบางไป ไพร่ หลวงสมกำลังแลเลขหัวเมืองที่มีตัวอยู่ ก็โจทหมู่ไปต่างกรม ฝ่าย นายไม่ได้มาร้องขอแลกเปลี่ยน ยอมให้ มิได้ขัดขวางไว้ โดยวาศนา พลการก็มีบ้าง นายเดิมได้ติดตามว่ากล่าวยังค้างกันอยู่ จนทุกวันนี้ มิได้หักโอนบาญชีต่อกัน (ก็มีบ้าง) เหตุฉนั้นบาญชีจึงฟั่นเฟือนค้างเกิน กันมาช้านาน บ้างก็อพยพหลบหลีกราชการหนีไปเข้าซ่องซุกซ่อนอยู่ ป่าดงก็มีมาก เพราะเจ้าหมู่มูลนายใช้สอยตรำตรากไม่ผ่อนปรน ไพร่ จึงขัดสนทนมิได้ ที่มีกิจศุขทุกข์ ฝ่ายนายหมวดนายกองหาเอาธุระไม่ กลัวโทษภัยจึงหนี บางทีหลบเจ้าหนี้หนีนายเงินไปโดยขัดข้อง บ้าง ก็ต้องทุกข์โทษสิ้นไหมพินัย ครั้นจะกลับเข้ามาก็กลัวเพราะตัวกระทำ ความผิดไว้ จึงสู้ยากลำบากอยู่ในดงป่าช้านาน แลเลขจำพวกนี้ก็ อาไศรยแอบแฝงอยู่ในเจ้าเมืองกรมการบีดบังไว้เปนอาณาประโยชน์ก็มี

บางทีชักชวนกันคบเพื่อนพวกละ ๑๔ คน ๑๕ คน สมัคเข้ามาเปนข้าหานายหน้าให้เดินเอาหนังสือเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่งตั้งกันออกไปเปนพวกซ่อง* กองส่วยก็มีทุกหัวเมือง เปนอันมาก จึ่งคบหาพากันกำเริบใจ กระทำโจรกรรมลักช้างม้าโคกระบือเสื่อกไส่เข้าไว้ในซ่อง เจ้าของติดตามรู้สึกตัวก็จะจับกลับยักย้ายสับเปลี่ยนส่งต่อ ๆ ไป จึ่งได้เกิดวิวาทพยาบาทตอบฆ่าฟันกันเนือง ๆ ให้ความเดือดใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกษฐมาหลายปี บัดนี้ พระบาทสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเศกเสวยราชสมบัติใหม่ ตั้งพระไทยจะรักษาพระบวรพุทธศาสนาแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน มิให้เปนอันตรายแก่ข้าศึกได้ จึ่งมีพระราชโองการสั่งให้ลักเลขหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระสัสดีชำระเลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมา แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้า

---

* คำว่า "ซ่อง" นี้ มักจะเข้าใจกันว่า เปนการที่ตอบตักตั้งชุมนุมผู้คน โดยอาการอันผิดด้วยกฎหมาย ที่จริงที่เรียกว่าตั้งซ่องตามประเพณีที่มีมาแต่เดิมนั้น หมายความว่าเกลี้ยกล่อมผู้คนซึ่งไปเที่ยวหลบหลีกแอบแฝงกระจัดกระจายอยู่ตามป่าดง ให้มาอยู่หรือเข้าทะเบียนรวบรวมเปนหมวดเปนกองกัน เพื่อจะให้เปนกำลังแผ่นดินได้ในเวลาต้องการ อย่างนี้เรียกว่าตั้งซ่อง แต่เพราะผู้ซึ่งไปจัดการตั้งซ่องไปทำการนั้นเพื่อหาประโยชน์ในทางทุจริต จึ่งติเตียนในพระราชกำหนดนี้

หลวงในพระบรมโกษฐ จะให้สำเร็จแก่กันในครั้งนี้ ให้ผู้มีคดีเกี่ยวข้องด้วยเลขนี้เร่งมาว่ากล่าวให้สำเร็จ ถ้าละเลยไว้มิได้มาให้ชำระในขณะนี้ ไปภายน่าจะเอาเข้ามาว่ากล่าวนั้นมิได้ แลให้เจ้าเมืองกรมการตั้งแขวงนายบ้านนายอำเภอประกาศป่าวร้อง บรรดาข้าหนึ่เจ้าบ่าวหนึ่นาย ไพร่หลวงสมกำลัง ทาษขเลย ทาษสินไถ่ ที่ซุกซ่อนอยู่ณบ้านดงจงทั่ว ให้เข้ามาหามูลนายเดิมโดยดี จะพระราชทานโทษภาคทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าแลมิสมัคอยู่กับนายเดิม จะสมัคอยู่กับเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองใด แลเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ในพระราชวังหลวง แลกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่ใดกรมใด จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัคแต่ในครั้งเดียวนี้เปนประฐมบัญญัติไว้ เบื้องน่าไปจะให้คงหมู่อยู่ตามศักครั้นนี้ อนึ่งเลขหัวเมืองซึ่งอพยพหลบหนีนั้นให้คงเมือง จะผลัดเปลี่ยนกันโดยใจไพร่สมัคได้แต่ในเมืองเดียวกัน เหตุว่าเลขหัวเมืองนั้นน้อยตัวจะร่วงโรยบ้างไป ซึ่งจะให้ไปอยู่เมืองอื่น แลมูลนายผู้ใด ๆ นั้นมิได้ ห้ามอย่าให้เอาไว้เปนอันขาดทีเดียว ถ้าแลเลขบรรดาอพยพหลบหนีทั้งปวงจะเอาบ้าเปนที่พึ่ง ต่อติดขัดขวางมิเข้ามาสามิภักดิโดยดี มีอยู่ณแขวงเมืองใด ก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น จัดกองทัพออกติดตามจับเอาตัว (แล) บุตรภรรยามาใส่ตรางเสียให้สิ้นเชิง ถ้าหัวเมืองใดเกลียกล่อมเลขได้มากน้อยเท่าใด ก็ให้เมืองนั้นบอกจำนวนเลขแลชื่อคนตำบลบ้าน ว่าเปนบ่าวไพร่มูล

นายชื่อนั้นลงมายังลูกขุนณศาลาให้แจ้ง ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมือง กรมการบีดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งขึ้นไปเป็นอันขาดทีเดียว

แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ข้าทูลละอองธุลีพระบาทณกรุงเทพ ฯ แล หัวเมืองทั้งปวง แลเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ บรรดาได้ตั้งซ่องเกลี้ยกล่อมเลขไพร่หลวงสมกำลังข้าหนึ่งเจ้าบ่าวหนึ่งนายไว้แห่งใดตำบลใด ก็ให้ยกเลิกเสีย แต่เลขนั้นจะสมัครอยู่กับผู้ใด ให้ผู้นั้นนำสักจงสิ้นเชิง ห้ามอย่าให้ผู้ใดตั้งซ่องเกลี้ยกล่อมสะสมผู้คนไว้ณบ่าดงสืบต่อไป แต่เป็นใจด้วยผู้หลบหนีเหมือนกระทำมาแต่หลัง ถ้าผู้ใดมิฟังยังให้ตั้งซ่องสะสมผู้คนไว้ณบ่าดงเหมือนแต่ก่อน จะให้ลงโทษผู้นั้นเสมอโทษขบถ

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สักเลขณกรุง ฯ สิ้นจำนวนแล้ว จะให้ข้าหลวงกองสักขึ้นไปสักเลขณหัวเมืองไกลเมื่อใด ก็ให้ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการทั้งปวงสอดแนมจับเลขลอยแอบแฝงหาสังกัดมูลนายมิได้ ให้สักไว้เป็นเลขหัวเมือง ถ้าเลขมีมูลนายอยู่ ยังมิได้สักครั้งนี้ ก็ให้เจ้าเมืองกรมการจับเอาตัวบอกส่งลงมาจะให้ลงพระราชอาญาตัวเลขแลมูลนายผู้บีดบังจงหนัก แล้วจะให้ส่งตัวเลขนั้นเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่าเลขไพร่หลวงทั้งปวงนั้นใคร (ได้รับ) ราชการเหนื่อยยากตรำกตรำมาหลายปี ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเศกใหม่ ทรงพระมหากรุณาจักลดหย่อนให้เข้ามารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ให้ออกไปทำมาหากิน

อยู่สามเดือน แลให้กระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้จงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวเปนโทษ

กฎให้ไว้ณวัน ๑๖ ๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๒ ปีมเมียนักษัตรโทศก

อนึ่งวิธีสักเลขหมายหมู่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ถ้ารัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไป กลับไปสักข้างท้องมืออีก ข้าพเจ้าได้เคยพบคนแก่คน ๑ เปนไพร่หลวงล้อมวัง เคยสักตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ ได้เห็นรอยสักดังกล่าวมานี้

เรื่องเดินสวนเดินนา

(๗) การเดินสวนเดินนานั้น ปรากฏในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าทำเมื่อปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ. ศ. ๒๓๕๔

การเดินสวนนั้น เพราะเหตุที่วิธีเก็บเงินอากรสวนเก็บตามจำนวนแลชนิดต้นผลไม้ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน ต้นไม้อาจจะปลูกขึ้นใหม่ หรือของเก่าตายไป. แลที่สุดที่สวนซึ่งเจ้าของเปลี่ยนเปนนา หรือที่นาเจ้าของทำขึ้นเปนสวน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีอยู่เสมอ เพื่อจะให้เจ้าของสวนได้รับความยุติธรรม คือ แบ่งส่วนผลประโยชน์ที่ได้โดยจริงเปนเงินอากรของหลวง ไม่ให้มากหรือน้อยเกินไป จึงมีประเพณีนาน ๆ แต่งเจ้าพนักงานออกไปเดินสวนครั้ง ๑

ให้รู้ความที่เป็นจริงอยู่อย่างไร ถือเป็นคติกันมาว่า เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่เป็นกำหนดที่จะเดินสวนครั้ง ๑ แต่ในรัชกาลเดียวที่นานปีเช่นรัชกาลที่ ๕ เดินสวนถึง ๒ หน ๓ หนก็มี ข้าหลวงเดินสวนมีน่าที่ตรวจรังวัดที่ดินแล้วทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ในหนังสือโฉนดนั้นลงไว้ว่า สวนใดมีต้นผลไม้ซึ่งต้องพิกัดอากรอย่างใดเท่าใด เมื่อเดินสวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็เก็บเงินอากรตามโฉนดซึ่งข้าหลวงเดินสวนได้ทำให้ไว้ทุกปีไป จนกว่าจะได้เดินสวนใหม่ เป็นประเพณีมีมาดังนี้

การเดินนานั้น เหตุก็คล้ายกันกับการเดินสวน แต่ในครั้งรัชกาลที่ ๒ ยังไม่ได้เก็บเงินค่านา ใช้เก็บหางเข้าตามอย่างโบราณ (วิธีเก็บเงินค่านาพึ่งมามีขึ้นในรัชกาลที่ ๓) ลักษณเก็บหางเข้านั้น คือ ราษฎรทำนาได้เข้ามากน้อยเท่าใด แบ่งส่วนเป็นภาคหลวงตามสมควร ในรัชกาลที่ ๒ เก็บภาคหลวงไร่ละ ๒ ถังครึ่ง เจ้าของนาต้องขนเข้าอันเป็นส่วนหางเข้ามาส่งขึ้นยุ้งฉางของหลวงเอง แลลักษณการที่เก็บหางเข้านั้น กำหนดนาเป็น ๒ อย่าง คือ นาในที่ใดอาไศรยได้ทั้งน้ำฝนแลน้ำท่า ซึ่งหลากมาตามฤดูกาล กำหนดนาเช่นนั้นว่านาน้ำท่า วิธีเก็บหางเข้าเก็บด้วยวิธีคู่โค* คือนับจำนวนโค (กระบือ) ที่ใช้ทำนาในที่นั้น ๆ ด้วยถือเป็นยุติว่า โคคู่ ๑ คงจะทำนาในที่เช่นนั้นได้ผลประมาณปีละ

---

* คำที่เรียกว่านาคู่โคยังเรียกกันมาจนทุกวันนี้ ท้องที่ซึ่งเก็บด้วยวิธีคู่โค แต่ก่อนมามีแต่ ๔ เมือง คือ กรุงเก่า เมืองลพบุรี เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณบุรี แต่เหตุใดจึงเรียกว่านาคู่โค

เท่านั้น เอาเกณฑ์จำนวนโคขึ้นตั้งเป็นอัตราหางเข้าที่จะต้องเสีย เพราะฉนั้นนาคู่โคถึงจะทำหรือมิทำจึงต้องเสียหางเข้า

นาอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาไศรยทำแต่ด้วยน้ำฝนอย่างเดียว คือเป็นนาที่ดอนซึ่งน้ำท่าขึ้นไม่ถึง วิธีเก็บหางเข้าเรียกว่าเก็บอย่างฟางลอย คือกำหนดเอาท้องที่ ๆ ได้ทำนาจริง ๆ จึงต้องเสียหางเข้า ที่แห่งใดถึงจะเป็นนา ถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสียหางเข้า เอาตอฟางเมื่อเกี่ยวเข้าแล้วเป็นที่สังเกตเก็บค่านาโดยวิธีนี้ จึงเรียกว่านาฟางลอย

ข้าหลวงเดินนาเมื่อสำรวจรู้จำนวนนาเสร็จแล้ว ส่วนนาคู่โคออกหนังสือสำหรับที่ให้แก่เจ้าของ หนังสือนั้นเรียกว่าตราแดง ส่วนหนังสือซึ่งออกให้สำหรับนาฟางลอย เรียกว่าใบจอง หนังสือทั้ง ๒ อย่างนี้ให้กรรมสิทธิ์แก่เจ้าของที่ดินผิดกัน ที่นาซึ่งมีตราแดง จะทำหมดหรือไม่หมดเนื้อที่ประการใดก็ตาม ถ้าเจ้าของที่เสียหางเข้าอยู่แล้วก็มีกรรมสิทธิ์ไม่ขาด ส่วนใบจองนั้น ถ้าเจ้าของที่ไม่ได้ทำเพียง ๓ ปี กรรมสิทธิ์กลับเป็นของหลวง

มีการอีกอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏว่าได้จัดในคราวปีมแมดริศกนั้น คือตั้งพระราชกำหนดไม่ให้คนสูบและซื้อขายฝิ่น ได้พบต้นหนังสือพระราชกำหนดที่เมืองนครศรีธรรมราช จึงได้คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

ข้อนี้ ข้าพเจ้าเองแต่แรกก็ไม่ทราบอยู่นาน จนได้ไปเห็นวิธีเก็บหางเข้าที่เมืองปัตตานี เขานับตามจำนวนคู่โคที่ใช้ทำนา ว่ามีโคคู่ ๑ ต้องเสียหางเข้าเท่านั้น ๆ ได้ความว่าเก็บอย่างนี้มาแต่โบราณ จึงได้ความรู้ว่า ที่เรียกว่านาคู่โคนั้น มาแต่วิธีเก็บอย่างนี้เอง

พระราชกำหนด ห้ามมิให้สูบและซื้อขายฝิ่น

กฎให้ไว้แก่พระสุรัศวดี ซ้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยา แลพระยา พระ หลวง เมือง เจ้าราชนิกุล ขุนหมื่น พันทนาย ฝ่ายทหาร พลเรือน ชาวที่ มหาดเล็กชเฝ้า ข้าเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ กรมฝ่ายน่า ฝ่ายใน แลข้าหลวง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการ ณหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือ แลอาณาประชาราษฎรทั้งปวงจงทั่ว

ด้วยพระบาทสมเด็จบรมธรรมิกราชาธิบดี ศรีวิสุทธิคุณ วิบุลยปรีชา ฤทธิราเมศวรราช มรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงจัตุรงคพิธสังคหวัตถุ แลทศพิธราชธรรม์ อนันตมหาประเสริฐ เสด็จออกณพระที่นั่งท้องสนามจันทร์ ฝ่ายประจิมาภิมุขแห่งพระที่นั่งมหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยอรรคมหาเสนาโหราพฤฒามาตย์ราชมนตรี กระวีมุขมาตยา ปโรหิตาจารย์ ทูลถวายชุดพระบาทโดยอันดับ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระมหาบรมกระษัตราธิราชแต่ก่อน ตั้งพระราชกำหนดกฎหมายไว้ ห้ามมิให้ผู้ใดสูบฝิ่น กินฝิ่นซื้อฝิ่นขายฝิ่น จับได้ ให้ลงพระราชอาญาทัณฑกรรมกระทำโทษ

เถิงทวนทะเวนริบราชบาทว์จำใส่ตรุไว้ ผู้สูบฝิ่นกินฝิ่นหาฟังไม่ จน
เกิดความเดือดใต้ฝ่าธองธุลีพระบาท สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงใน
พระบรมโกษฐ์ ก็ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้แจกกฎหมายประกาศป่าวร้องห้ามปรามไปอีกครั้ง ๑ เพื่อจะให้
คนชั่วรู้โทษตัวตะพยศอันร้าย พระราชหฤไทยหมายจะทรงสงเคราะห์
สรรพสัตว์ตามบุราณราชประเพณี ทุกวันนี้ผู้สูบฝิ่นกินฝิ่นหากตัวพระ
ราชกำหนดกฎหมายไม่ ด่วงพระราชอาญาคบหากันสูบฝิ่นกินฝิ่นชุก
ชุมขึ้นเปนอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝิ่นกินมิได้ ใจ
เกิดกำเริบเปนพาล คบหาพากันกระทำโจรกรรมลักลอบตัดช่องย่อง
เบาล้วงลักตีชิงวิ่งราวเอาทรัพย์สิ่งของเครื่องอัญญมณีมาขายจำนำเอา
เงินซื้อฝิ่น พอจะได้กินได้สูบรักษาชีวิตไว้ ที่มีทรัพย์สินอยู่แล้ว
ก็ได้ซื้อฝิ่นกินสูบเปนนิจ คิดทนงหลงโลภมักใหญ่ฝ่ายสูงนิกมั่งมี
ในใจ เห็นแต่จะได้เกิดศุขโสมนัศขณะเมา จำพวกนก็นับเข้าใน
เมรัยประมาทกาล เหตุว่ามัวเมามิได้คิดอ่านกระทำมาหากินสะสม
กองกุศลที่จะยกตนออกจากภพ มีแต่ก่อสร้างบัญจวิชเวรกรรมจะนำ
ตนไปสู่ทุกข์หาประโยชน์ไม่ เถิงจะทำราชการณรงค์สงครามฉลองพระ
เดชพระคุณเล่า ก็อาไศรยฝิ่น ถ้าไม่มีจะสูบจะกินก็ให้เกิดอาเจียน
คลื่นเหียนให้ห้าวหิวอ่อน หลบหลีกนอนเอาราชการมิได้ บ้างก็ให้
ปวดมวนร้อนหนาวทุรนทุรายลงท้องตายก็มี เมื่อพิเคราะห์ดูอำนาจ
ฝิ่นให้โทษแก่ผู้กินผู้สูบเถิงเพียงนี้ ถ้าจับได้ก็จะมีโทษต้องทุกขเวทนา
ในพระราชอาญาอาณาจักรอีกโสดหนึ่งเปนทิฐแต่ในปัจจุบัน ครั้นตาย

ไปตกในมหาดาพนรก นายนิรยบาลลงทัณฑกรรมกระทำโทษต้องทุกขเวทนาโดยสาหัสหาที่สุดมิได้ ครั้นพ้นจากดาพนรกแล้ว ก็ต้องไปเปนเปรตวิไสย มีควันไฟพลุ่งออกจากทางปากจมูกเปนนิจ เพราะเสพผลที่คนสูบฝิ่นกินฝิ่นผิดเปนมิจฉาชีวะ ไม่เห็นทุกข์โทษในอนาคตปัจจุบัน ครั้นจะละไว้ บุทคลที่เปนพาลสันดานทุจริต ก็จะคบคิดกันลักลอบซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นกินฝิ่น แลจะกระทำโจรกรรมกำเริบล่วงเกินพระราชอาญา จะไปทนทุกขเวทนาในอบายภูมิเปนอันมาก จึงมีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ตำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อม สั่งให้ตราพระราชบัญญัติไว้ เพื่อจะให้เปนหิตานุหิตประโยชน์ อนึ่งจะทรงพระราชดำเนราะห์ช่วยระงับดับทุกข์โทษแห่งคนร้ายในอนาคตปัจจุบัน แลในพระราชบริหารบัญญัตินั้นว่า แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ห้ามอย่าให้ผู้ใดสูบฝิ่นกินฝิ่น ซื้อฝิ่นขายฝิ่น แลเปนผู้สมซื้อสมขายเปนอันขาดทีเดียว ถ้ามีพ่งจับได้แลมีผู้ร้องพ้องพิจารณาเปนสัจ จะให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๓ ยก ทะเวนบก ๓ วัน ทะเวนเรือ ๓ วัน ริบราชบาทว์บุครภรรยาแลทรัพย์สิ่งของให้สิ้นเชิง ให้ส่งตัวไปเปนตะพุ่นหญ้าช้าง ผู้รู้เห็นเปนใจมิได้เอาความมาว่ากล่าว จะให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๖๐ ที ถ้าผู้ใดมีฝิ่นอยู่ก่อนยังมิได้ห้ามมากน้อยเท่าใด จะขายก็ให้เร่งเอาออกไปขายแก่นานาประเทศเมืองนอกให้พ้นแว่นแคว้นกรุงเทพพระมหานคร แลให้ร้อยแขวงกรมการนายบ้านนายอำเภอ ประกาศป่าวร้องอาณาประชาราษฎรลูกค้าวาณิชทั้งปวงให้รู้จงทั่ว แลให้กระทำตามพระราชกำหนด

กฎหมายมานี้จงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟังจับได้จะเอาตัวเปนโทษโดยโทษานุโทษ

กฎให้ไว้ณวันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๓๗๓ ปีมแมตรีศก

เรื่องศึกพม่า

พองานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก แลงานอุปราชาภิเศกเสร็จในเดือน ๑๐ ถึงเดือน ๑๑ ปีมเส็งเอกศกนั้น ก็ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาตีเมืองถลางแลเมืองชุมพร

เมืองพม่าในเวลานั้น พระเจ้าปะดุงยังครองราชสมบัติอยู่ พระเจ้าปะดุงองค์นี้ เปนราชโอรสที่ ๕ ของพระเจ้าอะลองพญา ได้เสวยราชย์มาแต่ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ. ศ. ๒๓๓๔ นับเปนรัชกาลที่ ๖ ในราชวงษ์นั้น ตามหนังสือซึ่งแต่งในเมืองพม่ากล่าวว่า พระเจ้าปะดุงนี้เข้มแข็ง ในการศึกสงคราม ยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินพม่าองค์อื่นในราชวงษ์เดียวกัน ตั้งแต่ได้เสวยราชย์ เมื่อจัดการภายในเรียบร้อยแล้ว ก็ตั้งต้นทำศึกแผ่ราชอาณาจักร ตีได้เมืองยะไข่ เมืองมณีบุระ เมืองกระแซข้างตวันตกสำเร็จแล้ว พระเจ้าปะดุงหมายจะขยายอาณาเขตรออกมาทางตวันออก จะเอาประเทศสยามไว้ในอำนาจด้วย เมื่อปีมเส็งสัปตศก พ. ศ. ๒๓๒๘ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ จึงเกณฑ์กองทัพใหญ่มีจำนวนพลกว่าแสน จัดเปนกองทัพ ๙ กอง ให้

ยกมาตีเมืองไทยทุกทางที่เคยมา ศึกพม่าคราวนั้นเปนศึกใหญ่ที่สุดซึ่งได้เคยปรากฏมาในพงษาวดารสยาม พระเจ้าปะดุงเองยกกองทัพหลวงมาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ เข้าในแขวงเมืองกาญจนบุรี ครั้งนั้นกำลังไพร่พลไทยมีไม่ถึงครึ่งจำนวนพลพม่าที่ยกมา แต่อาไศรยด้วยกระบวนกลศึกซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริห์กับสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ แต่งกองทัพมีจำนวนพลน้อย ๆ ไปตั้งขัดตาทัพทางอื่น แต่พอกีดกันไม่ให้พม่าด่วงล้ำเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ได้โดยง่าย ทรงรวบรวมกำลังจัดเปนกองทัพใหญ่ทัพเดียวรีบยกไปตีกองทัพหลวงที่พระเจ้าปะดุงยกมาทางเมืองกาญจนบุรี พอกองทัพพม่ายกข้ามเขาบันทัดเข้ามา ก็ได้รบกันที่ลาดหญ้า กองทัพไทยตีกองทัพพระเจ้าปะดุงแตกยับเยินไป ได้ปืนใหญ่ไว้เกือบหมด แม้พระเจ้าปะดุงเองก็เกือบจะหนีไปไม่พ้นมือไทย มีความปรากฏในหนังสือซึ่งพวกบาดหลวงฝรั่งที่อยู่ในเมืองพม่าครั้งนั้นแต่งไว้ว่า ถ้าในคราวนั้นกองทัพไทยติดตามออกไป แทบจะตีได้เมืองอังวะ ด้วยพลเมืองพม่าเมื่อรู้ว่าพระเจ้าปะดุงเสียทัพหนีไทยไป ก็พากันตื่นทั่วไปในหัวเมืองพม่า แต่ความจริงครั้งนั้นไทยติดตามไปไม่ได้ ด้วยกำลังยังน้อยนัก แม้รบชนะทัพหลวงทางกาญจนบุรีแล้ว ยังจะต้องไปตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางอื่น ๆ อีก ต้องทำศึกอยู่เกือบ ๒ ปีจึงตีพม่าแตกพ่ายไปหมด พระเจ้าปะดุงปราไชยกลับไปคราวนั้นแล้ว ยังไม่สิ้นประสงค์ที่จะตีเมืองไทย รุ่งขึ้นปีมเมียอัฐศก พ. ศ. ๒๓๒๙ ให้ราชโอรสซึ่งเปนพระมหาอุปราชาเปนแม่ทัพ ยกเข้ามาตีเมืองไทยอีก

คราวนี้พม่ารวมกำลังเป็นกองทัพใหญ่ ยกเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทางเดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพหลวงออกไปต่อสู้ ได้รบกันที่ท่าดินแดง ไทยตีกองทัพพม่าแตกยับเยินไปอีกครั้ง ๑ ตั้งแต่นั้นพระเจ้าปะดุงก็ขยาดฝีมือไทย ไม่กล้ายกกองทัพใหญ่เข้ามาเหมือนแต่ก่อน การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าต่อมาในรัชกาลที่ ๑ เป็นแต่รบกันด้วยไทยขยายอาณาจักรรุกเขตรแดนพม่าออกไปฝ่ายเดียว

เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าปะดุงให้ทาบทามที่จะเป็นไมตรี ถึง ๒ ครั้ง แต่ข้างไทยก็ไม่ยอมเป็นไมตรี ด้วยไม่ไว้ใจพม่า แต่ยังเข็มอยู่ด้วยความแค้นเคืองครั้งพม่าทำแก่ไทยเมื่อคราวได้กรุงเก่า จึงคุมเชิงกันตลอดมา ครั้นมาถึงปลายรัชกาลที่ ๑ เห็นจะเป็นด้วยพระเจ้าปะดุงคิดเห็นว่าไทยอ่อนกำลังลง ด้วยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็สวรรคตเสียแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงยังเสด็จอยู่ ก็ทรงพระชราทุพลภาพ เห็นว่าไทยไม่มีแม่ทัพที่เข้มแข็งจะไปทำศึกสงครามได้ดังแต่ก่อน เมื่อเดือนยี่ปีมโรง สัมฤทธิศก พ. ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปะดุงจึงให้อะเติ่งวุ่นเป็นแม่ทัพลงมาเกณฑ์คนตามหัวเมืองพม่าแลเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองร่างกุ้งตลอดลงมาถึงเมืองทวาย ได้คนสี่หมื่น หมายว่าจะเข้ามาตีเมืองไทยดังคราวก่อนอีกสักครั้ง ๑ แต่เมื่ออะเติ่งวุ่นมาตั้งจัดการเกณฑ์คนเข้ากองทัพอยู่ที่เมืองเมาะตมะครั้งนั้น จัดการไม่ดี ผู้คนหลบหนีคราวละพันหนึ่งบ้าง สองพันบ้าง สี่ร้อยบ้าง ห้าร้อยบ้าง อะเติ่งวุ่นแต่ง

กำลังให้ไปเที่ยวจับตัวคนที่หลบหนีได้ทีละร้อยหนึ่งบ้าง ห้าสิบบ้าง หกสิบบ้าง ให้ลงอาญาอย่างสาหัส ไพร่พลก็ยังหลบหนี จึงข้ามฟากลำน้ำสุพรรณมาตั้งอยู่เมืองเมาะลำเลิง เอาเรือคอยตัดตระเวนป้องกันมิให้ผู้คนในกองทัพหลบหนีข้ามฟากไป ฝ่ายขุนนางเมืองอมรบุระซึ่งเป็นราชธานีพม่าในเวลานั้น ได้ทราบข่าวว่าการเกณฑ์ทัพครานั้น ผู้คนระส่ำระสายไม่พร้อมเพรียงกัน เห็นว่าจะทำศึกใหญ่กับไทยไม่สมประสงค์ จึงพากันทูลทัดทานพระเจ้าปะดุง ว่าพระองค์ได้แต่งพระราชสาส์นไปขอเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาแล้ว บัดนี้จะเกณฑ์ให้กองทัพไปตีบ้านเมืองไทยอีก จะมิเสียพระเกียรติยศไปหรือ พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย จึงให้มีตราสั่งอะเติ่งวุ่นให้งดการเกณฑ์ทัพ อะเติ่งวุ่นได้ทราบความตามท้องตราแล้วมีใบบอกตอบขึ้นไปว่า ได้ลงทุนเสบียงอาหารเกณฑ์ไพร่พลไว้มากแล้ว เมื่อไม่โปรดให้ไปตีกรุงศรีอยุทธยา ก็จะขอไปตีเมืองชุมพร, เมืองตะกั่วป่า, เมืองตะกั่วทุ่ง, เกาะถลาง, กวาดต้อนครอบครัวหาทรัพย์สินมาใช้ทุนรอนที่ได้ลงไป พระเจ้าปะดุงทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วย อะเติ่งวุ่นจึงยกกองทัพลงมาตั้งอยู่เมืองทวาย กะเกณฑ์ให้ต่อเรือรบใหญ่น้อยเป็นอันมาก ครั้งนั้นคนในกองทัพอะเติ่งวุ่นเกิดอหิวาตกะโรคตายวันละ ๕๐ คนบ้าง ๖๐ คนบ้างเสมอทุกวัน พอต่อเรือรบเสร็จ ถึงเดือน ๑๑ ปีมะเส็งเอกศก พ. ศ. ๒๓๕๒ อะเติ่งวุ่นจึงให้แยกมอญเป็นนายทัพคุมพล ๔,๐๐๐ ลงเรือรบมาตีเกาะถลางก่อง ๑ ให้ตุ่เรียงตาดกะยอคุมพล ๓,๐๐๐ มาขึ้นที่เมืองระนอง, เมืองกระบุรี,

ยกข้ามมาตีเมืองชุมพรกอง ๑ ดุเรียงสำลกะยอยกมาตั้งอยู่ปากจั่น แขวงเมืองกระบุรี แล้วข้ามมาตีเมืองชุมพรเมื่อณวันเสาร์เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ

ฝ่ายข้างในกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบข่าวศึกพม่าจึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพยกออกไปต่อสู้ข้าศึก ให้พระยาจ่าแสนยากร (บัว) คุมพล ๕,๐๐๐ เดินบกยกลงไปก่อน ให้เจ้าพระยาพลเทพไปอยู่รักษาเมืองเพ็ชรบุรี โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเสด็จไปจัดการคอยส่งกองทัพอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรี ถ้าการหนักแน่นมาประการใดให้เจ้าพระยาพลเทพเป็นทัพน่า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นทัพหลวง ยกหนุนออกไปอีกทัพ ๑ แล้วจะโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นจอมพล เสด็จยกกองทัพหลวงออกไปทางสถลมารคอีกทัพ ๑ รวม ๒ ทัพเป็นคน ๒๐,๐๐๐

ฝ่ายแยมองซึ่งคุมกองทัพพม่าที่จะไปตีเมืองถลางนั้น ยกมาตีเมืองตะกั่วป่าได้เมื่อวันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ แล้วก็ยกลงไปตีเมืองตะกั่วทุ่งได้อีกเมือง ๑ ด้วยเมืองทั้ง ๒ นั้นผู้คนพลเมืองน้อยไม่ต้องรบ พอทัพพม่ามาถึงราษฎรก็อพยพหนีเข้าป่าไปหมด พม่าได้เมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งแล้วก็ยกข้ามไปเกาะถลาง[๒๗] ไปตั้งค่าย

---

๒๗ เมืองถลางในเวลานี้ตั้งอยู่ที่เมืองเก่า อันอยู่ใกล้ชายทเลด้านตวันตกของเกาะตอนข้างเหนือ เมืองภูเก็จเป็นเมืองขึ้นถลาง อยู่ข้างด้านใต้ของเกาะอย่างทุกวันนี้

ใหญ่อยู่ที่ปากพระ ฝ่ายพระยาถลางรู้ความก็บอกข้อราชการเข้ามาณกรุงเทพมหานคร แล้วเกณฑ์พลไพร่เข้าประจำรักษาค่ายอยู่พร้อมกัน พม่าตั้งค่ายแล้วก็ยกไปตีค่ายบ้านดอนเมืองถลาง ตั้งค่ายล้อมอยู่ ๒๕ ค่าย พวกชาวเมืองถลางต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ พม่าจะหักเอามิได้ จึงคิดอุบายให้ถอยทัพกลับลงเรือแล่นไปเมื่อเดือน ๑๒ ข้างแรม ฝ่ายพระยาถลางแต่งให้คนไปสืบดู ได้ความว่าพม่ายกกองทัพกลับไปหมดแล้ว สำคัญว่าพม่าเลิกทัพกลับไปเมืองก็ปล่อยคนออกจากค่ายไปเที่ยวหากิน เพราะเวลาที่ถูกล้อมอยู่นั้น ในค่ายเมืองถลางขัดเสบียงอาหาร ผู้คนอดอยากอยู่แล้ว จึงมิได้กักคนไว้ พม่าคาดคะเนการเห็นว่าไทยจะเลิกการเตรียมต่อสู้แล้ว ก็กลับยกกองทัพมาขึ้นที่ปากพระบ้าง มาขึ้นที่ท่ายามุแขวงเมืองภูเก็จบ้าง เข้าล้อมเมืองถลางไว้อีกครั้ง ๑ เมื่อณวันอาทิตย์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๑ ค่ำ พระยาถลางให้เรียกคนเข้าค่ายก็ไม่ทัน คนไม่เต็มน่าที่ดังแต่ก่อน

เมื่อหนังสือ เมือง ถลาง บอกข่าว ศึกพม่าเข้ามา กรุงเทพมหานคร จึงโปรดให้พระยาทศโยธา พระยาราชประสิทธิ คุมกองทัพเมืองไชยาขึ้นทางปากพนม ข้ามไปช่วยเมืองถลางทาง ๑ โปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) เป็นแม่ทัพ พระยาท้ายน้ำเป็นทัพหน้า ให้มีตราออกไปถึงเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) ให้เกณฑ์กองทัพไปสมทบเจ้าพระยายมราช ไปช่วยรักษาเมืองถลางด้วยอีกกอง ๑ เจ้าพระยายมราช พระยาทศโยธา พระยาราชประสิทธิ ได้ยกออกจาก

ปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จออกไปเมื่อณวันอังคาร เดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ เสด็จทางชลมารคไปขึ้นที่เมืองเพชรบุรี เจ้าพระยายมราชไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยานคร ก็ยกลงไปตั้งอยู่ที่เมืองตรัง* ครั้งนั้นข้างกองทัพไทยมีความขัดข้องข้อสำคัญที่ไม่มีเรือจะรับกองทัพข้ามทเลไปยังเกาะถลาง แต่ฝ่ายข้างพม่านั้นได้ตระเตรียมเรือไว้เสร็จช้านาน กองทัพไทยที่ยกลงไปถึงเมืองตรังต้องไปตั้งคันต่อเรือ แต่เห็นว่าถ้าจะรอจนต่อเรือแล้วจะยกไปไม่ทันช่วยเมืองถลาง จึงรับหาเรือที่ราษฎรใช้สอยกันในพื้นเมืองตามแต่จะได้ ให้พระยาท้ายน้ำคุมไพร่พลกองหนึ่งยกข้ามทเลไปก่อน พระยาท้ายน้ำยกไปถึงเกาะชนัก พบพวกทัพเรือพม่าที่มาขึ้นท่ายามูนั้นได้รบกันในทเล กองทัพไทยยิงเรือพม่าแตกหนีกระจัดกระจายไป เพราะพม่าเอาปืนใหญ่น้อยขึ้นบกแต่ผ่อนผู้คนไปล้อม เมืองถลาง เมืองภูเก็จ พวกพลที่เหลืออยู่สู้ไม่ได้ แต่เวลาเมื่อรบกันนั้น เรือพระยาท้ายน้ำมีความประมาทมิได้บีดระวังถังดินให้ดี ดองไฟปลิวไปตกถูกถังดินถุกขึ้นระเบิดเรือแตกออกไป พระยาท้ายน้ำแตกคนในลำเรือนั้นตายเสียมาก เหลืออยู่แต่ ๑๕ คน ศิลวงศ์นทรแตหลวงกำแหงซึ่งไปในกองพระยาท้ายน้ำ เห็นกำลังไพร่พลไม่พอที่จะยกขึ้นไปรบเอาไชยชนะพม่าที่เมืองถลางได้ แม่ทัพก็ตายในที่รบ จึงเก็บศพพระยาท้ายน้ำกลับมา

---

* เห็นในหนังสือเก่าเขียนว่า เมืองตรังภูรา

ขึ้นที่คลองปากดาวแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนกองพระยาทศโยธาซึ่งยกไปตั้งอยู่ปากน้ำพูงา[๒๗] ก็ไปขัดข้องด้วยหาเรือส่งกองทัพไม่ได้อย่างเดียวกัน จึงข้ามไปช่วยรักษาเกาะถลางไม่ทัน ฝ่ายพม่ารู้ข่าวว่ากองทัพกรุงไปช่วยเมืองถลาง จึงเร่งรัดเข้าตีค่ายเมืองภูเก็จแตกแล้ว ก็รวมพลไปสมทบกันตีค่ายเมืองถลาง ตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒๗ วัน เมื่อณวันเสาร์เดือนยี่ขึ้น ๙ ค่ำเมืองถลางก็แตก ในเวลาพม่ากำลังรวบรวมผู้คนทรัพย์สมบัติอยู่ที่เมืองถลางนั้น พอกองทัพพระยาทศโยธายกออกไปใกล้จะถึงที่ข้ามไปเมืองถลาง ประจวบกับกองทัพเรือเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเจ้าพระยานคร (น้อย) แต่ยังเป็นพระบริรักษ์ภูเบศร์ คุมไปจากเมืองตรัง แลกองทัพแขกเมืองไทรบุรีซึ่งยกไปช่วยราชการ จวนจะถึงเข้าพร้อมกัน พม่าได้ข่าวอันนี้ ในคืนวัน ๑ พม่าได้ยินเสียงคลื่นในทเล สำคัญว่าเสียงปืนใหญ่กองทัพไทย ก็รีบกวาดต้อนผู้คนแลเก็บทรัพย์สมบัติลงเรือหนีไป* กองทัพไทยได้เมืองถลางคืนโดยง่าย แลจับได้พม่าที่ยังตกค้างอยู่ที่เมืองถลางหนีไปไม่ทันอีกเป็นอันมาก ต่อมาอีก ๔-๕ วัน เรือลำเลียงเสบียงอาหารของพม่า

---

๒๗ คือปากน้ำเมืองพังงาทุกวันนี้

* เรื่องพม่าหนีไปจากเมืองถลาง ด้วยสำคัญเสียงคลื่นเป็นเสียงปืนนี้ มีในจดหมายเหตุหนังสือพระราชวิจารณ์ แลกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติ แลปรากฏในหนังสืออื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เชื่อได้ว่าเป็นความจริง

ซึ่งไม่รู้ว่าพม่าหลบหนีไปจากเมืองถลางแล้ว ตามมาส่งเสบียง
ไทยจับไว้ได้ทั้งผู้คนและเสบียงอาหารเป็นเรือ ๔ ลำ แต่เมืองถ
ครั้งนั้นยับเยินมาก เพราะถูกพม่าเผาและจับผู้คนเก็บทรัพย์สมบัติ
เสียก็มาก กรมการและราษฎรที่หลบหลีกพ้นมือพม่าได้ ก็หนีข้าม
อาไศรยอยู่ที่ฝั่ง ไทยที่ได้แต่ตัวเมืองคืน

ส่วนกองทัพพม่าที่มาตีเมืองชุมพรยังตั้งอยู่ที่เมืองชุมพร สมเ
พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จลงไปถึง
จึงมีรับสั่งให้พระยาจ่าแสนยากร (บัว) ยกเข้าตีกองทัพพม่าที่เมือง
ชุมพร พม่าต้านทานไม่ได้ก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามจับได้พม่า
เมืองชุมพรและเมืองตะกั่วป่าเป็นอันมาก ครั้นสืบได้ความว่ากองทัพพม่า
ที่ไปตีเกาะถลางได้เมืองถลาง เมืองภูเก็จ และเลิกทัพกลับไปหมดแล้ว
กรมพระราชวังบวร ฯ จึงมีรับสั่งให้พระยาจ่าแสนยากรอยู่รักษาราชการ
ณเมืองชุมพร และให้รวบรวมกรมการราษฎรเมืองถลางซึ่งหลบ
พม่าเข้ามาอยู่ที่ฝั่ง ไปตั้งที่กรางภูงา[๒๙] ขึ้นเป็นเมือง เพื่อจะ
กลับไปตั้งอยู่ณเมืองถลางและเมืองภูเก็จตามเดิมต่อไป[๓๐] ที่กราง
จึงได้เป็นเมืองพังงามาแต่ครั้งนั้น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ
ทรงจัดวางการทั้งปวงเสร็จแล้ว จึงเสด็จยกทัพหลวงกลับคืนพระ
ด้วยเรือพระที่นั่งทางชลมารค คนที่เหลือเรือก็ให้เดินบกเข้ามา

---

๒๙ คำว่า กรา ตรงนี้เห็นจะมาแต่คำว่า กวาดา ภาษา
แปลว่าปากน้ำ

...ปฮาดเมืองนครพนมกับพรรคพวกอพยพเข้ามาณกรุง ฯ

ในปีมเส็งเอกศกนั้น พระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนมวิวาทกัน
...ไชยอุปฮาด พวกบ่าวไพร่อุปฮาดไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาพระ
...ชา อุปฮาดจึ่งพาสมัคพรรคพวกประมาณ๒,๐๐๐ เศษ อพยพ
...ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงเทพมหานคร มาถึงกรุงเมื่อ
...นี้ โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณคลองมหานาคเมืองสมุทปราการ
...าบาญชีสำรวจได้ชายฉกรรจ์ ๗๖๐ คน ทรงพระกรุณาโปรด
...อินทสาร บุตรผู้ใหญ่ อุปฮาด เป็น พระยา ปลัดเมือง สมุท ปราการ
...บคุมพลพวกนั้นต่อมา

...เมืองถลางครั้งนั้น เข้าใจว่าเป็นเมืองร้างอยู่หลายปี จึง
...ั้งขึ้นอีก ไม่ได้ตั้งที่เมืองถลางเดิม ที่อยู่ริมเกาะข้างน่านอก
...าจะจู่ถึงง่ายนัก เข้ามาตั้งเมืองใหม่ชิดชายเกาะข้างน่าใน
...จะให้ไปมาคิดต่อกับหัวเมืองทางฝั่งได้ง่าย เมืองถลางยังมีที่
...ดเมืองใหม่อยู่จนทุกวันนี้

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนเมืองเขมร

ในเดือน ๑๑ ปีมะเส็งเอกศก เดือนที่ได้ข่าวศึกพม่านั้น ทูตานุทูตไทย มีพระยาเพ็ชรปาณีเปนราชทูตไปเมืองญวน ราชสาสนไปยังพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง บอกข่าวที่พระบ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต แลที่พระองค์ได้เสด็จ ตั้งรัชกาลใหม่ ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งนั้น นอกจากการ ราชไมตรีตามแบบอย่างในราชประเพณีเชื่อได้ว่าคงให้ออกไปฟั ความคิดญวนจะเปนอย่างไร ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใ ด้วย

เรื่องพระราชพงษาวดารตอนนี้ ควรจะอธิบายเรื่อง เมืองญวน ย้อนถอยหลังขึ้นไปสักน่อย ผู้อ่านจึงจะเข้าใจ ที่เกิดเกี่ยวข้องกับเมืองญวนแลเมืองเขมร ทั้งในตอนน ต่อไปได้ชัดเจนดี

เมืองเขมร หรือที่เรียกอีกนาม ๑ ว่ากรุงกัมพูชา เปนเมืองขอมหลวง มีอำนาจมากแลอาณาเขตรกว้างขวาง สมัย แต่อำนาจลดน้อยถอยลงโดยลำดับมา จนเมื่อไท

ขึ้นได้ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายอาณาเขตรุกแดนกัมพูชาลงไปโดยเข้างเหนือทาง ๑ แว่นแคว้นกัมพูชาซึ่งอยู่ทางริมทเล ตั้งแต่ปากได้ขึ้นไปทางตวันออก ก็เกิดเปนประเทศอิศรขึ้นอีกประเทศ ๑ เรียกว่า จัมปาประเทศ ตามตำนานที่จะพึงรู้ได้ ไพร่พลเมืองจัมปานั้นแยกกันหลายชาติ เปนพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดียที่มาเมืองเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทเลมาอยู่บ้าง ลงปลายเมื่อรับเอาสาสนาอิสลามแพร่หลายมาทางประเทศเหล่านั้น ชาวเมืองยุโรปโดยมากเข้ารีตถือสาสนาอิสลาม บุคคลพวกที่เราเรียกว่าแขกจาม ก็คือ ชาวเมืองจัมปานั่นเอง เมืองจัมปายังเปนอิศรมาจนภายเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุทธยา ด้วยได้พบข้อความที่จดหมายเหตุที่ฝรั่งแต่งไว้ ว่ามีราชทูตจัมปาเข้ามากรุงศรีอยุทธยาในครั้งนั้น ส่วนพวกญวนนั้น เข้าใจว่าเดิมเปนชนจำพวก ๑ กับไทยนั่นเอง คือพวกที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแว่นแคว้นเมืองตังเกี๋ย ถูกแผ่อาณาจักรออกมาถึงเมืองไทยเดิม ซึ่งเรียกว่ามณฑลฮุนหนำ อันเกยจิว มณฑลกวางตุ้ง มณฑลกวางไส ทุกวันนี้ จีนมีอำนาจขึ้นถึงเมืองตังเกี๋ย ไทยชาวตังเกี๋ยต้องขึ้นแลสมาคมสนิทกับจีน ไทยใหญ่แลไทยในสยามประเทศ เมื่อช้านานหลายชั่วบุคคลเสียความนิยมของพวกชาวตังเกี๋ยก็ใกล้ไปข้างจีนมากเข้าทุกที จึงพระชนชาติ ๑ ที่เราเรียกว่าญวน แต่ในภาษาเขาเองทราบว่า เรียกสมจะต้องกับคำว่า เงยวนนั่นเอง ต่อมาพวกเมืองตังเกี๋ยมีอำนาจความแลจะประจบเวลาเหตุวิบัติอันใดมีขึ้นแก่เมืองจัมปาด้วย พวก

ญวนจึงแผ่อาณาเขตรลดลงมา จนได้แดนจัมปาไว้ในอำนาจ
ราชธานีเมืองญวน ยังคงอยู่ที่เมืองตังเกี๋ย

ภูมิประเทศเมืองญวน ผิดกับประเทศอื่นในข้อสำคัญอยู่ข
อันจะพึงเห็นได้ในแผนที่ คือพื้นแผ่นดินที่อุดม ซึ่งเปนทำเลผู้
สมบัติบริบูรณ์ อยู่แต่ข้างฝ่ายเหนือที่สุดคือ เมืองตังเกี๋ยตอน ๑
อยู่ตอนใต้ที่สุดตอนปากแม่น้ำโขงที่เปนเขตรเมืองจัมปาตอน ๓
แผ่นดินตอนกลางที่เชื่อมกันนั้น เทือกเขาบันทัดออกไปใกล้ทเล
เหลืออยู่ในระหว่างเขาบันทัดกับชายทเลเปนที่แคบ แลไม่เปนที่ดี
สำหรับการเพาะปลูก ต้องทั้งเปนป่าเปล่ามาช้านาน เพราะภูมิ
เปนเช่นนี้ เจ้าแผ่นดินญวนตอนแรกเมื่อตั้งเมืองตังเกี๋ยเปนมณฑ
ธานี จึงมีความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรตอนใต้
เหตุที่อยู่ห่างไกลกันนัก อยู่มาเจ้าแผ่นดินญวนองค์ ๓ ปรารภถึง
ลำบากในการปกครองราชอาณาจักรด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงม
เมืองเว้ขึ้นเปนราชธานี ตรงที่แผ่นดินแคบอยู่ในระหว่างมณฑลตั
แลมณฑลข้างปากน้ำโขงซึ่งญวนเรียกว่าดงไน ส่วนหัวเมืองท
มณฑลนั้น ตั้งผู้สำเร็จราชการอยู่ปกครอง แต่ความคิดที่มาตั้งเมือ
เปนราชธานี ไม่เปนประโยชน์ได้จริงดังคาด ด้วยต่อมาเมื่อถึง
แผ่นดินญวนที่หย่อนอำนาจลง ผู้สำเร็จราชการมณฑลตังเกี๋
มณฑลดงไน ซึ่งตั้งเมืองไซ่ง่อนเปนเมืองหลวงนั้น ต่างก็รวบ
เอาอำนาจแลความสิทธิ์ขาดไว้ในวงษ์ตระกูลของตน เจ้าแผ่นดินญ

เมืองเว้กลับกลายไปเปนอย่างเจว็ด มีอำนาจน้อยลงไปกว่าเมื่ออยู่เมืองตังเกี๋ย การเปนดังนี้มาช้านาน

ส่วนเมืองเขมร คือ กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ในระหว่างเมืองไทยกับเมืองญวน เวลาญวนหรือไทยข้างไหนมีอำนาจมาก เขมรก็ขึ้นแก่ฝ่ายนั้น ถ้าหากว่าเปนเวลาอำนาจไล่เลี่ยกัน เขมรก็ยอมขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย เปนดังนี้มาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เพราะเขมรนิยมในลัทธิแลประเพณีการต่าง ๆ อย่างไทย ตั้งแต่ลัทธิศาสนาเปนต้นตลอดจนประเพณีการบ้านเมือง โดยปรกติความสนิทสนมมาจึงมีอยู่ข้างฝ่ายไทยมากกว่าญวน ด้วยญวนไปนิยมเอาอย่างจีนเสียในการทุกอย่างทั่วไป

ในสมัยกรุงเก่าตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ การในเมืองญวนจับจะไม่เปนปรกติ ด้วยเกิดเกี่ยงแย่งกันขึ้นในผู้ปกครองเมือง อำนาจญวนอ่อนลง เมืองเขมรจึงมาเปนประเทศราชของไทยสืบมาตลอดมาจนกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเปนราชธานีในสยามประเทศ ครั้งนั้นนักองค์ตนครองกรุงกัมพูชา ขนานนามว่าสมเด็จพระนารายน์ เกิดวิวาทขึ้นกับญาติวงษ์องค์ ๑ ชื่อนักองค์โนน ซึ่งมียศเปนพระรามราชา ๆ หนีเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้มีศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระนารายน์เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุทธยากลับตั้งเปนอิศรได้ดังแต่ก่อนแล้ว ให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาจัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายดังแต่ก่อน สมเด็จพระนารายน์เจ้ากรุงกัมพูชาตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อสายราชตระกูลเก่า

ไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้กองทัพไทยลงไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ ครั้ง ๑ เมื่อปีเถาะตรีศก พ.ศ. ๒๓๑๔ ยกลงไปตีอีกครั้ง ๓ ครั้งหลังนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเปนจอมพลลงไปเอง ตีได้หัวเมืองเขมรเปนอันมาก สมเด็จพระนารายน์เจ้ากรุงกัมพูชาสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวอพยพหนีลงไปพึ่งญวนอยู่ณเมืองไซ่งอน ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้ว สมเด็จพระนารายน์เจ้ากรุงกัมพูชา ก็ยกกองทัพญวนกลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรกบักปรัด แต่มิอาจจะมาอยู่เมืองบันทายเพ็ชรซึ่งเปนเมืองหลวงตามเดิม ด้วยครั้งนั้นไทยยึดหัวเมืองเขมรไว้ได้ทั้งฝ่ายเหนือแลฝ่ายตวันตก พระเจ้ากรุงธนบุรีให้นักองค์โนนที่เปนพระรามราชาลงไปตั้งเปนใหญ่อยู่ที่เมืองกำปอดซึ่งอยู่ชายทเล แลให้กองทัพไทยตั้งรักษาอยู่ที่เมืองพัดบองอีกแห่ง ๑ ในขณะนั้นพอทางเมืองญวนเกิดจลาจลขึ้น ด้วยพวกโจรไกเซินเปนขบถ ผู้สำเร็จราชการเมืองฮังเกี๋ยก็เข้ากับพวกขบถ พากันยกมาตีเมืองเว้ จับเจ้านายในราชวงษ์ญวนฆ่าฟันเสียเปนอันมาก ที่เหลืออยู่พากันหนีลงมาอาไศรยอยู่เมืองไซ่งอน ในเวลานั้นทำนองสมเด็จพระนารายน์ (นักองค์ตน) เกรงกองทัพไทยจะยกไปตีอีก จะหมายพึ่งญวนก็ไม่ได้ดังแต่ก่อน จึงมีศุภอักษรเข้ามาขออ่อนน้อมยอมขึ้นต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ยังทรงขัดเคืองไม่ยอมเชื่อถือสมเด็จพระนารายน์ แต่จะได้เตรียมกองทัพไทยที่จะยกลงไปหรือไม่ ข้อนี้ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ยอมทรงเชื่อถือสมเด็จพระนารายน์แล้ว ทางโน้นสมเด็จพระ

นารายน์ปฤกษากับพระยาพระเขมร เห็นพร้อมกันว่า ควรจะให้นักองค์โนน คือ พระรามราชาเปนเจ้ากรุงกัมพูชา ให้สืบวิวาทบาดหมางกับไทย จึงให้ไปเชิญพระรามราชามาจากเมืองกำปอด ยอมยกตำแหน่งเจ้ากรุงกัมพูชาถวายแก่พระรามราชา เมื่อความทั้งนี้ทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระโสมนัศ จึงแต่งข้าหลวงลงไปให้อภิเศกนักองค์โนน เปนสมเด็จพระรามราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา ส่วนนักองค์คนซึ่งเปนสมเด็จพระนารายน์เจ้ากรุงกัมพูชาอยู่แต่ก่อนนั้น ยอมลดยศลงเปนพระมหาอุปโยราช แลมีพระมหาอุปราชอีกองค์ ๑ ชื่อนักองค์ธรรม เปนพระมหาอุปราชมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายน์ครองกรุงกัมพูชาอยู่.

ตั้งแต่สมเด็จพระรามราชาได้เปนใหญ่ เมืองเขมรก็มาขึ้นไทยแต่ฝ่ายเดียว อยู่มามีผู้ร้ายลอบฆ่านักองค์ธรรมผู้เปนมหาอุปราชตาย นักองค์คนซึ่งเปนพระมหาอุปโยราชนั้น อยู่มาไม่ช้า ก็ป่วยเจ็บ พิราไลยลงอีกองค์ ๑ ปรากฏว่าอายุเพียง ๓๙ ปี นักองค์คนมีชีดา ๓ องค์ ชื่อนักองค์เมน ๑ นักองค์อี ๑ นักองค์เภา ๑ มีบุตรองค์ ๑ ชื่อนักองค์เอง นักองค์เองอายุได้ ๔ ขวบ บุตรชีดานักองค์คนทั้ง ๔ องค์นี้ต่างมารดากัน นักองค์เมนกับนักองค์เภามารดาเปนมเหษี แต่นักองค์อีกับนักองค์เองมารดาเปนนักสนม กรุงกัมพูชาเวลานั้น สมเด็จพระรามราชาได้เปนใหญ่อยู่แต่องค์เดียวก็จริง แต่ส่วนพระยาพระเขมรแตกกันเปน ๒ พวก ผู้ที่มิใช่พวกของสมเด็จพระรามราชา เชื่อว่าสมเด็จพระรามราชาแต่งคนไปลอบฆ่ามหาอุปราช อยู่มาไม่ช้าพระยาพระเขมร

พวกนี้คิดการขบถ ชักชวนพวกญวนและเขมรยกมารบสมเด็จพระราม
ราชา จับสมเด็จพระรามราชาได้ ให้ถ่วงน้ำเสีย พ้าทะหะ (มู)
จึงตั้งตนเป็นผู้รักษาราชการกรุงกัมพูชาแทนนักองค์เองซึ่งยังเป็นเด็กอยู่

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า พวกขุนนางเขมรเป็นขบถ
ฆ่าสมเด็จพระรามราชาเสีย ทรงพระพิโรธแก่พระยายมราช (แบน) ซึ่ง
ครั้งนั้นเป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระรามราชา นัยว่า เพราะไม่
ระวัง ปล่อยให้เขาทำร้ายเจ้านายได้ แต่เหตุที่จริง น่าจะกว่านี้ บางที
จะสงสัยว่าเป็นใจกับพวกขบถ จึงมีรับสั่งให้มีท้องตราออกไปยัง
พ้าทะหะ (มู) ให้ส่งตัวพระยายมราช (แบน) มายังกรุงธนบุรีแล้วเอา
ตัวจำไว้ณคุก ในเวลาเมื่อพระยายมราช (แบน) อยู่ในระหว่างโทษ
นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังเสด็จดำรงพระยศ
เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากระษัตริย์ศึก ได้ทรงพระกรุณาอุปการะจน
ได้พ้นโทษ พระยายมราช (แบน) จึงได้เป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ครั้งนั้น

พ้าทะหะ (มู) รักษาราชการเมืองเขมรมาได้ ๕ ปี ถึงปีฉลู
ตรีศก พ.ศ. ๒๓๒๕ เห็นจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่เอง จึงไปฝากฝ่ายเข้า
กับญวน ข่าวอันนี้ทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรง
พระดำริห์เห็นว่า เมืองเขมรหมดเชื้อวงษ์เจ้านายที่จะครองเมือง มี
แต่นักองค์เองก็เป็นเด็ก แลยังซ้ำเป็นบุตรนักองค์คนสมเด็จพระนารายน์
ซึ่งไม่เข้ากับพระเจ้ากรุงธนบุรีมาแต่เดิม จะปล่อยให้การเป็นไปตาม
อำเภอใจพระยาพระเขมร ก็คงจะเกิดรบราฆ่าฟันกันไปไม่มีที่สิ้นสุด
จึงโปรดให้จัดกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่

ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากระ
เป็นแม่ทัพ เสด็จไปปราบปรามเมืองเขมรพร้อมกับสมเด็จพระ
ธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าพระย
สุรสีห์ ในครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ซึ่งเรียกในพงษาวดารเขมรว่า พระเจ้าน้อย
ไปในกองทัพด้วย มีรับสั่งไปว่า ถ้าปราบปรามกรุงกัมพูชาเรียบร้อย
แล้ว ให้อภิเศกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ครองกรุงกัมพูชาต่อไป
ทีเดียว[๓๑] แต่กองทัพไทยยกลงไปครั้งนั้นยังไม่ทันทำการปราบปราม
กรุงกัมพูชาได้สำเร็จ พอข้างกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล เหตุด้วย
พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาศประพฤติผิดร้ายแรงต่าง ๆ จนพวก
พระยาสรรค์คิดขบถยกเข้ามาตีพระนคร เอาพระเจ้ากรุงธนบุรีออกจาก
ราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทราบ
ว่าเกิดการจลาจลขึ้นในราชธานี ก็รีบยกกองทัพกลับเข้ามา ครั้นเสด็จ
มาถึง ข้าราชการทั้งปวงจึงอัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเศกเสวยราช

---

๓๑ ความในพระราชพงษาวดารตรงนี้ มีความสันนิฐานของท่านผู้ศึกษาโบราณคดี ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยสดับมาแต่ก่อน ว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ให้พา เจ้าฟ้า กรมขุน อินทร พิทักษ์ ไปอภิเศก เป็น พระเจ้า กรุงกัมพูชานั้น มูลเหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริห์ถึงการสืบสันตติวงษ์ในกรุงธนบุรี ด้วยลูกเธอที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าสุพันธุวงษ์ ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าฟ้าเหม็น ที่เป็นกรมขุนกระษัตรานุชิตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์ ๑

ต้องทรงติดพระราชธุระจัดการภายในพระราชอาณาจักรอยู่มาก
งละการงานเมืองเขมรไว้คราว ๑

เวลานั้นทางเมืองญวน พวกขบถไกเซินยกตามลงมาตีเมือง
ไซ่ง่อน องเชียงสือซึ่งเปนเชื้อราชวงษ์ญวนลงมาตั้งสู้รบพวกขบถอยู่ที่
นั้น ให้ขึ้นมาเกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบพวกขบถ พ้าทะหะ
(มู) จัดกองทัพลงไปช่วย ก็สู้พวกญวนขบถไม่ได้ ที่สุดองเชียงสือ
เองก็ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทางเมืองเขมร พอญวนสิ้นอำนาจ
ลง พวกพระยาพระเขมรที่มิได้สมัคพรรคพวกพ้าทะหะ (มู) ก็พากัน
กระด้างกระเดื่องขึ้น ถึงกับจับพ้าทะหะ (มู) ฆ่าเสีย พระบาทสมเด็จ
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งเปนผู้
มีสมัคพรรคพวกมากออกไปรักษาเมืองเขมร พระยายมราช (แบน)
ก็รักษาราชการกรุงกัมพูชาอยู่ไม่ได้ ด้วยเขมรแตกกันเปนหลายพวก
หลายฝ่ายนัก พระยายมราช (แบน) กับพระยากลาโหม (ปก) จึง
พาเชื้อวงษ์เจ้าเขมรที่ยังมีตัวอยู่ คือ น้องหญิงสมเด็จพระนารายน์
(นักองค์ตน) ๒ องค์ ธิดา ๓ องค์ นักองค์เองซึ่งเปนบุตรมีอายุ

เจ้าฟ้าสุพันธุวงษ์ถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลานั้นก็จริง แต่เปนพระ
นัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรี
ปลงพระไทยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุวงษ์เปนผู้รับราชทายาท จึงตั้งเจ้าฟ้ากรม
ขุนอินทรพิทักษ์ให้ไปครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมิให้เกิดเกี่ยงแย่งในการ
สืบสันตติวงษ์ ข้าพเจ้าเห็นว่าความวินิจฉัยข้อนี้ขอบกลอยู่จึงได้จดลงไว้

ได้ ๑๐ ขวบในเวลานั้นองค์ ๑ อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้ง พระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ส่วนนักองค์เองนั้น ทรงพระกรุณาโปรด ฯ รับเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เจ้าหญิงซึ่งเป็นพี่นักองค์เอง ๓ องค์ นักองค์เมนป่วยถึงแก่กรรม เหลือแต่นักองค์อี นักองค์เภา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทรงรับไปเลี้ยงเป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวร ฯ

ฝ่ายข้างทางเมืองเขมร พวกแขกจามกับพวกพระยาพระเขมรต่างชิงกันเป็นใหญ่ รบพุ่งอลหม่านดังลงด้วยกัน ลงที่สุดพวกแขกจามแพ้ พวกพระยาพระเขมรจึงมีใบบอกเข้ามาขอรับพระราชทานนักองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชา แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริห์เห็นว่า นักองค์เองอายุยังเยาว์นัก ถ้าส่งออกไปครองกรุงกัมพูชาในเวลานั้น ฉวยเกิดเหตุการณ์อย่างเป็นมาแล้ว ก็จะสิ้นสูญวงษ์เจ้านายซึ่งเคยปกครองกรุงกัมพูชามาแต่ก่อน จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ออกไปเป็นผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา อยู่ณเมืองอุดงฦๅไชย ตั้งแต่ปีมโรงฉศก พ.ศ. ๒๓๒๗ เป็นต้นมา

ครั้นถึงปีมเมียอัฐศก พ.ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือญวนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี หนีกลับออกไปเมืองญวน เรื่ององเชียงสือนี้เป็นปัจจัยแก่เหตุการณ์ในพระราชพงษาวดาร ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ แลยังมีเรื่องราวขององเชียงสือ

ที่ยังไม่ได้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร สมควรจะอธิบายเรื่องเมืองญวนต่อไปในที่นี้อีกสักตอน ๑ ต่อเรื่องที่ได้แสดงโดยเนื้อความมาข้างต้น จนกระทั่งถึงองเชียงสือหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น ส่วนเรื่องพิศดารที่เกิดขบถไกเซินในเมืองญวนอย่างไร มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงธนบุรี แลพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๑ แล้ว ไม่ต้องกล่าวซ้ำในที่นี้อีก จะกล่าวแต่เรื่ององเชียงสือเป็นต้นไป คือ ตั้งแต่องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้กองทัพไทยทัพเขมรออกไปช่วยตีเมืองไซ่งอนให้องเชียงสือ เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ ครั้ง ๑ เมื่อปีมโรงนพศก พ.ศ. ๒๓๒๗ อีกครั้ง ๑ การไม่สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ทั้ง ๒ ครั้ง เหตุด้วยข้างกรุงเทพฯ กำลังคิดรบพุ่งกับพม่าข้าศึก จะส่งกองทัพใหญ่ลงไปเมืองญวนยังไม่ได้ องเชียงสือเวลาอยู่ในกรุง ก็ได้พาพรรคพวกโดยเสด็จไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครั้ง ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงพระกรุณาแก่องเชียงสือมาก ครั้งนั้นพวกพ้องขององเชียงสือซึ่งยังอยู่ในเมืองญวน เห็นว่าองเชียงสือเข้ามาพึ่งไทย หมายเอากำลังไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนหลายปีแล้ว ก็ไม่สำเร็จ จึงไปคบคิดกับสังฆราชอาดรังฝรั่งเศส ซึ่งคงสอนศาสนาคริสต์อยู่ที่เมืองไซ่งอน สังฆราชอาดรังแนะนำให้ไปขอกำลังฝรั่งเศสมาช่วย ตัวสังฆราชรับจะเป็นผู้จัดการสื่อสารเอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นด้วยพรรคพวกองเชียงสือบอกเรื่องนี้เข้ามา จึงเป็นเหตุให้องเชียงสือหนี

กลับไปเมืองญวน ตามเรื่องที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารนั้น ว่าเมื่อองเชียงสือจะหนี ได้ทำหนังสือวางไว้บนโต๊ะที่บูชาที่บ้านซึ่งโปรดให้เป็นที่พัก (คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปตุเกตทุกวันนี้) เนื้อความในหนังสือนั้น ว่าองเชียงสือได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่หลายปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง แลได้โปรดให้กองทัพไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนให้ถึง ๒ ครั้ง การก็ยังไม่สำเร็จด้วยติดพระราชธุระทำสงครามกับพม่าอยู่ องเชียงสือเป็นห่วงถึงพรรคพวกบ้านเมือง ขอกราบถวายบังคมลากลับไปคิดอ่านเอาบ้านเมืองคืน ถ้าตีได้บ้านเมืองคืนแล้ว จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ไม่คิดทรยศต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ถึงหากว่าการที่จะไปรบพุ่งพวกขบถ จะขัดสนกำลังวังชาอย่างใด จะบอกมาขอพระราชทานพระบารมีเป็นที่พึ่งขอให้ช่วยทรงอุดหนุนแก่องเชียงสือด้วย องเชียงสือทำหนังสือถวายไว้ดังนั้น ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อองเชียงสือหนีไปครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืองมาก กราบบังคมทูลขอให้แต่งกำลังออกไปติดตามจับองเชียงสือมาให้จงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย รับสั่งว่า เมื่อองเชียงสือจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ก็เข้ามาด้วยน้ำใจสมัครของเขาเอง ได้ทำดีไว้กับองเชียงสือมากแล้ว จะไปทำร้ายเมื่อปลายมือหาควรไม่ กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่พอพระไทยในพระราชดำริห์อันนั้น ถึงกราบทูลพยากรณ์ว่า ถ้าไม่

ทรงเชื่อ ขึ้นปล่อยให้องเชียงสือไปตามอำเภอใจ ต่อไปภายน่า องเชียงสือจะทำให้ลูกหลานได้ความรำคาญเปนแน่แท้

เมื่อมาคิดดูในเวลานี้ กระแสพระราชดำริห์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แลพระดำริห์กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งผิดกันในครั้งนั้น น่าพิศวงที่เปนการถูกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ส่งไสยแต่ความที่จดไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร เห็นว่าจะไม่สันกระแส พระราชดำริห์ของ พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงพระสติปัญญาในทางรัฐาภิบาลโนบายอย่างสุขุมคัมภีรภาพ ย่อมทรงพระราชดำริห์ โดยรอบคอบ ข้อความที่ทรงพระราชดำริห์ แต่มิได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารจะยังมีอีกเปนแน่แท้ ถ้าจะคิดควรดูเท่าที่แลเห็นได้ในเวลานี้ คือในสมัยนั้นกรุงรัตนโกสินทรพึ่งตั้งขึ้นใหม่ยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายอยู่ทั้งภายในแลภายนอก ด้วยพม่ากำลังพากเพียรที่จะเข้ามารบพุ่งย่ำยีอีก ถ้าพวกญวนขบถไกเซินได้อาณาเขตรญวนทั้งหมดไว้ในอำนาจ คงตั้งราชวงษ์ขึ้นใหม่ในเมืองญวน มีกำลังมากขึ้นข้างฝ่ายใต้อีกประเทศ ๑ ซึ่งอาจจะเปนศัตรูแก่พระราชอาณาจักร โดยเข้ากับพม่า หรือโดยลำพังญวนเอง ถ้าเช่นนั้นก็จะเกิดเปนศึก ๒ ด้าน การที่องเชียงสือยกออกไปรบพุ่งพวกญวนขบถ ฝ่ายใดจะแพ้จะชนะก็ตาม การศึกสงครามในเมืองญวนคงจะยังติดพันกันอยู่หลายปี มีเวลาที่ไทยจะตั้งมั่นแลทำศึกแต่กับพม่าน่าเดียวให้สำเร็จได้ แม้ว่าองเชียงสือคืออาณาเขตรคืนได้เพียงข้างฝ่ายใต้ ก็คงต้องอาไศรยกำลังกรุงเทพ ฯ อุดหนุน ดัง

ปรากฏในกาลต่อมาว่าความจริงก็เป็นเช่นนั้น ว่าโดยย่อ การที่ปล่อยองเชียงสือไปได้ โดยสดวกในครั้งนั้น เป็นการตัดห่วงทางใต้ได้ประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอีกส่วน ๑ เท่ากับที่เป็นยุติธรรม ดังกระแสพระราชดำริห์ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารดังกล่าวมา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าพระราชดำริห์จะมีอย่างนี้ด้วย จึงได้ทรงอุดหนุนองเชียงสือ

เมื่อองเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วในคราวนั้น ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ไปอยู่ที่เกาะภูดแขวงเมืองตราดในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบ พระราชทานเรือแลเครื่องสาตราวุธออกไปให้องเชียงสือถึง ๒ ครา แต่เนื้อความปรากฏในหนังสือของ ยอนครอเฟิด ผู้ที่เคยเป็นทูตอังกฤษมาทั้งเมืองไทยแลไปเมืองญวนแต่งไว้ ว่าองเชียงสือให้พวกพ้องที่อยู่ในเมืองญวนไปคิดอ่านกับสังฆราชอาดรังฝรั่งเศส มอบบุตรขององเชียงสือคน ๑ ให้สังฆราชอาดรังพาไปเมืองฝรั่งเศส ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๖ ได้ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศสว่า ฝรั่งเศสจะให้เรือรบออกมาช่วยองเชียงสือ ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม ทหารขาวอาเซียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม แลจะให้ทุนช่วยองเชียงสือเป็นราคาล้านเหรียญ คิดเป็นตัวเงินครึ่ง ๑ เป็นเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์ครึ่ง ๑ ฝ่ายข้างองเชียงสือยอมสัญญาว่า ถ้าได้บ้านเมืองคืนหมดแล้ว จะยอมยกแผ่นดินส่วน ๑ ตอนแหลมฮั้นแลอ่าวตุรันกับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมู่นั้น กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งทเลยาว ๑๕๐ เส้น

กว้าง ๓๐๐ เส้นให้แก่ฝรั่งเศส และยอมสัญญาว่า ถ้ามีชนชาติอื่นมารบพุ่งฝรั่งเศสถึงดินแดนที่องเชียงสือได้ยกให้ องเชียงสือจะยกกำลังหกหมื่นคนมาช่วย ถ้าหากว่าฝรั่งเศสต้องทำศึกทางอินเดียในที่อื่น ยอมให้ฝรั่งเศสเกณฑ์ญวนไปช่วยรบสี่หมื่นคน นอกจากนี้ยังยอมให้ประโยชน์ในทางการค้าขายแก่ฝรั่งเศสอีกหลายอย่าง เรื่องที่องเชียงสือไปทำสัญญากับฝรั่งเศสดังนี้ ความเห็นจะไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ แต่การไม่เป็นไปได้ดังสัญญา เพราะประจวบเวลาเกิดขบถเป็นจลาจลขึ้นในเมืองฝรั่งเศส ถึงพระเจ้าหลุยที่ ๑๖ ถูกจับปลงพระชนม์ พวกฝรั่งเศสต้องคิดทำศึกสงครามกับประเทศอื่นในยุโรปต่อมา อีกช้านาน ครั้งนั้นสังฆราชอาดรังหาได้แต่นายทหารซึ่งชำนาญในการรบพุ่ง เป็นนายทหารฝรั่งเศสบ้าง อังกฤษบ้าง ไอริชบ้าง รวม ๑๕ คน ออกมาช่วยองเชียงสือ ๆ ได้อาไศรยกำลังกรุงเทพ ฯ ช่วยอุดหนุน ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานเรือรบและเครื่องสาตราวุธกระสุนดินดำช่วยองเชียงสือทุกคราวที่กราบบังคมทูลขอเข้ามา องเชียงสือทำศึกกับพวกไกเซินอยู่ ๓ ปี จึงได้อาณาเขตรญวนข้างตอนใต้ เมื่อปีจอ โทศก พ.ศ. ๒๓๓๓ แล้วตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ ยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ ต่อมาตามที่ได้สัญญาไว้ในหนังสือกราบถวายบังคมลานั้น

แต่เมื่อองเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้วไม่เท่าใด ก็เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา แต่ไม่ถึง

รบพุ่งกัน ด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันแลกันเข้ามายังกรุงเทพ ฯ มูลเหตุอันเป็นข้อวิวาทกันนั้นก็พอจะคิดเข้าใจได้ในเวลานี้ ด้วยญวนย่อมถือว่าเคยเป็นใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การที่สมาคม ญวนคงจะถือเปรียบแลหมิ่นเขมรว่าเสวกว่าตนอย่างเคยนิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเสื่อมอำนาจลดลงคงเป็นแต่เมืองประเทศราช ไม่วิเศษอันใดกว่ากรุงกัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ผันผ่อนอ่อนโยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ข้อนี้เป็นต้นแท้ ที่เป็นมูลเหตุให้เกิดอริกันในระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาภัยภูเบศร์ เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เลยบาดหมางกันในระหว่างเมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนคิดจะมีอำนาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้าเบียดเบียนเมืองเขมรโดยเปิดเผย แต่น่าสงสัยว่าคงจะให้ท้ายพระยาพระเขมรพวกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาภัยภูเบศร์ (แบน) ให้ก่อความลำบากต่าง ๆ อย่างไรอยู่บ้าง โดยมิได้ออกหน้า มาถึงปีชาดฉศก พ.ศ. ๒๓๓๗ นักองค์เองมีชนมายุได้ ๒๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริห์เห็นถึงเวลาสมควรจะ ให้นักองค์เอง ครองกรุงกัมพูชาสืบเชื้อวงษ์ต่อไปได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อภิเศกนักองค์เองเป็นสมเด็จพระนารายน์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ทรงตั้งให้พระยากลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงของนักองค์เอง เป็นสมเด็จพ้าทะหะหัวน่าข้าราชการ ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริห์ว่า เจ้าพระยาภัย

ภูเบศร์ (แบน) ได้รั้งราชการกรุงกัมพูชาอยู่ช้านาน มีบำเหน็จความชอบ แต่มิใช่พวกนักองค์เองซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาขึ้นใหม่ จึงมีพระราชดำรัสขอเขตรแดนเมืองพัดบอง เสียมราฐ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เป็นผู้สำเร็จราชการ ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ นักองค์เองก็ยอมยินดีถวายตามพระราชประสงค์ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพัดบอง แต่เป็นต้นตระกูลวงษ์เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองพัดบองสืบมา

สมเด็จพระนารายน์ราชา (นักองค์เอง) ครองกรุงกัมพูชาอยู่ได้ ๕ ปี ก็พิราไลย ในปีมะเส็งนพศก พ.ศ. ๒๓๕๐ อายุได้เพียง ๒๕ ปี มีบุตร ๕ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักองค์จันทร์ อายุได้ ๖ ปี ที่ ๒ ชื่อนักองค์พิม ที่ ๓ ชื่อนักองค์ส่งวน มารดาเดียวกันกับนักองค์จันทร์ ที่ ๔ ชื่อนักองค์อิม ที่ ๕ ชื่อนักองค์ด้วง มารดาเดียวกับนักองค์อิม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริห์เห็นว่า บุตรสมเด็จพระนารายน์ยังเยาว์นัก จึงโปรดให้สมเด็จพ้าทะหะ (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลทนุบำรุงบุตรสมเด็จพระนารายน์ต่อมา

ในระหว่างนั้น องเชียงสือจะทำการชิงเอาเมืองเว้แต่เมืองตังเกี๋ยคืน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดพระราชทานกำลัง แต่ให้กองทัพเขมรยกไปช่วยองเชียงสือ ๆ ทำศึกอยู่จนปีจอ จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๔๕ ตีได้เมืองเว้แลมณฑลตังเกี๋ยตลอดแล้ว จึงตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียดนาม ถือความเป็นอิศร ใช้นามแผ่นดินว่ายาลอง ไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เช่นเมืองประเทศราช

ขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างแต่ก่อน แต่ถึงกระนั้นยังแสดงความเคารพนับถือซื่อตรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตลอดมา จนที่สุดเมื่อปีขวดฉศก พ.ศ. ๒๓๕๗ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระเจ้าเวียดนามยาลองมีพระราชสาส์นเข้ามาทูลคัดค้านพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า พระองค์ทรงชราลงแล้ว พระเจ้าลูกเธอหลานเธอด้วนทรงพระเจริญขึ้นตามกัน ควรจะทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย) ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ในตำแหน่งที่รัชทายาท ให้เป็นการเรียบร้อย มั่นคงแก่พระราชอาณาจักร การที่พระเจ้าเวียดนามยาลองมีพระราชสาส์นมาอย่างนี้ เข้าใจว่าคงจะรู้การที่เป็นอยู่ในกรุงเทพ ฯ ด้วยราชทูตไทยและราชทูตญวนไปมาถึงกันอยู่เนือง ๆ แต่ส่วนทางเมืองเขมรนั้น ปรากฏในหนังสือพงษาวดารเขมรว่า พอองเชียงสือตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียดนามแล้ว ก็ให้มีราชสาส์นเข้ามายังฟ้าทะละหะ บอกว่าตีอาณาเขตรคืนกลับตั้งประเทศเวียดนามเป็นอิศรดังแต่ก่อนแล้ว เป็นทำนองบอกให้รู้ว่าญวนมีอำนาจอย่างแต่ก่อนแล้ว แต่ก็ยังหาได้ทำการรุกรานอันใดแก่เมืองเขมรไม่ คงเป็นเพราะคิดอยู่ด้วยความยำเกรงในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ครั้นถึงปีชาดอัฐศก พ.ศ. ๒๓๕๙ สมเด็จฟ้าทะละหะ (ปก) สำเร็จราชการกรุงกัมพูชามาได้ ๑๐ ปี เห็นว่าตัวมีความแก่ชรา แลนักองค์จันทร์ซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายน์ (นักองค์เอง) ก็เจริญ

ขัณษาได้ ๑๖ ปี ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ สมเด็จฟ้าทะหะจึงพานักองค์จันทร์ นักองค์อิม เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบความปรารถนา จึงทรงตั้งนักองค์จันทร์ให้เป็นสมเด็จพระอุไทยราชาครองกรุงกัมพูชา แต่สมเด็จฟ้าทะหะ (ปก) เข้ามาถึงอนิจกรรมในกรุงเทพ ฯ เมื่อเข้ามาคราวนั้น

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อนักองค์จันทร์ได้เป็นสมเด็จพระอุไทยราชาแล้ว มีเหตุเกิดความโทมนัศขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยความ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อจะกราบถวายบังคมลากลับออกไป สมเด็จพระอุไทยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมลาเวลาเสด็จออกพระบัญชรพระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนความประพฤติอันนั้น สมเด็จพระอุไทยราชาได้ความอัปยศอย่าง ๑ อีกข้อ ๑ นั้น ว่าเมื่อกลับออกไปถึงกรุงกัมพูชาแล้ว สมเด็จพระอุไทยราชาเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) สมเด็จพระอุไทยราชาสั่งให้จับพระยาเดโช (เม็ง) รู้ตัวจึงหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ตามใจ จึงเกิดความโทมนัศ อีกข้อ ๑ นั้น ว่าสมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอนักองค์อี นักองค์เภาผู้เป็นบ้า ซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะเหตุด้วยนักองค์อีมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ ๑

คือพระองค์เจ้าหญิงกัมพุชฉัตร แลนักองค์เภามีพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ ๑ คือพระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น[๓๒] ความข้อนี้ว่าเป็นเหตุอีกอย่าง ๑ ซึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาเกิดโทมนัสน้อยใจมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระอุไทยราชาจึงบิดพลิ้วบอกบ่วยเลี่ยไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ แลเข้าถวายบังคมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเมื่อเสด็จผ่านพิภพ ตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรจะทำ เป็นแต่ให้นักองค์อิ่มผู้น้องกับพระองค์แก้ว แลพระยากลาโหม (เมือง) พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๔ ปีมะเส็งเอกศกนั้น

เหตุที่สมเด็จพระอุไทยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ได้พบจดหมายเหตุหรือศุภอักษรในครั้งนั้น ซึ่งจะถือเป็นหลักความสันนิฐานได้ มีแต่ในหนังสือพระราชพงษาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์เรียบเรียง ท่านก็พึ่งมาเรียบเรียงในรัชกาลที่ ๕ บางทีท่านจะได้พบจดหมายเก่าบ้าง แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูสำเหตุ ๓ ข้อที่ยกมาแสดงดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่พอความ

---

๓๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเขมรว่า นักองค์เภาไม่ได้มีพระเจ้าลูกเธอ แลได้โปรดให้กลับคืนออกไปอยู่เมืองเขมร ทรงห้ามไว้แต่นักองค์อิ่ม ด้วยมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ฯ ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากัมพุชฉัตรพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าวงษ์ขัตติยาพระองค์ ๑

ไม่พอจะเป็นเหตุให้เลยไปถึงการบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าเหตุอื่นจะมีนอกจากนั้นเป็นแน่ เมื่อพิจารณาดูในเวลานี้ เห็นว่าข้อสำคัญนั้น จะเกิดแต่เรื่องที่พระยาพระเขมรแตกเป็นต่างพวกกัน ดังปรากฏมาตั้งแต่ครั้งนักองค์ตนแดนักองค์โนนนั้นเองเป็นต้นเค้า แต่เดิมมาพระยาพระเขมร ๒ พวกนี้ พวก ๑ เป็นฝักฝ่ายข้างญวน พวก ๑ เป็นฝักฝ่ายข้างไทย ในเวลาเมื่อเมืองญวนเป็นจลาจล ประจวบเวลามีเหตุวิบัติในราชวงษ์กรุงกัมพูชา ทั้งกรุงกัมพูชาแลอนามีก็เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ต้องอาไศรยพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุดหนุนอยู่ทั้ง ๒ เมือง การก็เรียบร้อยตลอดมา เมื่อทรงตั้งนักองค์เองเป็นสมเด็จพระนารายน์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ความปรากฏเห็นได้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเข้าพระไทยดีทีเดียว ว่าเหตุที่พระยาพระเขมรแตกกันเป็น ๒ พวกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่สันเชื่อ นักองค์เองได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะชุบเลี้ยงยกย่องพระยาพระเขมรพวกนักองค์ตนผู้บิดายิ่งกว่าพวกนักองค์โนน ด้วยเหตุนี้ จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งเป็นหัวน่าข้าง พระยา พระเขมร ฝ่ายนักองค์โนนให้มา อยู่เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง พัตบอง แต่ให้พ้าทละหะ (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนักองค์เองมาแต่เดิม ซึ่งทรงพระราชดำริห์เห็นควรไว้วางพระราชหฤไทยได้ เป็นผู้ใหญ่อยู่ในกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายน์ราชาก็เป็นผู้ที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์บำรุงตั้งแต่ยังเด็ก อยู่ในกรุงเทพ ฯ กว่า ๑๐ ปี แลได้

ออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทนุบำรุงมาแต่ต้นจนปลาย ย่อมจะมีความสวามิภักดิ์มั่นคงอยู่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนักองค์จันทร์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอุไทยราชานั้น ประวัติผิดกันกับสมเด็จพระนารายณ์ผู้บิดาเกือบทุกอย่าง เป็นต้นตั้งแต่ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ก็ไปแต่ยังเด็กไปโตขึ้นในเมืองเขมร ในระหว่างนั้นจะได้ไปสังเกตสมาคมกับพวกพระยาพระเขมรที่เป็นอริกับพวกฝ่ายข้างไทย ไปได้รับความอบรมจากพระยาพระเขมรที่มิได้สัมพันธ์ต่อกรุงเทพ ฯ นี่เป็นต้นเค้าที่ทำให้น้ำใจสมเด็จพระอุไทยราชากระด้างกระเดื่อง ข้อที่ว่าสมเด็จพระอุไทยราชาถูกทรงบริภาษเมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไป ถ้าหากจะเป็นเหตุให้โทมนัส ก็จะเป็นเพียงทำให้รู้สึกในใจว่าไม่ทรงพระกรุณาแก่ตน เหมือนกับทรงพระกรุณาแก่บิดามาแต่ก่อน ข้อที่ทูลขอตัวพระยาเดโช (เม็ง) ไปทำโทษไม่ได้ดังปรารถนา ก็จะทำให้รู้สึกเพียงว่า ข้างกรุงเทพ ฯ เข้ากับพระยาพระเขมรซึ่งมีความกระด้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระอุไทยราชา ยังข้อที่ขอนักองค์อีนักองค์เภาไม่ได้ดังปรารถนานั้น ถ้าจะคิดดูโดยมูลเหตุ นักองค์อีนักองค์เภาเป็นแต่บ่าวของสมเด็จพระอุไทยราชา มีศักดิ์แต่มีพระเจ้าลูกเธออยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว ทำไมจะต้องขอกลับคืนไปบ้านเมือง ข้อตอบข้อนี้มีอย่างเดียวแต่ว่า ประสงค์จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจเพราะขาดบ่าวไป ๒ คน ความสำคัญข้อซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอุไทยราชามีน้ำใจผันแปรไปตามคำยุยง

ของพวกพระยาพระเขมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพ ฯ น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ถึงอสัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งให้บุตรเป็นพระยาอภัยภูเบศร์ทำเร็จราชการเมืองพัตบองแทน ข้างพวกกรุงกัมพูชาคงจะอยากได้เขตรแดนเมืองพัตบองคืน ข้อที่ ๒ คือทองเชียงล็อกดับรวมเมืองญวนตั้งเป็นประเทศอิศรได้ตั้งแต่ก่อน มีอำนาจญวนอยู่ข้างฝ่ายใต้ ซึ่งจะหมายพึ่งได้ในเวลาไม่ถูกใจกับไทย ความทั้ง ๒ ข้อนี้เห็นจะเป็นต้นเค้าที่พวกพระยา พระเขมรซึ่ง ไม่ชอบไทยจะ เอามาเป็นเหตุยุยงส่มเด็จพระอุไทยราชาให้เอาใจออกหาก ทั้งญวนเอง แม้ในรัชกาลที่ ๑ จะไม่ได้ทำการอย่างใดให้เป็นอริกับกรุงเทพ ฯ ด้วยพระเจ้ายาตองยังมีความนับถือคิดถึง พระเดชพระคุณในพระบาทส่มเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่นั้นก็จริง แต่เมื่อมาแลดูเหตุการณ์ที่ปรากฏในภายหลัง น่าเชื่อว่า คงคิดตระเตรียมไว้แล้วที่จะขยายอำนาจญวนออกมาทางกรุงกัมพูชาเมื่อเวลาเมื่อล่วงรัชกาลที่ ๒ แล้ว ข้อนี้ไม่มีทสงไสย

อนึ่งในเวลาเมื่อส่มเด็จพระอุไทยราชาแต่งให้นักองค์อิมกับพระองค์แก้วเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่ส่มเด็จพระอุไทยราชาคิดเอาใจออกหาก คงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บางทีพวกพระยาพระเขมรที่เข้ามากับนักองค์อิมนั่นเอง จะมาแจ้งความเรื่องนี้ให้ทราบเป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระบาทส่มเด็จ พระพุทธ เลิศหล้า นภาไลยทรง พระราช ดำริห์ว่า ตำแหน่งเจ้านายผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราช

ตำแหน่ง ๑ พระมหาอุปราชตำแหน่ง ๑ รองจากเจ้ากรุงกัมพูชาลงมา ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า นักองค์ส่งวน นักองค์อิ่ม น้องสมเด็จพระอุไทยราชามีอายุสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งนักองค์ส่งวนเปนพระไชยเชษฐามหาอุปโยราช แลตั้งนักองค์อิ่มเปนพระศรีไชยเชษฐมหาอุปราช พระมหาอุปโยราช พระองค์แก้ว แลพระยาพระเขมร กราบถวายบังคมลากลับไปในต้นปีมเมียโทศก พ. ศ. ๒๓๕๓ ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหนีสมเด็จพระอุไทยราชาเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ กลับออกไปกรุงกัมพูชาด้วย ทำนองจะไกล่เกลี่ยปรานีประนอมกันเปนที่เรียบร้อยแล้ว แต่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระยาเดโช (เม็ง) กลับออกไป หาได้ไปอยู่ที่เมืองหลวงไม่ ไปอยู่เสียกับสมัคพรรคพวกที่เมืองกำพงสวาย

เรื่องทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๑

ปีมเมีย โทศก จุล ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓

ถึงเดือน ๕ ปีมเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้ากรุงเวียดนามยาตองแต่งให้ราชทูตญวนเข้ามากรุงเทพ ฯ ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้นเป็น ๒ สำรับ ทูตสำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคม พระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คุมสิ่งของเข้ามาส่ดับปกรณ์แพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวดังเกี๋ย ๑๐๐ พับ กับสิ่งของไทยธรรม คือ ส่ผงหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทราย ๕๐ หาบ น้ำตาลปึก ๑๐ หาบ น้ำตาลกรวด ๑๐ หาบ เปนของบำเพ็ญการกุศลอุทิศถวายส่นองพระเดชพระคุณที่พระบรมศพ ทูตอีกสำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมส่มเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ทูตเกล้า ฯ ถวายสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้าเวียดนามยาตองทรงยินดีส่งมาถวาย คือ แพร

เกวียนขาว ๑๐๐ พับ แพรเลือดต่างสี ๒๐๐ พับ แพรแถบต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาวดังเกี๋ย ๑๐๐ พับ กฤษณาหนัก ๒ ชั่ง อบเชยหนัก ๓ ชั่ง การรับพระราชสาส์นแลราชทูตญวนครั้งนั้น รับอย่างราชทูตประเทศที่มีอิศริยเต็มเกียรติยศ โปรดให้จัดเรือเอกไชยไปรับพระราชสาส์นถึงเมืองสมุทปราการ แลมีเรือกันยารับทูตญวน ๘ ลำ แลมีเรือพิฆาฏเรือเหราเชียนรูปสัตว์ เปนกระบวนแห่อีก ๘ ลำ พร้อมด้วยเครื่องประโคมแตรเครื่องดนตรี แห่ขึ้นมาจนถึงที่พักราชทูตญวนในกรุงเทพ ฯ เสร็จออกรับพระราชสาส์นตามราชประเพณีแล้ว ต่อมาโปรดให้ราชทูตญวนเข้าเฝ้าได้ทุกวันเหมือนขุนนางในกรุง ฯ อย่างเดียวกับเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แลพระราชทานสำรับคาวหวานเลี้ยงพวกทูตานุทูต แลพระราชทานเบี้ยเลี้ยงพวกบริวารที่มาด้วยตลอดเวลาที่อยู่ในกรุง ฯ ทูตญวนอยู่จนเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ก็กราบถวายบังคมลากลับไป โปรดให้มีพระราชสาส์นตอบขอบพระไทยพระเจ้ากรุงเวียดนามยาลอง ให้ทูตญวนเชิญออกไป พร้อมด้วยสิ่งของทรงยินดีตอบแทน คือ พลอยเมืองจันทบุรีขนาดใหญ่หนัก ๑ ชั่ง ขนาดเล็กหนัก ๒ ชั่ง แพรต่วนดำ ๒ ม้วน แพรต่วนสีม่วง ๒ ม้วน แพรขบวนลายทอง ม้วน ๑ ผ้าขาว ๓๐ พับ จันทน์เทศหนัก ๒ หาบ เหล็กก้อนหนัก ๑๐๐ หาบ เสื่ออ่อน ๒ ชั้น ๕๐ ผืน ส่วนพวกทูตานุทูตญวนนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลตามประเพณี

เรื่องญวนขอเมืองไผทมาศ

เมื่อทูตญวนเข้ามาในปีมะเมียโทศกนั้น ไม่ได้มาแต่เพื่อการถวายบังคมพระบรมศพ แลถวายพระราชสาส์นทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ที่ได้เสด็จผ่านพิภพอย่างเดียว พระเจ้าเวียดนามยาลองมีราชสาส์นอีกฉบับ ๓ ให้ทูตญวนเชิญเข้ามา กล่าวโทษเจ้าเมืองไผทมาศว่าเป็นคนไม่ดีหลายประการ พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงได้ให้ขุนนางญวนขึ้นมาว่าราชการเมืองไผทมาศ ด้วยเมืองไผทมาศแต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นฝ่ายญวน พระเจ้ากรุงเวียดนามขอรับพระราชทานเมืองไผทมาศไปเป็นเมืองขึ้นของญวนอย่างแต่ก่อน

เมืองไผทมาศนั้น ที่ญวนเรียกว่าเมืองฮาเตียน อยู่ริมทเลปากคลองตัดที่จะเข้าไปกรุงกัมพูชาได้โดยทางใกล้ เป็นที่สำคัญสำหรับการที่จะถืออำนาจเหนือกรุงกัมพูชา แม้เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงลงไปตีกรุงกัมพูชา ทัพเรือก็ไปขึ้นที่เมืองไผทมาศ แต่เป็นเมืองอยู่ต่อแดนญวนต่อแหลมรักษายากมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อญวนกลับมีอำนาจขึ้น จึงต้องการเมืองไผทมาศนั้น เพื่อจะให้มีอำนาจเหนือกรุงกัมพูชา เพราะอาจจะขึ้นมาถึงกรุงกัมพูชาได้ง่าย

ทั้งทางที่จะมาตามลำแม่น้ำโขงจากเมืองไชยบุรี แต่จะเข้าได้ทางเมืองไผทมาศนี้อีกทาง ๑ การที่พระเจ้าเวียดนามยาดองให้เข้ามายึดเอาเมืองไผทมาศแล้วจึงทูลขอเช่นนี้ เป็นพยานแสดงให้เห็นได้ว่า ญวนได้มีความคิดที่จะครอบงำกรุงกัมพูชามาแต่ก่อนแล้ว เป็นแต่คอยโอกาสเท่านั้น ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบราชดำรัสญวน ก็คงเข้าใจความประสงค์ของญวน แต่ในเวลานั้นกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่ามาทางข้างเหนือ เห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะเป็นอริกับญวนขึ้นทางใต้อีกฝ่าย ๑ เพราะญวนเข้ามายึดเมืองไผทมาศไว้เสียแล้ว ถ้าไม่ให้ก็จะต้องส่งกองทัพลงไปขับไล่ญวน ก็ต้องเกิดศึกกับญวนข้างฝ่ายใต้ด้วยเหตุนี้ จึงมีพระราชดำรัสตอบยอมยกเมืองไผทมาศพระราชทานแก่พระเจ้ากรุงเวียดนามตามประสงค์

เรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช

สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จกลับจากศึกพม่าถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อปีมะเมียโทศก พ. ศ. ๒๓๕๓ ประชวรไข้ป่าพระอาการมาก ครั้นหายประชวรแล้ว จึงเสด็จออกบรรพชาอุปสมบทอยู่ณวัดมหาธาตุ ๗ วัน แล้วจึงลาผนวช

เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการ

เมื่อเสร็จการศึกพม่าแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้านายมีน่าที่กำกับราชการกระทรวงต่าง ๆ หลายพระองค์ การเรื่องนี้ตามที่แสดงไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าโปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เป็นผู้ดำเร็จราชการ แลพระราชทานพระราชวังเดิมข้างฝั่งตวันตกให้เป็นที่ประทับ ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ดำเร็จราชการมหาดไทย ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ดำเร็จราชการกลาโหม แลให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ดำเร็จราชการกรมพระคลัง (คือ กรมท่า) ดังนี้ แต่ตามความที่ข้าพเจ้าได้สดับมา แลที่ได้พบในหนังสือเก่าครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราชเป็นต้น เข้าใจว่าความที่กล่าวไว้ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ เคลื่อนคลาศอยู่บ้าง

---

๑ ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าเมื่อปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓ แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นปีมแมตรีศก ภายหลังงานพระบรมศพ

เรื่องเจ้านายกำกับกระทรวงราชการ ไม่ปรากฏว่ามีมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงยุติว่าพึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นปฐม แต่เป็นแบบอย่างต่อมา เหตุใดจึงโปรดให้เจ้านายมีน่าที่กำกับกระทรวงราชการ ความข้อนี้ไม่พบจดหมายเหตุที่จะถือเป็นหลักฐาน ได้แต่สันนิฐาน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ จะเป็นด้วยเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่า เมื่อมีมเสงเอกศก จะมีการบางอย่างไม่เป็นไปได้ดังพระราชประสงค์ ด้วยข้าราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงต่าง ๆ หย่อนความสามารถ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ต้องการกำลังช่วยคิดอ่านอุดหนุนราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่งมีความสามารถ แต่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤไทยไปช่วยราชการต่างกระทรวง หรือมิฉนั้นประการที่ ๒ ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุแต่ความสามารถมีหลายพระองค์ จะทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ให้มีน่าที่ประจำราชการอย่างใดเสียบ้าง ดีกว่าทิ้งไว้ให้อยู่เปล่า จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤไทยในความสามารถให้ไปช่วยราชการต่างกระทรวง ข้าพเจ้าสันนิฐานว่ามูลเหตุที่โปรดให้เจ้านายไปกำกับราชการต่างกระทรวง งามจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าวมานี้ ลักษณที่เจ้านายกำกับราชการเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น พิเคราะห์ดูตามความที่ปรากฏในหนังสือเก่า ดูเป็นทำนองที่ปฤกษาของเสนาบดีหรือผู้เป็นหัวน่าในกระทรวงทบวงการนั้น ๆ คือ ถ้าเจ้ากระทรวงจะทำการอันใด ต้องทูลปฤกษาหารือเจ้านายซึ่งทรงกำกับราชการกระทรวงนั้น

ก่อน ส่วนกระแสพระราชดำริห์ ก็ทรงปฏิภาเจ้านายผู้กำกับกระทรวงนั้นด้วยเหมือนกัน เข้าใจว่าลักษณการกำกับเปนเช่นกล่าวนี้

อนึ่งราชการต่าง ๆ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น ตามความที่ข้าพเจ้าได้สดับจากผู้หลักผู้ใหญ่เล่าหลายปาก ยุติต้องกันว่า เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังมีพระชนม์อยู่ เสด็จลงมาช่วยดูแลราชการต่างพระเนตรพระกรรณเสมอ เวลาเสด็จลงมาประทับที่โรงละครข้างด้านวัดพระศรีรัตนศาสดาราม[๒] เพราะฉนั้นจึงเห็นว่า ถ้าหากว่ามีตำแหน่งซึ่งควรเรียกว่าผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณอย่างเรียกในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ก็คือ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงบัญชาการในตำแหน่งนั้น มิใช่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ๆ จะได้ทรงบัญชาการต่อเมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคตแล้ว ส่วนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีนั้น ตามที่ข้าพเจ้าได้สดับมา ได้พระราชทานพระราชวังเดิมให้เปนที่ประทับจริง แต่ราชการที่ได้ทรงกำกับนั้น คือ ราชการมหาดไทย แลกรมวัง ต่อเมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์จึงได้ทรงกำกับราชการมหาดไทย ราชการกลาโหมนั้น ตามความที่ปรากฏในหนังสือเก่าครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช ทำให้เข้าใจว่า ทั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ แลกรมหมื่นศักดิพลเสพได้ทรงกำกับเกี่ยวข้องราชการกลาโหมในตอนแรกด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ ส่วนกรมพระคลังนั้น ความที่ได้ทราบยุติต้องกับในหนังสือพระราช

๒ โรงละครนี้อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ พึ่งรื้อเอาที่ทำสนามหญ้าไม่ช้านัก

พงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกำกับมาแต่แรก ตั้งแต่ยังไม่ได้รับกรม[๓] ยังมีเจ้านายพระองค์อื่นอีก ที่ทราบว่าได้กำกับราชการ แต่หาได้ลงไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ไม่ คือ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กับ กรมหมื่นรักษ์รณเรศ แต่ยังไม่ได้รับกรม (ในหนังสือเก่าครั้งนั้นเขียนว่าเจ้าครอกไกรสร) ได้กำกับกรมพระคชบาลด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทรได้กำกับกรมเมือง นอกจากเจ้านายที่ได้ออกพระนามมานี้ เห็นจะมีเจ้านายพระองค์อื่นอีก ที่ได้กำกับราชการเมื่อในรัชกาลที่ ๒ แต่ข้าพเจ้าไม่พบหลักฐานที่จะแสดงได้

เรื่องทูตไปเมืองจันครั้งที่ ๑

ณเดือน ๗ ปีมะเมียโทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปยังพระเจ้าเกียงเซ้งณกรุงปักกิ่ง ทูตให้ทราบเหตุที่กรุงศรีอยุทธยาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ และเจริญทางพระราชไมตรีที่ได้มีมาแต่ก่อน ทูตานุทูตออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ

---

๓ มีจดหมายเหตุอาถรรพณขัดเจน ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับกรมต่อเมื่อปีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ. ศ. ๒๓๕๖

เรื่องทูตไทยไปเมืองจีน เคยมีมาแต่ครั้งพระนครศุโขไทยเป็นราชธานี แลมีมาเนือง ๆ ในครั้งกรุงเก่า กรุงธนบุรี ตลอดจนในรัชกาลที่ ๑ เหตุที่ไทยแต่งทูตไปเมืองจีน แม้แต่โบราณมา เพราะเหตุที่ไทยกับจีนไปมาค้าขายถึงกันโดยทางทเล ไทยได้ประโยชน์ในการค้าขายกับเมืองจีนมาก จีนตั้งเป็นประเพณีให้เรือต่างประเทศทางตวันตกไปค้าขายได้แต่ที่บางเมือง คือ เมืองกิ่งตังเป็นต้น มิให้ไปเข้าเมืองท่าที่เมืองอื่น ๆ ได้ทุกเมือง ใช่แต่เท่านั้น ชาวต่างประเทศชาติใดที่จะไปค้าขาย พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นใหญ่ของประเทศนั้น ๆ ต้องมีราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระเจ้ากรุงจีน เรือของชาวประเทศนั้นจึงจะได้รับประโยชน์การค้าขายกับเมืองจีนโดยสดวก ถ้าไปค้าขายแต่โดยลำพังมักถูกจีนห้าม หรือมิฉนั้นก็ถูกพวกเจ้าเมืองกรมการจีนกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ อันนี้เป็นเหตุที่ประเทศต่าง ๆ ที่ไปมาค้าขายกับเมืองจีน ต้องแต่งทูตานุทูตเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีน เมื่อฝรั่งมีโปตุเกตเป็นต้นออกมาค้าขายถึงประเทศทางตวันออก จะไปค้าขายถึงเมืองจีนก็ต้องทำอย่างเดียวกัน[๔] ทูตานุทูตที่ไปต้องไปขึ้นที่เมืองกิ่งตังเดินบกไปจนถึงเมืองปักกิ่ง เป็นการลำบากไม่ใช่น้อย

---

๔ ประเพณีการค้าขายดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้จีนเข้าใจไปว่าบรรดาเมืองที่แต่งทูตานุทูตไป ไม่ว่าชาติใดใด ยอมเป็นเมืองขึ้นของจีน ความข้อนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์พระบรมราชาธิบายไว้ ดังแจ้งอยู่ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชา

เรื่องสถาปนากรมสมเด็จพระพันปีหลวง

ถึงเดือน ๑๑ ปีมะเมียโทศก โปรดให้ตั้งพระราชพิธีสถาปนาพระเกียรติยศสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง เป็นสมเด็จกรมพระยามหินทรามาตย์ มีเนื้อความปรากฏในจดหมายเหตุห้องอาลักษณ์ว่า ณวันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า ๖ โมง ๒ บาท เจ้าพนักงานกรมพระอาลักษณ์ กรมโหร จารึกพระสุพรรณบัตรที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณวันศุกร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๑ จึงเชิญพระสุพรรณบัตรขึ้นพระแท่นมณฑล มีคู่แห่ แตรสังข์ เครื่องสูง แห่ไปที่พระมณฑปถวายพระคำหนักตั้ง พระสงฆ์ ๑๕ รูปมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้นสวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ครั้นณวันจันทร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๒ บาท เสด็จสรงมุรธาภิเษก สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธิ์ ถวายน้ำพระพุทธมนต์ พราหมณ์ถวายน้ำสังข์ น้ำกรดเสร็จแล้ว เสด็จออกมาถวายเข้าสงฆ์ พระสงฆ์

ชิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้น

ฉันแล้วได้ฤกษ์ ๓ โมงกับ ๕ บาท ขุนสารประเสริฐ ขุนมหาสิทธิ์ เชิญพานพระสุพรรณบัตรเข้าไป พระอาลักษณเป็นผู้ถวายต่อพระหัตถ์เจ้าฟ้ากรมหลวง[๕] ถวายตราประจำที่ แล้วพระราชทานให้เลี้ยงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน

ในที่นี้ควรจะแสดงเรื่องราชนิกูลบางข้างไว้ให้ทราบเค้ามูลสักน่อย ด้วยราชนิกูลพวกนี้ เป็นราชนิกูลด้วยเป็นพระประยูรญาติของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ราชนิกูลบางข้าง ว่าโดยแท้ควรจัดเป็น ๒ สาย คือสายตรงสาย ๑ แลสายสาขาสาย ๑

ราชนิกูลบางข้างสายตรงนั้น คือ ที่สืบลงมาจากสมเด็จพระรูปศิริโสภาค ซึ่งเป็นพระชนนีสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ด้วยเป็นพระภาดาของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีจำนวนชาย ๓ หญิง ๖ รวม ๙ ต่อมาเรียกในราชการว่าเจ้าคุณพระอัยกาแลพระอัยกา เจ้าคุณทั้ง ๙ นี้ ท่านเชื่อสายสืบมาแต่ ๔ คือ

๑ เจ้าคุณหญิงทองอยู่ เป็นมารดาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (สิงห์)ๆ มีแต่บุตรหญิง หมดสกุลสายเจ้าคุณทองอยู่เพียงนั้น

๒ เจ้าคุณชายชูโต เป็นต้นสกุลชูโตทั้งหลาย

๓ เจ้าคุณหญิงนวล เป็นภรรยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ซึ่งเกิดด้วยเจ้าคุณนวล มีนามสกุลว่าบุนนาค

---

๕ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี

๔ เจ้าคุณหญิงแก้ว เป็นภรรยาพระยาสมุทสงคราม (สอน) บุตรธิดาพระยาสมุทสงคราม (สอน) ซึ่งเกิดด้วยเจ้าคุณแก้ว มีนามสกุลว่า ณะบางช้าง

ราชนิกูลบางช้าง สายสาขานั้นนับแต่ชั้นพระภาดาสมเด็จพระรูปศิริโสภาค พวกวงษ์ของพระภาดาของสมเด็จพระรูปศิริโสภาค จะนับเป็นราชนิกูลเพียงไร ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานที่จะชี้แจงได้[๖]

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๑

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักองค์จันทร์) พระองค์แก้ว แลพระยาพระเขมร ซึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาให้เข้ามาเฝ้าต่างตัว กลับออกไปในต้นปีมะเมียโทศกนั้น เป็นแต่ลาทีกรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ามาอีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราชถือออกไปถึงสมเด็จ

---

๖ มีพระราชนิยมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชหัตถเลขาไว้ในกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เกิดแต่เรื่องเก็บเงินค่าราชการที่เมืองสมุทสงคราม มีผู้อ้างคนว่าเป็นราชนิกูลกันมาก จึงพระราชทานพระราชหัตถเลขาว่าให้นับแต่เฉภาะผู้ซึ่งสืบสายโลหิตโดยตรงมาแต่สมเด็จพระรูปศิริโสภาค มหานาคนาร์ แต่ที่เป็นชั้นสูงขึ้นไป เพราะไม่เกี่ยวด้วยบัญหาที่กราบบังคมทูล จึงมิได้ปรากฏพระบรมราชวินิจฉัยในพระราชหัตถเลขาฉบับนั้น

พระอุไทยราชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอุไทยราชาได้ทราบสารตราแล้วก็นิ่งเฉยเสีย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) พระยาสังคโลก ซึ่งเปนขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา มีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ กลัวจะมีความผิดเกิดขึ้น จึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนจะยกเข้ามาช่วยราชการตามศุภอักษร สมเด็จพระอุไทยราชาได้ทราบความ มีความโกรธแค้น จึงให้พระยาแสนท้องฟ้า พระยาราชอาญา คุมกำลังไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้ง ๒ คน เมื่อณวันศุกรเดือน ๑๐ แรมค่ำ ๑ ปีมะเมียโทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่พระยาสังคโลกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางโน้นสมเด็จพระอุไทยราชาบอกไปยังองค์กุนญวน[๗] ซึ่งสำเร็จราชการเมืองไซ่งอนทาง ๑ ว่าพระยา

---

๗ องค์กุนนี้ ได้ความในหนังสือที่ครอเฟิดแต่งเมื่อเปนทูตไปเมืองญวน ว่าเปนชาวเมืองมิ่งถ่อ ได้อยู่กับองเชียงสือมาแต่เด็ก เมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทย ก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย เมื่อองเชียงสือกลับไปทำศึกตีเอาเมืองคืน ผู้นี้เข้มแข็งในการสงครามมีความชอบเมื่อองเชียงสือได้อาณาเขตรญวนคืนทั้งหมดแล้ว จึงตั้งให้เปนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่งอน ชื่อที่เรียกว่าองค์กุนนั้น เข้าใจว่าตรงกับยศอย่างจีนที่เรียกว่า ไต้กุน เห็นจะได้เปนต่อเมื่อแผ่นดินมินมาง ปรากฏว่าในแผ่นดินมินมางนั้น บุตรชายองค์กุนได้ทำการวิวาห์กับเจ้าหญิงซึ่งเปนราชธิดาของพระเจ้าเวียดนามยาดอง เพราะฉนั้น คำที่เคยได้ยินกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าเวียดนามมินมางนับถือองค์กุนเหมือน

จักรี พระยากลาโหม ยุยงน้องให้ขัดแข็งต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา จะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒ แผ่นดิน ขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นที่พึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรตอบเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ว่าได้ตระเตรียมเกณฑ์กองทัพเขมรจะยกเข้ามาตามศุภอักษรแล้ว พระยาจักรี พระยากลาโหม พระยาสังคโลก เป็นขบถขึ้น จึงต้องงดกองทัพไว้ ให้พ้าทะหะแดพระองค์แก้วมีใบบอกเป็นพยานเข้ามาด้วยอีกฉบับ ๑ ฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) เมื่อได้ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่องพระยาจักรี พระยากลาโหม ก็หนีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ฯ ได้ทราบศุภอักษรของสมเด็จพระอุไทยราชาที่มีมา เห็นว่าการที่พระยาจักรี พระยากลาโหม แดพระยาสังคโลก คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้างว่าทำโดยตั้งใจสามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ การที่ทำเป็นการตเมิดอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา แดการยังมิได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุไทยราชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ โดยเปิดเผย ไม่ประสงค์จะให้ปรากฏว่ากรุงเทพ ฯ เข้าข้างผู้ผิด จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกคุมขังไว้

ฝ่ายข้างญวน เมื่อองค์กุนได้รับหนังสือสมเด็จพระอุไทยราชาเห็นได้ทีก็แต่งกองทัพญวนให้กิมเดิงกรันคุมพล ๑๐๐๐ ยกขึ้นมาตั้ง

กับบิดาเลย เห็นจะเกิดแต่เหตุทั้งปวงที่อธิบายมานี้ นัยว่าการที่ญวนคิดบุกรุกเอากรุงกัมพูชา องค์กุนนี้เป็นต้นคิดสำคัญ ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นความจริง พอสิ้นองค์กุนแล้ว อำนาจญวนในกรุงกัมพูชาก็หย่อนลง

อยู่ที่เกาะจัน ประสงค์จะให้สมเด็จพระอุไทยราชาเข้าใจว่าญวนรับเป็นพ่าย ฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาครั้นรู้ว่ากองทัพญวนขึ้นมาหนุนหลัง เห็นเปนช่องที่จะตีเอาเมืองพัดบองเดิมมาคืน หรือจะเปนด้วยหวาดว่ากองทัพไทยจะยกลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น จึงแต่งกองทัพเขมรออกรักษาตามด่านทางที่ต่อแดนไทยทุกทาง แต่กองทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างใด ปรากฏว่าเมื่อกิมเดิงกรันยกขึ้นมาถึง เห็นการในกรุงกัมพูชาส่งบอยู่ จึงมีหนังสือขึ้นมาถึงพระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพัดบอง[๗] ต่อนั้นมาไม่ช้ากิมเดิงกรันก็เลิกทัพกลับคืนไปเมืองไซ่งอน ข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบความตามหนังสือกิมเดิงกรัน ซึ่งพระยาอภัยภูเบศร์บอกส่งเข้ามา จึงโปรดให้พระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง หลวงสุเรนทรฤชิค กุมไพร่พลพอสมควร ถือหนังสือไปเจรจาความเมืองกับกิมเดิงกรัน[๘] ครั้นออกไปถึงเมืองพัดบองได้ข่าวว่ากิมเดิงกรันเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่งอนเสียแล้ว จึงพักอยู่ที่เมืองพัดบอง

---

๗ ความในหนังสือว่ากะไรไม่ปรากฏ สังเกตโดยเหตุผลเข้าใจว่าคงจะพูดเปนทางไมตรี ทำนองว่ามีพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้ากรุงกัมพูชา ๆ บอกไปยังองตำกุน ๆ จึงให้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อมิให้เกิดเหตุจลาจลขึ้นในเมืองเขมร ขออย่าให้เมืองพระตะบองเชื่อฟังอุดหนุนพวกพระยาพระเขมรที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าคาดว่าใจความจะเปนทำนองนี้

๘ จะเปนหนังสือเสนาบดีหรือหนังสือใครไม่ได้ความ

งานพระบรมศพ

ปีมแมศก จุล ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

ถึงคันปีมแมศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ พระเมรุมาศที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพในท้องสนามหลวง ซึ่งได้โปรดให้มีท้องตราเกณฑ์หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง ให้จัดหาเสาแลเครื่องสร้างพระเมรุส่งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร เจ้าพนักงานได้จัดการสร้างสำเร็จในฤดูแล้งคันปี

พระเมรุครั้งนี้สร้างตามแบบพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้งกรุงเก่า เปนพระเมรุอย่างใหญ่เต็มคำรา ขนาดเสาใหญ่สูงเส้นหนึ่ง ขื่อยาวเจ็ดวา พระเมรุสูงตลอดยอดนั้นสองเส้น ภายในมีพระเมรุทองอีกชั้น ๑ สูงสิบวา ตั้งพระเบญจาทองคำรับพระบรมโกษฐ

๑ รายการพระเมรุ ข้าพเจ้าพรรณาตามที่จดไว้ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ เปนแต่แก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย

มีเมรุทิศทั้งแปดทิศ มีสามสร้างตามระหว่างเมรุทิศ ชั้นในมีราชวัตร ทึบปักฉัตรเงินฉัตรทองฉัตรนากสลับกัน หลังสามสร้างชั้นนอกมีโรงรูปสัตว์รายรอบ มีราชวัตรไม้จริงทรงเครื่อง ฉัตรเบญจรงค์ ล้อมโรงรูปสัตว์อีกชั้น ๑ ต่อออกมาตั้งเสาดอกไม้พุ่มรายรอบราชวัตรอีกชั้น ๑ แล้วมีรทาดอกไม้สูงสิบสองวา ๑๖ รทา เครื่องมโหรศพสมโภชมีโรงรำหว่างรทา ๑๕ โรง แลตั้งเสาหกสามต่อน่ารทา ฉวด ๔ หก ๔ แพน ๔ มีโรงโขน โรงละคร โรงงิ้ว สิ่งละ ๒ โรง โขนโรงใหญ่โรง ๑ มีต้นกัลปพฤกษ์ทั้ง ๘ ทิศ มีไม้ดอย ฉวดเฉว ฉวดดังกา นอนร้านหอก ร้านดาบ คาบค้อน บ่วงพวง บ่วงเพลิง เล่นที่น่าไม้สามต่อออกเปนหลายอย่าง โรงงานมโหรศพครั้งนั้นปลูกตั้งแต่ป้อมมณีปราการ ตลอดไปถึงสพานกรงวังน่า[๒] แลให้ตั้งโรงทานเลี้ยงอาหารคาวหวานพระราชทานเปนทานแก่ไพร่บ้านพลเมืองที่จะมาในงานพระบรมศพทั่วไป

ถึงฉวันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ เชิญพระบรมสารีริกธาตุแต่ในพระบรมมหาราชวังตั้งกระบวนแห่ออกไปยังพระเมรุมาศ ประดิษฐานบนพระเบญจาทอง พระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรมเปรียญฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี ๘๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ มีหนัง จุดดอกไม้เพลิง เปนการสมโภชพระบรมสารีริกธาตุวันหนึ่งคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉันแลรับพระราชทานเครื่องไทยธรรมแล้ว มีงานสมโภช

---

๒ ที่ปากคลองเรียกว่า สพานเสี้ยวทุกวันนี้

เวลาบ่ายทั้งทาน เวลาค่ำจึงแห่พระบรมสารีริกธาตุกลับเข้าในพระบรมมหาราชวัง[๓]

ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น ๗ ค่ำ เชิญพระบรมศพสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นพระยานุมาศสามลำคาน พระยานุมาศนี้ทำใหม่สำหรับพระบรมศพ มีภาพสองชั้น บักพระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้นกั้นพระบรมโกษฐ แห่ออกประตูศรีสุนทรไปขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ[๔] ที่ถนนสนามไชยหน้าวัดพระเชตุพน แต่นั้นแห่เป็นกระบวนอย่างใหญ่ ชักไปถึงพระเมรุแล้ว เชิญพระบรมโกษฐลงจากพระมหาพิไชยราชรถ ทรงพระยานุมาศเข้าสู่พระเมรุด้านบุรพทิศ

---

๓ ประเพณีเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกไปสมโภชที่พระเมรุก่อนพระบรมศพ พึ่งมีขึ้นเมื่อคราวพระเมรุกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ด้วยเหตุอันปรากฏอยู่ในพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ นั้นแล้ว นอกจากเป็นพระราชกุศล ยังเป็นประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ที่เหมือนกับได้ซ้อมการพระเมรุที่ทำว่าเรียบร้อยแล้วหรือยัง จึงเลยเป็นธรรมเนียมมีต่อมาในงานพระเมรุใหญ่

๔ ราชรถใหญ่สำหรับทรงพระศพมี ๒ หลัง เรียกว่า มหาพิไชยราชรถ หลัง ๑ เวไชยันตราชรถ หลัง ๑ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหลัง ๑ สร้างขึ้นเมื่องานถวายพระเพลิงพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมวงษ์ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ อีกหลัง ๑ เห็นจะสร้างขึ้นเมื่องานพระศพสมเด็จพระพี่นางซึ่งทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พร้อมกันทั้ง ๒ พระองค์ ที่ว่านี้เป็นการคาดคเนไม่มีจดหมายเหตุบอกไว้ในที่อื่น

แห่เวียนพระเมรุโดยอุตราวัฏสามรอบ แล้วเชิญพระบรมโกษฐขึ้นบนเกริ้นบันไดนากอย่างกรมหลวงพิทักษมนตรีทรงคิดขึ้นใหม่ แต่ก่อนใช้เป็นไม้ลั่นลุกไม่ดีเหมือนเกริ้นบันไดนาก จึงเป็นแบบอย่างมาจนทุกวันนี้ ขันช่อกว้านเกริ้นเลื่อนขึ้นไปสุดบันไดนาก แล้วเจ้าพนักงานกรมภูษามาลาเลื่อนพระบรมโกษฐไปประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองภายใต้พระมหาเศวตรฉัตรในพระเมรุทอง ตั้งเครื่องสูงและเครื่องราชูปโภคพร้อมตามราชอิศริยยศแล้ว พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมสดับปกรณ์ และพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมที่เมรุทิศทั้งสี่ เป็นพระสงฆ์ประจำสวด ๖๔ รูป ถวายไตรจีวรเครื่องบริขารไทยธรรมแก่พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเปรียญเจ้าอธิการพระสงฆ์อันดับในพระนครนอกพระนครและหัวเมือง เป็นจำนวนพระสงฆ์หมื่นเศษ ครั้นเวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ ๆ ทำภัตรกิจเสร็จแล้วสดับปกรณ์ แล้วเสด็จไปประทับทรงสดับพระธรรมเทศนาณพระที่นั่งทรงธรรม ครั้นเวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระเมรุ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแล้วเสด็จออกพลับพลาสนามหญ้า มีพระราชดำรัสสั่งให้ทั้งทานทั้งแปดทิศ แล้วทรงโปรยผลกัลปพฤกษ์แหวนฉลากนากทองเงิน และพระราชทานเงินตราผ้าเสื้อแก่คนสูงอายุ ๗๐ ปีขึ้นไปทุกคนทั่วกัน ที่สนามน่าพลับพลานั้นมีการเล่นต่าง ๆ ครั้นเวลาค่ำมีหนังรอบพระเมรุสิบสองโรง จุดดอกไม้พุ่ม รทาใหญ่ กับดอกไม้เพลิงต่าง ๆ เมื่อจุดเสร็จแล้วรทาใหญ่จึงได้จุดลาบผ้ามีเพลิงแก้วเป็นที่สุด

แล้วจุดดอกไม้พุ่มรอบพระเมรุอีกคราว ๑ ตามประเพณีการพระบรมศพ ครั้นดอกไม้เพลิงจุดเสร็จแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระราชวัง

ครั้นเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ งานสมโภชพระบรมศพครบเจ็ดวันเจ็ดคืนแล้ว เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน เสนาบดี ท้าวพระยาประเทศราช ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิประดิษฐานในพระโกษฐลงยาราชาวดี แล้วเชิญพระอังคารขึ้นสู่พระยานุมาศ ตั้งกระบวนแห่ทางประตูพระเมรุด้านตะวันตก ออกประตูท่าพระ ทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง กระบวนแห่เรือตั้งเรือข้าราชการเปนอันมาก ไปลอยพระอังคารที่น่าวัดประทุมคงคา ส่วนพระบรมอัฐินั้นประดิษฐานไว้ที่พระเมรุ มีงานสมโภชพระบรมอัฐิอีกสามวันสามคืน ครั้นเดือน ๖ แรม ๒ ค่ำ จึงเชิญพระบรมอัฐิขึ้นพระราเชนทรยาน ตั้งกระบวนแห่แต่ประตูพระเมรุด้านตะวันออก เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีการสมโภชทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอีกสี่วันสี่คืน เปนคำรบเจ็ดวันเจ็ดคืน แล้วจึงเชิญพระบรมอัฐิประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมณเฑียร

เรื่องจัดการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้

เมื่องานพระบรมศพ ผู้ว่าราชการหัวเมืองใหญ่น้อยเข้ามาถวายพระเพลิงพระบรมศพตามประเพณี ความปรากฏในหนังสือเก่า เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แต่หนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา[๕] ว่าเมื่องานพระบรมศพแล้ว เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) กราบบังคมทูลว่า มีความชราทุพลภาพ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนคร ฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนเจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ทำนองเป็นจางวางผู้กำกับราชการ แต่ทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) บุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์)[๖] เป็นพระยาศรีธรรมาโศกราช ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อณเดือน ๙

---

๕ หนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา พระยาวิเชียรคีรี (ขม) พึ่งแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เป็นพงษาวดารสกุลฉะสงขลามากกว่าพงษาวดารเมือง สอบดูพออาไศรยเค้าเรื่องได้บ้าง แต่มีที่พลาดหลายแห่ง ความที่ข้าพเจ้ากล่าวอ้างถึงพงษาวดารเมืองสงขลาต้องใช้ความสันนิฐานประกอบ

ปีมแมศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ. ศ. ๒๓๕๔ อนึ่งเข้าใจว่าในปลายรัชกาลที่ ๑ หรือต้นรัชกาลที่ ๒ นั้นเจ้าพระยาส่งขลา (บุญยุ้ย) ถึงอสัญกรรม จึงทรงตั้งหลวงฤทธินายเวร (จ่ง) หลานเจ้าพระยาส่งขลา เป็นบุตรพระอนันตสมบัติ เป็นพระยาวิเศษภักดี ผู้ว่าราชการเมืองส่งขลาด้วย เรื่องราวในพระราชพงษาวดารทั้งรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ มีเรื่องเนื่องด้วยเมืองนครศรีธรรมราช แต่เมืองส่งขลาหลายตอน ควรจะเล่าเรื่องหัวเมืองปักษ์ใต้ย้อนถอยหลังขึ้นไปไว้ตรงนี้สักน่อย ผู้อ่านจะได้เข้าใจชัดเจนดีขึ้น คือ :—

เมื่อเจ้านคร* ฯ ตั้งตัวเป็นอิศร ในสมัยเมื่อเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึก หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตก ว่าโดยย่อ คือหัวเมืองที่จัดเป็นมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็จ มณฑลชุมพร ทุกวันนี้ อยู่ใน

---

* พระยานคร ฯ (น้อย) นี้ ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยา มีอำนาจยิ่งเสียยิ่งกว่าผู้สำเร็จราชการเมืองนคร ฯ คนอื่น ๆ ทั้งสิ้น บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ หรือบางทีจะยังไม่รู้หลักฐานซึ่งเป็นความจริง จึงเข้าใจกันโดยมาก ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๕๙ แม้จนถึงเบอร์นีอังกฤษ ก็ได้แต่งไว้ในหนังสือแต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นลูกเธอพระเจ้ากรุงธนบุรี หาใช่บุตรเจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) ไม่ เรื่องที่ปรากฏมานั้น เจ้านคร ฯ ถวายธิดาทำราชการฝ่ายในครั้งกรุงธนบุรีคน ๑ ชื่อเจ้าจอมมารดาฉิม ซึ่งเป็นมารดาพระพงษ์นรินทร์ พระอินทรอไภย มีน้องสาวเข้าไปอยู่ฝ่ายในด้วยอีกคน ๑ จะชื่อไรไม่ปรากฏ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารแต่ว่า เมื่อปีวอกอัฐศก จุลศักราช

อาณาเขตรของเจ้านคร ฯ จนถึงปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ พ. ศ. ๒๓๑๒ พระเจ้า กรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงลงไปตีได้เมืองนครศรีธรรมราชแลจับได้ตัวเจ้านคร ฯ แต่ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเจ้านคร ฯ ไม่ได้เป็นขบถคดร้าย เพราะต่างคนต่างตั้งตัวในเวลาบ้านเมืองเป็นจลาจลยังไม่เคยเป็นเจ้าเป็นข้ากัน จะเอาโทษเจ้านคร ฯ หาควรไม่ จึงเป็นแต่ให้ถอดยศเจ้านคร ฯ ลงเป็นเพียงพระยา แลเอาตัวเข้ามาไว้ในกรุงธนบุรี ทางโน้นให้เจ้าราชวรินทร์หลานเธออยู่ดำเร็จราชการ เจ้านราสุริวงษ์รักษาเมืองนคร ฯ อยู่ได้ ๗ ปีถึงพิราไลยในปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๗ พ. ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งพระยานคร ฯ ให้กลับมียศขึ้นเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เทียบยศอย่างเจ้าประเทศราชชั้นสูง ครั้งเสนาบดีได้เหมือนพระเจ้ากรุงกัมพูชา แล้วให้กลับออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชดังเก่า เมื่อปีวอกอัฐศกนั้น

๑๑๓๗ เจ้าพระยาพิไชยราชา ผู้ดำเร็จราชการเมืองสวรรคโลกลงมากรุงธนบุรี แต่งเถ้าแก่เข้าไปขอตัวเจ้านคร ฯ ผู้เป็นน้องเจ้าจอมมารดาฉิมนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ ถึงให้ลงพระราชอาญาประหารชีวิตรเจ้าพระยาพิไชยราชา ครั้นต่อมาในปลายรัชกาลกรุงธนบุรีหรือเมื่อในปีแรกรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ พระราชทานน้องเจ้าจอมมารดาฉิมนั้นแก่เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) เข้าใจกันว่า เวลานั้นพอตั้งครรภ์กับพระเจ้ากรุงธนบุรีติดไป จึงเป็นเหตุให้เชื่อกันว่า พระยานคร ฯ (น้อย) เป็นลูกเธอของพระเจ้ากรุงธนบุรี

ได้ความในหนังสือกฎรับสั่งครั้งนั้นเจ้านคร ฯ ยกเหตุอันเป็นความชอบของเจ้านคร ฯ ๓ ข้อ คือ :—

ข้อ ๑ ว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุทธยาเสียแก่พม่าข้าศึก เจ้านคร ฯ ตั้งตัวเป็นใหญ่ครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่นั้น พวกแขกยกกองทัพเข้ามาตีเมืองนครศรีธรรมราช เจ้านคร ฯ ต่อสู้มีไชยชนะ รักษาเมืองนครศรีธรรมราชให้คงอยู่แก่ไทย มิให้ตกไปเป็นเมืองของพวกแขกข้าศึกได้

ข้อ ๒ ว่าเมื่อเจ้านคร ฯ เข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ได้มีความสวามิภักดิ์โดยเต็มใจในงานพระราชสงครามมีบำเหน็จความชอบ ครั้นจะโปรดให้มียศบันดาศักดิ์อยู่ในกรุงธนบุรี สมพลบ่าวไพร่ซึ่งจะเป็นกำลังของเจ้านคร ฯ ก็อยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชโดยมาก มีอยู่ในกรุงธนบุรีเพียง ๒๐ คน ๓๐ คน น้อยนัก

ข้อ ๓ แสดงความที่ทรงไว้วางพระไทยในเจ้านคร ฯ ด้วยขณะที่ได้ถวายทำราชการฝ่ายในก็มีลูกเธอแล้ว ๗ จึงโปรดให้เจ้านคร ฯ กลับออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราช

---

* เจ้านครเห็นจะเป็นเชื้อสายชาวนครศรีธรรมราช พิเคราะห์ตามประกาศพิธีครุศเมืองนคร ฯ เข้าใจว่าชื่อตัวจะชื่อ "หนู" เข้าไปถวายตัวทำราชการครั้งกรุงเก่า ได้เป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วได้เลื่อนเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึกนั้น ตำแหน่งพระยานคร ฯ ว่างอยู่ หลวงนายสิทธิปลัดจึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าครองอาณาเขตรนครศรีธรรมราช จึงเรียกกันว่าเจ้านคร ฯ

ได้ความในกฎรับสั่งของพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งกล่าวมานี้แปลกออกไปอีกข้อ ๑ ว่าเมืองแขก คือ เมืองไทรบุรี แลเมืองปัตตานี ซึ่งเคยขึ้นกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อน ยังไม่ได้มาอ่อนน้อม ให้เจ้านคร ฯ คิดอ่านให้ไปยิ้มเงินเมืองทั้ง ๒ นี้ สำหรับที่จะซ่อมเครื่องสาตราวุธเมืองละ ๑,๐๐๐ ชั่ง ดองใจพระยาไทร พระยาปัตตานีดูว่าจะทำประการใด ความข้อนี้ไม่พบจดหมายเหตุว่าเจ้านคร ฯ ได้ไปทำอย่างไร แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่มีในภายหลัง เชื่อได้ว่าทั้งพระยาไทรแลพระยาปัตตานี ไม่ยอมให้ยิ้มเงิน ๑,๐๐๐ ชั่ง แต่จะเป็นเพราะคำที่ตอบมาไม่พูดจาท้าทายให้เกิดอริ หรือจะเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรียังคิดการศึกสงครามทางอื่นอยู่ ทั้งเมืองไทรแลเมืองปัตตานี ไม่ได้ยอมขึ้นพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ไม่ได้ให้กองทัพลงไปปราบปรามจนตลอดรัชกาล ส่วนเจ้านคร ฯ ที่ได้กลับออกไปครองเมืองเมื่อครั้งกรุงธนบุรีนั้น มีจดหมายเหตุปรากฏว่า หัวเมืองซึ่งเคยเป็นอาณาเขตรของเจ้านคร ฯ ครั้งตั้งตัวเป็นอิสระ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้แยกกลับมาเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงธนบุรีหมด เจ้านคร ฯ คงได้ว่ากล่าวอยู่แต่ในเขตรเมืองนครศรีธรรมราชเดิม ฝ่ายเหนือขึ้นมาจดเมืองไชยา ฝ่ายใต้ลงไปจดแดนเมืองพัทลุงแลเมืองสงขลา แต่ด้านตวันออกตวันตกเขตรเมืองนคร ฯ จดทเลทั้ง ๒ ด้าน

---

๗ ถูกเธอที่กล่าวตรงนี้ คือ พระพงษ์นรินทร แต่ในหนังสือเก่าเรียนครั้งรัชกาลที่ ๒ ได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียนว่าพระพงษ์อำมรินทร ต้องกันหลายฉบับ

ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อปีมโรงฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ พ.ศ. ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเจ้านคร ฯ แก่ชราพ้นเพียน แลพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้งแต่งให้มียศศักดิผิดประเพณีเหลือเกินนัก จึงโปรดให้เรียกตัวกลับเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ อย่างเดิม ทรงตั้งเจ้า (พัฒน์) เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเปนบุตรเขยแลเปนอุปราชของเจ้านคร ฯ แต่ครั้งตั้งตัวเปนอิศร ให้เปนเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช ความปรากฏในหนังสือกฎรับสั่งว่า ให้เมืองสงขลากลับมาเปนเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช แลว่าเมืองนครศรีธรรมราชต่อคิดเขตรแดนกับหัวเมืองแขก ให้เจ้าพระยานคร ฯ คอยสืบส่วนระวังการงาน อย่าให้พวกแขกสำเริบเข้ามาย่ำยีพระราชอาณาจักรได้ แต่หัวเมืองอื่นหาได้กล่าวถึงไม่ จึงเข้าใจว่าเมืองพัทลุง เมืองไชยา เมืองชุมพร คงเปนหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ ส่วนหัวเมืองฝ่ายชายทเลด่านออก เหนือเขตรเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นไป คือ เมืองภูเก็จ เมืองถลาง เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง ๔ เมืองนี้ ปรากฏในพงษาวดารเมืองถลางว่า โปรดให้มีข้าหลวงกรุงเทพ ฯ ออกไปกำกับทำนองอย่างตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลทุกวันนี้ ด้วยหัวเมืองทางนั้นเปนน่าด่านใกล้แดนพม่า ชื่อข้าหลวงที่ออกไปกำกับหัวเมืองฝ่ายตวันตกปรากฏว่าพระยาราชนกูลคน ๑ พระยาธรรมไตรโลกคน ๑ แลเจ้าพระยาสุรินทรราชาคน ๑ แต่ผู้ใดจะไปก่อนหลังแลจะผลัดเปลี่ยนหรือเลื่อนยศขึ้นในคนเดียวกันอย่างไรไม่แน่ แต่ทราบได้ว่าเมื่อเจ้าพระยา

สุรินทรราชาได้เป็นผู้กำกับมณฑลหัวเมืองฝ่ายตวันตกนั้น ก่อนปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ พ. ศ. ๒๓๓๖

เมื่อปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ พ. ศ. ๒๓๒๗ พระเจ้ายังวะ ปะดุงยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาคราวนั้น จำนวนพลแสนสามหมื่นเศษ ยกมาทุกทางที่จะมาได้ ส่วนข้าง หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตก พม่ายกกองทัพมาเป็น ๒ กอง กอง ๑ ตีเมืองตะก่วป่าตะก่วทุ่งได้แล้ว ยกเลยลงไปตีเมืองถลาง ท้าวเทพสัตรี ท้าวศรีสุนทร รักษาเมืองถลางไว้ได้ กองทัพพม่าอีกกอง ๑ ยกมาตีเมืองระนอง เมืองกระบุรี ซึ่งเป็นหัวเมืองขึ้นเมืองชุมพร แล้ว ข้ามมาตีได้เมืองชุมพร เมืองไชยา แลเมืองนครศรีธรรมราช ครั้น กองทัพหลวงทางกรุงเทพ ฯ ยกไปตีค่ายกองทัพที่พระเจ้าปะดุงยกเป็นทัพ หลวงมาทางลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ตีกองทัพพม่าแตกยับเยิน ไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีรับสั่งให้กรม พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จยกกองทัพลงไปปราบปรามพม่า ที่มาตีหัวเมืองทางแหลมมลายู เมื่อตีทัพพม่าแตกหนีกลับไปหมดแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงไปประทับอยู่ที่เมืองสงขลา จึงให้ ข้าหลวงเชิญกระแสรับสั่งออกไปยังหัวเมืองแขกคือ เมืองปัตตานี เมือง ไทรบุรี เมืองตรังกานู[๗] ให้มายอมเป็นเมืองขึ้นดังแต่ก่อน พระยา

---

๗ ตามความในหนังสือพงษาวดารเมืองตรังกานู เมืองกลันตัน ว่า เดิมเมืองตรังกานูร้างอยู่ เมืองกลันตันเป็นเมืองขึ้นเมืองปัตตานี มาในราวครั้งกรุงธนบุรีนั่นเอง ด่วนมาโชคน ๑ เป็นเชื้อสายพระยา

บัตตานีขัดขืนไม่ยอมมาอ่อน กรมพระราชวังบวร ฯ จึงมีรับสั่งให้กองทัพไทยยกลงไปตีได้เมืองบัตตานี กวาดครอบครัวและเก็บเครื่องสาตราวุธมาเสียเป็นอันมาก เมื่อข่าวกองทัพไทยตีได้เมืองบัตตานี ปรากฏออกไปถึงเมืองไทรบุรี และเมืองตรังกานู พระยาไทรบุรี (อับดุลละโมกุรัมซะ) และพระยาตรังกานู (มาโซ) ต่างเกรงพระเดชานุภาพ จึงมายอมอ่อนน้อมขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ โดยดี กรมพระราชวังบวร ฯ ก็โปรดให้คงเป็นเมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทองเงินอยู่ทั้ง ๓ เมือง แต่ส่วนเมืองบัตตานีนั้น ตัวพระยาบัตตานีผู้ทรัพย์แข็งจะหลบลี้ล้มตายไปอย่างไร หรือว่าจับตัวได้ ข้อนี้ไม่แน่ แต่มีหลักฐานเชื่อได้ว่า เมื่อตีได้เมืองบัตตานีครั้งนั้นแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงตั้งแขกคน ๑ ซึ่งมีความสามิภักดิ์ให้เป็นพระยาบัตตานีต่อมา และในคราวตีเมืองบัตตานีครั้งนั้น หลวงสุวรรณคีรีตั้งบัต (บุญยุ) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลามีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาสุวรรณคีรีสมบัติ และทรงตั้งนายบุญเลี้ยงผู้น้อง เป็นพระอนันตสมบัติ

บัตตานีไปได้น้องสาวเจ้าเมืองยะโฮเป็นภรรยา เจ้าเมืองยะโฮรักใคร่จึงให้กำลังแก่ต่วนมาโซให้มาตั้งเมืองตรังกานูขึ้น ครั้นพระยาตรังกานู (มาโซ) มีกำลังมากขึ้น จึงชิงได้เมืองกลันตันไปเป็นเมืองขึ้นเมืองตรังกานู ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏในกฎรับสั่งพระเจ้ากรุงธนบุรีตรงเจ้านคร ฯ ว่าให้ไปว่ากล่าวแก่แก้เมืองไทรบุรี และเมืองบัตตานี ซึ่งเป็นเมืองใหญ่มาแต่ครั้งกรุงเก่าแต่ ๒ เมือง

ผู้ช่วยราชการ แต่ให้เมืองสงขลาคงขึ้นอยู่แก่เมืองนครศรีธรรมราช ตามเดิม

เรื่องหัวเมืองปักษ์ใต้ในรัชกาลที่ ๓ ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารต่อมา มีเนื้อความเคลือบคลุมเป็นข้อสงไสยแตกต่างกับหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลาอยู่หลาย ๆ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าเมื่อปีรกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒ องเชียงสือญวนเมื่อยังเป็นเจ้าอนัมก๊ก มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ฯ ว่า รายาเมืองปัตตานีมีหนังสือให้ทูตถือไปถึงองเชียงสือ ชวนให้ยกกองทัพญวนเข้ามาตีกรุงเทพ ฯ พร้อมกับรายาปัตตานีจะยกกองทัพขึ้นมาอีกทาง ๑ องเชียงสือส่งต้นหนังสือรายาปัตตานีเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย จึงโปรดให้พระยากลาโหมราชเสนายกกองทัพลงไปตีเมืองปัตตานี จับได้ตัวรายาปัตตานีเอามาจำคุกไว้ณกรุงเทพ ฯ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ ว่ามีแขกเชียะอยู่นอกพระราชอาณาเขตรยกกองทัพเรือเข้ามาตีเมืองสงขลา เจ้าเมืองกรมการสู้พวกแขกเชียะข้าศึกไม่ได้ ต้องหนีไปเมืองพัทลุง เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) ยกกองทัพเมืองนครไปตีพวกแขกเชียะแตกพ่ายไป แต่ในหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลาเรื่องรายาเมืองปัตตานีเป็นขบถ กล่าวว่าขึ้นปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ (ตรงปีกับที่กล่าวในพระราชพงษาวดาร ว่าแขกเชียะยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา) ว่ามีโต๊ะซาหยัด[๙] มาแต่อินเดีย

---

๙ ผู้ที่เรียกว่า ซาหยัด หมายความว่าเป็นเชื้อสายสืบมาแต่พระมหะหมัด

สำแดงตนว่าเปนผู้วิเศษรู้เวทมนต์แลวิชาการต่าง ๆ จนผู้คนในเมืองปัตตานีนับถือเปนอันมาก โต๊ะซาหยัดคบคิดกับพระยา (รายา) ปัตตานียกกองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) พระยาสงขลา (บุญฮุย) ยกกองทัพเมืองนคร ฯ เมืองสงขลา ไปตีกองทัพเมืองปัตตานีแตกไปจากเมืองสงขลาแล้ว พระยาสงขลายกตามลงไปตีได้เมืองปัตตานีก่อน กองทัพกรุงเทพ ฯ จึงยกออกไปถึง ในคราวนั้นเมื่อเสร็จศึกแล้ว เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) กับพระยาสงขลา (บุญฮุย) เกิดอริกันขึ้น ถึงกราบทูลพ้องร้องกัน ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพระยาสงขลา (บุญฮุย) มีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อนยศพระยาสงขลา (บุญฮุย) ขึ้นเปนเจ้าพระยาอินทคีรี ฯ ให้ยกเมืองสงขลามาขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แลให้กำกับหัวเมืองแขกด้วย ได้ความตามหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลาดังนี้ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นเรื่องราวที่แตกต่างกันดอนนี้ ไม่สมเหตุผล ทั้งที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา แต่มีหลักฐานความจริงอยู่ ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระยาปัตตานีเปนขบถ ข้อ ๒ ได้โปรดเลื่อนยศพระยาสงขลา (บุญฮุย) ขึ้นเปนเจ้าพระยา ยกเมืองสงขลาขึ้นเปนเมืองโทขึ้นกรุงเทพ ฯ ได้กำกับหัวเมืองแขกชายทเลน่าในมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ จึงเปนเหตุให้ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า เรื่องที่จริงในตอนนั้นจะเปนดังกล่าวต่อไปนี้ คือ:—

ในปีใดปีหนึ่งระหว่างปีรกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒ กับปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ มีโต๊ะซาหยัดเข้ามาจาก

ต่างประเทศ มาสำแดงคนว่าเปนผู้วิเศษ จนพวกแขกชาวเมืองปัตตานี พากันเชื่อถือเปนอันมาก รายาเมืองปัตตานีซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงตั้งไว้ ได้โต๊ะซาหยังนั้นเปนต้นคิดจึงก่อการขบถ ชักชวนพวกแขกสัตตีซึ่งอยู่นอกพระราชอาณาเขตร สมทบกับแขกเมืองปัตตานียกกองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา แต่แต่งคนให้ไปชวนองเชียงสือ ให้ยกกองทัพญวนขึ้นมาตีทางด้านออกอีกทาง ๑ ฝ่ายองเชียงสือไม่เข้าด้วย เมื่อรายาเมืองปัตตานียกกองทัพขึ้นมาถึงเมืองสงขลา พระยาสงขลา (บุญฮุย) มีกำลังไม่พอต้านทานทัพแขก จึงหลบถอยขึ้นมาอาไศรยเมืองพัทลุง ครั้นเจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) ยกกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชลงไปถึง กองทัพเมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองสงขลา จึงช่วยกันระดมตีกองทัพเมืองปัตตานีแตก แล้วพระยาสงขลาติดตามลงไปตีได้เมืองปัตตานี จับได้ตัวรายาเมืองปัตตานีส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ เหตุด้วยพระยาสงขลา (บุญฮุย) มีความชอบเมื่อยกตามลงไปตีได้เมืองปัตตานี ประกอบกับกระแสพระราชดำรัส ว่าเมืองนครเมืองเดียวกำกับหัวเมืองแขกทั้งน่านอกน่านใน ดูแลระวังเหตุการณ์ไม่ได้ทั่วถึง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศพระยาสงขลา (บุญฮุย) ขึ้นเปนเจ้าพระยาสงขลา ให้เมืองสงขลามาขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แลให้กำกับหัวเมืองแขกข้างทเลน่าในด้วย เมืองปัตตานีก็โปรดให้แยกออกเปน ๗ หัวเมืองในครั้งนั้น เปนเมืองปัตตานี ๑ เมืองหนองจิก ๑ เมืองยะลา ๑ เมืองรามันห์ ๑ เมืองยิหริ่ง ๑ เมืองสายบุรี ๑ เมืองระแงะ ๑ แลทรงตั้งข้าราชการไทย

บ้าง แขกซึ่งมีความสวามิภักดิ์บ้าง ให้เป็นเจ้าเมืองทั้ง ๗ เมือง เพื่อจะมิให้เมืองปัตตานีมีกำลังคิดขบถได้ดังแต่ก่อน ส่วนเมืองนครศรีธรรมราช คงได้กำกับดูแลแต่เมืองไทรบุรีข้างน่านอกต่อมา

ครั้นอยู่มาถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑[๑๐] เจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) มีใบบอกเข้ามาว่า ดาโต๊ะปักกันเจ้าเมืองยิริ่งคบคิดกับพวกแขกสัดจะมาตีเมืองสงขลา จึงโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) ยกกองทัพลงไปปราบปรามเมืองยิริ่งเรียบร้อยดังเก่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเรื่องที่จริงจะเป็นเช่นนี้

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๒

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวมาในตอนที่ ๑ แล้ว สมเด็จพระอุไทยราชากับนักองค์ด้วงซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช ก็มีความระแวงไม่ไว้ใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้นเดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลากลางคืนพระมหาอุปโยราช กับพระยาพระเขมรเจ็ดนาย ไพร่ประมาณร้อยเศษ หนีสมเด็จพระอุไทยราชามาตั้งอยู่เมืองโพธิ

---

๑๐ จะเป็นปีกุญศกนี้ จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ ดังกล่าวในพงษาวดารเมืองสงขลาไม่ได้ ด้วยเวลานั้นเจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาค) ยังเป็นเจ้าพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า ยังไม่ได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาพลเทพ

สัตว สมเด็จพระอุไทยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป กลับยึดเอาตัวขุนนางเหล่านั้นไว้ ข้าหลวงไทยซึ่งออกไปอยู่ที่เมืองพัตบอง แลพระยาภัยภูเบศร์ผู้รักษาเมืองพัตบอง ทราบเหตุดังนั้น ก็บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ครั้นได้ทรงทราบ ฯ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า พี่น้องวิวาทกันใหญ่โตจนถึงฆ่าขุนนางผู้ใหญ่แล้ว แลนักองค์ส่งวนก็หนีมาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว จะมีแต่ศุภอักษรออกไปว่ากล่าวให้สมัคสมานสามัคคีกันเปนปรกตินั้น เห็นจะไม่พอแก่เหตุการณ์ จำจะต้องให้มีกำลังออกไปด้วยจึงจะเปนที่ยำเกรง จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุมกองทัพไปสมทบกับทัพพระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ซึ่งไปตั้งอยู่ณเมืองพัตบองแต่ก่อน แลเชิญศุภอักษรออกไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมให้พี่น้องเปนสามัคคีกันเสีย เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุง ฯ ในเดือนสิบเอ็ดแมครีศก

ครั้นถึงต้นปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุไทยราชาแต่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับพระมหาอุปโยราชหลายทาง พระยาภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพัตบอง จึงให้พระยาโกษา พระยาวิเศษ พระยาสุนทร กรมการเมืองพัตบองคุมกำลังลงไปเมืองโพธิสัตวคอยห้ามปรามอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชยกลงไปถึงเมืองพัตบองได้ทราบความดังนั้น ก็ยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว สืบได้ความว่าสมเด็จพระอุไทยราชา ให้พระยาสังคโลก พระยาเอกราช พระยาเพชรเดโชเจ้าเมืองสาดปเอียย ยกกองทัพมาตั้งอยู่

ที่ตำบลริวิณนากทัพหนึ่ง เจ้าพระยายมราชจึงคิดว่า ถ้าจะยกทัพลงไปเมืองบันทายเพ็ชรทีเดียว เกลือกว่าสมเด็จพระอุไทยราชาจะไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบาก็จะตื่นตกใจหนีไป จึงให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองมีหนังสือแจ้งความลงไปให้สมเด็จพระอุไทยราชารู้ก่อน สมเด็จพระอุไทยราชาก็นิ่งเสียหาตอบหนังสือไม่ เจ้าพระยายมราชคอยท่าอยู่เห็นหายไป จึงแต่งให้พระภักดีนุชิตเชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกครั้ง ๑ ครั้นถึงตำบลริวิณนาก พระยายมราชเขมร พระยาพิศณุโลก พระยาเพ็ชรเดโช ซึ่งคุมกองทัพมาตั้งค่ายกันทางอยู่ ให้ยึดศุภอักษรแลคุมข้าหลวงผู้ถือศุภอักษรนั้นไว้ แล้วบอกไปถึงสมเด็จพระอุไทยราชา ๆ กลับให้พระยาพระเขมรมาขับไล่พระภักดีนุชิตข้าหลวงเสีย มิได้รับศุภอักษรไว้ พระภักดีนุชิตกลับมาแจ้งความแก่เจ้าพระยายมราช ๆ เห็นว่า สมเด็จพระอุไทยราชาบังอาจยกหน้าดุหมิ่นสั่นยำเกรง ก็พานักองค์ส่งวนยกกองทัพลงไป พวกพระยาพระเขมรที่ตั้งค่ายอยู่ตำบลริวิณนาก รู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปก็พากันหลบหนี ทิ้งไว้แต่ค่ายเปล่า แต่พระยาสุรสงครามซึ่งคุมทัพแลเรือเสบียงมาถึงตำบลกระพงขนัง พบกองทัพเรือพระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนหา พวกเขมรเอาปืนใหญ่น้อยยิงเอาพวกไทย ๆ ก็มิได้ยิงตอบ ทัพไทยให้รีบรุดลงไป ครั้นเรือใกล้กันเข้า พระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนหา ก็ถอยทัพหนีไป พระยาธรรมาเดโชใช้ให้พระยามนตรีสงครามลงเรือเร็วรีบไปทูลแก่สมเด็จพระอุไทยราชา ว่ากองทัพเจ้าพระยายมราชยกลงไปทั้งทางบกทางเรือผู้คน

มากนักเหลือที่จะสู้รบได้ สมเด็จพระอุไทยราชาได้ทราบดังนั้น ก็อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สิ่งของลงบรรทุกเรือล่องหนีไปจากเมืองบันทายเพ็ชร เมื่อณวันพุฒเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ไปพักอยู่เมืองพนมเพ็ญ

ฝ่ายนักพระองค์อิ่มซึ่งเปนพระมหาอุปราช กับนักพระองค์ด้วงซึ่งเปนน้อง ต้องอพยพไปกับสมเด็จพระอุไทยราชาในเรือลำหนึ่ง ปฤกษากันว่า ถ้าจะไปด้วยสมเด็จพระอุไทยราชาผู้พี่ก็จะพลอยเปนขบถไปด้วย ครั้นณวันพฤหัศบดีเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ เวลากลางคืน นักพระองค์อิ่ม นักพระองค์ด้วง จึงพาสมัคพรรคพวกขึ้นบกหนีกลับมา รุ่งขึ้นสมเด็จพระอุไทยราชารู้ความเข้าให้คนตามก็ไม่ทัน ฝ่ายพระยาสุรสงครามนายทัพเรือลงไปถึงโพโตก เขมรบอกความว่าสมเด็จพระอุไทยราชาพาครอบครัวลงไปทางเมืองพนมเพ็ญ พระยาสุรสงครามรับตามลงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระอุไทยราชาไว้ก็มิทัน พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรสับสนวุ่นวายอยู่ จึงประกาศป่าวร้องให้กลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ฝ่ายเจ้าพระยายมราชครั้นยกลงไปถึงเมืองบันทายเพ็ชร ได้ความว่าสมเด็จพระอุไทยราชาอพยพครอบครัวหนีไปถึงเมืองไซ่งอนแต่ณวันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำแล้ว เจ้าพระยายมราชจึงให้มีหนังสือไปถึงองตำกุนฉบับ ๑ ถึงสมเด็จพระอุไทยราชาฉบับ ๑ ชี้แจงว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ยกลงไปเพื่อจะกระทำร้ายต่อสมเด็จพระอุไทยราชาอย่างใด โปรดให้เจ้าพระยายมราชออกไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระอุไทยราชากับน้องสมัคสมานเปนสามัคคีรักษ์ต่อกันอย่างเดิม อย่า

ให้แตกร้าวถนัดให้บ้านเมืองเป็นจลาจลขึ้น สมเด็จพระอุไทยราชาแต่
องค์กุนก็นิ่งเสีย ไม่ตอบเจ้าพระยายมราชประการใด เจ้าพระยายมราช
จึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร แต่นักองค์อีม นักองค์ด้วง
ซึ่งหนีสมเด็จพระอุไทยราชากลับมานั้น เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยายมราช
กับนักองค์ส่งงวนผู้พี่มาตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร ก็มาอยู่ด้วยองค์ส่งงวน
เจ้าพระยายมราชก็บอกข้อราชการเข้ามาณกรุงเทพ ฯ

ในเวลานั้นพอที่กรุงเทพ ฯ ได้ทราบข่าวว่าตึกไทยเฮาซึ่งเป็นพระ
ชนนีของพระเจ้าเวียดนามยาลองสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้พระราชเสนา
เป็นราชทูต เชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับศพตึกไทยเฮาตามประเพณี
ทางพระราชไมตรี เมื่อณวันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมแมตรีศก
จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ แลมีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังไปถึง
องเตโปฉบับหนึ่ง ใจความว่าขุนวิสุทธสงครามซึ่งออกไปเมืองไผทมาศ
กลับเข้ามากราบทูลว่า ผู้รักษาเมืองไผทมาศบอกว่ามีหนังสือลงมาแต่
กรุงเวียดนามว่า ณวันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ตึกไทยเฮาสิ้น
พระชนม์ ครั้นจะงดไว้คอยฟังพระราชสาส์นแลหนังสือบอกเข้ามาก็ช้า
นัก จึงแต่งให้พระราชเสนาราชทูต หลวงสุริยภักดีอุปทูต หลวง
รัตนทิพศรีทูต คุมสิ่งของออกมาคำนับพระศพตึกไทยเฮา ส่วนใน
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผ้าขาวน่าทอง ๒๐ พับ ผ้าขาวซ่าห่าน ๒๐ พับ
ผ้าขาวฝ้าย ๒๐๐ ฝ้าย ชะผงหนัก ๓ หาบ จันทน์เทศหนัก ๕๐ ชั่ง
กฤษณาหนัก ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้วหนัก ๕๐ ชั่ง ส่วนในกรม

พระราชวังบวรสถานมงคล ขี้ผึ้งหนักหาบ ๑ จันทน์เทศหนักหาบ ๑ ไม้กฤษณาหนัก ๓๐ ชั่ง ผ้าขาวซ่าห่านดี ๓๐ พับ ผ้าขาวผืน ๑๕๐ ผืน เครื่องหอมหีบ ๑

เรื่องพระพุทธบุษยรัตน์

บีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕

ในเดือน ๖ บีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ ข้าหลวงซึ่งขึ้นไปเชิญพระแก้วผลึกอันมีพระนามปรากฏในบัดจุบันนี้ว่า พระพุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย จากเมืองนครจำปาศักดิ์ เชิญพระแก้วมาถึงเมืองสระบุรี โปรดให้จัดเรือพระที่นั่งศรี และเรือกระบวนแห่ขึ้นไปรับพระพุทธปฏิมา แห่ลงมาพักสมโภชที่วัดคำลาปูนกรุงเก่าแล้ว เชิญลงมาถึงวัดเชิงท่าน้ำ แก้ว ซึ่งกำหนดเปนที่ตั้งกระบวนแห่ใหญ่เข้าพระนคร เมื่อณวันพฤหัศบดีเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรดให้จัดเรือกระบวน มีเรือพระที่นั่งกิ่ง ตั้งบุษบกมีพานทองสำหรับรองพระแก้วผลึก พร้อมด้วยเรือกระบวน เรือพระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรมเปรียญ และเรือเจ้านายข้าราชการตลอดจนราษฎรที่มีศรัทธาจะช่วยเปนกระบวนแห่พระพุทธ

ปฏิมากระบวน ๑ ครั้นณวันศุกรเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เสด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งกระบวน ๑ เสด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ๆ เสด็จกระบวน ๑ ขึ้นไปรับพระแก้วผลึกที่วัดเชิงแห่งมาตามลำแม่น้ำจนถึงน่าตำหนักแพ ให้ทอดทุ่นเรือพระพุทธปฏิมาไว้น่าตำหนักแพ มีการสวดมนต์เลี้ยงพระบนตำหนักแพ แลมีมโหรศพในเรือที่ทอดทุ่นรายในลำแม่น้ำ เสด็จพระพุทธปฏิมา ๓ วัน ๓ คืนแล้ว ตั้งกระบวนเสด็จมารดแห่พระพุทธปฏิมาไปประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีการเสด็จโภชอีก ๓ วัน ๓ คืน เมื่อเสร็จการเสด็จโภชแล้ว โปรดให้ประดิษฐานพระพุทธปฏิมานั้นไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทานอนุญาตให้พระราชวงษานุวงษ์ทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน ข้าราชการตลอดจนครอบครัวแลอาณาประชาราษฎรชายหญิง ได้มานมัสการตามปรารถนาทุก ๆ วัน ตลอดเวลา ๓ เดือน แล้วจึงโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ในหอพระสุราไลยพิมาน ในบริเวณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

ตำนานพระพุทธบุษยรัตน์[๑]

พระพุทธบุษยรัตน์พระองค์นี้ เป็นพระแก้วผลึกอย่างที่ช่างเรียกว่าเพชรน้ำค้าง หรือบุษย์น้ำขาว เนื้อแก้วล้นทแถเป็นแท่งขนาดใหญ่ยังไม่เคยมีเหมือน ทรวดทรงพระพุทธปฏิมาทำงามยิ่งกว่าพระแก้วอย่างเดียวกัน แม้ขนาดย่อม ๆ ซึ่งได้เคยมีมา วัดขนาดมีประมาณตั้งแต่ที่สุดทับเกษตรขึ้นไปจนสุดปลายพระรัศมีสูง ๑๒ นิ้ว ๒ กระเบียดอัษฎางค์ น่าตักวัดแต่พระชานุทั้ง ๒ เท่ากับ ๔ กระเบียดอัษฎางค์ ระหว่างพระกรรปประทังซ้าย ๖ นิ้ว ๔ กระเบียดอัษฎางค์ ระหว่างพระอังษกูฏ ๔ นิ้วกับ ๗ กระเบียดอัษฎางค์ ประมาณพระเศียรแต่ปลาย

---

๑ หนังสือตำนานพระพุทธบุษยรัตน์ ข้าพเจ้าได้พบ ๒ ฉบับ เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับ ๑ ทรงเริ่มต้นขึ้นไว้แต่ไม่จบ อีกฉบับ ๑ ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (พัก ตาลักษณ์) พร้อมด้วยเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงษ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานี แลเจ้าราชวงษ์เมืองนครจำปาศักดิ์คนเก่าเรียบเรียงขึ้น เมื่อณวันพุธเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

พระหณุขึ้นไปถึงที่สุดพระจุฬาธาตุ ๔ นิ้วกึ่งกับ ๒ กระเบียดอัษฎางค์ กว้างพระภักตร์วัดในระหว่างพระกรรณทั้ง ๒ ข้าง ๒ นิ้วกับ ๗ กระเบียดอัษฎางค์ ก้อนแก้วเดิมจะได้มาแต่ที่ใด ผู้ใดจะเป็นผู้สร้าง แต่จะสร้างที่ไหนไม่ปรากฏ ตำนานที่สืบรู้ต้นเรื่องได้เพียงว่า พระพุทธปฏิมาแก้วผลึกพระองค์นี้ มีผู้พาหนีภัยนัตรายไปซ่อนไว้ในถ้ำเขาสัมป่อยนายอน แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ข้างฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีพราน ๒ คน ชื่อพรานทึง พรานเทิง ไปเที่ยวยิงสัตว์บ่า ไปพบพระแก้วนี้อยู่ในถ้ำ ในคอนปลายสมัยเมื่อกรุงเก่าเป็นราชธานี พรานทึงพรานเทิงรู้ว่าเป็นของวิเศษ แต่สำคัญว่าเป็นเทวรูป จึงไปเส้นสรวงบวงบนตามวิไสยพรานมาเนืองๆ ภายหลังพรานทั้ง ๒ นั้นเห็นว่าพระแก้วอยู่ในที่เปลี่ยว เกรงว่าใครไปมาพบเข้าก็จะตกไปเสีย คิดกันจะเชิญมารักษาไว้เส้นสรวงที่บ้านเรียงคน จึงเอาเชือกผูกพระแก้วแขวนห้อยมากับคันน่าไม้ ในขณะที่เดินมานั้น แก้วตรงพระกรรณเบื้องขวากระทบคันน่าไม้ถลาไปน่อย ๑ พรานทึงพรานเทิงรักษาพระแก้วไว้ที่บ้านต่อมา เวลาไปยิงได้สัตว์บ่าสำคัญว่าได้ด้วยอำนาจที่บนบานพระแก้ว จึงเอาโลหิตแต้มเส้นเป็นนิจมา

ต่อมาในสมัยเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี[๒] เจ้าไชยกุมารเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ได้ทราบความจากพ่อค้าที่ไปเที่ยวซื้อหนังซื้อเขาสัตว์

---

๒ ความที่กล่าวมา กล่าวตามพระราชนิพนธ์ ต่อไปจะกล่าวตามตำนานฉบับหลัง แต่ข้าพเจ้าส่งไสยว่าจะได้มีใครแทรกแซงเพิ่มเติมเสียบ้างแล้ว จึงจะคัดแต่เนื้อความลงไว้ในหนังสือนี้

ป่าตามบ้านพราน ว่าพรานทึ่งพรานเทิงมีพระแก้วเป็นของวิเศษอยู่องค์ ๑ เจ้าไชยกุมารจึงให้ไปว่ากล่าวแก่พรานทึ่งพรานเทิงได้พระแก้วผลึกมา เห็นว่าเป็นพระพุทธปฏิมาอันวิเศษจริง จึงให้สร้างวิหารประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชาในเมืองนครจำปาศักดิ์ ข่าวที่เจ้านครจำปาศักดิ์มีพระแก้วผลึกวิเศษองค์นี้ ไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี แม้เมื่อกองทัพไทยยกไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อครั้งตั้งกรุงศรีสัตนาคนหุต ครานได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกฏ ก็มิได้ทราบความเรื่องพระแก้วผลึกพระองค์นี้ ด้วยพวกเมืองนครจำปาศักดิ์พากันซ่อนเร้นบิดบังเสีย เจ้าไชยกุมารพิราไลย เจ้าน่าได้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ตรงสมัยในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ย้ายเมืองนครจำปาศักดิ์มาตั้งฝั่งตวันตกแม่น้ำโขง ก็สร้างวิหารเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วผลึกในเมืองใหม่ แต่ความก็ไม่ทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ตลอดรัชกาลที่ ๑ จนเจ้าน่าพิราไลยในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้ข้าหลวงออกไปปลงศพเจ้าน่าเมื่อปีมะเมียศักจุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ ข้าหลวงไปเห็นพระแก้วผลึกองค์นี้เข้า จึงบอกแก่พวกท้าวพระยาเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พระแก้วผลึกนี้เป็นของวิเศษ ไม่ควรจะเอาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ชายเขตรแดนพระราชอาณาจักร แลเคยมีเหตุโจรผู้ร้ายเข้าปล้นเมือง ถ้ามีเหตุเช่นนั้นอีกของวิเศษอาจจะเป็นอันตรายหายสูญไปเสีย พวกท้าวพระยาเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นชอบด้วย จึงมีใบบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ฯ ถวายพระพุทธปฏิมา

แก้วผลึกนั้น จึงโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับแห่พระแก้วผลึก แลมีการสมโภชตามหัวเมืองรายทางตลอดมาจนถึงกรุงเทพ ฯ

เมื่อมีงานสมโภชที่ในกรุงเทพ ฯ เสร็จแล้ว จึงโปรดให้เชิญพระพุทธปฏิมาแก้วผลึกนั้นไปไว้ที่โรงที่ประชุมช่าง ข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ให้ช่างจัดเนื้อแก้วผลึกที่เหมือนกับเนื้อแก้วในพระองค์พระพุทธรูปมาเจียนจรในเปนรูปปลายพระกรรณที่ถือยู่นั้นต่อคิดให้บริบูรณ์แล้ว ให้ขัดเกลาขัดเงาชำระพระพุทธปฏิมาแก้วผลึกให้เกลี้ยงเกลาเงางามสนิทเสมอกัน แล้วทรงพระราชดำริห์พระราชทานอย่างให้ช่างปั้นฐาน มีน่ากระดานชั้นล่างหับบัวหงาย แลน่ากระดานบนลวดทับหลัง ย่อเก็จเปนหลั่น แลมีน่ากระดานท้องไม้ชั้นรองรับบัวกลุ่มหุ้มรับทับเกษตรแก้วต่ออองค์พระปฏิมา โดยทรวดทรงสัณฐานที่พึงพอพระราชหฤไทยแล้ว ให้หล่อด้วยทองสำริด แต่งให้เกลี้ยงเกลาสนิทแล้วหุ้มด้วยทองคำ ทำให้เกลี้ยงกวดขันเงางาม ด้วยชอบพระราชหฤไทยว่าเนื้อแก้วผลึกใสบริสุทธิ์ ต่อคิดกับเครื่องทองอันเกลี้ยงนั้นงามยิ่งนัก แต่ยอดพระรัศมีพระศกยังไม่มีต้องอย่างแบบแผนพระพุทธรูป จึงมีรับสั่งให้ช่างแผ่ทองคำหุ้มส่วนพระเศียรที่มีพระศกแล้วดุนเปนเม็ดพระศกเต็มตามที่ แล้วต่อกับพระรัศมีดงยาราชาวดีมีเพชรประดับใจกลางน่าหลังแลกลีบดอกพระรัศมี เมื่อเครื่องทองพระศกพระรัศมีเสร็จแล้วถวายสวมลง พื้นทองแลช่องดุนพระศกก็มาปรากฏข้างพระภักตร์เปนรองผึ่งไป พระภักตร์ก็เห็นพรรณเหลืองคล้ำไม่ผ่องใสเหมือนที่พระองค์ จึงมีรับสั่งให้ประชุมนายช่างที่มีสติปัญญาปฤกษา

กันคิดแก้ไข จึงปฤกษาตกลงกันเอาเนื้อเงินใส่ขาวบริสุทธิแผ่หุ้มลงเสียชั้นหนึ่งก่อน ขัดเงินข้างในให้เกลี้ยงชักเงางามแล้ว จึงสวมพระศกทองคำลงชั้นนอกแผ่นเงิน ก็เห็นพระภักตร์ใสสอาดขาวนวลดีเสมอกับพระองค์ แล้วมีรับสั่งให้ทำพระสุวรรณกรัณฑ์น้อยพอจะสอดลงในช่องบนพระจุฬาธาตุ เปนที่บรรจุพระบรมธาตุไว้ให้สมควรเปนอุตมปูชนียวัตถุ แต่ให้ทำตัวทองน้อยเท่ากับช่องพระเนตร แล้วลงยาราชาวดีขาวดำตามที่พระเนตรขาวดำ แล้วฝังให้แนบพระเนตรให้งามดีขึ้น เพราะแต่ก่อนนั้นช่องพระเนตรเปนแต่ขุม แล้วแลแต้มหมึกแดฝุ่นเปนขาวดำเท่านั้น ไม่มีผิวเปนมันมันคงเหมือนผิวยาราชาวดี แต่มีรับสั่งให้ช่างทองทำฉัตรทองคำ ๕ ชั้น ๆ ต้นเท่าส่วนพระอังษา ลงยาราชาวดีประดับพลอยมีใบไพรแก้วห้อยเปนเครื่องประดับ ปลายคันฉัตรปักลงกับฐานข้างเบื้องพระปฤษฎางค์พระพุทธปฏิมา แต่ให้ทำคันฉัตห้อยน่าฐานพระพุทธปฏิมาด้วย ทองคำจำหลักลายลงยาราชาวดีประดับเพชรแลพลอย ครั้นการสำเร็จสิ้งให้เชิญไปประดิษฐานไว้ในหอพระสุราไลยพิมาน ซึ่งประดิษฐานอยู่ข้างบุรพทิศพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เปนที่ทรงสักการบูชาวันละสองเวลาเช้าค่ำมิได้ขาด

ต่อมาโปรดให้ตกแต่งหอพระสุราไลยพิมานด้วยเครื่องแก้ว ล้วนแต่ของอย่างดีที่มีเข้ามาจากต่างประเทศ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอนที่ ๓

ฝ่ายเจ้าพระยายมราช (น้อย) ซึ่งยกกองทัพไทยลงไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพ็ชรนั้น ตั้งแต่มีหนังสือลงไปถึงสมเด็จพระอุไทยราชาแลองค์กุนญวนเจ้าเมืองไซ่งอนแล้ว รอฟังอยู่จนตลอดฤดูแล้งก็ไม่ได้รับตอบมาอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเห็นว่าเป็นอุบายของญวนที่จะแกล้งถ่วงเวลาไปให้ถึงฤดูน้ำจนใช้เรือได้สดวกแล้ว ญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยสมเด็จพระอุไทยราชา ถ้าปล่อยการรั้งรอไปให้สมความคิดญวน กองทัพไทยจะเสียเปรียบมากนัก เพียงแต่ที่คงรั้งรออยู่เสบียงอาหารก็ขัดสนเข้าทุกที เจ้าพระยายมราชจึงปฤกษากับนักพระองค์ส่งวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช นักพระองค์อิมซึ่งเป็นพระมหาอุปราช แลนักพระองค์ด้วง ซึ่งเป็นน้องสมเด็จพระอุไทยราชาทั้ง ๓ องค์ ว่าซึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเอาอำนาจญวนเป็นที่พึ่งแลเมื่อไทยได้พูดจาด้วยโดยดีแล้ว แกล้งนิ่งเสียเช่นนั้น ความประพฤติของสมเด็จพระอุไทยราชาเป็นฐานขบถโดยตรง จะรั้งรอไม่ทำอย่างไรต่อไปนั้นไม่ได้ จำจะต้องทำการที่เห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างดีที่สุดสำหรับกรุงเทพ ฯ นักองค์ทั้ง ๓ มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ ยอม

ที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยามราชทุกประการ เจ้าพระยามราช
จึงให้เผาเมืองพนมเพ็ญ เมืองกระพงหลวง แลเมืองบันทายเพ็ชร
เสียทั้ง ๓ เมือง เพื่อจะมิให้เปนที่อาไศรยของข้าศึก แล้วให้พยพ
ผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพัดบอง ให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง
อยู่พิงราชการที่เมืองบันทายเพ็ชร ส่วนเจ้าพระยามราชพานักองค์ทั้ง ๓
เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จ
พระนารายน์ราชาริมสพานบ้านเขมรทุกวันนี้ นักพระองค์สังวนซึ่งเปน
พระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี ป่วยถึงอนิจกรรม
คงอยู่ต่อมาแต่นักพระองค์อิมซึ่งเปนพระมหาอุปราชกับนักพระองค์ด้วง

ในเวลาเมื่อเจ้าพระยามราชพานักพระองค์ทั้ง ๓ เข้ามานั้น พระ
ราชเสนาซึ่งเปนราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปในการศพ ติกทายเย่ายัง
อยู่ที่กรุงเวียดนาม จึงโปรดให้มีพระราชสาส์นให้ขุนยนรักษ์ภูธร หมื่น
สุนทรภักดี เชิญออกไปให้พระราชเสนานำขึ้นถวายพระเจ้าเวียดนาม
ยาดอง เล่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียด
นามทราบ ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงสมเด็จ
พระอุไทยราชามาแต่ยังเยาว์ จนได้ทรงอภิเศกเปนพระเจ้ากรุงกัมพูชา
ก็มิได้มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณ แม้เมื่อสมเด็จสวรรคตก็บิดพลิ้ว
เสีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ แลซ้ำประพฤติทนงองอาจขัด
แข็งต่อกรุงเทพ ฯ มาหลายครั้งหลายคราว ครั้นให้ลงไปว่ากล่าวโดย
ดีหวังว่าจะให้เปนการเรียบร้อย สมเด็จพระอุไทยราชาก็กลับหลบหนี
ลงไปอยู่เสียที่เมืองไซ่ง่อน จึงแจ้งความทั้งปวงมาให้พระเจ้ากรุงเวียด

นามทราบความที่จริงไว้ ขุนอนุรักษ์ภูธรเชิญพระราชสาส์นไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๘ บุรพาสาธแรม ๑๐ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕

ครั้นพวกทูตานุทูตกลับมาจากกรุงเวียดนาม เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามยาตองตอบเข้ามาว่า เจ้าเมืองไซ่งอนมีหนังสือบอกขึ้นไปถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดนพนมเพ็ญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่งอน กองทัพไทยตั้งแต่ไปอยู่เมืองเขมรเบียดเบียนริบราทว่าไพร่พลเมืองเขมรได้ความเดือดร้อนนัก จนชั้นแต่ระเนียดค่ายวังของสมเด็จพระอุไทยราชาก็รื้อเอาไปทำฟืนเสีย พระเจ้ากรุงเวียดนามคอยฟังราชสาส์นกรุงเทพ ฯ อยู่ จะได้รู้เหตุมูลต้นปลาย ก็พอมีพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาออกไป ในพระราชสาส์นมีความจะแจ้งอยู่ว่า ขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามช่วยทรงพระดำริห์ อย่าให้เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดังนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีกระษัตริย์ซึ่งอยู่ในศัตย์ธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนักพระองค์ส่งวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรงต่อเจ้า เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่ยอมต่อพี่ โทษของนักพระองค์ส่งวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไปนักพระองค์ส่งวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่เสียก็พอจะหายโทษ ถ้าเป็นได้ดังนี้แล้วเนื้อกับกระดูกจะได้ร่วมกัน กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพานักพระองค์จันทร์ (สมเด็จ

พระอุไทยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุทธยาแต่งขุนนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามจะได้ชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน แล้วให้พร้อมกันพาสมเด็จพระอุไทยราชากลับคืนมาเมืองเขมร อย่างนี้จึงจะควรกับสองพระนครอันเป็นใหญ่ ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น

เมื่อในกรุงเทพ ฯ ได้ทราบความตามพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียดนามดังนี้ ก็เข้าใจได้ว่าญวนตั้งใจจะถือหางสมเด็จพระอุไทยราชา แลเห็นว่าญวนได้เปรียบอยู่ ด้วยได้สมเด็จพระอุไทยราชาไปไว้ในมือ ถ้าจะขัดขวางคงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาฤดูแล้งในท้องที่อันเสียเปรียบญวนในเชิงสงคราม อีกประการ ๑ ถ้าเกิดสงครามขึ้นทางข้างใต้ อาจจะเป็นเหตุให้พม่ายกกองทัพเข้ามาทางข้างเหนือ ด้วยศึกพม่าที่มาตีเมืองถลางเมื่อปีมะเส็งเอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตกยับเยินไปอย่างคราวก่อน ๆ พม่ายังมีกำลังแลความมุ่งหมายที่จะหาโอกาสมาทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกันขึ้นในเวลานั้น จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูต พระยาราชโยธาเป็นอุปทูต พระท่องสื่อเป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นไปถึงกรุงเวียดนามเมื่อณวันจันทร์เดือน ๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้นไปถึงเมืองไซ่ง่อนองค์กุนให้รับแห่พระราชสาส์น แต่จัดการเลี้ยงทูตานุทูต มิงวให้ทูตดู แต่การประลองยุทธอวดกำลังญวนหลายอย่าง เป็นต้นว่าให้เอาช้างศึกที่หัดไว้ออกสู้เสือสู้ไฟสู้ปืน ให้เห็นว่าช้างนั้น

มิได้คกใจกลัว เข้าแย่งร้านไฟแลแทงเสือ เสี่ยงปืนสั้นนั้นก็ไม่ถอย หนี เอาคนโทษถึงตายมามัดให้ช้างแทงจนถึงตาย เปนการอวดทูตไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไชยองแล้ว องค์กุนก็จัดพาหนะส่งพระราชสาส์นแลทูตไทยขึ้นไปเมืองเว้ พระเจ้าเว้ยดนามยาตยกรับทูตไทยคราวนั้น ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ดูเปนการที่ตั้งพระไทยจะทำให้พวกทูตเข้าใจว่าทรงยินดีในการที่จะรักษาทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม แลแสดงให้ทูตเห็นกำลังแลอำนาจของญวนด้วยประการต่าง ๆ เปนต้นว่าให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมือง ฉางเข้า ดีก ดินแลที่ไว้เครื่องสาตราวุธ แล้วมีหนังสือให้ทูตดู ผีกหัดประลองยุทธให้ทูตดูที่สนามนอกกำแพงเมืองเว้เปนการใหญ่ ยิ่งกว่าที่เมืองไชยองขึ้นไปอีก ให้ทำเปนแผงยกไปตั้งเปนค่ายสามชั้นห่างกันประมาณ ๓ เส้น น่าค่ายนั้นปักรูปหุ่นร้านไฟสลับกัน ๓๔ ร้าน มีคนถือปืนคาบศิลาปลายหอกอยู่ในค่ายประมาณชั้นละร้อยเศษ มีช้างทวนสลับกับปืนแลมีกลองใหญ่คู่ ๑ มีร่มแดงกาง ๒ คัน มีคนหามองทงเจแม่ทัพอยู่กับกลองสัญญาของแม่ทัพ มีช้างใหญ่อยู่กับองทงเจนั้น ๕ คัน ตี่เหลืองคัน ๑ ตี่แดงช้างละ ๒ คัน แล้วจึงตีกลองสัญญาขึ้น ๓ ที ให้คนขึ้นม้ามาน่าช้างประมาณ ๓๐ เศษ มีม้าเทศตีขาวม้า ๑ ห่าง ต่อมาช้างพลาย ๓๗ ช้าง ผูกสับคับมีช้องสักลาดแดงบักช้างละคัน ใส่ช้างให้วิ่งเข้าแทงหุ่นน่าค่าย แล้วเสยร้านไฟ คนถือปืนอยู่ในแผงค่ายยิงปืนจุดพลุตีฆ้องกลองม้าพ่อเสี่ยงโห่ร้องอื้ออึง ช้างก็เข้าแย่งแทงค่ายล้มกระจัดกระจาย แต่ทำอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อเสร็จการประลอง

ยุทธแล้วพระเจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งให้ทูตานุทูตไทยเข้าไปเฝ้า รับสั่งว่าเรื่องเมืองเขมรนั้นจะให้สมเด็จพระอุไทยราชาไปขึ้นกรุงเทพ ฯ ดังเก่า แลจะให้ตัวเข้าไปเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ด้วย ที่สมเด็จพระอุไทยราชาทำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามขอพระราชทานโทษเสียสักครั้ง ๓ แล้วจึงให้องค์กุนพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา พระท่องสื่อ พาสมเด็จพระอุไทยราชามาส่งถึงเมืองบันทายเพ็ชรเมื่อณเดือน ๔ ปีวอกจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอุไทยราชาว่าเมืองบันทายเพ็ชรนั้นเป็นที่ดอน ไม่พอใจอยู่ ขอตั้งอยู่ที่เมืองพนมเพ็ญ ด้วยใกล้แม่น้ำ ครั้นเสร็จส่งสมเด็จพระอุไทยราชาแล้ว พระยามหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา ข้าหลวงไทยก็เดินบกมาเมืองพัดบอง

ครั้งนั้นองค์กุนทำส่งาดอดพวกไทยแลเขมร สำแดงให้เห็นว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ราษฎรเขมร หวังจะให้เขมรนับถือ ประกาศนายทัพนายกองไพร่พลของตัวอันเป็นจำนวนคนถึงสองพันเศษ ไม่ให้ไปเที่ยวเบียดเบียนเอาทรัพย์สิ่งของของพวกเขมร ตั้งแต่ผักต้นหนึ่งเป็นต้นไป ถ้าใครไปเอาของที่มีเจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตรเสีย วันหนึ่งองค์

---

๓ ทำเลที่ตั้งกรุงกัมพูชา ตอนข้างเหนือแต่เมืองบันทายเพ็ชรขึ้นมาเป็นที่ดอน (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงง่ายกว่าญวน ตอนข้างใต้แต่เมืองพนมเพ็ญลงไปเป็นที่ทางน้ำ ไปมาถึงเมืองญวนได้ง่าย แม้แต่ครั้งกรุงเก่าถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไร ก็มักไปตั้งเมืองพนมเพ็ญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับญวนก็มาตั้งข้างเหนือ เช่นเมืองบันทายเพ็ชร แลเมืองอุดงเป็นต้น อันเป็นที่ญวนมาถึงได้ยาก

ตำกุนเห็นพวกญวนถือผักมากำมือหนึ่ง จึงให้เอาตัวมาถาม อ้ายญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้ โดยปรกติไม่ได้ขัดเหงเขา ยงตำกุนว่ากฎหมายวางไว้แล้วตัวรู้หรือไม่ อ้ายญวนก็ให้การว่ารู้แล้วแต่เห็นว่าไม่ได้ขัดเหงเขา ยงตำกุนตัดสินว่าในหมายประกาศไม่ได้ว่าขอเขาให้โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตรเสีย เอาศีศะมาเสียบไว้ สมเด็จพระอุไทยราชาจะให้สิ่งใด ญวนก็ไม่เอา จึงให้จับสุนักข์แลจรเข้ไปส่งกองทัพญวน ยงตำกุนว่าสุนักข์แลจรเข้ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเปนอาหาร ยงตำกุนให้เขมรปลูกหอสูงหลังหนึ่ง ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนาม แล้วตั้งเปนกำหนดว่าถึงวันขึ้น ๓ ฃ้ำ ๑๕ ค่ำให้สมเด็จพระอุไทยราชา แลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่แต่งเครื่องแต่งตัวอย่างญวนตามยศซึ่งพระเจ้ากรุงเวียดนามพระราชทานนั้น ขึ้นไปคำนับพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนามทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดชพระคุณเพระเจ้ากรุงเวียดนามอย่าให้ฃาดเลย แต่ความที่พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งแก่ฝ่ายไทย ว่าจะให้เมืองเขมรมาขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างเดิม แลจะให้สมเด็จพระอุไทยราชาเข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ นั้น จะเปนสักแต่ว่ารับสั่งหรือจะเปนด้วยยงตำกุนเห็นเปนที่ของญวนมาพลิกแพลงเสียอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าตั้งแต่นั้นมาสมเด็จพระอุไทยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้า เปนแต่ส่งเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายตามอย่างแต่ก่อนทุกปี คือผ้าแพรไม่เลียน ๕๐ ฝืน ผ้าด้าย ๒๐๐ ฝืน ฃี้ผึ้งหนักหาบ ๑ ผลเร่วหนัก ๒ หาบ ครั่งหนักหาบ ๑ รงหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐ กระออม ที่กรุงเทพ ฯ จะบังคับบัญชาสิ่งไรไปก็

ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ของบรรณาการจึงมีน้อยลง ขี้ผึ้ง หาบ ๑ กระวานหาบ ๑ ครั่งหาบ ๑ รงหาบ ๑ เร่วหาบ ๑ งาช้าง หาบ ๑ นอระมาด ๒ ยอด พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งว่าเมืองเขมรเป็นเมืองยากจน เอาของไว้สิ่งละเล็กละน้อย นอระมาด ๒ ยอด งากิ่ง ๑ สิ่งของนอกนั้นก็เอาไว้แต่สิ่งละ ๑๐ ชั่งพอเป็นเกียรติยศ แล้วจัดของตอบให้ทูตเขมรคุมมาพระราชทานสมเด็จพระอุไทยราชา ผ้าแพรลายมังกรทองและแพรอย่างอื่น ๆ กับผ้าขาวด้วย ตั้งแต่นั้นเมืองเขมรทั้ง ๓๔ หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียว ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ ไทยจึงได้คืน ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปในพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๓ การที่ญวนเอาใจเขมรด้วยแสดงให้ปรากฏการทำนุบำรุงด้วยความดีต่าง ๆ นั้น ไม่เป็นไปได้จริงเพียงเท่าใด พอญวนเห็นว่าเขมรตายใจยอมอยู่ในอำนาจสิทธิ์ขาดแล้ว ญวนก็กะเกณฑ์เขมรให้ตัดไม้กงไม้กระดานส่ง และเกณฑ์คนไปทำถนนหนทางใช้สอยการงานต่าง ๆ ของญวนตามชอบใจ แม้วัดในเมืองเขมรที่มีโบถวิหารและพระพุทธรูปพระเจดีย์ ก็รื้อเอาอิฐไปทำกำแพงเมืองบ้าง สร้างตึกและเก๋งที่อยู่ของญวนบ้าง พระพุทธรูปที่เป็นทองเหลืองก็เอาไปหลอมหล่อทำปืนหลักปืนหามแล่น ใช้สอยพวกพระยาพระเขมรตลอดจนไพร่ได้ความเดือดร้อนทั่วไป จนพวกเขมรพากันคิดขบถขึ้นหลายราย ญวนรู้ก็จับฆ่าเสียเป็นอันมาก

พระราชพิธีถลงสรง
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ

ในปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ พระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า การพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ก็ได้ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีแบบแผนอยู่สำหรับแผ่นดินแล้ว แต่การพระราชพิธีถลงสรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้าตามตำราเก่า ยังหาได้ทำไว้ ให้เปนแบบอย่างไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดตัวไปแล้ว แบบแผนพระราชพิธีอันนี้จะสาบสูญเสีย ควรจะทำไว้ให้เปนแบบอย่างอยู่สำหรับราชการแผ่นดินต่อไป ถึงเดือน ๔ ปีวอกจัตวาศกนั้น จึงรับสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี กับเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) เปนผู้อำนวยการ จัดตั้งพระราชพิธีถลงสรงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่[๕]

ลักษณพระราชพิธีถลงสรง เหมือนพระราชพิธีโสกันต์ในการทั้งปวง ผิดกันแต่พิธีโสกันต์ทำเขาไกรลาศที่ในพระบรมมหาราชวัง

แต่พื้นลงสร้างทำแพพระมณฑปที่สร้างในแม่น้ำ แพนั้นผูกเทียบที่น่าพระตำหนักน้ำ กลางแพมีพระมณฑปทำด้วยไม้อุทุมพรหุ้มผ้าขาว มีที่ลงสร้างอยู่ในพระมณฑป ฉดพื้นลงไปให้ต่ำกว่าพื้นน้ำ ปูพื้นด้วยกระดาน แต่ทำซี่กรงล้อมรอบชั้น ๑ ตรางไม้ไผ่ล้อมอีกชั้น ๑ แล้วถึงร่างแหล้อมอีกชั้น ๑ มีกระดานเลียบรอบนอกเสมอพื้นที่สร้างพอคนลงไปได้ ที่สร้างภายในซี่กรงนั้นกรุผ้าทั้งพื้นแลข้าง ๆ มีบันไดลงจากพื้นแพถึงที่สร้าง บันไดเงินอยู่ด้านเหนือ บันไดทองอยู่ด้านใต้ ด้านตวันออกริมพระตำหนักน้ำเรียกว่าบันไดแก้ว ด้านตวันตกนั้นตั้งพระแท่นสองชั้นสำหรับเป็นที่สร้างน้ำมุรธาภิเศก ในกรงนั้นมีรูปกุ้งทองกุ้งนากกุ้งเงิน แลปลาทองปลานากปลาเงิน มีมะพร้าวบีดทองคู่ ๑ บีดเงินคู่ ๑ นอกพระมณฑปออกมา มีฝาแดซุ้มประตูทิศมีราชวัตรฉัตรทองล้อมพระมณฑปชั้น ๑ ราชวัตรนากชั้น ๑ ราชวัตรเงินชั้น ๑ พราหมณ์ถือเครื่องน้ำสังข์น้ำเต้าครบบูชาถวายไชยสี่มุมกรงราชวัตรชั้นกลางมีทหารถือทวนด้ามหุ้มทองประจำในเวลาเสด็จลงสร้างทั้งสามด้าน ๆ ละ ๑๐ คน หว่างราชวัตรชั้นนอกมีทหารถือดาบโล่ห์ ๓ ด้าน ๆ ละ ๑๕ คน ทหารถือดาบนั่งรายริมแพนอกราชวัตรสามด้าน ๆ ละ ๑๖ คน ทหารถือดาบอยู่ในน้ำริมแพสามด้าน ๆ ละ ๑๖ คน

---

๔ ลักษณการพระราชพิธีที่พรรณาต่อไปนี้ ข้าพเจ้าก็ตามที่พรรณาไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ๆ ได้แก้ไขถ้อยคำบ้าง แต่เพิ่มเติมความตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์บ้าง

ทหารถือปืนคาบศิลายืนนอกราชวัตรด้านเหนือ ๘ คน มีเรือบัลลังก์ประทับน่าพระตำหนักแพ แลมีเรือกันยาเรือกระบี่เรือครุฑเรือดั้ง เรือรูปสัตว์ เรือพิฆาฏเชี่ยนรูปสัตว์ต่าง ๆ ทอดทุ่นเหนือน้ำท้ายน้ำรายรอบล้อมวง รวม ๓๙ ลำ พลพายส่วมเสื้อแดงหมวกแดง มีเรือหมอจรเข้เรือทอดแหสำหรับจับสัตว์ร้ายรายกันอยู่ในที่ล้อมวง ฝ่ายที่ในพระบรมมหาราชวังนั้นตั้งโรงพิธีพราหมณ์ตรงประตูออกโรงแสงใน แลจัดตั้งพระแท่นมณฑลที่พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ แลส่วดภาณวาร ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท วงสายสิญจน์โยงตลอดสถานที่ทำพระราชพิธีทุกแห่ง เหมือนอย่างพระราชพิธีโสกันต์ฉนั้น

ครั้นณวันศุกร เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงเครื่องขาว ครั้นเวลาบ่าย กระบวนแห่อย่างแห่โสกันต์เข้าไปรับเสด็จที่เกยข้างพระราชมณเฑียรฝ่ายตวันออกตรงด้วนขวา แห่เสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ออกประตูราชสำราญ มาทางถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง มาเข้าประตูพิมานไชยศรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้นพระยานมาศแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินทางข้างใน เสด็จออกประทับที่เกยพระมหาปราสาท รับพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ

---

๕ ในตำราเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด) เรื่องงานดงสรงคราวนั้น เรียกว่าพระที่นั่งน่าพระไชย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิฐานว่า จะเปนพระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้นเอง พระบรมราชาธิบายแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ น่า ๔๐๖

จากพระราชยาน เจ้าจอมข้างในรับพระกรต่อพระหัตถ์เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ มาชำระพระบาทในถาดเงิน เจ้าพนักงานถวายน้ำล้างพระบาทแล้ว เสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ประทับสดับพระปริตอยู่ข้างในพระฉาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จตามขึ้นไปภายหลัง เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีลแล้ว ประทับทรงสดับพระปริตจนจบแล้ว จึงเสด็จลงมาประทับที่เกย ข้างในรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตามเสด็จ ทรงจุงพระกรส่งลงพระราชยานแล้ว แห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง แห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ไปทรงสดับพระสงฆ์สวดมนต์เย็น ๓ วัน เหมือนกันดังกล่าวมานั้น

ครั้นณวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาเช้า แบ่งพระสงฆ์ในพระราชพิธีลงไปคอยสวดถวายไชยมงคลที่ริมสุดท่าน้ำ ๑๕ รูป แห่เสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ลงไปประทับที่เกย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จรับพระกรบนเกย ข้างในรับพระหัตถ์มาประทับที่พระคำหนักแพเปลี่ยงเครื่องทรงพระภูษาแดงถวายพระสังข์เครื่องถอด พอจวนเวลาพระฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุงพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จจากพระคำหนักแพไปยังแพพระกระยาสนาน เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ มนตรีรับต่อพระหัตถ์เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตามเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปยังที่พระมณฑป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่บนพระเก้าอี้ในราชวัตร ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ประทับที่เบาะอันทอดไว้ริมพระเก้าอี้ พระมหาราชครูพราหมณ์ถือกุ้งทองกุ้งนากกุ้งเงิน ปลาทองปลานากปลาเงิน แลถือมะพร้าว

บีดทองบีดเงิน ๒ คู่ลงในกรงที่สรง พระโหราถอยบัตรตามกระแสน้ำ พอได้อุดมฤกษ์เวลาเช้าโมง ๓ กับ ๓ บาท เจ้าพนักงานถือน้ำเครื่องไชย กระทั่งสังข์แตรประโคมเครื่องดนตรีแตรยิงปืน สัญญาณเรือขึ้น พร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอุ้มสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จไปยังบันไดแก้ว เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์รับต่อพระหัตถ์แล้วอุ้มสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ลงสู่กรงที่สรง ให้ทรงเกาะมะพร้าวสรงน้ำแม่น้ำที่ในกรงก่อน แล้วรับเสด็จขึ้นมาประทับพระแท่นสรง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ สมเด็จพระสังฆราชประพรมน้ำพระพุทธมนต์ พระราชวงษ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำพระเต้าประทุมนิมิตร[๖] พราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกรด ครั้นเสร็จสรงพระกระยาสนานผลัดพระภูษาแล้ว เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้นมายังตำหนักแพมาทรงเครื่องอย่างเทศ ส่วนกระบวนแห่ผลัดเครื่องแดงแห่กลับเข้าในพระราชวังไปเข้าประตูราชสำราญ ขึ้นสู่พระราชมณเฑียร เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวส่งพระกรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้นพระราชยานที่ตำหนักแพแห่กลับแล้ว เสด็จมาที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงประเคนพระสงฆ์ทำภัตรกิจ ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ นั้นครั้นเปลื้องเครื่องเทศเสร็จแล้วแต่งพระองค์เสด็จมาทางข้างในพระราชวัง ขึ้นสู่พระมหาปราสาท ทรงประเคนไทยธรรมพระสงฆ์ แล้วเสด็จกลับ

๖ ในตำราเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช ไม่ปรากฏข้อที่ว่าพระราชวงษ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำ

เข้าในพระราชวังตามทางข้างใน ในวันนั้นเจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน[๗] ตั้งพระแท่นที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ประทับตรงหน้าบายศรี ครั้นเวลาบ่ายแต่งพระองค์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงเครื่องต้น กระบวนแห่แต่งเครื่องแดง แห่เสด็จแต่ภายในพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้นพระราชยานแล้ว เสด็จมาทางในพระราชวังคอยรับพระกรอยู่ที่เกยน่าพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ กระบวนแห่มาถึงแล้วก็ทรงรับพระกรเสด็จเข้าไปในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จขึ้นสถิตย์บนเตียงทอง ได้ฤกษ์บ่าย ๒ โมง ๖ บาท ชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน จึงพระราชทานพระสุพรรณบัตรจารึกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทวาวงษ์ พงษ์อัครกษัตริย์ จักรีราชกุมาร แล้วพระครูพราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชแล้วแห่กลับ คืนเข้าภายในพระราชวัง ในวันนั้น ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ สมโภชอีก ๒ เวลา เปน ๓ เวลาด้วยกัน การพระราชพิธีสงฆ์ครั้งนี้ก็เหมือนอย่างแห่โสกันต์ทุกสิ่งผิดกันอยู่แต่ที่มีแพพระมณฑปที่สงฆ์แทนเขาไกรลาศ์เท่านั้น[๘]

---

๗ คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทุกวันนี้ เปนที่สมโภช

๘ ลักษณการพระราชพิธีสงฆ์ตอนพระราชทานพระสุพรรณบัตรแลสมโภช ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์กับตำราของเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชผิดกันอยู่ ในตำราเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชไม่กล่าวถึงข้อพระราชทานพระสุพรรณบัตร แลว่าแห่

ได้พระยาเสวตรกุญชรช้างเผือกเมืองโพธิสัตว

เมื่อณวันศุกรเดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๕ นายมกหมอ นายคงควาน คต้องได้ถูกช้างพลายเผือกผู้ที่ทุ่งยั้งเขากระพ้อปลายน้ำเมืองโพธิสัตวช้างหนึ่ง เมื่อแรกคต้องเห็นแต่ว่าจักษุขาวหางขาวผิดกับช้างสามัญ แต่ตัวนั้นมอมเปื้อนอยู่ หารู้แน่ว่าเปนช้างเผือกไม่ ต่อเข้าไม้ฝนศกใหญ่จึงรู้ว่าเปนช้างเผือกแท้ หมอควานจึงนำความมาแจ้งต่อพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพัดบอง พระยาอภัยภูเบศร์เห็นว่าจะให้ผูกหัดในป่าของเมืองโพธิสัตวอยู่ใกล้แดนเขมรนัก เวลานั้นพวกกรุงกัมพูชากระด้างกระเดื่องอยู่ จึงจัดคนให้ไปรับมาเมืองพัดบอง แต่ช้างนั้นยังเด็กนัก วัดได้สูงเพียงสองศอกคืบแปดนิ้ว จะคิดลำโยงจูงมาเกรงจะเปนอันตรายเสีย

ไปสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ส่วนในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าแห่มาสมโภชที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แลพระราชทานพระสุพรรณบัตรก่อนสมโภชวันแรก ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดู เห็นว่าตำราเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชเปนหนังสือแต่งถวายเมื่อก่อนงาน ส่วนความที่

จึงทำเปนแท่นมั่นอย่างหลังคาให้คนทำทางตากมาจนถึงเมืองพัดบอง ปลูกโรงพักไว้ผึกหัดจนเชื่องราบ แล้วให้เดินบกเข้ามาลงแพที่บ่อโพงแขวงกรุงเก่า โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ กับเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชขึ้นไปรับ พระยาช้างมาถึงบ่อโพงแล้วโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่[๙] คุมเงินตราสิบชั่งขึ้นไปพระราชทานให้แก่หมอควานแลผู้คุมช้างมาได้รับพระราชทานทั่วกัน เสด็จกลับลงมากราบทูลว่า เปนช้างเผือกเอกชาวบริสุทธิ์ ครั้นทำพิธีพลมไชยบาทว์ฟาดเคราะห์เสี่ยไพรสมโภชที่บ่อโพงแล้ว ก็นำพระยาช้างลงแพข่อพ่าล่องลงมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันศุกรเดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ ให้ปลูกพลับพลาน้อยที่ท่าพระ แต่งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์สองฟากถนน จัดกระบวนแห่แต่งพระเทพกุญชร พระอินทไอยรา พระบรมฉัททันต์ ช้างมิ่งกุญชรลงไปรับด้วย ครั้นได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนไปประทับพลับพลาน้อยที่ท่าพระ โปรดให้แห่พระยาช้างขึ้นจากแพไปเข้าโรงสมโภชที่สนามไชย มีการมโหรศพสมโภชสามวันสามคืน แล้วพระราชทานนามขึ้นรวางว่า พระยาเศวตกุญชร

พรรณาในพระราชพงษาวดารในเรื่องพระราชพิธีลงสรงน้ำ ดูถ้วนถี่มั่นคง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ท่านจะเรียงตามหมายรับสั่ง ซึ่งแก้ไขตำราของเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชบ้าง จึงได้ลงไว้ตามความในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์

๙ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

อดิศรประเสริฐศักดิ เผื่อกเอกอรรคไอยรา มงคลพาหนนารถ บรมราช จักรพรรดิ วิเชียรรัตนนาเคนทร์ ชาติคเชนทรฉัททันต์ หิรัญรัศม์ ศรีพระนคร สุนทรลักษณเลิศฟ้า แล้วแห่เข้ามาไว้โรงในพระราชวัง มีงานสมโภชอีกสามวันสามคืน

เรื่องตั้งกรม

ปีรกาเบญจศก จุล ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ในปีรกาเบญจศกนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งกรมเจ้านายหลายพระองค์ คือ

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม เป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทับ เป็นกรมหมื่นจิตรภักดี

๓ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคันธรส เป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร

๔ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ เป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)[๑]

---

๑ การตั้งกรมเจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ในจดหมายเหตุห้องอาลักษณปรากฏว่า ตั้งก่อนปีรกานี้แต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีพันปีหลวงเท่านั้น นอกจากนี้มาตั้งกรมคราวแรก เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีรกาเบญจศก

๕ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าฉัตร เป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยา เป็นกรมหมื่นรามอิศเรศ

๗ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไกรสร เป็นกรมหมื่นรักษ์รณเรศ

๘ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระวาสุกรี เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

๙ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากล้วยไม้ เป็นกรมหมื่นสุนทรธิบดี

๑๐ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ามั่ง เป็นกรมหมื่นเดชอดิศร

๑๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าพนมวัน เป็นกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์

๑๒ พระเจ้าหลานเธอ (ลูกเธอในกรมพระราชวังบวร ฯ) พระองค์เจ้าประยงค์ เป็นกรมหมื่นวิเบกร์บวร

---

๕ น ๔ พระองค์ ตามรายพระนามที่ตรงไว้เฉียงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อคราวนี้มีจดหมายเหตุปรากฏแต่ว่า เมื่อเดือน ๑๐ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ. ศ. ๒๓๕๙ ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าฉัตรเป็นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์อีกพระองค์ ๑ นอกจากนี้นยังทราบไม่ได้ว่าพระองค์ไหนได้รับกรมเมื่อใด จะรวมพระนามเจ้านายบรรดาที่ได้รับกรมในรัชกาลที่ ๒ มาลงไว้ในที่นี้แห่งเดียวกันทั้งหมด

๑๑ พระองค์เจ้าฉิม เป็นกรมหมื่นนรินทรเทพ (พระองค์เจ้าฉิมเป็นโอรสของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระมารดาเป็นพระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งปรากฏพระนามภายหลังว่า กรมหลวงนรินทรเทวี)

เรื่องขุดคลองบางแก้ว

ในปีรกาเบญจศกนั้น โปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก เมื่อเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ถึงอสัญกรรม เป็นแม่กองเกณฑ์คนเมืองนครราชสีมาตลอดจนเมืองเวียงจันท์ แต่หัวเมืองฝ่ายตะวันออกนอกเมืองนครราชสีมาออกไป เข้ามาระดมกันทำทำนบกั้นตำแม่น้ำที่เมืองอ่างทอง เพื่อจะให้สายน้ำไหลเข้าทางคลองบางแก้วซึ่งคนเพิ่งขุด ให้กลับใช้เรือได้ตลอดปีดังแต่ก่อน

เนื้อความที่กล่าวในพระราชพงษาวดารตรงนี้ ผู้ที่ไม่ได้ทราบเรื่องทางน้ำในประเทศนี้แต่โบราณมา แม้จะไปดูที่คลองบางแก้วในเวลานี้ น่าจะปลาดใจว่าทำไมจึงเกณฑ์คนเข้ามาทำทำนบปิดตำแม่น้ำเจ้าพระยาในครั้งนั้น อันความจริงที่เป็นมาแต่เดิมนั้น ตำแม่น้ำเจ้าพระยาไม่ได้ตรงมาทางน่าเมืองอ่างทองทุกวันนี้ ตำแม่น้ำเข้าทางบางแก้วมาทางคลองเมืองกรุงเก่า ตรงทางวัดพุทไธสวรรย์มาออกตรงป้อมเพชร แม่น้ำตอนได้บางแก้ว เดิมเป็นแต่คลองขุดมาต่อตำแม่น้ำน้อย แต่สาย

น้ำมาเดินเลียบทางคลองขุดนั้น กัดแผ่นดินกว้างลึกออกไปเป็นลำแม่น้ำทางบางแก้วจึงตื้นเขินขึ้นทุกที จนใช้เรือไม่ได้ในฤดูแล้ง ด้วยเหตุนี้จึงไปทำทำนบปิดทางใหม่ซึ่งน้ำกัด ประสงค์จะให้สายน้ำกลับไปเดินทางบางแก้วซึ่งเป็นลำแม่น้ำเดิม แต่ทำนบทำเมื่อปีรกาเบญจศกนั้นทานกำลังน้ำไม่อยู่ ถึงฤดูน้ำเหนือหลากทำนบก็พัง ไม่ได้ประโยชน์ดังคาด สายน้ำลำแม่น้ำเจ้าพระยาจึงลงทางเมืองอ่างทองมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

ไฟไหญ่ไหม้ในพระนคร

ในเดือน ๒ ปีรกาเบญจศกนั้น เกิดเพลิงไหม้ตั้งแต่ตลาดบ้านหม้อเหนือวัดเลียบ[๒] ไหม้บ้านเรือนลงมาจนถึงวัดพระเชตุพน วังเจ้าบ้านขุนนางแลบ้านเรือนราษฎรไฟไหม้เสียครั้งนั้นเป็นอันมาก

เรื่องสร้างพระมณฑปพระพุทธบาท

ขณะเมื่อพม่าข้าศึกล้อมกรุงเก่าอยู่เมื่อคราวจะเสียกรุงนั้น จีนพวกบ้านคลองส่วนพลู กรุงเก่าคบคิดกันขึ้นไปปล้น เอาเงินทองของพุทธบูชาที่พระพุทธบาท แลเผาพระมณฑปเสีย มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กอง

๒ เห็นจะเป็นราวที่ถนนพาหุรัดทุกวันนี้

สร้างพระมณฑปพระพุทธบาทขึ้นใหม่ ของเดิมครั้งกรุงเก่าทำเป็นห้ายอด เห็นไม่งาม ทำใหม่ครั้งนี้แก้เป็นยอดเดียว การสร้างพระมณฑปในรัชกาลที่ ๑ สำเร็จแต่พระมณฑปใหญ่ แต่พระมณฑปน้อยสวมรอยพระพุทธบาทข้างในอีกชั้น ๑ ยังหาได้ทำไม่ เมื่อปีรกาเบญจศกนี้ จึงโปรดให้สร้างพระมณฑปเล็กข้างในให้บริบูรณ์ตามเดิม[๓]

เรื่องพม่าขอเป็นไมตรี

ในปีรกาเบญจศกนั้น ที่กรุงเทพ ฯ ได้ข่าวทางเมืองพม่าว่า พระเจ้า อังวะ ปะดุง ให้หล่อ พระพุทธรูป ด้วยเหล็ก องค์หนึ่ง สูงแปดศอก ถวายพระนามว่าพระมหาจันทามุนี[๔] ประดิษฐานไว้ ในมณฑปในพระราชวัง ทำรูปพระอรหันต์ ๘๐ องค์รอบมณฑปพระมหาจันทามุนีแล้ว พระเจ้าอังวะให้ประกาศราษฎรชาวเมืองว่า พระพุทธศาสนาของ

---

๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพระมณฑปเล็กเปลี่ยนใหม่ พระมณฑปเล็กที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๒ เอาลงมาปรุงในวิหารพระบาทจำลองในบริเวณพระพุทธบาท ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๔ พระพุทธรูปพระองค์นี้ไม่ได้หล่อใหม่ ที่จริงคือพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระมหามัยมุนี หรือพระมหามุนี เป็นพระสำคัญของเมืองยะไข่ พระเจ้าปะดุงยกกองทัพไปตีได้เมืองยะไข่ ให้เชิญพระพุทธรูปองค์นี้ลากข้ามเขามาได้ เอามาไว้ที่เมืองอมรบุระ

สมเด็จพระมหากรุณากำหนดไว้เพียง ๕๐๐๐ ปี บัดนี้สิ้นพระพุทธศาสนาแล้วไม่มีพระสงฆ์ แต่นี้สืบไปให้อาณาประชาราษฎรทั้งปวงมาทำบุญให้ทานเฉภาะแต่แก่พระพุทธรูปแลรูปพระอรหันต์ จึงจะมีอานิสงษ์ไปภายน่า ซึ่งจะทำบุญแก่ภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้หามีประโยชน์ไม่ แล้วพระเจ้าอังวะให้เอาตัวพวกข้าพระมาโกนศีศะนุ่งผ้าเหลืองครบองค์พระอรหันต์ ครั้นพระเจ้าอังวะจะทำบุญครั้งใดให้แต่งเครื่องสักการบูชาอาหารบิณฑบาตถวายไว้น่าพระพุทธปฏิมากรส่วนหนึ่ง บิณฑบาตส่วนอุทิศแก่พระอรหันต์ ๘๐ องค์นั้น ให้คนนุ่งผ้าเหลืองนั่งน่าพระอรหันต์เปนผู้ฉันแทน ให้ราชบัณฑิตย์นุ่งขาวนั่งตรงน่าพระพุทธปฏิมาถวายศีลแก่พระเจ้าอังวะ ครั้นเสร็จการทานบริจาคแล้ว ให้ราชบัณฑิตาจารย์ทำภัตตานุโมทนาบอกยานิสงษ์ทาน ครั้นสำเร็จทำบุญแล้ว พระเจ้าอังวะให้เอาใบบัวใบทองปูลาดลงกับพื้น เอาเข้าสุกกองเรี่ยงไปทุกใบบัว ตักเอาแกงถั่วเทศถั่วเขียวใส่กะทงเรี่ยงไป พระเจ้าอังวะเสวยเปนประธานพร้อมกับพระญาติวงษ์ แลพวกราชบริวารทั้งปวง เรียกว่ากินบวชคราว ๑ แล้วพระเจ้าอังวะประกาศห้ามไม่ให้สัปรุษทายกทำบุญให้ทานแก่พระภิกษุสงฆ์สามเณร ถ้าผู้ใดไม่ฟังจะลงโทษ พระภิกษุสามเณรรูปใดอยากบวชอยู่ ก็ให้คิดอ่านทำไร่นาค้าขายหากินเอง เพราะพระเจ้าอังวะสำคัญพระไทยว่าพระสงฆ์ญัตติอุปสมบทไม่ขึ้นแล้ว ที่บวชอยู่ก็ไม่เปนพระสงฆ์ ครั้งนั้นพระสงฆ์พม่าได้ความเดือดร้อน ก็พากันหนีไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่เปนอันมาก

เรื่องที่ว่าพระเจ้าปะดุงสำคัญแต่ประพฤติพระองค์วิปริตดังกล่าวมานั้น มีอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านคงจะจดตามคำให้การของพม่าหรือมอญ ซึ่งได้ถามเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้าได้สอบหนังสือพงษาวดารพม่า ได้ความว่าพระเจ้าปะดุงได้ปรารถนาจะบำเพ็ญพระบารมีหาเกียรติยศในทางจะเปนอรรคสาสนูปถัมภกราว ๑ จริง นัยว่าถึงบังคับบัญชาให้พระภิกษุสงฆ์ประพฤติกิจวัตรไปตามทางคดีที่ทรงนิยมว่าเปนถูกต้อง แต่จะจัดอย่างใดบ้าง หนังสือที่ข้าพเจ้าได้พบเปนหนังสือฝรั่งแต่ง ไม่ได้ความแต่ได้ความต่อไปว่า พระเจ้าปะดุงคิดจะสร้างพระเจดีย์ใหญ่องค์ ๑ ไม่ให้มีพระเจดีย์ที่ไหนในโลกนี้ใหญ่โตเท่า เกณฑ์คนทั้งในเมืองหลวงแต่หัวเมืองขึ้นตลอดออกไปจนเมืองยะไข่ ให้ผลัดเวรกันเข้ามาก่อสร้างพระเจดีย์เปนจำนวนผู้คนมากกว่ามาก ส่วนพระเจ้าปะดุงเองถึงมอบราชการบ้านเมืองให้พระมหาอุปราชดูแลต่างพระองค์ แล้วเสด็จออกไปตั้งพลับพลาอยู่ในที่ซึ่งจะสร้างพระเจดีย์ ทำการอยู่หลายปีก็ไม่สำเร็จ ราษฎรที่ถูกกะเกณฑ์มาทำการ เดือดร้อนล้มตายมากนัก พระมหาอุปราชกับข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นจะเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมืองด้วยเรื่องพระเจดีย์ใหญ่องค์นั้น จึงคิดอ่านจะระงับเหตุที่เกิดความเดือดร้อน จะเปนด้วยอุบายของพระมหาอุปราช เพื่อจะให้พระเจ้าปะดุงเลิกการสร้างพระเจดีย์ใหญ่หรืออย่างไร ข้อนี้ไม่แน่ แต่พม่าเกิดทำศึกขึ้นกับเมืองกระแซในคราวนั้น การสร้างพระเจดีย์ใหญ่ก็เปนอันงดมาโครงอิฐอย่างใหญ่ที่สุด ปรากฏอยู่ในเมืองพม่าจนตราบเท่าทุกวันนี้

ข่าวที่เรื่องฎาเข้ามาถึงเมืองไทยว่าเกิดวิปริตผิดผันอะไรต่าง ๆ ในเมืองพม่าที่กล่าวมาแล้ว เห็นจะมาแต่เสี่ยงผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนถูกกะเกณฑ์สร้างพระเจดีย์ และพวกพระพม่าราชญ์ที่ถูกบังคับให้ประพฤติสมณกิจตามพระราชนิยมของพระเจ้าปะดุงในครั้งนั้น แลอาไศรยเหตุที่พม่าเกิดทำศึกกับเมืองกระแซที่อยู่ฝ่ายเหนือในคราวนั้นเอง พม่าจึงให้เข้ามาขอเป็นไมตรีกับไทย

ได้ความว่า เมื่อณเดือนยี่บรกาเบญจศก มีหนังสือบอกเมืองกาญจนบุรีเข้ามาว่า พม่าแต่งให้สุรียนันทสุรบุตรจมื่นเสมอใจราชครั้งกรุงเก่า กับพราหมณ์ชื่อสังฆันชาวกรุงเก่าซึ่งตกไปอยู่เมืองพม่า นายไพร่รวม ๗๓ คนถือหนังสือเข้าเมืองเมาะตมะมาถึงพระยากาญจนบุรีว่าพระเจ้าอังวะรับสั่งให้เข้ามาขอเจรจาความเมือง พระยากาญจนบุรีให้พวกสุรียนันทสุรรออยู่ที่เมืองกาญจนบุรี มีใบบอกส่งหนังสือพม่าเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เป็นหนังสือเสนาบดีพม่ามีมาถึงเสนาบดีไทย แปลได้ความว่า หนังสือขอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงอังวะ มาถึงเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา ด้วยพระเจ้ากรุงรัตนบุระอังวะประกอบไปด้วยสัตย์ธรรม ๑๐ ประการ แต่ได้เสวยราชสมบัติรักษาแผ่นดินครองกรุงอังวะมา ก็ได้ทำราชยุทธนาการสงครามขับเคี่ยวกับกรุงพระมหานครศรีอยุทธยามาถึงสองแผ่นดินแล้ว ก็ไม่แพ้ชนะกัน ทแกล้วทหารไพร่พลช้างม้าล้มตายทั้งสองฝ่าย เหลือที่จะนับจะประมาณ จนพระชนมายุล่วงมาได้ถึงเพียงนี้ มีความสังเวชพระไทยนัก เหนื่อยหน่ายในการยุทธสงคราม บัดนี้จงพระไทยฝักฝ่ายแต่ในการพระราชกุศล

หาความพยาบาทมิได้ จะใคร่ให้สองพระนครเปนมหามิตรกัน ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเปนศุขไปชั่วบุตรแลหลาน จึ่งมีรับสั่งให้มีหนังสือมาถึงเสนาบดีกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา ขอให้ตริตรองดูให้เปนผลประโยชน์ เมื่อเห็นชอบด้วย ก็ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าช้างเผือกกรุงศรีอยุทธยาให้ทรงทราบ ทรงพระราชดำริห์ประการใด ขอให้เสนาบดีไทยตอบไปให้แจ้งด้วย สิ้นความในหนังสือพม่าแต่เท่านี้

ในแผ่นดินพระเจ้าประดุงนี้เอง พม่าได้เคยให้เข้ามาทาบทามจะเปนไมตรีกับไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ หลายครั้ง แต่การไม่เปนจริงดังคำพม่า มักจะเปนเวลาพม่าคิดการทัพศึกข้างเหนือเมื่อไร ก็แต่งให้มาพูดจาทาบทามจะเปนไมตรีกับไทย ด้วยเกรงไทยจะยกกองทัพไปตีทางข้างใต้ ในเวลาพม่าคิดการศึกสงครามอยู่ทางอื่น เพราะฉนั้นพม่าให้เข้ามาขอเปนไมตรีคราวใด ต่อมาในไม่ช้า เมื่อพม่าว่างการศึกทางอื่นแล้ว ก็หันกลับมาทำศึกกับไทยอีก ไทยจึงไม่ไว้ใจพม่าในเรื่องขอเปนไมตรีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ในครั้งนี้จึงมีรับสั่งให้ทำเปนศุภอักษรเสนาบดีให้ สุริยนันทสุรพราหมณ์ สังฆรันถือกลับไปถึง เสนาบดีพม่า ใจความว่าเสนาบดีกรุงอังวะให้มีหนังสือมาว่าดังนี้หลายครั้ง การก็ไม่จริงเหมือนถ้อยคำ ครั้งนี้ว่าพระเจ้าอังวะรับสั่งก็ไม่มีสิ่งสำคัญอันใด เปนแต่หนังสือเสนาบดีมีมาเจรจาความเมือง มิใช่พระราชสาส์น ไม่ต้องด้วยอย่างธรรมเนียมราชประเพณีพระบรมธรรมิกมหาราชาธิราชแต่ปางก่อน เมื่อพระเจ้าอังวะมีพระไทยสังเวชเกรงบาปกรรม

จะติดตามไปภายน่า จะเป่นทองแผ่นเดียวกับกรุงมหานครศรีอยุทธยา จริง ก็ให้มีพระราชสาส์นแต่งทูตานุทูตเชิญเข้าไปกับพระสงฆ์ไทยอันทรงศีลบริสุทธิ ให้ต้องอย่างธรรมเนียม แม้นมิทำดังนี้ก็อย่าเจรจาต่อไปเลย ถ้อยทีหาความสุขทั้งสองฝ่ายเถิด อย่าทำอันตรายแก่กันก็แล้วกัน แลโปรดให้พระยากาญจนบุรีมีหนังสือตอบไปถึงเจ้าเมืองเมาะตมะด้วยฉบับหนึ่ง มีความว่า อักษรวรวาทีศรีสุทธิอัชฌาไศรย ในท่านผู้ครองเมืองกาญจนบุรีมาถึงท่านผู้ครองเมืองเมาะตมะ ด้วยให้สุริยนันทสุรกับพราหมณ์สังฆรันถือหนังสือมาถึงเรา มีความตักเตือนจะให้เราทำนุบำรุงพระราชไมตรีแลไมตรี ให้ราชธานีทั้งสองมีสมานสุจริตสนิทเสน่หาแก่กันไป จะเป่นที่ตั้งพระบวรพุทธสาสนาเย็นอกสมณพราหมณประชาราษฎรทั้งปวง แลมีเนื้อความยืดยืนออกเป่นหลายประการ คือจะให้เรามีหนังสือส่งให้คนถือไปถึงท่าน ท่านจะได้ให้คนถือหนังสือนั้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะ ขอให้มีทูตานุทูตาทูลพระราชสาส์นมาถึงกรุงเทพมหานครเป่นต้นนั้น เราได้ส่งหนังสือเข้าไปกราบเรียนท่านอรรคมหาเสนาบดี ท่านอรรคมหาเสนาบดีได้ชุมนุมเสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตพร้อมกันปฤกษาว่า หนังสือนี้แก้เกียว หาต้องกันกับข้อศุภอักษรซึ่งกรุงศรีอยุทธยาให้ไปแต่ก่อนนั้นไม่ ไม่ควรจะนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ท่านจึงบังคับให้เราตอบหนังสือมาว่า ซึ่งข้อ (ความที่กล่าวมาในจดหมายของท่านว่า) กาละมีสองประการ คือ กาลวิบัติ ๑ คือ กาลสมบัติ ๑ แลกาลวิบัตินั้น คือเกิดทุพภิกขันตรกัลป์ แลสัตถันตรกัลป์รบพุ่งฆ่าฟันกัน โรคันตรกัลป์ แลกาลวิบัตินี้จะใกล้

สิ้นอยู่แล้ว จะถึงกาลสมบัติบริบูรณ์ขึ้นเพราะผลกุศลอุสาหะตั้งจิตร บำเพ็ญทานรักษาศีลภาวนาตามพระบวรพุทธศาสนานั้น อาจบันดาลให้เทวดารักษาโดยนำเอาความดีมาชี้แจง แก่ดวงจิตรกรุงกระษัตริย์ทั้งสองฝ่ายให้ตั้งอยู่ในประโยคสมบัติ ปรนิบัติชื่อตรงกายแลวาจาต้องกันกับจิตรมิได้วิปริตแล้ว ก็เห็นว่ากาลวิบัติดังนั้นจะเสื่อมสูญ ถ้าแลตั้งอยู่ในประโยควิบัติปรนิบัติผิด จิตรกับกายแลวาจามิต้องกันยังแผกผันอยู่ฉนี้ ก็เห็นว่าจะเกิดกาลวิบัติขึ้นไปกว่าเก่าได้ร้อยเท่าพันทวีคูณ แลข้อที่ว่าอยู่ณเดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ ศักราช ๑๑๕๖ ชาวด่านสมิไปลาดตระเวนถึงริมคลองมีปรักได้หนังสือแขวน แล้วเอาไปส่งให้เยทางนรทานายบ้านอัดรัน ๆ จึงเอาหนังสือขึ้นไปให้เจ้าเมืองเมาะตมะ ๆ จึงแต่งคนให้ถือหนังสือแขวนขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะนั้น แลความข้อนี้เห็นว่าพระเจ้าอังวะ จะแต่งในหนังสือ กรุงศรีอยุทธยา ซึ่งตัดพ้อไปว่าถ้าจะเปนทางพระราชไมตรีกันนั้น จะให้พระมหากระษัตริย์ทั้งสองฝ่ายร่วมเสวตรฉัตรกันหรือ ๆ จะให้แต่เสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยทแกล้วทหารทำสัตย์กัน หรือจะไม่ทำสัตย์แล้วแต่จะไม่ทำยุทธสงครามแก่กัน ต่างคนต่างอยู่ประการใด ให้เสนาบดีเอาเนื้อความทูลพระเจ้าอังวะ ๆ จะประพฤติฉันใดก็ให้แต่งขุนนางพม่าเปนทูตานุทูต กับขุนนางไทยผู้ใหญ่ซึ่งไม่พอใจรบศึกเสียกรุงแก่พม่า ๆ จึงได้กวาดเอาไปไว้นั้นถือมา ถ้ามิได้ผู้ใหญ่แล้วจนแต่หัวหมื่นมหาดเล็กก็เอาเถิด ให้มาสักสามนายสี่นาย กับพระสงฆ์อันทรงศีลสังวรบริสุทธิ์ จะได้เปนสักขีพยานจึงจะเปนสัตย์ธรรมมั่นคงได้ ถ้ากรุงอังวะแต่งมาดังนี้ จะบอกเข้าไป

ให้ท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่เอาเนื้อความกราบบังคมทูลพระกรุณาสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแห่งเรา ถ้าทำมิได้ก็อย่าเจรจากันต่อไปเลย แลว่าเนื้อความนี้ได้กราบทูลพระเจ้าอังวะ ๆ ทราบแล้ว ไฉนจึงเจ้าเมืองเมาะตมะไม่มีหนังสือมาถึงเรา (กลับ) ว่าให้ (เรา) แต่งคนถือหนังสือไปถึงเจ้าเมืองเมาะตมะ ๆ จะได้บอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าอังวะอีกเล่า เนื้อความนี้เห็นแปลกอยู่ แลข้อว่าให้ฝ่ายเรามีใจใสสุจริตในวัตปรหิตานุหิตประโยชน์ทั้งสองประการ แลให้มีหิริโอตตัปปะ แลให้ตั้งอยู่ในสัตย์สุจริตกตัญญูนั้นคง ผู้เสียชีวิตรคิดที่จะบำรุงพระมหากระษัตริย์เจ้าทั้งสองอย่าให้ขุ่นหมองพระไทยแก่กัน ให้เปนพันธุมิตรมั่นพระไทยดำรงในพระราชไมตรีเปนอันหนึ่งอันเดียวกันสืบไป พึงวางใจว่าอย่าให้หดสั้น ควรกระทำให้ชอบในการที่จะได้เสวยรมย์ขมสุขไปในปัจจุบันแลอนาคตนั้น ข้อนี้อย่าพักตักเตือนเลย ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยาทุกวันนี้ก็มีพระราชบัญญัติไว้ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย กรมฝ่ายน่าฝ่ายในให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถ แลสังคาโลวาทวัตรวินัย แลให้เข้าใจปรนิบัติในหมวดพระโพธิปักขิยธรรมสามสิบเจ็ด แลอุโบสถสี่ประการ คือ ปรกติอุโบสถ ปฏิชาครอุโบสถ ปาฏิหาริยปักขอุโบสถ แลอริยอุโบสถ แลให้ปรนิบัติตามอนุปุพพปฏิปทา ศีลขันธ์ พระสมาธิขันธ์ แลปัญญาขันธ์ มีพระอรหัตเปนที่สุดฉนี้ อย่าวิตกเลยที่ฝ่ายกรุงศรีอยุทธยาจะมิตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต ที่จะมิสู้เสียชีวิตรเอาความชอบช่วยทำนุบำรุงพระมหากระษัตริย์เจ้าทั้งสองให้ตั้งอยู่ในคลองพระราชประเพณีอันชอบนั้น ปรารภแต่ฝ่ายข้างท่านให้มั่นอยู่ในสัตย์

สุจริตเถิด แลชื่อว่ากรุงทวาราวดีนี้เป็นกรุงอยุทธยาสืบมาแต่โบราณ เป็นราชธานีใหญ่สำหรับผู้มีบุญ กรุงมหาอมรบุรีก็มีนามตามพงษาวดาร แลบรรดากรุงใหญ่มีขอบขัณฑเสมา คือ กรุงสุนาปรันต์[๕] กรุงตามพทีป[๖] กรุงกัมพูชา เป็นที่ตั้งพระบวรพุทธศาสนาเป็นสัมมาทิฐินับถือพระรัตนไตรยาธิคุณด้วยกัน แม้ว่ากรุงใหญ่ใดใดจะคิดประทุษร้ายกัน ถึงจะได้รี้พลทแกล้วทหารช้างม้าโคกระบือตั้งร้อยพันหมื่นก็ดี ที่จะได้สำเร็จราชการเป็นสิทธิ์ขาดทีเดียวนั้นก็หามิได้ มีแต่จะเป็นเวรานุเวรสืบกันไป เป็นโทษในอนาคต แลชมพูทวีปนี้กว้างถึงหมื่นโยชน์ อันกรุงสองกรุงไม่ควรจะเป็นประมุขกัน พอที่จะสำเร็จความเมืองได้ เพราะเหตุมีจตุรณครชิงเชิงกันอยู่ จึงมิได้สำเร็จการ แลความทั้งนี้นักปราชญ์บัณฑิตย์จะได้จดหมายเป็นพระราชพงษาวดารไว้สืบไป แต่ให้เราผู้ครองเมืองกาญจนบุรีจงยำเกรงนี้ ประการหนึ่งสมควรนัก คือ ชมพูทวีป ๑ แลดาวดึงษ์สวรรค์เทวโลก ๑ อเวจีมหานรก ๑ มีปริมณฑลกว้างขวางหมื่นโยชน์เสมอกัน แลดาวดึงษเทวโลกนั้นก็มั่งคั่งไปด้วยพวกเทวบุตรเทวธิดา มีมโนภิรมย์หรรษาด้วยทิพสุขสมบัติ แต่ชมพูทวีปกับอเวจีนี้เป็นคู่กัน ฝ่ายชมพูทวีปมีภูมิสถานว่าง บางแห่งร้างโรยเป็นที่เปล่าไม่มีมนษย์ที่จะไปอยู่ให้เต็มบริบูรณ์ได้ เพราะเกิดการวิบัติฉิบหายล้มตายด้วยประโยควิบัติปฏิบัติมิเป็นยุติธรรม มีสันดานหนาไปด้วยโลภะ โทษะ โมหะ อันเป็นอกุศลมูล ช่วงชิง

---

๕ คือเมืองพม่า

๖ หมายความว่าลังกาทวีป

สมบัติพัศถานเกิดยุทธนาการแก่กัน เป็นครุกรรมก่อการวิบัติฉิบหาย ฝ่ายอเวจีมากลืนด้วยฝูงสัตว์เยี่ยดยัดกันอยู่ มิได้ว่างช่องที่ห่างจากสัตว์ได้เลย ล้วนเป็นทุกขเวทนาอยู่ในพื้นเหล็กทั้งนั้น แลให้เจ้าเมืองเมาะตมะรำพึงเพียรพิจารณาประพฤติราชกิจโดยสัตย์สุจริต เป็นทางที่จะทำนุบำรุงพระราชไมตรีในทวยราชธานให้จิรัฏฐิติกาลเป็นเกียรติยศไว้ชั่วกัลปาวสาน จะเป็นพงษาวดารสืบต่อไป ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุทธยา (เมื่อ) เห็นเป็นแท้เป็นสัตย์ธรรมในทางสุจริตแล้วก็จะประพฤติตามกรุงอังวะทุกประการ[๗]

ครั้นถึงเดือน ๔ พระยากาญจนบุรีจัดเสบียงอาหารให้สุริยนันทสุรกับพราหมณ์สังฆรันนายไพร่ถือหนังสือตอบกลับออกไป

---

๗ หนังสือพระยากาญจนบุรีตอบเจ้าเมืองเมาะตมะฉบับนี้ ข้าพเจ้าลงไว้ตามสำเนาที่ปรากฏในหนังสือ พระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ เพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นสำนวนจดหมายโต้ตอบกันในครั้งนั้น ประเพณีของพม่าเมื่อมีหนังสือไปเมืองต่างประเทศ ชอบพูดโอ้อวดอ้างอิงข้างทางศาสนาและทางธรรม ไม่เฉภาะแต่หนังสือที่มาถึงเมืองไทย ชาติอื่นเช่นอังกฤษแลญวนซึ่งไม่ได้ถือคติโลกคติธรรมอย่างเดียวกับพม่า น่าจะไม่เข้าใจแลตอบไม่ถึงแต้มเหมือนกับไทย หนังสือตอบพม่าอย่างดีที่สุดที่ข้าพเจ้าเคยเห็นนั้น คือ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นจดหมายพระพรหมมุนี (ยิ้ม) มีตอบไปถึงเสนาบดีพม่า ซึ่งได้พิมพ์แล้วในหนังสือพระราชปุจฉา

ฝ่ายข้างปักษ์ใต้ พระยาโยชา หลวง ชุน หมื่น ชาวด่านไปลาดตระเวนทางศิงขร[๗] เมื่อณวันอัฐ ๓ ค่ำ เดือน ๔ ได้หนังสือพม่ามา แขวนไว้ที่ปลายด่าน เมืองตนาวศรี ฉบับ หนึ่ง[๘] ส่ง เข้ามา ยังกรุงเทพ ฯ แปลออกได้ความว่า พระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้พระนครทั้งสองเป็นทองแผ่นเดียวไปมาหากันโดยสดวกแล้ว อย่าให้กองตระเวนฝ่ายไทยจับกุมรบพุ่งพม่าสืบต่อไป จึงโปรดให้ทำเป็นหนังสือพระยาพดส่งคราม เมืองเพ็ชรบุรี มีตอบไปแขวนไว้บ้าง ใจความว่าเราได้หนังสือแขวนไว้ ได้เอาไปให้ท่านผู้ครองเมืองเพ็ชรบุรี ๆ สั่งให้เราตอบมาให้รู้ ว่าแต่พม่าแต่งคนถือหนังสือเข้ามาเจรจาความเมืองถึง ๒-๓ ครั้งแล้ว ก็ไม่มีความสัตย์ความจริงไม่เที่ยงแท้ จึงแต่งให้ออกไปลาดตระเวนจับเอาผู้คนมา พม่าซึ่งไทยจับมาได้ก็ให้การรับว่า ทูตซึ่งแต่งให้เข้ามาเจรจาความเมืองนั้นก็ไม่สัตย์จริงทั้งนั้น ด้วยเหตุที่เมืองอังวะจะไม่ปรกติเหมือนแต่ก่อน กลัวที่กรุงเทพมหานครจะยกทัพไปตี จึงเกลี้ยกล่อมทำไมตรีไว้ ทำให้การพม่าว่ายังยืนอยู่ฉนี้เป็นหลายคน แลซึ่งว่าไทยไปจับคน พม่าก็จะจับบ้าง ถ้ารบกันก็จะรบบ้าง อย่างนี้

---

๗ เมืองศิงขร อยู่หลังเกาะหลัก ในแดนเมืองตนาวศรี

๘ วิธีส่งหนังสือในระหว่างไทยกับพม่าในครั้งนั้น ต้องใช้เอาไปแขวนทิ้งไว้ตามต้นไม้ที่ปลายด่าน เพราะทั้งสองฝ่ายต่างมีกองลาดตระเวนคอยตรวจตราจับคนส่อดแนมแลผู้คนตามชายแดนที่ต่อกัน เมื่อพม่าแต่งทูตถือหนังสือเข้ามา จึงเลือกเอาไทยที่ตกไปอยู่เมืองพม่าให้เป็นผู้ถือหนังสือ

ก็เปนเยี่ยงอย่างธรรมดาทหารการสงครามเปนประเพณีสืบมา ถึงมาทว่าจะเปนคนดีมีปัญญา ใช่ว่าจะเหาะเหินเดินอากาศได้ก็หาไม่ พม่ากับไทยก็ย่อมหาบเสบียงผ่อนลำเลียงเลี้ยงชีวิตร โดยความคิดติดพันรบราฆ่าฟันกันมาก็หลายครั้งหลายหน การแพ้แลชนะก็แจ้งมาแต่ก่อนนั้น ซึ่งอวดอ้างคนดีมีปัญญามาแต่ยังจะว่ามีฤทธิ ความคิดเช่นนี้เหมือนเชือนเฉือให้วิกลวิ หาตกใจไม่ ซึ่งว่าจะให้คนคืนไปแต่ฝ่ายเดียวนั้นยังไม่ได้ ให้ส่งคนเมืองถลางซึ่งตกค้างอยู่เมืองมฤทเมืองคนาวศรีมาแลกเปลี่ยนกันเปนไมตรีจึงจะคืนไปให้ ข้อซึ่งว่าทั้งนี้ให้ชาวด่านผู้ได้หนังสือเอาขึ้นไปแจ้งแก่เจ้าเมืองมฤทเมืองคนาวศรี ให้คิดดูแต่การที่ชอบ สิ่งใดจะเปนประโยชน์แก่บ้านเมืองนั้นเทอญ

ครั้นถึงปีจอฉศกจุลศักราช ๑๑๗๖ พ. ศ. ๒๓๕๗ พม่าเอาหนังสือมาแขวนไว้ปลายด่านเมืองกาญจนบุรี ครบหนังสือพระยากาญจนบุรีก็ให้สุริยนันทสุรกับพราหมณ์สังฆวันถือออกไปเมืองบรกาเบญจศกนั้น ใจความในหนังสือพม่าว่า เนมิโยนมหาเจ้าเมืองทวายแจ้งความมาถึงพระยากาญจนบุรี ด้วยมีหนังสือบีดครามาใส่ถุงประจำครั้งออกไปถึงเมืองทวายนั้น ได้แต่งให้เยฆองคแยแคงปลัดเมืองทวายไปด้วยสุริยนันทสุรกับพราหมณ์สังฆวันถือไปถวายพระเจ้าอังวะแล้ว กลับลงมาถึงเมืองทวายเมื่อณวันเดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ปีจอฉศกจุลศักราช ๑๑๗๖ มีหนังสืออรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ลงมาด้วยฉบับหนึ่ง ความว่าเจ้าเมืองกาญจนบุรีมีหนังสือออกไปถึงเมืองเมาะตมะนั้น เปนความเพียงเจ้าเมืองต่อเจ้าเมืองกล่าวติดพันกัน ที่จะให้เปนประโยชน์ในราชการ

ก็ชอบอยู่แล้ว แต่ว่าจะนำขึ้นกราบทูลพระเจ้าอังวะยังมิได้[๑๐] ถ้าเป็นหนังสือออกไปจากกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา จะได้เอาขึ้นกราบทูลให้ถึงพระเจ้าอังวะ ตัวเราผู้รักษาเมืองทวายปลายด่านข้างพม่าก็เป็นผู้ต่างพระเนตรพระกรรณของพระเจ้ากรุงอังวะ เมืองกาญจนบุรีเล่าท่านก็เป็นที่ไว้วางพระราชหฤไทยของพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา จึงให้รักษาน่าด่านกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา เราทั้งสองช่วยกันคิดอ่านให้เป็นประโยชน์แก่พระนครทั้งสองให้สนิทสนมกันจึงจะชอบ สัตว์ทั้งปวงจะได้เป็นสุข พระบวรพุทธศาสนาจะได้รุ่งเรืองสืบไป ตัวเราผู้รักษาเมืองทวายแลท่านผู้รักษาเมืองกาญจนบุรี (จง) ช่วยกันเร่งคิดอ่าน อย่าให้มีการจับกุมผู้คนกันสืบไป[๑๑] ฉะเมืองทวายยังคิดอ่านจัดเตรียมการจะให้คนถือหนังสือเข้ามา ฝ่ายกองตระเวนกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาออกไปลอบจับเอาคนกองด่านค่ายบ้านดงแดงยามาเป็นอันมากเมื่อณเดือน ๑๑ แรม ๗ ค่ำนั้น ความข้อนี้แม้นทราบไปถึงพระเจ้าอังวะจะพาความ

---

๑๐ ที่ว่าไม่นำขึ้นกราบทูลนั้น ที่จริงนำขึ้นกราบทูลทุกฉบับ ทั้งข้างไทยและฝ่ายพม่า แต่เชื่อได้ว่าเข้าใจความจริงข้อนี้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ที่ว่าไม่นำขึ้นกราบทูล เป็นสักแต่ว่าอ้างไม่ให้เสียเปรียบกันโดยทางโวหาร

๑๑ การจับคนพวกข้าศึกข้างปลายแดน ทำด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพื่อประโยชน์การสืบสวนเอาความรู้ข่าวคราวทางเมืองข้าศึก เข้าใจว่าตั้งแต่พม่าจู่มาตีเมืองถลาง เมื่อปีมะเส็งเอกศก ข้างไทยเห็นจะจัดการสืบสวนแข็งแรงขึ้นมาก พม่าจึงบ่นนัก

เก่าให้แปรปรวนไปเสีย เราทั้งสองเปนผู้ใหญ่ฝ่ายน่าด่านอย่าให้เสีย ถ้อยคำที่ว่าไว้แต่ก่อน คนที่จับมาได้นั้นขอให้ปล่อยออกไปอย่าให้เนิ่นช้า จะได้คิดอ่านการอันเปนประโยชน์แก่พระนครทั้งสองสืบไป พระยากาญจนบุรีบอกส่งหนังสือนั้นเข้ามาณกรุงเทพมหานคร แต่ไม่ปรากฏว่าได้มีตอบไปประการใด

เรื่องสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์

ปีจอฉศก จุล ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗

เมื่อเดือน ๕ ปีจอฉศกจุลศักราช ๑๑๗๖ ทรงพระราชดำริห์ว่า ที่ตัดต้นโพธิ์นั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จลงไปกะการที่จะสร้างเมืองขึ้นไว้ป้องกันข้าศึกที่จะมาทางทเลอีกแห่ง ๑ การยังค้างอยู่เพียงได้ลงมือทำบ้อมยังไม่ทันแล้ว จะไว้ใจแก่การศึกสงครามทางทเลมิได้ ควรจะต้องทำขึ้นให้สำเร็จ จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เปนแม่กอง เสด็จลงไปทำเมืองขึ้นที่ปากลัด คัดเอาท้องที่แขวงกรุงเทพมหานครบ้าง แลแขวงเมืองสมุทปราการบ้าง รวมกันตั้งขึ้นเปนเมืองใหม่อีกเมือง ๑ พระราชทานชื่อว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์[๑] ให้ย้ายครัวมอญเมืองประทุมธานีพวกพระยา

---

๑ ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์นี้ แต่โบราณมาก็เปนเมืองเรียกว่าเมืองพระประแดง ตั้งอยู่ที่ตำบลราชบุรณะฝั่งแม่น้ำข้างตวันออก เปน

เจ่งมีจำนวนชายฉกรรจ์สามร้อยคนลงไปอยู่ณเมืองนครเชียงขันธ์ แล้วทำป้อมขึ้นข้างฝั่งตวันออกสามป้อม ให้ชื่อป้อมบุเจ้าสมิงพราย ๑ ป้อมบีศาจสิง ๑ ป้อมราหูจร ๑ รวมทั้งป้อมเก่าชื่อป้อมวิทยาคม ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ ด้วยเป็น ๕ ป้อม สร้างข้างฝั่งตวันตกอีก ๕ ป้อม ชื่อป้อมแผลงไฟฟ้า ๑ ป้อมมหาสังหาร ๑ ป้อมศัตรูพินาศ ๑ ป้อมจักรกรด ๑ ป้อมพระจันทรพระอาทิตย์ ๑ ป้อมเหล่านี้ชักกำแพงถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ทำกำแพงล้อมรอบ ตั้งยุ้งฉางตึกดินแลศาลาไว้เครื่องสาตราวุธพร้อมทุกประการ ที่ริมลำแม่น้ำทำลูกทุ่นสายโซ่สำหรับขึงกันแม่น้ำ หลักผูกทุ่นก่อด้วยอิฐใช้ไม่ได้ จึงคิดเอาซุงมาทำเป็นค้นโกดน ร้อยเกี่ยวคาบกระหนาบกันเป็นตอน ๆ เข้าไปปักหลักห่างค้นโกดนทุกช่อง ร้อยโซ่ผูกทุ่นได้มั่นคงดี การสร้างเมืองนครเชียงขันธ์สำเร็จ ได้ตั้งพิธีฝังอาถรรพ์ปักหลักเมืองเมื่อณวันศุกรเดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ ปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงสร้างพระอารามขึ้นไว้ในเมือง พระราชทานนามว่าวัดทรงธรรมพระอาราม ๑ พระอุโบสถเป็นแต่เครื่องไม้ฝากระดาน แล้วจึงโปรดตั้งสมิงทอมาบุตรพระยาเจ่ง[๒] ซึ่งเป็นพระยา

เมืองปากน้ำอย่างเมืองสมุทปราการทุกวันนี้ ด้วยครั้งนั้นทะเลยังเข้ามาถึกครั้นแผ่นดินงอกออกไป เมืองพระประแดงห่างทะเลนัก จึงย้ายเมืองลงไปตั้งที่บางเจ้าพระยา เรียกว่าเมืองสมุทปราการ ที่เมืองพระประแดงเก่ายังเป็นเมืองอยู่จนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

พระรามน้องเจ้าพระยามหาโยธาเป็นพระยานครเชื้อนขันธ์ รามัญราชชาติเสนาบดี ศรีสิทธิสงคราม ผู้รักษาเมือง แต่ตั้งกรมการพร้อมทุกตำแหน่ง

เรื่องตั้งเมืองประเทศราชมณฑลพายัพ

ในปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ นี้ โปรดให้ตั้งเมืองลำพูนไชย ซึ่งร้างมาแต่ครั้งพม่ามาได้เมืองเชียงใหม่นั้น กลับขึ้นเป็นบ้านเมืองตามเดิม แต่โปรดให้เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย เป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ แต่นั้นมา

เหตุที่จะตั้งเมืองทั้ง ๓ ให้เป็นเมืองประเทศราชมีศักดิ์เสมอกันเกี่ยวด้วยเจ้า ๗ คน ซึ่งเป็นต้นวงษ์กูลของเจ้านายทั้ง ๓ เมืองสืบมาจนทุกวันนี้ จำต้องอธิบายความในเรื่องพระราชพงษาวดารย้อนถอยหลังขึ้นไปสักน่อย จึงจะเข้าใจได้ชัดเจน คือ เมื่อครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนไชย แต่เมืองนครลำปาง ถูกตกอยู่ในอำนาจพม่า ในสมัยนั้นในพวกชาวเมืองเชียงใหม่มีหัวน่า ๒ คน

---

๒ พระยาเจ่งคนนี้ เป็นหัวน่าพวกมอญที่อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทยเมื่อครั้งกรุงธนบุรี แต่เป็นต้นสกุลคชเสนี

๓ ความตอนนี้ กล่าวตามเนื้อความในหนังสือพงษาวดารเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน ที่พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) เรียบเรียงไว้

เรียกว่าพระยาจ่าบ้านคน ๑ เรียกว่าพ้าชายแก้วเปนหลานพระยาจ่าบ้านคน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้ต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่า ๆ ตั้งพระยาจ่าบ้านเปนเจ้าเมืองเชียงใหม่ ตั้งพ้าชายแก้วเปนอุปราช พ้าชายแก้วถึงแก่กรรม มีบุตร ๗ คน คือ ๑ ชื่อกาวิละ, ๒ ชื่อคำโส้ม, ๓ ชื่อน้อย[๔] ธรรม ๔ ชื่อดวงทิพ, ๕ ชื่อหมู่ด่า, ๖ ชื่อคำฟั่น, ๗ ชื่อบุญมา, ธิดามี ๓ คน ๑ ชื่อนางศิริรดจา,[๕] ๒ ชื่อนางศิริวรรณา, ๓ ชื่อศิริบุญธรรม, เมื่อพระยาอุปราช (พ้าชายแก้ว) ถึงแก่กรรมแล้ว พม่าจึงตั้งนายกาวิละบุตรใหญ่ให้เปนพระยาอุปราชต่อมา ครั้นเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เปนใหญ่ ยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พม่าแต่งให้พระยาเชียงใหม่ (จ่าบ้าน) พระยาอุปราช (กาวิละ) คุมกองทัพชาวเชียงใหม่มาต่อสู้ไทย พระยาจ่าบ้านพระยากาวิละไม่เต็มใจอยู่ในบังคับพม่าอยู่แล้ว เมื่อเห็นไทยด้วยกันยกขึ้นมาดังนั้นจึงพาพรรคพวกมาสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ช่วยรบพุ่งพม่า แตกไปจากเมืองเชียงใหม่ในครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งพระยาจ่าบ้านเปนพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้พระยากาวิละเปนพระยานครลำปาง ต่อมาในครั้งกรุงธนบุรีนั่นเองพม่ากลับมาตีเมือง

---

๔ ตามประเพณีถือกันในมณฑลพายัพ ใครได้บวชเปนสามเณรแล้ว ใช้คำว่า น้อย เติมเข้าน่าชื่อ ถ้าได้บวชเปนพระภิกษุ ใช้คำว่า หนาน เติมเข้าน่าชื่อ

๕ นางศิริรดจานี้ คือเจ้าจอมมารดาเจ้าฟ้าพิกุลทอง ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เชียงใหม่ เมืองนครลำปางอีก พระยาจ่าบ้านที่เป็นพระยาวิเชียรปราการ รักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ไม่ได้ ต้องอพยพหนีเข้ามาอยู่หัวเมืองชั้นใน แต่พระยากาวิละเป็นคนเข้มแข็งในการศึกสงคราม รักษาเมืองนครลำปางไว้ได้ พวกตระกูลเจ้า ๗ คนจึงตั้งอยู่เมืองนครลำปางต่อมา แต่เมืองเชียงใหม่นั้นต้องทิ้งร้างอยู่จนรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมแมนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ พ.ศ. ๒๓๓๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีรับสั่งให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ให้เป็นเมืองใหญ่ สำหรับรักษาราชการข้างปลายแดนพระราชอาณาจักร โปรดให้ย้ายพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางไปเป็นพระยาเชียงใหม่ ให้นายคำโสมผู้น้องรองลงมาเป็นพระยานครลำปาง แบ่งเจ้านาย ๗ คนไปช่วยราชการเมืองเชียงใหม่บ้าง เอาไว้เมืองนครลำปางบ้าง แต่เมืองลำพูนไชยนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ ด้วยยังรวบรวมราษฎรไม่ได้พอจะตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ ทรงพระราชดำริห์ว่าเมืองนครเชียงใหม่แลเมืองนครลำปาง ก็ได้ตั้งมั่นคง ผู้คนพลเมืองค่อยบริบูรณ์แล้ว สมควรจะตั้งเมืองลำพูนไชยที่ยังร้างอยู่กลับเป็นบ้านเมืองตามเดิมได้ แต่ในเวลานั้นพระยานครลำปาง (คำโสม) ซึ่งเป็นน้องรองแต่พระยากาวิละถึงแก่กรรมลง ตำแหน่งพระยาว่าราชการเมืองนครลำปางว่างอยู่ จึงทรงตั้งให้พระยาอุปราช ดวงทิพ ซึ่งเป็นน้องที่ ๕ เป็นพระยานครลำปาง นายคำฟั่นน้องที่ ๖ เป็นพระยานครลำพูน ส่วนพระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่นั้นทรงพระราชดำริห์ว่าเป็นผู้ใหญ่ แต่มีบำเหน็จความชอบ

มามาก จึงทรงพระกรุณาโปรดยกเกียรติยศขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ให้พระเจ้าเชียงใหม่แต่พระยานครลำปาง แบ่งราษฎรมาตั้งภูมิลำเนาที่เมืองนครลำพูน แลยกทั้ง ๓ เมืองนั้นเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ เหมือนอย่างเมืองน่านแต่นั้นมา

เรื่องสมณทูตไปลังกา

เมื่อปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่ในปลายรัชกาลที่ ๓ มีพระภิกษุชาวลังกาชื่อพระวิลิตรภิกษุรูป ๑ กับสามเณร ๒ รูป เข้ามาจากเมืองนครศรีธรรมราช มาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้วิลิตรภิกษุกับสามเณรชื่อรัตนปาละไปอยู่ในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ณวัดมหาธาตุ สามเณรอีกรูป ๑ ชื่อหิรัญญะ ให้ไปอยู่ในสำนักสมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพน ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ สามเณรลังกาทั้ง ๒ รูปขออุปสมบทเป็นพระภิกษุสยามวงษ์ เพราะถือว่าเป็นวงษ์เดียวกับพระสงฆ์ในลังกาทวีปซึ่งได้รับอุปสมบทแต่พระอุบาลีที่ออกไปในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้สามเณรทั้ง ๒ นั้นเป็นนาคหลวงบวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลพระราชทานนิตยภัตรไตรมีสืบมา ครั้นมาถึงปีกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖ มีพระลังกาเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ อีกรูป ๑ ชื่อพระสาสนวงษ์ อ้างว่าพระมหาสังฆนายกในลังกาทวีปให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุเข้ามาถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา แต่ไม่มีสมณสาส์นหรือ

สำคัญอันใดมา ครั้นได้ถามถึงการพระศาสนาในลังกาทวีป พระสาสนวงษ์ก็ให้การเคลือนเบือนไปต่าง ๆ ซ้ำมาเกิดรังเกียจไม่ปรองดองกันกับพระลังกาที่เข้ามาอยู่แต่ก่อน วัตรปฏิบัติก็ไม่น่าเลื่อมใสด้วยกันทั้ง ๒ รูป จึงเปนเหตุให้ทรงแคลงพระราชหฤไทยว่าจะมิใช่พระที่ได้รับอุปสมบทมาแต่ลังกาทวีป ทรงพระราชดำริห์ว่าพระสงฆ์ในลังกาทวีปก็เปนสมณวงษ์อันเดียวกันกับพระสงฆ์ในสยามประเทศ เคยมีสมณไมตรีต่อกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เริศร้างมาเสียเพราะเกิดเหตุศึกสงคราม ไม่ได้ไปมาหาสู่ถึงกันช้านาน บัดนี้กรุงสยามก็ได้ประดิษฐานพระนครรัตนโกสินทรเปนราชธานี มีอิศรมั่นคงแล้ว แต่ได้ข่าวว่าลังกาทวีปเสียแก่อังกฤษ การพระศาสนาแลสาสนวงษ์ในลังกาทวีปจะเปนอย่างไร ควรจะสืบสวนให้ทราบความจริงไว้ จึงทรงเผดียงสมเด็จพระวันรัตน์ (ม๊ะ) วัดราชบุรณะ กับพระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ให้จัดหาพระภิกษุสงฆ์ทั้งฝ่ายคณะใต้แลคณะเหนือจะมีองค์ใดศรัทธาออกไปยังลังกาทวีปบ้าง[๗] สมเด็จพระวันรัตน์จัดได้พระวัตราชบุรณะ ๔ รูป คือ พระอาจารย์ดีรูป ๑ พระอาจารย์เทพรูป ๑ พระแก้วรูป ๑ พระคงรูป ๑ พระห่วงรูป[๘] ๑ พระพุทธโฆษาจารย์จัดได้พระวัดมหาธาตุ ๔ รูป คือ พระอาจารย์อยู่รูป ๑ พระ

๖ ในเวลานั้นสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุยังมีพระชนม์อยู่ แต่เห็นจะมีความชราทุพลภาพมากอยู่แล้ว พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) เปนอนุนายกอยู่วัดมหาธาตุกับสมเด็จพระสังฆราช จึงเปนผู้ทำแทนในฝ่ายคณะเหนือ

ปรางรูป ๑ พระเซ่งรูป[๙] ๑ พระม่วงรูป ๑ รวมพระสงฆ์ไทย ๘ รูป ครั้นนั้นพระรัตนปาละ พระหิชายะชาวลังกา ซึ่งเข้ามาอุปสมบทในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าพระสงฆ์สมณทูตไทยจะออกไปลังกา ถวายพระพรลาจะออกไปเยี่ยมญาติโยมของตนด้วย โปรดให้ไปกับสมณทูตพระสงฆ์ที่จะไปจึงรวมเป็น ๑๐ รูปด้วยกัน

เมื่อจัดพระได้พร้อมแล้ว ถึงเดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีจอฉศก พ.ศ. ๒๓๕๗ โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์สมณทูตเข้าไปรับผ้าไตรและเครื่องบริขารต่อพระหัตถ์ และโปรดให้จัดต้นไม้เงินทอง ๑๖ สำรับ เทียนใหญ่ขูปใหญ่ ๓๐๐ คู่ เป็นของทรงพระราชอุทิศส่งไปบูชาพระทันตธาตุและพระเจดียฐานในลังกาทวีป[๑๐] และโปรดให้จัดเครื่องสมณบริขาร ๓ สำรับ คือ บาตร ฝาแดชิงประดับมุก ถลกบาตรลักดาดแดง ไตรแพรบั้งส์ ย่ามหักทองขวาง เป็นของพระราชทานพระสังฆนายก

---

๗ จดหมายเหตุสมณทูตออกไปลังกาทวีปคราวนั้น หอพระสมุดได้มาจากเมืองเพชรบุรีฉบับ ๑ ความพิศดาร และบางแห่งแปลกกับที่จดไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ได้เอาจดหมายเหตุทั้ง ๒ ฉบับนั้น เทียบกันเก็บความจดลงในเรื่องนี้

๘ พระห่วงนี้ ในจดหมายเหตุฉบับเมืองเพชรบุรี ว่าชื่อพระจันทร์

๙ พระเซ่งรูปนี้ เห็นจะเป็นรูปเดียวกับที่ได้เป็นสมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดอรุณในรัชกาลที่ ๔

๑๐ โสพศเจดีย์ในลังกาทวีป ๑๖ แห่ง ซึ่งชาวลังกานับถือว่าเป็นมหาเจดียสถาน ที่พระราชทานต้นไม้เงินทองไปบูชานี้ ปรากฏ

พระอนุนายก แลพระเถระซึ่งรักษาพระทันตธาตุณเมืองสิงขัณฑศีรีวัฒนบุรี[๑๑] แลมีสมณสาส์นของสมเด็จพระสังฆราชไปถึงพระสังฆนายกด้วยฉบับหนึ่ง โปรดให้หมื่นไกรกรมการเมืองนครศรีธรรมราช เปนเวยยาวัจกรสมณทูตแลคุมต้นไม้เงินทองสิ่งของพระราชทานไปด้วย

สมณทูตลงเรือกรมอาสาจามไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันเดือน ๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ถูกลมว่าวพัดกลับคืนใหญ่ เรือไปชำรุดเสียที่ปากน้ำเมืองชุมพร พระยาชุมพรจัดเรือส่งไปเมืองไชยา พระยาไชยาจัดเรือส่งต่อไป ถึงเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อณเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ไม่ทันฤดูลมที่จะใช้ใบไปลังกาทวีป สมณทูตจึงต้องค้างอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๑๑ เดือน ในระหว่างนั้นพระวิสุทธสาครภิกษุกับพระสาส์นวงษ์พระสังฆาที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทราบว่าพระสงฆ์ไทยยังค้างอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ถวายพระพรลาว่าจะกลับไปบ้านเมืองกับสมณทูตไทย เมื่อได้พระราชทานอนุญาตแล้ว ก็ตามออกไปยังเมืองนครศรีธรรมราช แต่เมื่อออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว พระวิสุทธสาครภิกษุกับพระรัตน

ในสมณสาส์นที่สังฆนายกลังกามีมาในรัชกาลที่ ๓ คือ ๑ พระทันตธาตุ ๒ มหิยังคณเจดีย์ ๓ นาคทีปังคณเจดีย์ ๔ กัลยาณีเจดีย์ ๕ รอยพระพุทธบาทที่เขาสุมนกูฏ ๖ ทิวาคูหังคณเจดีย์ ๗ ทีฆวาปีเจดีย์ ๘ มุติงคณเจดีย์ ๙ ติสสมหาวิหาร ๑๐ พระมหาโพธิที่เมืองอนุราธบุรี ๑๑ มริจวัฏฏิยเจดีย์ ๑๒ ถูปาราม ๑๓ อภัยคิรีวิหาร ๑๔ เชตวันมหาวิหาร ๑๕ เสลเจดีย์ ๑๖ กาจรคามคณเจดีย์

๑๑ เมืองเดียวกับที่เรียกว่าเมืองแกนดีทุกวันนี้

ปาตะ พระหิชายะ ที่มาบวชในกรุงเทพ ฯ ไปประพฤติตัวไม่เรียบร้อย ต่าง ๆ พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เห็นว่าถ้าให้พระสังกา ๓ รูป นั้นไปกับพระสงฆ์สมณทูตไทย เกรงจะไปเกิดเหตุการณ์ให้เสื่อมเสีย พระเกียรติยศ จึงจัดส่งไปเกาะหมากทั้ง ๓ รูป ให้กลับไปบ้านเมืองของตนตามอำเภอใจ คงให้ไปกับพระสงฆ์ไทยแต่พระสาสนวงษ์รูปเดียว แต่เมื่อไปขึ้นบกในอินเดียแล้วพระสาสนวงษ์ก็หลบหายไปอีก

พระสงฆ์สมณทูตไทย ไปบกจากเมือง นครศรีธรรมราช ไปลงเรือที่เมืองตรัง ได้ออกเรือเมื่อณเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ไปกับเรือที่บรรทุกช้างไปขายในอินเดีย พระยานครศรีธรรมราชมีจดหมาย ไปถึงสังฆนายก นายห้างพราหมณ์ อยู่ณเมืองบำบุดบำดัด[๑๒] ซึ่งเป็นคนชอบกับเจ้าพระยานครได้เคยรับซื้อช้างกันมาเสมอทุกปี ครั้นเรือไปถึงเมืองบำบุดบำดัด สังฆนายกได้ทราบความในหนังสือเจ้าพระยานครแล้วก็ช่วยเป็นธุระรับรองพระสงฆ์สมณทูต แลให้เที่ยวหาจ้างคนนำทางที่จะไปลังกา พระสงฆ์ต้องคอยท่าอยู่อีกเดือนหนึ่ง จึงได้บริษัทแขกต้นหนคน ๑ เคยมาค้าขายที่เมืองตรังพูดไทยได้ เป็นล่ามแลนำทางไป ต้นไม้ทองเงินรูปเทียนแลเครื่องบริขารของพระราชทานนั้นบริษัทก็รับไปด้วย เรียกค่าจ้างเป็นเงิน ๑๘๐ รูปี่ ออกเดินไปจากเมืองบำบุดบำดัดเมื่อณเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ไป ๗๒ วันถึงท่าข้ามไปเกาะลังกา บริษัทจ้างเรือไปส่ง ไปวัน ๑ ถึงเกาะลังกา ขึ้นเดิน

---

๑๒ เมืองบำบุดบำดัดนี้ เข้าใจว่าอยู่ที่เบงกอล ข้างเหนือเมืองมัทราส

ไปจากท่าเรืออิก ๓ วัน ถึงเมืองอนุราธบุรี เมื่อณวันเดือน ๘ บุรพาสาธขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก พ.ศ. ๒๓๕๘ พักอยู่ที่เมืองอนุราธ ๓ วัน กุมารสัญมซึ่งเปนใหญ่อยู่ที่เมืองอนุราธนั้น จัดคนนำทางส่งต่อไปเมืองสิงขัณฑศิริวัฒนบุรี เดินไปได้ ๑๖ วัน ถึงคลองน้ำชื่อว่าวาตุกคงคา เมื่อณเดือน ๘ ทุติยาสาธ ขึ้นค่ำ ๑ ขุนนางเมืองสิงขัณฑทราบว่าพระสงฆ์ไทยไปถึงคลองวาตุกคงคา จึงแต่งให้พันนายบ้านราษฎรออกมาปฏิบัติ ทำปรำดาดผ้าขาวให้พักอาไศรยอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นณวันเดือน ๘ ทุติยาสาธ ขึ้น ๒ ค่ำ พระสงฆ์สามเณรราษฎรชาวดังกาชายหญิงออกมารับสมณทูตไทยแห่เข้าไปในเมืองสิงขัณฑ ให้ไปอยู่วัดบุบผาราม[๑๓] เวลานั้นอังกฤษพึ่งได้เกาะดังกาเปนเมืองขึ้นใหม่ ๆ เจ้าเมืองอังกฤษกำลังเอาใจชาวดังกา ให้เห็นว่าไม่ประสงค์จะเบียดเบียนพระพุทธสาสนา พระสงฆ์ชาวดังกาเคยได้รับนิตยภัตรจตุปัจจัยมาแต่เมื่อยังมีพระเจ้าแผ่นดินสิงหพปกครองอย่างไรก็คงให้อย่างนั้น พระสงฆ์ไทยก็ได้รับ ความอุปการะเหมือนกับ พระสงฆ์ชาวดังกา ด้วยทุกอย่าง ฝ่ายพระสังฆนายก พระอนุนายกชาวสิงหพ ก็ช่วยทำนุบำรุงพาสมณทูตไทยไปหาเจ้าเมืองอังกฤษ ขอลูกกุญแจมาไขเปิดพระทันตธาตุมณเฑียร แลเชิญพระทันตธาตุออกให้นมัสการ แล้วพาไปนมัสการพระพุทธบาทบนยอดเขาสุมนกูฏ ได้ไปเที่ยวนมัสการพระเจดียฐานที่

---

๑๓ วัดบุบผารามนี้ ที่พระอุบาลีออกไปอยู่ แลไปผูกพัทธสีมาเมื่อพระสงฆ์สยามออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวสิงหพ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้งกรุงเก่า

สำคัญทุกแห่ง สมณทูตไทยอยู่ในลังกาทวีป ๑๒ เดือนจึงถวายพระสังฆนายก พระอนุนายกกลับมา

พระสังฆนายก พระอนุนายก ประชุมพร้อมกันทำสมณสาสน์ตอบให้สมณทูตไทยถือเข้ามาถึงสมเด็จพระสังฆราชฉบับ ๑ ในสมณสาสน์นั้นว่า พระสังฆนายก พระอนุนายก ได้ช่วยทำนุบำรุงพระศาสนาไทยตั้งแต่ไปจนกลับมา มีความผาสุกทุกองค์ จัดได้พระเจดีย์แก้วผลึกสูง ๘ นิ้วบรรจุพระบรมธาตุ ๕ พระองค์ พระพุทธรูปกาไหล่ทองคำน่าตัก ๕ นิ้วองค์หนึ่ง ฉลองพระเนตรองค์หนึ่ง ถวายเข้ามาในสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา แต่จัดได้พระเจดีย์กาไหล่ทองคำองค์หนึ่งสูง ๑๒ นิ้ว บรรจุพระบรมธาตุ ๓ พระองค์ แว่นตาศิลาอันหนึ่ง ถวายสมเด็จพระสังฆราช อนึ่งเมื่อสมณทูตไทยกลับมาคราวนั้นได้หน่อพระมหาโพธิเมืองอนุราธบุรีเข้ามาด้วย ๒ ต้น พระสงฆ์ไทยออกจากเมืองลังขันฑ ณ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลูนพศก พ.ศ. ๒๓๖๐ ขุนนางอังกฤษที่เป็นเจ้าเมืองกลัมพู[๑๕] เอาเป็นธุระฝากเรือสำเภาค้ามาส่งที่เมืองบำบุดบำดัด แล้วสั่งฆนาเกนเศรษฐีเลี้ยงดูระวางให้เรือกำปั่นสำเภาค้ามาส่งที่เมืองเกาะหมาก ขึ้นพักอยู่ที่เมืองเกาะหมาก ๔ เดือน พระยานครศรีธรรมราชทราบว่า พระสงฆ์ซึ่งไปลังกากลับมาถึงเมืองเกาะหมากแล้ว จึงแต่งเรือไปรับแลจัดส่งเข้ามา ถึงกรุงเทพมหานครเมื่อณเดือน ๙ แรมค่ำ ๑ ปีชวดสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๓ แต

---

๑๕ ในจดหมายเหตุไทย เขียนชื่อเมืองนี้ว่าเมืองกลัมพู คือ ที่เรียกว่าเมืองโกลัมโบทุกวันนี้

ต้นพระมหาโพธิ์ที่ได้มานั้น พระอาจารย์[๑๕] ขอเอาไปปลูกไว้ที่เมืองกลันคันต้นหนึ่ง เจ้าพระยานครขอเอาไว้ปลูกที่เมืองนครสองต้น ได้เข้ามาถวายสามต้น โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์ต้นหนึ่ง วัดมหาธาตุต้นหนึ่ง วัดสระเกษต้นหนึ่ง[๑๖] แล้วทรงตั้งพระอาจารย์ดิเป็นที่พระคัมภีร์ปริยัติ ตั้งพระอาจารย์เทพเป็นที่พระปัญญาวิสารเถร พระห่วงนั้นทรงเห็นว่าได้เรียนหนังสือรู้ภาษามคธมาก ได้ช่วยเป็นล่ามโต้ตอบกับชาวลังกา ไม่เสียรัดเสียเปรียบ เป็นคนฉลาดไหวพริบดี จึงทรงตั้งให้เป็นพระวิสุทธิมุนี เป็นพระราชาคณะทั้ง ๓ รูป พระสงฆ์ที่ได้เป็นสมณทูตไปลังกานอกจากนั้น ก็พระราชทานไตรบี้แดนิตยภัตร ต่อมาเดือนละ ๘ บาทบ้าง ๖ บาทบ้างทุกรูป

---

๑๕ พระอาจารย์อะไร สอบหาชื่อไม่ได้ บางทีอาจจะเป็นพระอาจารย์เทพที่ไปในพวกสมณทูตนั้นเอง ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุฉบับเมืองเพชรบุรี พระอาจารย์เทพนี้เที่ยวอยู่ทางแหลมมลายู เมื่อสมณทูตออกไปจากกรุงเทพ ฯ พระอาจารย์เทพอยู่ที่เกาะหมาก ต่อจะออกเรือจากเมืองตรัง พระอาจารย์เทพจึงมาลงเรือไปพร้อมกับพระสงฆ์สมณทูต ที่เมืองกลันต้นนี้มีไทยนับถือพระศาสนามาก แต่โพธิ์ต้นนี้จะไปปลูกไว้ที่ไหนยังหาทราบไม่ ที่พระยานครศรีธรรมราช เอาไว้เมืองนครศรีธรรมราช ๒ ต้นนั้น เข้าใจว่าปลูกไว้ที่วัดพระเดิมต้น ๑ อีกต้น ๑ เห็นจะปลูกไว้ที่วัดท่าโพธิ์

๑๖ เรียกว่าโพธิ์ลังกา ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๓ ต้น

เรื่องเขมรตีเมืองพัตบอง

บีกุญสัปตศก จุลฯ ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

ฝ่ายข้างเมืองเขมร ในเวลานั้นญวนให้องโปโหเปนข้าหลวงขึ้นมากำกับเมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระอุไทยราชาปฤกษากับองโปโหว่า เมืองพัตบองแต่ก่อนก็เปนเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา พึ่งตกไปเปนเมืองขึ้นของไทย ๆ ได้เมืองพัตบองเปนที่พักกองทัพแลเบี้ยงอาหาร จึ่งสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองพัตบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทยก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากทางเมืองไทยต่อไป องโปโหเห็นชอบด้วย แต่แนะนำว่า การที่จะเอาเมืองพัตบองคืนนั้น ให้เปนเขมรต่อเขมรทำกันเอง ญวนจะทำไม่รู้เห็นเกี่ยวข้องด้วย ให้สมเด็จพระอุไทยราชายกเหตุแต่งคนไปขอเก็บน้ำนมศิลาแดมูลค้างคาวในแขวงเมืองพัตบอง ตามประเพณีซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเปนกองทัพเข้าไป ถ้าเห็นพลเมืองพัตบองกลัวเกรงอำนาจกอง

ทัพ ก็ให้เลยตีเอาเมืองพัตบองทีเดียว ถ้าเห็นว่าที่เมืองพัตบองจะต่อสู้มั่นคงอยู่ จะตีเอาไม่ได้ ก็อย่ารบพุ่ง ให้เปนแต่ไปเก็บน้ำนมศิลาแดงมูลค้างคาว สมเด็จพระอุไทยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้สมเด็จเจ้าพระยา (ตี) เปนแม่ทัพ พระยาลังคโลกน้อง เปนทัพน่า คุมกองทัพบกยกมาทาง ๑ ให้พระยายมราช พระยาโยธาสงคราม คุมกองทัพเรือยกมาอีกทาง ๑ ในเวลานั้นพระยาราม กำแหงเปนข้าหลวงอยู่ที่เมืองพัตบองกับ พระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้ทราบว่าเขมรยกกองทัพล่วงเขตรแดนเข้ามาสามทาง มาตั้งประชุมทัพอยู่ที่บ้านโอระแวง พระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศร์จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ๆ ก็ไม่ฟัง ว่าจะเข้าไปเก็บน้ำนมศิลาแดงมูลค้างคาวตามเคย จะให้ไปก็จะไป หรือมิให้ไปก็จะไป แล้วก็ยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายที่หนองจอก ๔ ค่าย ตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ตี) ตั้งที่บ้านอันดงภูย พระยาเอกราชตั้งค่ายที่วัดเขาบานน เขมรยกล่วงเข้าไปทางบ้านสิงห์ ตั้งบีดหลังทางเมืองโคนออกทาง ๑ พระยาอภัยภูเบศร์จึงให้พระยาวงษาธิราชคุมกำลังออกมาตั้งรักษาบ้านนายคำราไว้ ครั้งนั้นพวกกองทัพเขมรที่ยกเข้ามาในแขวงเมืองพัตบอง เที่ยวปล้นสดมเก็บทรัพย์สิ่งของราษฎรชาวบ้านเรื่อยมา จนพวกที่มาทางเขาบานนมาประทะกับกองทัพพระยาวงษาธิราชเกิดรบกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาสู้พวกเมืองพัตบองไม่ได้ สมเด็จเจ้าพระยา (ตี) เห็นจะตีเอาเมืองพัตบองไม่ได้ ก็ให้ถอยกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว

ใบบอกพระยารามกำแหงแลพระยาอภัยภูเบศร์ บอกเรื่องเขมรยกกองทัพล่วงแดนเมืองพัดบองเข้ามา มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๖ ปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบความทรงแคลงพระไทยอยู่ เหตุด้วยพวกกรุงกัมพูชาเคยแต่งคนเข้ามาเก็บน้ำนมศีลากับมูลค้างคาวเป็นประเพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมืองพัดบองจะเห็นการเล็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่าเหตุ จึงโปรดให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองกับพระพรหมบริรักษ์เป็นข้าหลวงรีบออกไปสืบเหตุการณ์ให้ได้ความจริง ก็ได้ความสมกับใบบอกเมืองพัดบอง จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพ ฯ สมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมาให้เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์เป็นแม่ทัพยกลงไปตั้งรักษาเมืองพัดบองไว้ แล้วโปรดให้เสนาบดีมีศุภอักษรแจ้งความไปยังเสนาบดีเมืองญวนให้ทูลแก่พระเจ้าเวียดนามยาดยิงให้ทราบเหตุการณ์ที่ข้าหลวงญวนมายุยงให้เขมรกำเริบขึ้น

ครั้นปีขวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เสนาบดีญวนมีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้ให้หินโปตังกวานเจ้าเมืองไซ่งอนเป็นข้าหลวงขึ้นไปใต่ส่วนที่กรุงกัมพูชา ได้ความว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ติ) กับพระยาสังคโลกน้อง ได้ยกเข้าไปในแดนเมืองพัดบองจริง แต่ไปเพื่อจะเก็บน้ำนมศีลาแลมูลค้างคาวตามประเพณีที่เคยทำมาแต่ก่อน กำลังแลไพร่พลนั้นไปก็แต่พอสมควร ทั้งได้บอกความแก่นายด่านให้แจ้งความไปให้ผู้ว่าราชการเมืองพัดบองทราบด้วยแล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึงด่าน พวกนายด่านเมือง

พัดบองหน่วงเหนี่ยวไว้ ไม่ยอมให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปเก็บน้ำนม ศิลาแลมูลค้างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงไสย สมเด็จเจ้าพระยา (ดี) จึงให้พวกพระยาพระเขมรคุมกำลังเข้าไปตั้งที่บ้านอันลงกูบก่อน แล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์ สมเด็จเจ้าพระยา (ดี) จึงติดตามเข้าไป หาได้คิดทำร้ายอย่างใดไม่ เพราะเหตุที่พวกนายด่านเมืองพัดบองได้อนุญาตแล้ว แลภายหลังกลับกีดกันห้ามปรามพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิดเป็นปากเสียงกันขึ้น พวกเมืองพัดบองกลับยกกองทัพออกรบพุ่งพวก กรุงกัม พูชาบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก ทั้งเก็บริบเอาช้างแลเกวียนไปอีกด้วย แล้วยังไล่ติดตามพวกกรุงกัมพูชาลงไปจนถึงบ้านพระกำเบี้ยน กวาดต้อนครอบครัวราษฎรในเขตรกรุงกัมพูชาไปกว่า ๔๐ บ้าน เป็นจำนวนชายหญิง ๑๔๐๐ คนเศษ เจ้าเมืองไซ่งอนได้ใช้ให้ขุนนางไปตรวจดูทุกบ้าน ก็เห็นแต่เรือนเปล่า ได้ถามคนที่ยังเหลืออยู่ ได้ความว่าพวกเมืองพัดบองกวาดต้อนเอาผู้คนไป ยังพวกออกญาตั้งโลกน้องสมเด็จเจ้าพระยา (ดี) นั้นก็หายไป จะตายหรือพวกเมืองพัดบองจะจับไปได้ก็หาได้ความไม่ เจ้าเมืองไซ่งอนได้ส่วนได้ความดังนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศร์ม้าใบบอกเข้าไปกราบทูลว่า พวกกรุงกัมพูชายกล่วงแดนเข้าไปสามทาง ได้ห้ามปรามให้กลับไปก็ไม่ฟัง ขึ้นยกเข้าไปตั้งค่ายอยู่หนองจอก สมเด็จเจ้าพระยา (ดี) ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันลงกูบ คนประมาณ ๕๐๐๐ เศษ ยังกองทัพพระยาเอกราชยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านส่ดึง บีดหลังทางบ้านโตนด แลว่าพวกกองทัพกรุงกัมพูชากวาด

ต้อนโคกระบือเก็บทรัพย์สิ่งของของราษฎรไป แล้วชวนรบเอาปืนยิง พวกกองทัพเมืองพัตบองก่อนจึงเกิดรบพุ่งกัน พวกกรุงกัมพูชาจึงล้มตายบาดเจ็บนั้น หาต้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียดนามให้สืบสวนได้ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดเป็นแน่นั้นยังไม่ได้ แต่พิเคราะห์ดูได้ความจริงที่พวกกรุงกัมพูชาถูกบาดเจ็บล้มตาย แลราษฎรในเขตรกรุงกัมพูชาถูกพวกเมืองพัตบองกวาดต้อนไปเป็นอันมาก อีกข้อ ๑ ที่ว่าพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึง ๒๐๐๐–๓๐๐๐ คน ไปก่อการรบพุ่งขึ้นก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่พลความ การที่สมเด็จเจ้าพระยา (ศิ) ใช้ให้พวกกรุงกัมพูชายกกองทัพตามแดนเมืองพัตบองเข้าไปนั้น ก็ไม่ได้ทูลให้สมเด็จพระอุไทยราชาทราบ ที่ไปเกิดเหตุจนถึงผู้คนล้มตาย แลต้องถูกกวาดต้อนเข้าไปจากถิ่นฐานนั้น สมเด็จเจ้าพระยา (ศิ) มีความผิด ใส่ด้วยบทกฎหมาย สมเด็จเจ้าพระยา (ศิ) ควรถูกเฆี่ยน ๘๐ ทีอย่าง ๑ หรือถ้าอย่างหนักเฆี่ยน ๙๐ ทีอีกอย่าง ๑ ได้มอบตัวสมเด็จเจ้าพระยา (ศิ) ให้สมเด็จพระอุไทยราชาจำไว้แล้ว แต่โทษของข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองพัตบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปแล้ว แลภายหลังให้ผู้คนมากินกางเสียประการ ๑ ยังโทษที่ไล่ติดตามฆ่าฟันพวกชาวกรุงกัมพูชา แลที่กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปอีกประการ ๑ ดูมีโทษมากกว่าสมเด็จเจ้าพระยา (ศิ) เสียอีก กรุงเทพมหานครศรีอยุทธยาจะชำระลงโทษข้าราชการเมืองพัตบองอย่างไร อนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย แต่ก่อนมาก็เป็นข้าขึ้นทั้งสองพระนครอันใหญ่ ได้พึ่งสองพระนครบำรุงไว้ จึงได้เป็นบ้าน

เปนเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนั้น ที่เกิดเหตุจนได้ความลำบากเดือดร้อนครั้งนี้ ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียมเดิม กับเชื่อถือว่าได้มีหนังสือบอกเมืองพัดบองไปแล้วจึงด่วนไปจนเกิดความถึงผู้คนล้มตายเสียเปล่าเปนอันมาก จะเอาความนั้นเปนโทษใหญ่อย่างไร ควรจะเอนดูโอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาเปนความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกลือกสองพระนครอันใหญ่จะหมองพระไทยกัน ก็จะเหมือนเห็นกับน้อยปล่อยให้เสียใหญ่ ขอให้กรุงเทพ ฯ คิดแต่ที่จะให้ดีกันเสมอต้นเสมอปลายเถิด สิ้นความตามศุภอักษรเสนาบดีญวน เท่านี้ การครั้งนั้นก็สงบอยู่มิได้รบพุ่งกันอีก แลมิได้ตอบศุภอักษรญวนประการใด เปนแต่เขมรแต่งทองทัพมาตั้งขัดด่านทางอยู่

เรื่องมอญอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบารมี

มอญกับพม่า แม้ภูมิฐานบ้านเมืองอยู่ติดต่อกันก็จริง แต่ชาติแลภาษาคลอดจนความนิยมแตกต่างกันมาแต่โบราณ ด้วยพวกมอญนั้นว่า โดยชาติเปนเชื้อสายของชนชาวตะวันออกคือชอมแลไทยที่แผ่อาณาจักรออกไปแต่ก่อน ฝ่ายข้างพวกพม่าเปนชนชาติซึ่งอพยพลงมาจากประเทศทิเบตมาตั้งอยู่ในดินแดนข้างเหนือเขตรมอญ มามีกำลังขึ้นจึงได้เมืองมอญ แลไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้ชิดด้วย ต่อสู้ต้านทาน กำลัง พม่าไม่ได้ ทั้งมอญแลไทยใหญ่อยู่ในอำนาจพม่าแต่ด้วยความกลัว ถ้าพม่าหย่อนอำนาจลงเวลาใด มอญแลไทยใหญ่ก็กลับตั้งตัวเปนอิศร พม่า

กลับมีกำลังเมื่อใดก็ต้องปราบปรามอีก ถ้ามอญมีกำลังพอต่อสู้พม่าได้ มอญก็ตั้งอยู่เป็นอิศร ถ้าทานกำลังพม่าไม่ได้ หรือเป็นเวลาที่ไทยมีอำนาจมาก มอญก็หันมาพึ่งไทย เป็นดังนี้มาแต่ครั้งพ่อขุนรามคำแหงครองพระนครศุโขไทย ตลอดมาจนครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครองกรุงศรีอยุทธยา ด้วยเหตุที่มอญไม่มีความนิยมต่อพม่า คอยหาโอกาสที่จะเอาใจออกหากอยู่เสมอดังแสดงมานี้ เมื่อพระเจ้าอลองพญาทำสงครามชนะมอญได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินพม่า จึงมีความขัดเคืองคิดจะทำลายล้างพวกมอญให้หมดแผ่นดินพม่า เมื่อมอญถูกพม่ากดขี่ข่มเหงต่าง ๆ แต่ไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พม่าได้ จึงอพยพหนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทย ดังพวกพระยาเจ่งซึ่งอพยพเข้ามาในครั้งกรุงธนบุรี เมื่อปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้น

ครั้นมาเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าปะดุงตั้งพม่าคนหนึ่งลงมาเป็นเจ้าเมืองเมาะตมะ พม่าเจ้าเมืองเมาะตมะคนนี้เบียดเบียนพวกมอญให้ได้ความเดือดร้อนต่าง ๆ พวกมอญไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พม่าได้ มอญที่เป็นเจ้าเมืองจึงแลกรมการหลายคน มีสมิงสอดเบาเป็นหัวน่า ปฤกษาพร้อมกันว่า จะอพยพครอบครัว สมัครพรรคพวก เข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงสยาม สมิงสอดเบามีหนังสือลับเข้ามาถึงพระยากาญจนบุรี เมื่อณเดือน ๑๑ ปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ พระยากาญจนบุรีบอกส่งหนังสือสมิงสอดเบาเข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้พระยากาญจนบุรีมีหนังสือลับตอบไปถึงสมิงสอดเบาว่า ถ้ามอญเดือดร้อนก็ให้อพยพเข้ามาเถิด จะทรงพระกรุณาโปรดรับเป็นที่พึ่ง ให้พวกมอญ

ได้อยู่ในพระราชอาณาจักรโดยความผาสุก ครั้นถึงปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ พวกมอญที่เมืองเมาะตมะถูกพม่ากดขี่หนักเข้า จึงพร้อมใจกันจับเจ้าเมืองกรมการพม่าฆ่าเสียแล้ว พากันอพยพครอบครัวเข้ามาในพระราชอาณาจักร เดินเข้ามาทางเมืองตากบ้าง ทางเมืองอุไทยธานีบ้าง แต่โดยมากมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เข้าแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อได้ทรงทราบข่าวว่าครัวมอญอพยพเข้ามา จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นไปคอยรับครัวมอญอยู่ที่เมืองนนทบุรี จัดจากแลไม้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือน แลเสบียงอาหารของพระราชทานขึ้นไปพร้อมเสร็จ ทางเมืองกาญจนบุรีโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ คุมไพร่พลสำหรับป้องกันครัวมอญ แลเสบียงอาหารของพระราชทานออกไปรับครัวมอญทางหนึ่ง โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้ใหญ่เสด็จกำกับไปด้วย ทางเมืองตากนั้นโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกเป็นผู้ขึ้นไปรับ ครัวมอญมาถึงเมืองนนทบุรีเมื่อณวันพุฒเดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีกุญสัปตศก จุลศักราช๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ เป็นจำนวนคน ๔๐๐๐๐ เศษ[๑] โปรดให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแขวงเมืองประทุมธานีบ้าง[๒] เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง สืบลอด

---

๑ มอญพวกนี้ที่เรียกกันว่ามอญใหม่ มอญที่มาครั้งพระยาเจ่งเรียกกันว่ามอญเก่า

๒ เข้าใจว่าเมืองประทุมธานีตั้งคราวนี้เอง

เบาที่เป็นหัวน่านั้นทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นพระยารัตนจักร ตัวนายรามัญที่เป็นผู้ใหญ่มียศอยู่ในเมืองเดิม ก็ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นพระยาทุกคน

เรื่องจัดการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช

ตามเนื้อความในหนังสือเก่า ซึ่งได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช เข้าใจว่า เห็นจะเป็นในราวปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) จางวางเมืองนครศรีธรรมราชถึงอสัญกรรม เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) เป็นบิดาเจ้าจอมมารดา (นุ้ย) ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดากรมหมื่นศักดิพลเสพ เมื่อปลงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมหมื่นศักดิพลเสพ เสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราชในการปลงศพเจ้าคุณตา แต่การที่เจ้านายเสด็จออกไปถึงหัวเมืองทางไกล เช่นเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยนั้นมีแต่เสด็จไปในราชการทัพศึกหรือราชการที่สำคัญ ไม่มีประเพณีที่เสด็จไปในการส่วนพระองค์อย่างทุกวันนี้ การที่กรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จลงไปปลงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีครั้งนั้น กรมหมื่นศักดิพลเสพทรงกำกับกระทรวงกลาโหม ซึ่งบัญชาการหัวเมืองปักษ์ใต้ เชื่อได้ว่าคงโปรดให้เสด็จไปในราชการอื่นด้วย ข้อนี้สมกับคำกล่าว

กันมาในเมืองนครศรีธรรมราชว่า[๓] เมื่อกรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จลงไปเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น ได้ทรงจัดระเบียบการปกครองตลอดจนจัดกำหนดเขตแขวงสำหรับการปกครองท้องที่ ยังมีแผนที่แลทำเนียบตำแหน่งกรมการปรากฏ[๔] อยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช เนื้อความในหนังสือทำเนียบนั้นว่า เมื่อจุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมแม เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ วันศุกร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนเจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี แลทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ เปนพระยานครศรีธรรมราช พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพ กราบบังคมทูลว่า กรมการเมืองนคร ฯ ขาดไม่ครบตำแหน่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดแจงขึ้นให้ครบ

ครั้นณวันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมแมตรีศก (พระยานคร ฯ กลับออกไปถึงเมืองแล้ว) จึงให้เชิญพระอัยการตำแหน่งซึ่ง

---

๓ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู ณนคร) เคยเล่าเรื่องนี้ให้ข้าพเจ้าฟัง เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีคนนี้เปนบุตรใหญ่ของเจ้าพระยานคร ฯ (น้อยกลาง) ได้เปนพระยานคร ฯ อยู่นาน เลื่อนเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๕ คนทั้งหลายเข้าใจกันว่าชื่อพร้อม แต่ตัวท่านเองได้เอาสัญญาบัตรใบแรกของท่านมาให้ข้าพเจ้าดูเปนพยานว่าที่จริงท่านชื่อหนู แต่ผู้อื่นไปเข้าใจว่าท่านชื่อพร้อม เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงลงชื่อไว้ในหนังสือนี้ว่า "หนู"

๔ หนังสือทำเนียบเมืองนคร ฯ ที่ว่านี้ พระยาศรีธรรมบริรักษ์ (เย็น) ไปพบที่บ้านผู้เปนเชื้อสายกรมการเก่าแห่ง ๑ จึงได้ฉบับมา จะได้ลงพิมพ์เต็มสำเนาในหนังสือเทศาภิบาล

ในพระบรมโกษฐทรงชำระใหม่[๕] กับสมุด (ทำเนียบ) ตำแหน่งกรมการเมืองนคร ฯ ครั้งพระยาศุโขไทยออกไปเป็นเจ้าพระยานคร ฯ[๖] มาสอบกัน ในพระอัยการที่ทรงชำระใหม่ มีแต่ตำแหน่งกรมการผู้ใหญ่ แต่ทำเนียบครั้งพระยาศุโขไทย มีตำแหน่งกรมการผู้น้อยด้วย จึงเอาทำเนียบทั้ง ๒ ตำรานั้น รวมบรรจบกันเป็นทำเนียบใหม่ สำหรับเมืองต่อไป[๗] ดังนี้

ก่อนที่จะกล่าวความในทำเนียบกรมการเมืองนครศรีธรรมราช ควรจะอธิบายถึงทำเนียบหัวเมืองสักน่อย หัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แต่ก่อนมากำหนดเป็น ๔ ชั้น เรียกว่าเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี

---

๕ พระอัยการที่อ้างนี้ คือ ทำเนียบศักดินาตำแหน่งข้าราชการหัวเมือง ซึ่งปรากฏในหนังสือกฎหมายชำระในรัชกาลที่ ๑

๖ พระยาศุโขไทยคนนี้ เห็นจะเป็นคนเดียวกับพระยาไชยาธิเบศร์ที่ได้เป็นเจ้าพระยานคร ฯ เมื่อปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๐๔ พ.ศ. ๒๒๘๕ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้งกรุงเก่า เรื่องได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล

๗ ถ้าดูแต่ลำพังความที่กล่าวในบานแพนกทำเนียบ อาจจะทำให้เข้าใจว่า ทำเนียบกรมการเมืองนคร ฯ ได้จัดไว้เสร็จแต่ก่อนกรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จออกไป แต่ข้าพเจ้าได้พิเคราะห์ดูทำเนียบนั้นโดยถ้วนถี่ เข้าใจว่าบางทีจะได้โครงไว้ก่อนเป็นเลา ๆ แต่การที่ได้จัดจริงนั้น เชื่อตามคำเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู ณนคร) ว่าจัดเมื่อกรมหมื่นศักดิพลเสพเสด็จออกไป

เมืองจัตวา หัวเมือง เอก โท ตรี มีเมืองขึ้นมากบ้างน้อยบ้างทุกเมือง แต่หัวเมืองจัตวาไม่มีเมืองขึ้น การที่กำหนดว่าหัวเมืองใดเปนชั้นใด ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูในตำเนียบสอบกับแผนที่ แลเรื่องราวที่มีมาในพงษาวดาร เข้าใจว่าอาไศรยเหตุต่างกัน หัวเมืองชั้นเอกแต่เดิมมีแต่ ๒ เมือง คือ ฝ่ายเหนือเมืองพิศณุโลก ๑ ฝ่ายใต้เมืองนครศรีธรรมราช ๑ แต่เมืองนครราชสีมานั้น แม้ในตำเนียบครั้งรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทรนี้ก็ยังเปนแต่หัวเมืองโท ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะพึ่งมายกขึ้นเปนเมืองเอกเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นี่เอง หัวเมืองเอกทั้ง ๓ เมืองนี้ ส่วนเมืองพิศณุโลก แลเมืองนครศรีธรรมราช จัดเปนเมืองเอก ด้วยเคยเปนราชธานีมาก่อน ราษฎรพลเมืองยังมีความนิยมต่อผู้ปกครองว่าเปนเจ้านาย ทั้งเปนเมืองใหญ่อยู่ห่างด่าน จึงกำหนดเปนเมืองเอก[๗] ส่วนเมืองนครราชสีมานั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเปนเมื่อครั้งปราบชบถเวียงจันท์แล้ว เมืองนครราชสีมาสำคัญขึ้นกว่า

---

๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า เจ้าพระยาสุรสีห์ ผู้สำเร็จราชการเมืองพิศณุโลก แลเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช ๒ ตำแหน่งนั้น แต่โบราณมามีบันดาศักดิ์รองอรรคมหาเสนาธิบดี แลสูงกว่าจตุสดมภ์ จะพึงเห็นตัวอย่างได้ ด้วยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อครั้งกรุงธนบุรี เปนตำแหน่งพระยายมราชอยู่ก่อน แล้วจึงเลื่อนขึ้นเปนเจ้าพระยาสุรสีห์ ผู้สำเร็จราชการเมืองพิศณุโลก

แต่ก่อน ด้วยเป็นหัวเมืองใหญ่น่าด่าน ต้องบังคับบัญชาการกว้างขวางทั่วไปในทิศตวันออก จึงยกขึ้นเป็นหัวเมืองเอกอีกเมือง ๑ ส่วนหัวเมืองที่กำหนดเป็นเมืองโทนั้น พิเคราะห์ดูโดยแผนที่ดูชอบกลอยู่บางเมือง เช่นเมืองคนาวศรี เมืองนครราชสีมา (แต่ก่อนมา) เมืองเพชรบูรณ์ ๓ เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่อยู่น่าด่วน คล้ายเมืองเอกที่กล่าวมาแล้ว แต่ความสำคัญอย่างอื่นไม่เหมือนกัน จึงกำหนดเป็นแต่เมืองโท เข้าใจได้ไม่ยาก แต่ยังมีอีก ๓ เมือง คือ เมืองศุโขไทย เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร ๓ เมืองนี้ ทั้งเมืองสงขลา ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองโทขึ้นกรุงรัตนโกสินทร์อีกเมือง ๑ อยู่ใกล้กับเมืองเอกนักหนา เวลามีศึกสงคราม เช่นรบพม่ารบแขกมลายู ก็ต้องอาไศรยกำลังเมืองเอกที่อยู่ใกล้ ด้วยกำลังผู้คนพลเมืองไม่มีมากมายเท่าใดทุกเมือง แต่ทำไมจึงยกขึ้นเป็นเมืองโทข้อนี้น่าพิเคราะห์อยู่ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ เพราะเมืองศุโขไทย เมืองสวรรคโลก แลเมืองกำแพงเพชร เคยเป็นราชธานีแลเป็นเมืองลูกหลวงมาแต่เดิม เมื่อได้มาเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุทธยา ยังเป็นเมืองสำคัญแลอยู่น่าด่าน จึงยกเป็นเมืองโทแล้วก็เป็นเมืองโทตลอดมาด้วยเหตุนี้ประการ ๑ ยังมีเหตุอีกประการ ๑ ซึ่งเห็นได้แต่โดยทางสันนิฐาน ว่าที่ยกเป็นเมืองโทนั้น เพื่อจะกำกับเมืองเอก ไม่ให้แผ่อำนาจใหญ่โตเกินกว่าสมควรไป ส่วนหัวเมืองตรีนั้น เห็นได้ในทำเนียบ ว่าเอาท้องที่เป็นใหญ่ คือ ท้องที่แห่งใดซึ่งต้องจัดการปกครองเป็นเมือง แต่ไม่มีข้อสำคัญอย่างเมืองเอก

เมืองโทจึงกำหนดเปนเมืองตรี ส่วนหัวเมืองจัตวานั้น เมื่อแรกจัดขึ้น จัดด้วยความมุ่งหมายจะขยายอำนาจในราชธานีให้กว้างขวางออกไป ดังข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคำอธิบายพระราชพงษาวดารแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ข้อนี้จะพึงเห็นหลักฐานประกอบความสันนิฐานได้ในทำเนียบตำแหน่งกรมการ ซึ่งปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณศักดินา คือ กรมการเมืองเอกมีครบกระทรวง แต่ยังมีตำรวจด้วย กรมการเมืองโทเมืองตรี มีตำแหน่งน้อยลงมา แต่ยังมีครบกระทรวง ส่วนเมืองจัตวานั้น ไม่มีตำแหน่งกระทรวงจตุสดมภ์เลยทีเดียว

ทำเนียบกรมการหัวเมือง ที่ลงไว้ในกฎหมายย่อมาก ข้าพเจ้าพึ่งได้พบฉบับพิศดารถ้วนถี่ แต่ทำเนียบเมืองนครศรีธรรมราชฉบับที่กล่าวมาแล้ว มีเนื้อความหลายข้อ ซึ่งข้าพเจ้าเห็นสมควรจะนำมากล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับนี้ จึงได้คัดความข้อสำคัญในทำเนียบมาลงไว้ดังต่อไปนี้[๙] คือ:—

๑ กรมการทุกตำแหน่ง แบ่งเปนอยู่ฝ่ายขวาหรืออยู่ฝ่ายซ้าย ลักษณการที่แบ่งเปนฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายนั้น น่าเข้าใจว่า มาแต่ลักษณกำหนดเปนฝ่ายทหารฝ่าย ๑ ฝ่ายพลเรือนฝ่าย ๑ ที่ในกรุงเทพ ฯ นั้น แต่เดิมศาลาลูกขุนใน (คือ ที่ประชุมข้าราชการฝ่ายธุระการ) ศาลามหาดไทยอันเปนฝ่ายพลเรือน ก็เรียกว่าศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

---

๙ ถ้าท่านผู้ใดอยากอ่านทำเนียบเมืองนคร ฯ โดยพิศดารจงไปดูหนังสือเทศาภิบาล

ศาลาลูกขุนสำหรับกลาโหมฝ่ายทหาร เรียกว่าฝ่ายขวา ถึงที่เฝ้าในท้องพระโรง ข้าราชการฝ่ายพลเรือนก็เฝ้าข้างซ้าย ข้าราชการฝ่ายทหารเฝ้าข้างขวา เปนแบบแต่โบราณมาจนทุกวันนี้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดู การที่จัดตำแหน่งแบ่งเปนขวา,ซ้าย, มูลเหตุเดิมเห็นจะไม่ได้เอาฝ่ายทหารแลพลเรือนเปนเกณฑ์ เพราะลักษณกำหนดตำแหน่งเปนขวาเปนซ้าย มีทั้งในกรมฝ่ายทหารแลในกรมฝ่ายพลเรือน ข้าพเจ้ายังไม่แน่ใจว่ามูลเหตุที่แบ่งเปนขวา,ซ้าย,นี้จะมาแต่อะไร แต่มีมาแต่โบราณ ว่าเฉภาะทำเนียบเก่าเมืองนคร ฯ ที่ได้พบ ทั้งปลัดแลยกรบัตรอยู่ฝ่ายขวา แต่มหาดไทยไปอยู่ฝ่ายซ้าย ตำแหน่งกรมเมือง, กรมนา, อยู่ฝ่ายขวา ตำแหน่งกรมวัง, กรมคลัง, อยู่ฝ่ายซ้าย ดังนี้

๒ กรมการ ตามทำเนียบเก่าเมืองนคร ฯ ถ้าจัดเปนชั้นตามศักดินา

ชั้นที่ ๑ ถือศักดินา ๓๐๐๐ ออกพระศรีราชสงครามรามภักดีปลัดคนเดียว

ชั้นที่ ๒ ถือศักดินา ๑๖๐๐ มี ๓ คน คือ ออกพระภักดีราชยกรบัตร ๑ ออกพระจ่าศรีสุรินทรภักดี พระมหาดไทย ๑ ออกพระไกรพลแสนยากรบดีศรีสุรินทรเดโชไชย (พระพล) ๑

ชั้นที่ ๓ ถือศักดินา ๑๔๐๐ มี ๘ คน คือ ออกพระศรีราชวังเมือง กรมเมือง ๑ ออกหลวงเทพมณเฑียร กรมวัง ๑ ออกหลวงอินทรมนตรีศรีรัตนโกษา กรมคลัง ๑ ออกหลวงพลพากรราชมนตรี

กรมนา ๑ ออกพระวิชิตสงครามรามภักดีศรีปะดาวัน กรมท่า (ตรงกับตำแหน่งท้ายน้ำ) ๑ ออกพระพรหมเสนา พระสุรัสวดีกลาง ๑ ออกพระเทพเสนาบดีศรีสมุห พระสุรัสวดีขวา ๑ ออกพระไชยประยาบดีศรีสมุห พระสุรัสวดีซ้าย ๑

รองแต่ขุนนางลงไป ถือศักดินา ๑๒๐๐ บ้าง ศักดินา ๑๐๐๐ บ้าง ศักดินา ๘๐๐ บ้าง แลลดลงไปโดยลำดับจน ๒๐๐ ไม่จำจะต้องนำมาพรรณาในที่นี้โดยพิศดาร แต่ควรกล่าวไว้ตำแหน่ง ๑ ที่เรียกว่าผู้ช่วยราชการ ตามทำเนียบเป็นตำแหน่งพิเศษ ถือศักดินา ๑๐๐๐ ตำแหน่งผู้ช่วยราชการนี้ เพราะเหตุที่ไม่มีน่าที่จำกัดแต่ขุนนางตรงต่อผู้ว่าราชการเมือง จึงเป็นตำแหน่งสำหรับทรงตั้งข้าราชการขั้นหนุ่ม ๆ เช่นบุตรผู้ว่าราชการเมืองซึ่งสำหรับจะรับราชการในตำแหน่งใหญ่ต่อไป ตัวอย่างที่ปรากฏมาในเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ก็เป็นพระบริรักษ์ภูเบศร์ ผู้ช่วยราชการ เลื่อนจากผู้ช่วยก็เป็นพระยานคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อยกลาง) บุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ก็เป็นพระเสนหามนตรี ผู้ช่วยราชการ แล้วเลื่อนเป็นพระยานคร ฯ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู) ก็เป็นพระเสนหามนตรี ผู้ช่วยราชการ แล้วเลื่อนเป็นพระยานคร ฯ การที่บุตรผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ช่วยราชการดังกล่าวมานี้ มีผลจนรู้สึกว่าตำแหน่งปลัด, ยกรบัตรทางหัวเมืองปักษ์ใต้ต่ำไปมาก เช่นที่เมืองสงขลา บรรดาเชื้อวงษ์ณสงขลาถ้ารับสัญญาบัตร ขอเป็นผู้ช่วยราชการทั้งนั้น ข้าพเจ้าไม่เคยพบปลัด,หรือยกรบัตรเมืองสงขลา จนมาจัดการเปลี่ยนแปลง

เปนมณฑลเทศาภิบาลเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ประเพณีเดิมที่ได้กล่าวมาจึงได้เลิก

๓ ตำแหน่งกรมการผู้ใหญ่ ในเมืองนครศรีธรรมราช มีตราตำแหน่ง มีเครื่องประจำยศ แลมีที่สำหรับเก็บผลประโยชน์ลงไว้ในทำเนียบ ควรจะยกมาพรรณาไว้พอเปนตัวอย่างสักตำแหน่ง ๑ คือ

ออกพระศรีราชสงครามรามภักดี ปลัด ถือศักดินา ๓๐๐๐ ฝ่ายขวา ถือตรารูปโคยืนบนแท่น (เครื่องประจำยศ) มีช้างพลาย ๑ ช้างพัง ๑ จำลอง ๒ ฆ้องทอน ๔ นวม ๖ แหลน ๔ ปืนนกสับหลังช้าง ๒ กระบอก หมวกม้า[๑๐] ๒ เครื่องม้า ๒๐ ปืนกระสุนน้อกิ่งบันดาศักดิ ๒ กระบอก ปืนกระสุน ๓ นิ้วชเลยศักดิ ๒ กระบอก ปืนกระสุนน้อกิ่ง ๑๗ กระบอก ปืนนกสับบันดาศักดิ ๒๔ กระบอก ปืนนกสับชเลยศักดิ ๑๗ กระบอก เสื่อพต ๔๒ หอกเชน ๓๐ ทวนเท้า ๑๕ เรือพนัก ๒ ลำ ได้รับพระราชทาน[๑๑] กิจจทงความแดเข้าผูกกิ่งเจ้าเมือง แลที่พกหมาก[๑๒] ตำบลเพนียนขนอม ขึ้นสำหรับที่ ๓ ตำบล มีนาลัด[๑๓] (ทิศตวัน) ออกเมือง ๒ เส้น

---

๑๐ ที่เรียกว่าหมวกม้าในทำเนียบนี้ จะเขียนผิดหรือจะเปนหมวกสำหรับใช้ในเวลาขี่ม้า หรืออะไร ข้าพเจ้าไม่แน่ใจ

๑๑ ที่ว่าได้กิจจทงความแดเข้าผูก หมายความว่าค่าธรรมเนียมความ

๑๒ ที่เรียกว่าที่พกหมาก ๓ ตำบล หมายความว่าบ้านส่วยนั้นเอง แต่จะเก็บอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ

๔ การที่จัดหมวดกรม ตามทำเนียบกรมการเมืองนคร ฯ มีถึง ๓๖ กรม ตำแหน่งข้าราชการ มี พระ ๙ หลวง ๒๑ เมือง ๒ ขุน ๒๒๕ หมื่น ๑๔๙ พัน ๑๕ จ่า ๕ รวม ๔๒๔ คน จะรบุแต่กรมใหญ่ต่อไปนี้ คือ :—

๑ กรมปลัด
๒ กรมยกรบัตร
๓ กรมมหาดไทย
๔ กรมสุรัสวดี
๕ กรมเมือง
๖ กรมคลัง
๗ กรมนา
๘ กรมวัง

ซึ่งในกรมวังมี

(ก) กรมมหาดเล็ก
(ข) กรมสังฆการี
(ค) กรมหมอ
(ฆ) กรมโหร
(ง) กรมตำรวจ
(จ) ศาลแพ่ง

---

๑๓ ที่เรียกว่านาตัด เข้าใจว่า นาสำหรับตำแหน่งปลัด จัดให้บ่าวไพร่ทำเป็นผลประโยชน์

(ฉ) กรมท้ายวัง (เห็นจะเปนต้อมวัง)

(ช) กรมถูกเธอ (เห็นจะเปนส่นมพลเรือน)

(ซ) กรมช้าง

๙ กรมอาสา

๑๐ กรมฝีพาย

๑๑ กรมอาลักษณ์

๑๒ พราหมณ์ถูกขุนแผศาสหลวง

๑๓ กรมช้าพระ

๕ ส่วนการปกครองท้องที่นั้น จัดเปนหัวเมืองชั้นเมืองนครศรีธรรมราช ๔ ชั้น รู้ได้โดยศักดินาผู้เปนหัวน่ารักษาการในท้องที่ คือ:—

ชั้นที่ ๑ เมืองตรังชั้นฝ่ายขวา เมืองท่าทอง (คือ ที่ตั้งที่ว่าการมณฑลชุมพรที่บ้านดอนทุกวันนี้) ชั้นฝ่ายซ้าย ผู้รักษาเมืองทั้ง ๒ นั้น ถือศักดินา ๑๖๐๐

ชั้นที่ ๒ เช่นแขวงปากพนัง แถเกาะสมุยเปนต้น มี ๗ เมือง ผู้รักษาเมืองถือศักดินา ๑๒๐๐ ชั้นฝ่ายขวา ๔ เมือง ฝ่ายซ้าย ๓ เมือง

ชั้นที่ ๓ ผู้รักษาเมืองถือศักดินา ๑๐๐๐ มี ๒ เมือง ชั้นฝ่ายขวา เมือง ๑ ฝ่ายซ้ายเมือง ๑

ชั้นที่ ๔ ผู้รักษาเมืองถือศักดินา ๘๐๐ มี ๙ เมือง ชั้นฝ่ายขวา ๓ เมือง ฝ่ายซ้าย ๖ เมือง

รองแต่ชั้นเมืองลงมา จัดเปนทำนองอำเภออย่างทุกวันนี้ มี ๒ ชั้น ชั้นที่ ๑ ผู้รักษาการถือศักดินา ๖๐๐ มี ๘ อำเภอ ชั้นฝ่ายขวา ๓ ฝ่าย

ซ้าย ๕ ชั้นที่ ๒ ผู้รักษาการถือศักดินา ๔๐๐ มี ๒๖ ชั้นฝ่ายขวา ๙ ฝ่ายซ้าย ๑๗

รองแต่นั้นลงมา จัดเป็นด่านแลค่าย เข้าใจว่าเป็นที่มีผู้อยู่ประจำตรวจทาง รวม ๑๔ แห่ง ชั้นฝ่ายขวา ๒ ฝ่ายซ้าย ๑๒

ทำเนียบที่แสดงมานี้ จะจัดได้เต็มทีทีเดียวหรือประการใดทราบไม่ได้ แต่น่ากลัวจะจัดไม่ได้ ด้วยจำนวนตำแหน่งมากนัก แต่เป็นแบบเก่า จึงควรแสดงไว้ ให้ผู้ศึกษาโบราณคดีทราบ

เรื่องตั้งเมืองกลันตันเป็นประเทศราช

เมืองกลันตันเดิมเป็นเมืองขึ้นเมืองตรังกานู ดังกล่าวมาแล้ว เห็นจะเป็นในราวปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๗ พระยากลันตัน (หลงมหะหมัด) เกิดวิวาทบาดหมางกับพระยาตรังกานู (อมัด) จึงมีใบบอกเข้ามายังพระยาวิเศษภักดี (ลง) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา จะขอถวายต้นไม้ทองเงินขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ พระยาสงขลาไม่ยอม พระยากลันตันจึงบอกเข้ามายังพระยานคร ฯ (น้อย) จะประจบกับเวลากรมหมื่นศักดิพลเสพ เสด็จอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชหรือไม่ ยังไม่แน่ แต่พระยานครศรีธรรมราชรับธุระพระยากลันตันบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เมืองกลันตันเป็นเมืองประเทศราชขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ อยู่ในบังคับบัญชาเมืองนครศรีธรรมราชแต่นั้นมา[๑๔] ตั้งแต่นั้นเมืองนคร

ศรีธรรมราชจึงได้ว่ากล่าวเมืองไทรบุรีกับเมืองกลันตัน ส่วนเมืองสงขลาคงได้ว่ากล่าวเมืองตรังกานูกับเมืองปัตตานี ซึ่งแยกเป็น ๗ หัวเมือง

---

๑๔ ในหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา แลพงษาวดารเมืองกลันตัน ว่าเมืองกลันตันแยกเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ แต่ข้าพเจ้าได้พบหลักฐานที่อื่น แลคิดคำนวณขึ้นบุคคลที่ปรากฏชื่อในพงษาวดารเมืองกลันตัน เช่นพระยากลันตัน (ตนีปากแดง) แลพระยาบาโงย ซึ่งมีชื่อในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ครั้งจุลศักราช ๑๒๐๐ ในรัชกาลที่ ๓ เชื่อว่าพึ่งตั้งเป็นประเทศราช เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ในปีที่กล่าวมาแล้ว

เรื่องพม่าแหกคุก

ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙

เมื่อณวันพุฒเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เพลา (บ่าย) ๔ โมงเศษ พม่าซึ่งคุมขังอยู่ณคุก ๑๐๗ คน พร้อมกันฆ่าฟันพัศดีแตกพ้นมือนายยามซึ่งควบคุมอยู่ล้มตายหลายคน แล้วพากันแหกคุกหนีลงไปทางลำเพ็ง เวลานั้นเสด็จออกทอดพระเนตรงานอยู่ที่ท้องสนามน่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอินทรเดชเห็นพวกพม่าวิ่งไล่ฟันผู้คนเกรียวกราว ก็รีบเข้าไปกราบบังคมทูล ฯ จึงมีรับสั่งให้เจ้ากรมปลัดกรมตำรวจกรมล้อมพระราชวัง แลข้าราชการกรมอื่นรีบตามลงไปตามจับพวกนักโทษพม่า จับได้ในวันนั้นบ้าง ไปจับได้ตามเรือกสวนบ้าง จับได้ที่บ้านพระยาทวาย (คือเจ้าเมืองทวายที่อพยพเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ แต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น) บ้าง รวมจำนวนนักโทษพม่าที่จับตัวคืนได้ ๖๕ คน ชำระพวกนักโทษพม่าให้การ

ชัดถึงพระยาทวายว่าสมรู้ด้วย คิดจะพากันอพยพหลบหนีไปบ้านเมือง เมื่อชำระได้ความจริงดังนั้นแล้ว จึงมีรับสั่งให้เอาตัวพระยาทวายกับพวกนักโทษพม่าที่แหกคุกไปประหารชีวิตรเสีย การที่พม่าแหกคุกครั้งนั้น ที่จริงพวกนักโทษในคุกได้ทราบความ แลได้ให้กราบทูลพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ ซึ่งกำกับราชการนครบาล ทรงทราบแต่ก่อนเกิดเหตุ แต่กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ไม่ทรงเชื่อว่าจะเปนความจริง มิได้จัดการป้องกันประการใด นักโทษพม่าจึงแหกคุกได้

สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (มี)

ณวันพุฒเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวดอัฐศก เวลา ๒ โมงเช้า สมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้นพระชนม์ ครั้นณวันพฤหัศบดีเดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ จึงทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (มี) วัดราชบุรณะเปนสมเด็จพระสังฆราช แลแห่มาอยู่ณวัดมหาธาตุเมื่อณวันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวดอัฐศกนั้น

ได้พระยาเสวตรไอยราช้างเผือกเมืองเชียงใหม่

เมื่อณวันพุฒเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดอัฐศก หมอความเที่ยวโพนช้างในแขวงเมืองนครเชียงใหม่ คล้องได้ช้างพลายช้างหนึ่ง

สูงสามศอกคืบหกนิ้ว เปนช้างเผือกเอก พระยาเชียงใหม่ (น้อยธรรม) บอกมากราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบ แลให้ผูกหัดช้างนั้น เสร็จราบแล้วจึงพาเดินทางมาถึงแพร่ที่เมืองกำแพงเพชร ต่องแพแล่มโภชมาทุกหัวเมืองในระยะทาง ถึงมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันพฤหัศบดีเดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จไปรับแลมีการแห่การสมโภชเหมือนกับเมื่อครั้งพระยาเสวตรกุญชร พระราชทานชื่อขนานวางเปนพระยาเสวตรไอยรา บวรพาหนะนารถ อิศราราชบรมจักร ศรีสังข์ศักดิอุโบสถคชเขนทรชาติอากาศจารี เผือกผ่องศรีบริสุทธิ เฉลิมอยุทธยายิ่ง วิมลมิ่งมงคล จบสกลเดิศฟ้า แลทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเกียรติยศพระยาเชียงใหม่ (น้อยธรรม) เลื่อนขึ้นเปนพระเจ้าเชียงใหม่[๑]

เรื่องพระราชาคณะต้องอธิกรณ์

ในเดือน ๑๒ ปีขวดอัฐศกนั้น มีโจทย์พ้องว่า พระพุทธโฆษาจารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูป ๑ พระญาณสมโพธิ (เค็ม) วัดนาคกลางรูป ๑ พระมงคลเทพมุนี (จัน) วัดน่าพระเมรุกรุงเก่ารูป ๑ ทั้ง ๓ รูปนี้ประพฤติผิดพระวินัยบัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมถุนปาราชิกมาช้านาน จนถึงมีบุตรหลายคน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ

---

๑ พระเจ้าเชียงใหม่ (น้อยธรรม) นี้ ชาวเชียงใหม่เรียกกันว่าพระเจ้าเชียงใหม่ช้างเผือก เพราะเหตุที่ได้ช้างเผือกมาถวาย

กรมหมื่นรักษ์รณเรศ กับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทรงพิจารณา ได้ความเป็นสัตย์สมดังฟ้อง จึงมีรับสั่งเอาตัวผู้ผิดไปจำไว้ณคุก

ที่เกิดเหตุปรากฏว่าพระราชาคณะเป็นปาราชิกหลายรูป ครานั้นเห็นจะทรงพระวิตกถึงการฝ่ายพระพุทธจักรมาก ปรากฏว่าได้ทรงเผดียงสมเด็จพระสังฆราช (มี) แลสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) วัดสระเกษ ให้แต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์ แสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณะมณฑลคัดแจกทั่วไปตามพระอาราม เป็นทำนองสังฆาณัติ แลการชำระความปาราชิกก็คั่งค้างมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ แลต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ด้วย

เกิดเหตุเรื่องบัตรสนเท่ห์

การทิ้งหนังสือ หรือที่เรียกตามภาษาเก่าว่าทอดบัตรสนเท่ห์ ถือกันมาว่าเป็นความผิดอย่างร้ายแรงฐานมหันตโทษแต่โบราณ ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเก่า ว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ มีคนทิ้งบัตรสนเท่ห์ เป็นเหตุให้ฆ่าฟันนางเสียมาก คดีถือโทษการทิ้งบัตรสนเท่ห์ว่าเป็นความผิดอย่างร้ายแรง ยังมีตลอดมาจนกรุงรัตนโกสินทรในครั้งนั้น

เมื่อชำระความปาราชิกคราวนั้นแล้ว ไม่ข้ามผู้ทั้งบัตรสนเท่ห์ แต่งเปนโคลงบท ๑ ว่า

๏ ไกรสรพระเสด็จได้ สี่กษี
กรมเจษฎาบดี เร่งไม้
พิเรนทรแม่นอเวจี ไป่คลาศ
อาจพลิกแผ่นดินได้ แม่นแม้นเมืองทมิพ ฯ

ได้ทรงทราบ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ผู้ที่แต่งโคลงบังอาจว่ากล่าวหยาบช้าตลอดจนถึงแผ่นดิน จึงโปรดให้สืบเอาตัวผู้ทั้งได้ความว่าเปนโคลงของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเนทร เหตุด้วยกรมหมื่นศรีสุเนทรเปนศิษย์พระพุทโธมาจารย์ (บุญศรี) ประการ ๑ กรมหมื่นศรีสุเนทรเปนจินตกวี[๒] ประการ ๑ กับอีกประการ ๑ คำว่า "ไป่" ใช้แทน "ไม่" ซึ่งปรากฏในโคลงบัตรสนเท่ห์นี้ กรมหมื่นศรีสุเนทรมักทรงใช้ ได้หลักฐานดังกล่าวมานี้ จึงมีรับสั่งให้เอากรมหมื่นศรีสุเนทรมาขังไว้ พอเอาตัวกรมหมื่นศรีสุเนทรมาประชวรสิ้นพระชนม์ในระหว่างที่ต้องขังอยู่นั้น จึงไม่ได้ตัดสินลงโทษอย่างใด

---

๒ หนังสือที่กรมหมื่นศรีสุเนทรได้ทรงแต่งไว้ คือ โคลงเรื่องสมโภชพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมวงษ์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เรื่อง ๑ กับนันทกล่อมช้างเผือกพลาย เห็นจะแต่งถวายเมื่อคราวสมโภชพระยาเสวตรกุญชรอีกเรื่อง ๑

พระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ

ในปีชวดอัฐศกนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ เจริญพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ เมื่อณเดือน ๔ จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์ตามแบบการโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ซึ่งได้ตั้งเปนแบบไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ให้ปลูกเขาไกรลาศที่ชาดาน่าทิมดาบ ตำรวจสูง ๗ วา มีพระมณฑปอยู่บนยอดเขา[๓] มีที่สรงแลพลับพลาทรงเครื่องที่เชิงเขา แลมีเครื่องตั้งเครื่องแต่งตามแบบเขาไกรลาศที่ทำมาทุกอย่าง ตั้งแต่ณวันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จนวันพฤหัศบดีเดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาบ่ายตั้งกระบวนแห่เครื่องชาว เกณฑ์จตุสดมภ์แลมุขมนตรีที่ได้รับพระราชทานพานทองเปนคู่เคียงแห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ แต่ในพระราชวังเสด็จไปทรงสดับพระสงฆ์เจริญพระปริตที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ วัน ครั้นณวันศุกรเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำเวลาเช้าได้พระฤกษ์โสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว เสด็จไปสรงน้ำอันไหลออกจากปากสัตวทั้ง ๔ ที่สระอโนดาตณเขาไกรลาศ ครั้นสรงแล้วเสด็จ

---

๓ พระราชพิธีโสกันต์ที่พรรณาต่อไปนี้ ตามฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์

ไปทรงเครื่องที่พลับพลาน้อยทิศหรดี ทรงภูษาจับเขียนทอง ฉลองพระองค์กรุยเฉวียงพระอังษา เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช จูงพระกรเสด็จขึ้นเขาไกรลาศทางบัจจิมทิศ ไปยังพระมณฑปยอดเขาเข้าไปเฝ้าพระอิศวร ครั้งนั้นเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีแต่งพระองค์ทรงเครื่องเปนพระอิศวรประทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ แล้วประทานพรแลเครื่องต้น ทรงรับแล้ว ทรงเครื่องต้นที่ในพระมณฑป แล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชรับพระกร เสด็จลงจากเขาไกรลาศทางบันไดข้างทิศทักษิณ กระบวนแห่ก็ผลัดเครื่องแดงทั้งสิ้น เสด็จประทับที่เกย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่ขึ้นพระที่นั่งพุดตาด แห่เวียนประทักษิณเขาไกรลาศสามรอบแล้ว ก็แห่เสด็จกลับคืนเข้าในพระราชวัง ครั้นเวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้ว,บายศรีทอง,บายศรีเงิน กระบวนแห่แต่งเครื่องแดง แห่ไปเวียนเทียนสมโภชบนพระที่นั่งดุสิดมหาปราสาท แห่กลับเข้าในพระบรมมหาราชวัง เวลาบ่ายในวันต่อมาก็แห่มาสมโภชอีกสองวัน เปนสามเวลา พระราชทานเงินทองของสมโภช แลพระราชวงษานุวงษ์เสนาบดีก็พากันสมโภชตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ครั้นณวันจันทร์เดือน ๔ แรมค่ำ ๑ แห่ผะอบพระเกษาเปนกระบวนเรือลงไปลอยในแม่น้ำที่ท้ายพระบรมมหาราชวัง

ได้พระยาเสวตรคชลักษณ์ช้างเผือกเมืองน่าน

ปีฉลูนพศก จุล ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

เมื่อณวันพุฒเดือน ๑ แรม ๗ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๕๙ หมอควานเที่ยวโพนช้างในแขวงเมืองน่าน คล้องได้ช้างพลายเผือกเอกช้าง ๑ วัดได้สูง ๓ ศอก ๒ นิ้ว พระยาน่านผูกหัดเชื่องราบดีแล้ว พาช้างนั้นลงมาถวาย ถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณวันพฤหัศบดีเดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีฉลูนพศก เสด็จไปรับแลมีการแห่สมโภชเหมือนช้างเผือก ๒ ช้างที่ได้มาแต่ก่อน พระราชทานชื่อขนานว่า เปนพระยาเสวตรคชลักษณ์ ประเสริฐศักดิ์สมบูรณ์ เกิดตระกูลสารสิบหมู่ เผือกผู้พาหนะนารถ ยศราราชธำรง บัณฑรพงษ์จตุรภักตร์ สุรารักษ์รังสรรค์ ผ่องผิวพรรณผุดผาด ศรีไกรลาศเลิศลบ เฉลิมพิภพอยุทธยา ขัณฑเสมามณฑล มิ่งมงคลเดิศฟ้า พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่พระยาน่านเปนอันมาก แต่มิได้เลื่อนยศขึ้น เพราะเหตุว่า ผู้ครองเมืองน่านในครั้งนั้น

เปนตระกูลเจ้ามาแต่ก่อน ใช้นามในพื้นเมืองว่าเจ้าฟ้าเมืองน่าน เหมือนอย่างเจ้าเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง ไม่ใช่เปนตระกูลซึ่งตั้งเปนเจ้าขึ้นใหม่เหมือนเจ้า ๗ คน เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน

ที่ได้ช้างเผือกเอก ๓ ช้างในรัชกาลอันเดียวกัน ยังไม่ปรากฏว่าเคยมีมาแต่ก่อน ทั้งในสยามประเทศตลอดจนเมืองพม่าแลเมืองรามัญในเวลาเมื่อเปนอิศร ในครั้งกรุงเก่า เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ปรากฏว่ามีช้างเผือก ๗ ช้างจริงอยู่ แต่จะเปนเผือกเอกก็ช้างก็ไม่ปรากฏ ประเพณีถือกันในประเทศไทย,มอญ,พม่า มีเหมือนกันมาแต่โบราณ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ได้ช้างเผือกมาสู่พระบารมี ถือว่าเปนมิ่งมงคลเพิ่มภูลพระเกียรติยศ ถึงถวายพระนามพิเศษแก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ว่าพระเจ้าช้างเผือก เจ้าแผ่นดินพม่าได้มีพระนามพิเศษเรียกในพงษาวดารว่าพระเจ้าช้างเผือกลงมาจนพระเจ้ามังระที่มาตีกรุงเก่าครั้งหลัง ด้วยประเพณีมีมาแต่โบราณอย่างนี้ เมื่อได้พระยาช้างเผือกถึง ๓ ช้างในรัชกาลที่ ๒[๑] จึงบังเกิดความชื่นชมยินดีในพระบารมีเปนอันมาก ได้ถวายพระนามตามโบราณราชประเพณีว่าพระเจ้าช้างเผือก แลในเวลานั้นโรงช้างเผือกในพระราชวังไม่พอกัน

---

๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีช้างเผือก ๑๓ ช้าง เปนเผือกเอก ๓ ช้าง ช้างเผือกที่ได้ในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทรนี้ เปนมากกว่ารัชกาลอื่นที่ปรากฏมาในพงษาวดารประเทศทางตวันออกนี้ทุกประเทศ

ทรงพระราชดำริห์ว่า เมื่อครั้งกรุงเก่าทำโรงช้างเผือกไว้ระหว่างพระที่นั่งวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ๒ โรง ระหว่างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทกับพระที่นั่งสุริยามรินทร ๒ โรง ควรจะสร้างโรงช้างเผือกไว้ในพระราชวัง อย่างเดียวกับเมื่อครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้สร้างโรงช้างเผือกเปน โรงช่อฟ้าชั้นตรงที่ในระหว่างประตูสนามราชกิจกับประตูพรหมโสภา[๒] ๔ โรง ๆ ต้นทางด้วนออกไว้พระเทพกุญชร ซึ่งเปนช้างพังเผือกเอกได้ในรัชกาลที่ ๑ โรงที่ ๒ ไว้พระยาเสวตรกุญชร โรงที่ ๓ ไว้พระยาเสวตรไอยรา โรงที่ ๔ ไว้พระยาเสวตรลดลักษณ์

เรื่องใช้ของช้าง

เนื่องแต่เหตุที่ได้ช้างเผือกเอก ๓ ช้าง ของซึ่งชักในเรือกำปั่นหลวงที่แต่งไปค้าขายยังนานาประเทศ โปรดให้ทำรูปช้างสีขาวอยู่กลางวงจักรติดในธงพื้นแดง เปนมูลเหตุที่ใช้ธงช้างเปนธงสำหรับชาติไทยแต่นั้นมา[๓]

---

๒ คือตรงที่สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททุกวันนี้ โรงช้างเหล่านี้พังรื้อเมื่อรัชกาลที่ ๕

๓ ธงสำหรับชาติไทย ที่ใช้ในเรือ แต่ก่อนมาจะใช้ธงอย่างไร ข้าพเจ้าได้ตรวจค้นในหนังสือที่ฝรั่งแต่ง ไม่พบ มาพบในหนังสือจดหมายเหตุทูตไทยไปลังกาทวีป เมื่อคราวพระอุบาลีออกไปให้อุปสมบทแก่ชาวสิงหล ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ว่าใช้ธงพื้นแดงสี่เดียว จึงเห็นว่าคงจะใช้ธงสีแดงเปนธงชาติมาแต่โบราณ

เรื่องพิธีวิสาขบูชา

ในปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ นั้น ทรงพระราชดำริห์ด้วยสมเด็จพระสังฆราช (มี) ให้ทำพิธีวิสาขบูชาเมื่อกลางเดือน ๖ เปนครั้งแรกที่ได้ทำในกรุงรัตนโกสินทร มีพระราชกำหนด ได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช ดังนี้

พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา

◎ ศุภมัสดุ ๑๑๗๙ ศก อุศุภสังวัจฉร เจตมาศกาฬปักษ์ ทุติยดฤถีครุวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จบรมธรรมิกมหาราชารามาธิราช บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จออกณพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยอรรคมหาเสนามาตยาธิบดี มุขมนตรี กระวีชาติ ราชปโรหิตาโหราจารย์ ทูลถวายชุดพระบาทโดยอันดับ ทรงพระราชศรัทธาถวายสังฆภัตรทานแก่พระสงฆ์ มีองค์สมเด็จพระสังฆราชเปนประธาน ครั้นเสร็จการภุญชากิจ พระสงฆ์รับพระราช

ทานฉันแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริถึงสรรพการกุศล เป็นต้นว่าบริจาคทานรักษาศีลเจริญภาวนา ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญมาเป็นนิจกาลนั้น ยังหาเต็มพระราชศรัทธาไม่ มีพระไทยปรารถนาจะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้มีผลวิเศษประเสริฐยิ่งที่พระองค์มิได้ทรงกระทำ เพื่อจะให้แปลกปลาด จึงมีพระบุจฉาถามสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยถวายพระพรว่า แต่ก่อนสมเด็จพระมหากระษัตราธิราชเจ้า กระทำสักการบูชาพระศรีรัตนไตรยในวันวิสาขบุรณมี คือวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันวิสาขนักขัตฤกษ์มหายัญญพิธีบูชาใหญ่ มีผลอานิสงษ์มากยิ่งกว่าครุศ์สงกรานต์ เหตุว่าเป็นวันสมเด็จพระสัพพัญญูพุทธเจ้าประสูติ ได้ตรัสรู้ ปรินิพพาน แลสมเด็จพระเจ้าภาติกราช วสักราช ติศมหาราช เคยกระทำสืบพระชนมายุเป็นเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณีมีมาแต่ก่อน แลพระราชพิธีวิสาขบูชานั้นเลือนสูญขาดมาช้านานแล้ว หามีกระษัตริย์พระองค์ใดกระทำไม่ ถ้าได้กระทำสักการบูชาพระศรีรัตนไตรยในวันนั้นแล้ว ก็จะมีผลอานิสงษ์มากยิ่งนัก อาจสามารถปิดประตูจตุราบายภูมิทั้ง ๔ แลเป็นที่จะดำเนินไปในสุคติภพเบื้องน่า อาจให้เจริญทฤฆายุศิริสวัสดิพิพัฒมงคล รำงับทุกข์โทษอุปัทวอันตรายไภยต่าง ๆ ในบริเฉทกาลบัจจุบัน เป็นอนันตคุณานิสงษ์วิเศษนัก จะนับจะประมาณมิได้ ครั้นได้ทรงฟังเกิดพระราชปีติโสมนัศ ทรัดเห็นว่าวิสาขบูชานี้ จะเป็นเนื้อนาบุญราษีกองพระราชกุศลเกิดขึ้นอีกแห่ง ๑ เป็นแท้ จึ่งทรงพระราชศรัทธาจะยกรื้อวิสาขบูชามหายัญญพิธี

อันขาดประเพณีมานั้น ให้กลับคืนเจียรฐิติกาลปรากฏสำหรับแผ่นดินสืบไป จะให้เปนอัตถัตถประโยชน์ แลปรัตถประโยชน์ ทรงพระราชศรัทธาจะให้สัตวโลกข้าขอบขัณฑเสมาทั้งปวงจำเริญอายุแลอยู่เย็นเปนศุข ปราศจากทุกข์ไภยในชั่วนี้แลชั่วน่า จึงมีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า แต่นี้สืบไป เถิงณวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ เปนวันพิธีวิสาขบูชานักขัตฤกษ์ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะทรงรักษาพระอุโบสถศีล ปรนิบัติพระสงฆ์ ๓ วัน ปล่อยสัตว ๓ วัน ห้ามมิให้ผู้ใดฆ่าสัตวตัดชีวิตรเสพสุราเมรัยใน ๓ วัน ถวายประทีปตั้งโคมแขวนเครื่องสักการบูชาดอกไม้เพลิง ๓ วัน ให้เกณฑ์ประโคมเวียนเทียนพระพุทธเจ้า ๓ วัน ให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวง ถวายไชยทาน ๓ วัน ส่วนพระบรมราชวงษานุวงษ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎรถือศีลอุโบสถ สมณะชีพราหมณ์ทั้งปวงจงมีศรัทธาปลงใจลงในการกุศล อุส่าห์กระทำวิสาขบูชาให้เปนประเพณียั่งยืนไปทุกปีอย่าให้ขาด ฝ่ายฆราวาสนั้นจงรักษาอุโบสถศีล ถวายบิณฑบาตทาน ปล่อยสัตวตามศรัทธาทั้ง ๓ วัน ดุจวันตรุษสงกรานต์ เพลาเพลแล้วมีพระธรรมเทศนาในพระอาราม ครั้นเพลาบ่ายให้ตกแต่งเครื่องสักการบูชาพวงดอกไม้มาลากระทำให้วิจิตรต่าง ๆ รูปเทียนขวาลาทั้ง (ธง) ผ้าธงกระดาษออกไปยังพระอาราม บูชาพระรัตนไตรย ตั้งพนมดอกไม้ แขวนพวงดอกไม้รูปเทียนธงใหญ่ธงน้อยในพระอุโบสถพระวิหาร ที่ตานพระเจดีย์แลพระศรีมหาโพธิ แลผู้ใดจะมี

เครื่องดุริยดนตรีมโหรีพิณพาทย์เครื่องเล่นสมโภชประการใด ๆ ก็ตามแต่ใจศรัทธา ครั้นเพลาค่ำให้บูชาพระรัตนไตรย ด้วยเครื่องบูชาประทีปโคมตั้ง โคมแขวน จงทุกหน่าบ้านร้านโรงเรือนแลเรือแพทุกแห่งทุกตำบล ให้ฆราวาศทำดังกล่าวนี้จงถ้วนครบ ๓ วัน แลณวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำนั้น เปนวันเพ็ญบุรณมี ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชวังหลวง ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชุมกันถวายฉลากภัตรแก่พระสงฆ์ แลให้มรรคนายกทั้งปวงชักชวนสัปรุษทายก บรรดาที่อยู่ใกล้เคียงอารามใด ๆ ให้ทำฉลากภัตรถวายพระสงฆ์ในอารามนั้น ๆ เพลาบ่ายให้เอาหม้อใหม่ใส่น้ำลอยด้วยดอกอุบลบัวหลวง วงสายสิญจน์สำหรับเปนน้ำปริตไปตั้งที่พระอุโบสถ พระสงฆ์ลงพระอุโบสถแล้วจะได้สวดพระพุทธมนต์จำเริญพระปริตธรรม ครั้นจบแล้วหม้อน้ำของผู้ใดก็ให้เอาไปกินอาบประพรมรดเย่าเรือนเคหาบำบัดโรคอุปัทวไภยต่าง ๆ ฝ่ายพระสงฆ์สามเณรนั้น ให้พระราชาคณะถานานุกรมประกาศให้ลงพระอุโบสถแต่เพลาเพลแล้วให้พร้อมกัน ครั้นเสร็จอุโบสถกรรมแล้ว เจริญพระปริตธรรมแผ่พระพุทธอาชญาไปในพระราชอาณาเขตรำงับอุปัทวไภยทั้งปวง ครั้นเพลาค่ำเปนวันโอกาศแห่งพระสงฆ์สามเณรกระทำสักการบูชาพระศรีรัตนไตรยที่พระอุโบสถแลพระวิหารด้วยธูปเทียนโคมตั้งโคมแขวนดอกไม้แลประทีปเปนต้น พระภิกษุที่เปนธรรมกถึกจงมีจิตรปราศจากโลภโลกามิศ ให้ตั้งเมตตาศรัทธาเปนบุเรจาริก จงสำแดงธรรมเทศนาให้พระสงฆ์สามเณรแลสัปรุษฟังโดยอันควรแก่ราตรีวันนั้นทุกอาราม ให้กระทำตามพระราชบัญญัติดังกล่าว

มานี้เสมอไปทุกปีอย่าให้ขาด ถ้าฆราวาสแลพระสงฆ์สามเณรรูปใด เปนพาลทุจริตจิตรคนองหยาบช้าหามีศรัทธาไม่ กระทำความอันมิชอบ ให้เปนอันตรายแก่ผู้กระทำวิสาขบูชาในวันนักขัตฤกษ์นั้น ก็ให้ร้อยแขวง นายบ้านนายอำเภอ กำชับตรวจตรา ล้อมแนมจับกุม เอาตัวผู้กระทำผิดให้จงได้ ถ้าจับกระหัษฎรได้ในกรุง ฯ ให้ส่งกรมพระนครบาล นอกกรุง ฯ ส่งเจ้าเมืองกรมการ ถ้าจับพระสงฆ์สามเณรได้ในกรุง ฯ ส่งสมเด็จพระสังฆราช พระพนรัตน์ นอกกรุง ฯ ส่งเจ้าอธิการ ให้ไล่เลี่ยงไล่ถาม ได้ความเปนสัตย์ให้ลงโทษตงทัณฑกรรมตามอาญาฝ่ายพระพุทธจักรแลพระราชอาณาจักร จะได้หลาบจำอย่าให้ทำต่อไป แลให้ประกาศบ่าวร้อง อาณาประชาราษฎร ลูกค้าวานิช สมณชีพราหมณ์ให้รู้จงทั่ว ให้กระทำดังพระราชบัญญัติดังกล่าวมานี้จงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวผู้กระทำผิดเปนโทษโดยโทษานุโทษ ฯ

พิธีวิสาขบูชาที่ทำในกรุงเทพ ฯ เมื่อรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่ามีการเหล่านี้ คือ ทำโคมบีดกระดาษ ชักเสาไม้ไผ่ยอดผูกฉัตรกระดาษ พระราชทานไปปักจุดเปนพุทธบูชาตามพระอารามหลวงวัดละสี่เสาอย่าง๑ ให้อำเภอกำนันบ่าวร้อง ราษฎรให้จุดโคมตามประทีป ตามบ้านเรือนเปนพุทธบูชาอย่าง ๑ หมายแผ่พระราชกุศลแก่ข้าราชการให้ร้อยดอกไม้

---

๔ เรื่องลักษณทำพิธีวิสาขบูชาเมื่อในรัชกาลที่ ๒ แลที่ได้แก้ไขในรัชกาลต่อมา มีพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ โดยพิศดาร แจ้งอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

มาแขวนเปนพุทธบูชาในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้ง ๓ วันอย่าง ๑ มีดอกไม้เพลิงของหลวง ตั้งจุดเปนพุทธบูชา ที่น่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่าง ๑ นิมนต์พระสงฆ์ให้ ให้อุโบสถศีลแลแสดงธรรมเทศนาแก่ราษฎร ตามพระอารามหลวงฝั่งตวันออก ๑๐ วัด ฝั่งตวันตก ๑๐ วัด เครื่องกัณฑ์เปนของหลวงพระราชทาน แลให้อำเภอกำนันบ่าวร้องตักเตือนราษฎร ให้ไปรักษาศีลฟังธรรมแลห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตรอย่าง ๑ ทำบุญจรเข้ไปบักเปน พุทธบูชา ตามพระอารามหลวง วัดละคัน อย่าง ๑ เลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง พระราชทานสลากภัตร แล้วสดับปกรณ์พระบรมอัฐิอย่าง ๑

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต

เมื่อเดือน ๘ อุตราสาธ บุณฉนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรเปนพระยอดตรงพระที่นั่งทับก่อน ให้ผ่าพระยอดนั้นเลยกลายเปนบาดพิศม์พระอาการมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยมพระประชวรทุกวันมิได้ขาด พระอาการกรมพระราชวังบวร ฯ ทรุดหนักลง จึงเสด็จขึ้นไปประทับแรมพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่ในพระราชวังบวร ฯ เจ้าพระยาอภัยภูธร ผู้ว่าที่สมุหนายกจึงให้เกณฑ์เวรประจำซอง เวรตั้งกองเชิงกำแพงรอบพระราชวังหลวงแลพระราชวังน่าชั้นในชั้นนอก แลให้ตั้งกองรายทางตามถนนตั้งแต่ประตูวิเศษไชยศรี

ตรงขึ้นไปถึงประตูพรหมทวาร[๕] แล้วตามถนนด้านนอกถึงศาลาสารบาญชี[๖] ตามถนนด้านตกถึงประตูท่าพระให้เจ้าพระยาธรรมา พระยาเพ็ชรพิไชย รักษาพระราชวังหลวง ให้พระยารองเมืองตั้งกองอยู่ทุ่งพระเมรุน่าวัดพระมหาธาตุ ให้พระยาพลเทพ พระยายมราชตั้งกองอยู่ศาลาริมประตูพรหมทวารวังน่า เจ้าพระยาอภัยภูธร ผู้ว่าที่สมุหนายก ตั้งอยู่ริมประตูมหาโภคราช[๗] ข้างเหนือ[๘]

ครั้นถึงณวันพุธเดือน ๘ อุตราสาธ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมง กับ ๗ บาท กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จสู่สวรรคตณพระที่นั่งวายุ

---

๕ ประตูพรหมทวาร เป็นประตูพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกข้างใต้ ตรงถนนน่าพระธาตุ

๖ ศาลาสารบาญชีเป็นหอทะเบียนสัตย์ อยู่ใกล้หลักเมือง

๗ ประตูมหาโภคราช เป็นประตูวังชั้นกลาง ตรงพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน

๘ ความปรากฏในหนังสือเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ว่าเมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทประชวรหนักคราวจะสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่รักษาพยาบาลเหมือนกัน ครั้งนั้นพวกวังน่ากับวังหลวงไม่ไว้ใจกัน ข้าราชการวังหลวงจึงต้องขึ้นไปตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในรัชกาลที่ ๒ ที่จริงไม่มีเหตุในระหว่างพวกวังน่ากับวังหลวงเช่นคราวก่อน แต่การล้อมวงเคยมีเป็นประเพณีมาแล้ว ก็จัดตามประเพณี

สถานอมเรศร์ พระชนมพรรษาได้ ๓๗ ปี เสด็จดำรงอยู่ในที่พระมหาอุปราชได้ ๗ ปี กับ ๑๑ เดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธานพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ สรงน้ำพระศพแล้ว เจ้าพนักงานทรงเครื่องเชิญพระศพเข้าสู่พระโกษฐ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ เชิญพระโกษฐขึ้นพระเสลี่ยงแว่นฟ้าออกประตูพรหมภักตร์ เมื่อถึงข้างนอกแล้วเชิญขึ้นตั้งบนพระยานุมาศ ๓ ลำคานประกอบพระโกษฐแล้วแห่เชิญพระศพมาประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งสุทธาสวรรย์[๑๐]

---

๙ ประตูพรหมภักตร เป็นประตูวังชั้นใน อยู่หลังพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน มีทางแวะออกมาจากฉนวนข้างใน

๑๐ พระที่นั่งองค์น้อย คือ พระที่นั่งองค์พนมสูง ที่ไว้พระพุทธสิหิงค์ในพิพิธภัณฑ์สถานพุทธวันนี้ ในหนังสือเก่าที่ได้พบ เรียกชื่อพระที่นั่งองค์นั้นเป็น ๒ ชื่อ บางแห่งเรียกว่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ บางแห่งเรียกว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ทำไมจึงเป็น ๒ ชื่อ ข้าพเจ้าได้ค้นนิราศตามเรื่องราวที่มีมา เข้าใจว่าเห็นจะมาสร้างในราวเมื่อปีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงเชิญพระพุทธสิหิงค์มาจากเมืองเชียงใหม่ ท่านองจะสร้างถวายเป็นพุทธบูชา จึงเขียนผนังข้างในเป็นรูปเทพชุมนุมแต่เรื่องปฐมสมโพธิซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ชื่อพระที่นั่งนั้นเห็นจะเรียกว่า พระที่นั่งพุทไธสวรรย์มาแต่แรกสร้าง ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต ที่วังน่าว่างอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ มีจดหมายเหตุปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรง

อนึ่งในการอันเนื่องด้วย กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต นั้น ได้มีหมายประกาศให้คนโกนหัวแต่ที่มีสังกัดในฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ต้นหมายประกาศนั้น ได้พบในจำพวกท้องตราเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช มีข้อความชี้แจงการแก้ไขขนบธรรมเนียม จึงได้นำหมายประกาศนั้นมาลงไว้ต่อไปนี้

◎ สารตรา ท่านเจ้าพระยายมราชมหาเสนาธิบดี ยกกระบัตรกรมพาหุสมุหพระกลาโหม ให้มาแก่หลวงพรหมเสนา ว่าที่ปลัดหลวงเทพเสนา ว่าที่จ่า แลกรมการเมืองนครศรีธรรมราช ด้วย

พระวิตกเกรงผู้ร้ายจะเข้าไปลักพระพุทธรูป แลเครื่องพุทธบูชาในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์แลพระพุทธรูปเครื่องพุทธบูชาลงมาไว้ในพระราชวังหลวง ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีมีอยู่ทุกวันนี้ ในรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ โปรดให้ตั้งพระแท่นเศวตฉัตรในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์เปนที่ทรงธรรมแลเล่นจออก ชื่อพระที่นั่งในคอนนี้จึงปรากฏในหนังสือเก่า ว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระพุทธสิหิงค์อยู่ในพระราชวังหลวงตลอดรัชกาลที่ ๒ แลรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เชิญขึ้นไปประดิษฐานไว้ในพระบวรราชวังตามเดิม แลเข้าใจว่าชื่อพระที่นั่งจึงกลับเปลี่ยนเปนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามเดิม เรียกมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ณเดือนแปดข้าง ปฐมาสาธขึ้นบีฉลูนพศก ต้นเกล้าต้นกระหม่อมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระประชวรพระโรคไม่คลาย อยู่ณวันเดือนแปดทุติยาสาธขึ้นสามค่ำเสด็จสู่สวรรคตแล้ว ทรงพระราชดำริห์ว่าเมื่อครั้งพระราชวังบวรสถานมงคลในพระบรมโกษฐ เสด็จสู่สวรรคตนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าลูกเธอหลานเธอข้างน่าข้างในเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ในพระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล แลเจ้าเมืองกรมการอาณาประชาราษฎรโกนศีศะด้วยกันสิ้น แลครั้งนี้ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าโปรด กระหม่อม จะให้เปน อย่าง ธรรมเนียมถูกต้องตามราชประเพณีดึบมาแต่ก่อน จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้แต่พระเจ้าลูกเธอหลานเธอ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ ใหญ่ผู้น้อย บุตร ภรรยา ข้าไท้ ในเรือนทั้ง ชาย หญิง ในพระราชวัง บวรสถานมงคลนั้น ให้ โกนศีศะให้สิ้นจงทุกคน กำหนดให้ โกนเดือนละครั้งกว่าจะได้ถวายพระเพลิง แลเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ฝ่ายน่า กับข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน ในพระราชวังหลวง เจ้าเมืองกรมการ อาณาประชาราษฎรชายหญิงในกรุงนอกกรุงเทพพระมหานคร แขวงจังหวัดหัวเมืองทั้งปวงนั้น เกล็อกจะมิรู้จะโกนศีศะเลี่ย ห้ามอย่าให้ โกนเลย ให้เจ้าเมืองกรมการประกาศบ่าว

ร้องอาณาประชาราษฎรให้รู้จงทั่ว[๑๑] ครั้นฤดูสารทราชการให้พระยานคร กรมการ กระทำตามรับสั่งมาจงทุกประการ

สารทราชมาณวันจันทร์เดือนแปดทุติยาสาขฤกษ์เจ็ดค่ำบริฉัตรนพศก[๑๒] ฯ

สถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง

กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นแม่กองสร้างเมืองนครเชียงขันธ์ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่ที่เมืองนครเชียงขันธ์วัด ๑ คือ วัด

---

๑๑ ความในท้องตราต่อนี้ ว่าถึงเทณฑ์สิ่งของทำพระเมรุไม่เกี่ยวแก่เรื่องที่จะกล่าว จึงคัดออกเสีย

๑๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือพระราชวิจารณ์ ยังค้นไม่พบท้องตราฉบับนี้ ได้ทรงพบหนังสือฉบับ ๑ ลงพิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ อ้างว่าเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ ว่าเมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต บังคับให้โกนหัวแต่ผู้หญิงทั้งแผ่นดิน ทรงส่งไสยหนังสือฉบับนี้นี้อยู่ แจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๔๒๔ ที่มาพบท้องตราฉบับนี้ เป็นอันสมกับที่ทรงพระราชดำริห์ส่งไสย แลได้ความรู้เป็นแน่ ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต โกนหัวทั้งแผ่นดินแต่เมื่อรัชกาลที่ ๑ คราวเดียว ต่อนั้นมา โกนแต่ข้าราชการบุตรภรรยาบ่าวไพร่ อันมีสังกัดฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนกันหมดทุกรัชกาล

ทรงธรรม ทรงปฏิสังขรณ์วัดเก่าในกรุงเทพ ฯ ๒ วัด คือ วัดดิงขบ ที่บางจาก (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระราชทานนามว่าวัดบวรมงคลวัด ๑ วัดเสาประโคนเหนือปากคลองบางกอกน้อย พระราชทานนามว่าวัดตุสิดารามวัด ๑ แต่ได้ทรงแก้ไขสถานที่ในพระราชวังบวร ฯ หลายอย่าง[๑๓]

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ทรงผนวชสามเณร

ในเดือนแปดอุตราสาธ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มีการแห่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณรที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม[๑๔] สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธารามเป็นพระอาจารย์ ทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับอยู่ณวัดมหาธาตุ พระตำหนักอยู่ทางด้านโพธิ์ลังกามุมวัดด้านตะวันออกเฉียงเหนือ[๑๕] อนึ่งเป็นประเพณีเจ้านายเมื่อ

---

๑๓ การที่แก้ไข ปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้พิมพ์ในเรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายโดยพิศดาร

๑๔ กระบวนแห่ครั้งนี้จัดอย่างไร ไม่ปรากฏ เข้าใจว่าคงจะเทียบเป็นทำนองเดียวกันกับเมื่อแห่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อในรัชกาลที่ ๑

๑๕ ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างพระวิหารขึ้นไว้ในที่บริเวณซึ่งเคย

ทรงผนวช ย่อมหัดเทศน์มหาชาติ เพื่อจะได้เทศน์ถวายพระราชกุศล สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรได้ทรงหัดเทศน์กัณฑ์มัทรี แล้วได้ถวายเทศน์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ครั้นเทศน์หลวงแล้ว ถึงเดือน ๑๒ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีเทศน์มหาชาติที่วัง ทรงทำกระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์มัทรี แลเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ มาประทานเทศนา กระจาดใหญ่ครั้งนั้นว่าเป็นการครึกครื้นใหญ่โตกว่าที่เคยทำมาแต่ก่อน[๑๖] สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ทรงผนวชอยู่จนออกพรรษาแล้วจึงลาผนวช

เป็นพระดำหนัก วิหารนั้นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๑๖ ประเพณีมีกระจาดใหญ่ในเวลาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่ทรงผนวชถวายเทศน์มหาชาติ ว่ามีแต่ครั้งนั้นมาเป็นตัวอย่าง ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชสามเณร ถวายเทศน์กัณฑ์สักรบรรพ ก็มีกระจาดใหญ่ทำเป็นตำเภา ตั้งที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงผนวชสามเณรถวายเทศน์กัณฑ์สักรบรรพ ก็มีกระจาดใหญ่ตั้งที่น่าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา ทรงผนวชสามเณร ถวายเทศน์กัณฑ์ฉกระษัตริย์ที่สวนดุสิต ก็โปรดให้ทำเป็นผลไม้ อันประกอบด้วยเครื่องใช้และเครื่องประดับต่าง ๆ บูชากัณฑ์เทศน์ ทำนองเป็นกระจาดใหญ่อีกครั้ง ๑

งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ

ปีขาล สัมฤทธิศก จุล ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๖๑

ในเดือน ๕ ปีขาลสัมฤทธิศกนั้น เมื่อพระเมรุที่โปรดให้ปลูกขึ้นในท้องสนามหลวง สำหรับพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ปลูกสร้างสำเร็จแล้วจึงเริ่มงานเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ทำตามแบบงานพระเมรุใหญ่ในครั้งรัชกาลที่ ๑ คือ วันแรกเชิญพระบรมสารีริกธาตุแห่ไปประดิษฐานที่พระเมรุมีงานมโหรศพสมโภชวันหนึ่งกับคืนหนึ่งก่อน เชิญพระบรมสารีริกธาตุกลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง แล้วรุ่งขึ้นณวันศุกร เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า เชิญพระโกษฐพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ จากพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ขึ้นพระยานุมาศสามลำคานแห่กระบวนน้อยออกประตูพรหมทวาร (ลงมาทางถนนริมกำแพงพระนครข้างหลังวัดมหาธาตุแล้วท้ายสนม) จนถึงวัดพระเชตุพน เชิญพระโกษฐขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ

แห่กระบวนใหญ่ขึ้นไปสู่พระเมรุทางสนามไชย มีการบำเพ็ญพระราชกุศล แลมีโหรศพสมโภช ๗ วัน ๗ คืนแล้ว ครั้นณวันพฤหัศบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง แล้วมีงานสมโภชพระอัฐิอีกวันกับคืนหนึ่ง ณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ จึงแห่พระอัฐิมาประดิษฐานไว้ในพระบรมมหาราชวัง[๒]

งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ คราวนี้ พระราชวงษานุวงษ์ตั้งศาลาฉันทานเลี้ยงพระสงฆ์แลราษฎรหลายโรง คือ สมเด็จกรมพระยมรินทรามาตย์ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงตั้งโรง ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี ทรงตั้งโรง ๑ พระเจ้า

---

๑ เมื่องานพระศพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๔ นั้น เชิญพระโกษฐแห่กระบวนน้อยไปลงท่าตำหนักแพพระราชวังบวร ฯ ตั้งพระโกษฐในเรือพระที่นั่งกิ่ง แห่กระบวนเรือลงมาจนท่าเตียน แล้วจึงเชิญพระโกษฐขึ้นพระยานุมาศสามลำคานแห่จากท่าเตียนไปขึ้นพระมหาพิไชยราชรถที่หน้าวัดพระเชตุพน แห่กระบวนใหญ่ทางสนามไชยขึ้นไปพระเมรุอย่างเดียวกันกับครั้งรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้าได้เคยสดับคำผู้ใหญ่เล่ามา ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ แลพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์นี้ ทรงถือพระองค์ว่าเป็นเจ้านายวังหลวง ความข้อนี้มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๔๑๘ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ จึงตั้งกระบวนใหญ่แห่พระศพตั้งแต่ช้างไปขึ้นไปเหนือ แต่เมื่องานพระศพกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในรัชกาลที่ ๕ ตั้งกระบวนใหญ่ที่ถนนน่าพระราชวังบวร ฯ แห่พระศพ

ฤกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงตั้งโรง ๑ พระเจ้าฤกยาเธอ กรมหมื่นสุนทรธิบดี ทรงตั้งโรง ๑ เจ้านายในกรมพระราชวังหลัง ทรงตั้งโรง ๑ กรมหมื่นนรินทรเทพ ทรงตั้งโรง ๑

เรื่องขยายเขตรพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระบรมมหาราชวังเวลาแรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทรนั้น โปรดให้สร้างวังเจ้านาย แลให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่รักษาการรายรอบพระราชวัง ฝ่ายข้างด้านใต้ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังไปจนจดเขตรวัดพระเชตุพน เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นโปรดให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่ ครั้นต่อมาเมื่อสร้างพระนครสำเร็จ มีผู้คนพลเมืองมาตั้งบ้านเรือนบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้น เสนาบดีชุดเก่าถึงอสัญกรรมล่วงไป เสนาบดีที่เป็นขึ้นใหม่ ก็อยู่บ้านเรือนห่างพระราชวังออกไป บ้าน

มาสู่พระเมรุจากข้างเหนือ เมื่องานพระศพกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑ แลกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ก็น่าเข้าใจว่า จะตั้งกระบวนแห่แต่น่าพระราชวังบวร ฯ ลงจากข้างเหนือเหมือนกัน

๒ พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ อยู่ในพระบรมมหาราชวังจนรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้พระราชวังบวร ฯ กับพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์อื่นด้วยกัน

เสนาบดีที่อยู่ริมกำแพงพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ คงมีแต่บุตรหลานเชื้อวงษ์ของเสนาบดีนั้น ๆ อาไศรยอยู่ มาถึงรัชกาลที่ ๒ พระราชวงษ์แลข้าราชการฝ่ายใน ที่ต้องอยู่ในพระบรมมหาราชวัง รวมเปน ๒ รัชกาล จำนวนคนมากขึ้น ที่ภายในพระบรมมหาราชวังคับแคบที่สร้างคำหนักแลเรือนข้าราชการฝ่ายในไม่พอ ในปีขาลสัมฤทธิศักราช ๑๑๙๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทานแลกที่บ้านเสนาบดี แล้วสร้างกำแพงขยายเขตรพระราชวังออกไปข้างด้านใต้ ให้ทำถนนสาย ๑ ขึ้นในระหว่างเขตรพระราชวังกับวัดพระเชตุพน (ซึ่งเรียกว่าถนนท้ายวังบัดนี้) แลสร้างประตูสกัดใต้สกัดเหนือ ชื่อว่าประตูทักษิณบวรประตูสุนทรพิศาล (ซึ่งปากคลาดเรียกกันว่า ประตูแดง ในครั้งนั้นด้วย)

ที่พระบรมมหาราชวังซึ่งขยายออกไปข้างด้านใต้ในครั้งรัชกาลที่๒ จะพึงสังเกตได้ในเวลานี้ คือ ข้างด้านตวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่ป้อมอนันตคีรีลงไปจนป้อมมณีปราการ ที่อยู่ริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง ส่วนด้านตวันตกเฉียงใต้นั้น ตั้งแต่ป้อมสัตตบรรพตลงไปจนป้อมภูผาสุทัศน์ ที่ประตูทักษิณบวรสกัดใต้

อนึ่ง เมื่อมาตรวจแผนที่แลชื่อป้อมรอบพระบรมมหาราชวังพิเคราะห์ดู เข้าใจว่าเมื่อแรกสร้างพระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๑ เห็นจะมีป้อมรอบพระบรมมหาราชวังแต่ ๗ ป้อม เปนป้อมมุม ๔ ป้อมกลางย่าน ๔ แต่ข้างด้านตวันตกป้อมเหล่านี้อยู่กับกำแพงเมืองด้วยด้านนั้นกำแพงเมืองอยู่ชิดกับกำแพงพระบรมมหาราชวัง รูปป้อมที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ เปนแปดเหลี่ยม แลมีชื่อคล้องกันทั้ง ๗ ป้อม

คือ ป้อมอินทรังสรรค์ ๑ ป้อมจันทร์เจือนเพ็ชร ๑ ป้อมเผด็จดัษกร ๑ ป้อมสิงขรขัณฑ์ ๑ ป้อมอนันตคีรี ๑ ป้อมมณีปราการ ๑ ป้อมพิศาลสีมา ๑ ป้อมมหาโลหะ ๑ เมื่อขยายเขตรพระราชวังในรัชกาลที่ ๒ เข้าใจว่ารื้อป้อมมณีปราการเดิม ซึ่งอยู่ย่านกลางข้างด้านใต้ออกมาสร้างตามแนวกำแพงที่ขยายใหม่ แลสร้างป้อมมุมพระบรมมหาราชวังด้านใต้ขึ้น แล้วจึงจัดเรียบชื่อป้อมเดิมใหม่ เอาชื่อ ป้อมมณีปราการเดิมมาเปนชื่อป้อมมุม ป้อมย่านกลางด้านใต้ซึ่งสร้างใหม่ใช้ชื่อว่า ป้อมพิศาลสีมา เอาชื่อป้อมภูผาสุทัศน์มาใช้เปนชื่อป้อมมุมด้านตวันตกเฉียงใต้ที่สร้างใหม่ เปลี่ยนชื่อป้อมพิศาลสีมาเดิมเปนป้อมสัตตบรรพต แก้ไขป้อมย่านกลางด้านตวันตกเปน ๒ ป้อมอยู่ ๒ ข้างประตูฉนวน ชื่อป้อมโสฬศศิลาป้อม ๑ ป้อมมหาโลหะป้อม ๑ รูปป้อมที่สร้างในรัชกาลที่ ๒ ทำเปนรูปหอรบ ไม่ใช้รูปแปดเหลี่ยมอย่างรัชกาลที่ ๑ ดังจะเห็นได้จนทุกวันนี้[๓]

---

๓ ที่กล่าวมาด้วยเรื่องชื่อป้อมนี้ กล่าวตามความสันนิฐานของข้าพเจ้าเอง ถ้าหากว่าชื่อป้อมรอบพระบรมมหาราชวังอย่างเรียกกันทุกวันนี้ มาขนานใหม่ในรัชกาลที่ ๒ หรือรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น ความสันนิฐานก็อาจจะผิดได้ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้สร้างป้อมรอบพระบรมมหาราชวังเดิมขึ้นอีก ๓ ป้อม พระราชทานชื่อแทรกให้คล้องกับของเดิม คือ ป้อมสัญจรใจวิง ตรงถนนบำรุงเมือง อยู่ระหว่างป้อมเผด็จดัษกรกับ ป้อมสิงขรขัณฑ์ป้อม ๑ ป้อมขยันยิงยุทธ อยู่ริมพระที่นั่ง

เรื่องสร้างสวนขวา

เมื่อขยายเขตรพระบรมมหาราชวังออกไปแล้ว ทรงพระราชดำริห์ว่าพระราชวังหลวงครั้งกรุงเก่า มีสวนแลสระแก้วเปนที่สำหรับประพาศสำราญพระราชอิริยาบถข้างภายในพระราชวัง พระบรมมหาราชวังที่ได้สร้างขึ้นในกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรงสร้างสวนสำหรับประพาศไว้ภายในพระราชวัง เรียกว่าสวนขวา แต่สวนขวาซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้น เปนแต่ได้ขุดสระแลปลูกพระตำหนักทองที่ประทับในสระไว้หลัง ๑ กับมีพลับพลาที่เสวยหลัง ๑ อยู่ริมปากอ่างแก้ว น่าเขาก่อด้วยฟองน้ำ นอกจากนี้ยังหาได้สร้างสวนสระให้เปนที่ประพาศบริบูรณ์เหมือนพระราชวังครั้งกรุงเก่าไม่ ครั้นเมื่อได้ขยายเขตรพระบรมมหาราชวังมีที่กว้าง แลทรงพระราชดำริห์ว่า

สุทไธสวรรย์ข้างด้านเหนือ ต่อบ้อมสิงขรขัณฑ์บ้อม ๑ บ้อมฤทธิรุดโรมรัน อยู่ริมพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ข้างด้านใต้ ต่อบ้อมอนันตคิรีบ้อม ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ แต่แรกจะสร้างปราสาทบนกำแพงพระนครข้างด้านตวันตก ตรงประตูรัตนพิศาล อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ สำหรับทอดพระเนตรพยุหเสนากระบวนเรือ เรียกว่าพระที่นั่งทัศนานิกร พอยกโครงปราสาทขึ้นแล้ว การค้างอยู่ ภายหลังเลิกการที่จะสร้างปราสาท จึงแก้เปนบ้อม เรียกว่าบ้อมทัศนานิกร

ช่างฝีมือดีมีมากขึ้นแล้ว สมควรจะสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง ให้งดงามบริบูรณ์ได้ ทรงหารือพระราชดำริห์นี้กับพระราชวงษานุวงษ์แลเสนาบดี ก็เห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนแม่กองจัดการสร้างสวนขวา แลให้พระราชวงษานุวงษ์ ข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในที่มีกำลังแลความสามารถ ช่วยกันรับน่าที่ในการก่อสร้างบ้าง การตกแต่งบ้าง ดังจะปรากฏรายการต่อไปข้างน่า

เรื่องสร้างสวนขวาซึ่งกล่าวมา ที่ปรากฏว่าถึงทรงหารือเสนาบดี เห็นชอบตามพระราชบริหารแล้ว จึงกะบันน่าที่ให้พระราชวงษานุวงษ์แลข้าราชการช่วยกันจัดการก่อสร้างตกแต่ง ดังนี้ ถ้าผู้อ่านเข้าใจว่าการสร้างสวนขวา เปนแต่เพียงสร้างที่ประพาศเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถเท่านั้นแล้ว ก็น่าที่จะรู้สึกประหลาดใจ ความจริง การที่สร้างสวนขวานั้น เกี่ยวแก่ราชการบ้านเมืองเปน ๒ ประการ มีปรากฏในท้องตรา[๕] ที่ได้โปรดให้มีขึ้นไปถึงเจ้าอนุซึ่งเปนเจ้านครเวียงจันท์อยู่ในเวลานั้น กล่าวในท้องตราถึงเรื่องสร้างสวนขวานั้น ว่า

มีอยู่จนทุกวันนี้ ต่อมาเมื่อทำถนนใหญ่นอกกำแพงด้านตวันตก ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ป้อมอินทรังสรรค์ ที่มุมกำแพงด้านตวันตกเฉียงเหนือป้อม ๑ ป้อมสัตตบรรพต อยู่ท้ายสนมด้านตวันตกป้อม ๑ ก็ตขวางแนวถนน จึงรื้อเสีย ๒ ป้อม

๕ คำเนาท้องตราฉบับนี้ ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๔๓๐

จะให้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปในแผ่นดินประการ ๑ จะดูสติปัญญาข้าราชการซึ่งเปนช่างให้ทำการไว้ฝีมือประการ ๑ ควรจะอธิบายไว้ในที่นี้ ว่าเกี่ยวด้วยราชการอย่างไร

ในข้อที่ว่าจะให้ปรากฏพระเกียรติยศนั้น จะเข้าใจความข้อนี้ต้อง แล ดูเหตุการณ์ถอยหลังขึ้นไปถึงเมื่อครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่า ข้าศึกครั้งนั้นบ้านเมืองยับเยิน ทั้งที่ถูกพม่าเผาทำลายราชธานี แลกวาดต้อนผู้คนเก็บทรัพย์สมบัติไปเสียมากกว่ามาก ด้วยพม่าตั้งใจจะทำลายความเปนอิศรของสยามประเทศมิให้มีได้ต่อไป ความพินาศของเมืองไทยในครั้งนั้นย่อมทราบทั่วไปในนานาประเทศ ครั้นเมื่อไทยกลับตั้งเปนอิศรได้ แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี ความประสงค์ของไทยมีอยู่ทั่วกันที่จะให้ปรากฏแก่นานาประเทศ ว่าไทยกลับตั้งเปนเมืองมีเจ้านายปกครองเปนอิศรได้เหมือนอย่างเดิม ข้อนี้จะพึงแลเห็นได้ในเรื่องพระราชพงษาวดาร ตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้กรุงเก่าคืนจากพม่า แต่เดิมก็ทรงพระราชดำริห์จะกลับตั้งกรุงเก่าเปนราชธานี แต่ครั้นเมื่อไปทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองยับเยิน เกินกำลังที่จะกลับตั้งให้คืนดี แลรักษาได้ในเวลานั้น จึงลงมาตั้งเมืองธนบุรีเปนราชธานีไปพลาง ไม่ทันที่จะได้ดำริห์ถึงเรื่องสร้างราชธานีให้มั่นคง ด้วยคิดทำศึกตลอดมา ชั้นแรกต้องรบพุ่งกับไทยด้วยกันเองที่แตกไปตั้งเปนต่างก๊กต่างเหล่า แล้วต้องทำศึกกับพม่า แล้วต้องปราบปรามเมืองซึ่งเคยเปนประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุทธยามาแต่ก่อน คือ กรุงกัมพูชาเปนต้น ตลอดจนเกิดวิบัติสิ้นรัชกาล ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร

เมื่อย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตวันออก เปนอันตกลงว่าจะเอากรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี้เปนราชธานีต่อไป จึงเริ่มการสร้างพระนครแลพระราชวังตลอดจนวัดวาอารามทั้งปวง ทำด้วยมุ่งหมายจะให้เหมือนกรุงเก่าทุกอย่าง ความที่กล่าวนี้จะเห็นได้ด้วยแผนที่แลเนื้อความมีปรากฏในหนังสือจดหมายเก่าหลายแห่ง ยกตัวอย่าง ดังเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระวิหารพระศรีสากยมุนีวัดสุทัศน์ ก็กะขนาดจะสร้างให้สูงเทียบเท่าวิหารพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า (ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ น่า ๓๗๕) ด้วยความมุ่งหมายมีเปนข้อสำคัญอัน ๑ ที่จะให้ความปรากฏไปถึงนานาประเทศ ว่าไทยมีกำลังสร้างราชธานีได้ใหม่เหมือนดังราชธานีเดิม คติอันนี้มีตลอดลงมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ เหตุที่สร้างวัดวาอารามขึ้นเปนอันมากในรัชกาลที่ ๓ นั้นก็ด้วยความนิยมอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้ว ที่กล่าวโดยใจความในท้องตราถึงนครเวียงจันท์ว่าจะให้เปนพระเกียรติยศนั้น หมายความดังแต่ตงมา

ในข้อที่ว่า จะดูศิลปัญญาช่างทำผ้มือนั้น เกี่ยวแก่เรื่องบำรุงฝีมือช่างไทย เรื่องนี้ก็ต้องพิเคราะห์ความถอยหลังขึ้นไป จนถึงเมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึกเหมือนกัน เมื่อพม่าได้กรุงเก่า พม่าตั้งใจเสาะแสวงหาช่างไทยที่ทำมือ กวาดเอาไปเสียเปนอันมาก เปนเช่นมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองตีกรุงเก่าได้ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช ครั้งนั้นในหนังสือพงษาวดารพม่าก็กล่าวว่า พระ

เจ้าหงษาวดีให้เลือกหาเก็บเอาช่างไทยไปเป็นอันมาก ด้วยมีวิชาช่างหลายอย่างที่ไทยล้นหัด แต่พม่าทำไม่เป็น ยกตัวอย่างเช่นวิชาช่างหล่อเป็นต้น[๕]

การที่พม่ากวาดเอาช่างไปนั้น ไม่ว่าช่างอย่างใดถ้าได้ตัวก็กวาดเอาไป ไม่เฉภาะแต่ช่างหล่อ เพราะฉนั้นเมื่อเมืองไทยเรากลับตั้งเป็นอิศรได้ในครั้งกรุงธนบุรี ช่างทั้งผู้มือเหนจะเหลืออยู่น้อยเต็มที ด้วยเหตุนี้

---

๕ มีเรื่องที่ข้าพเจ้าได้ทราบเอง จะนำมาสาธกไว้เป็นอุทาหรณ์ คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตร ต้องพระราชประสงค์พระพุทธรูป อันเป็นฝีมือช่างต่างชาติต่างสมัย มาตั้งเป็นพระระเบียง ข้าพเจ้าอยู่ในผู้ซึ่งมีหน้าที่เสาะหาพระพุทธรูปคน ๑ คิดอยากจะได้พระพุทธรูปฝีมือพม่ามากถวาย จึงวานห้างบอมเบพม่า ซึ่งเป็นห้างทำป่าไม้สักอยู่ทางที่เมืองพม่าแลในกรุงสยามนั้น ให้ช่วยเสาะหาพระพุทธรูปหล่อ ตามขนาดที่ต้องพระราชประสงค์ในเมืองพม่า เขาพยายามหาก็มาถวายได้ แลแจ้งว่าพระพุทธรูปนั้นพม่าบอกว่าเป็นฝีมือช่างไทย ซึ่งพม่าได้ไปครั้งกรุงเก่า หล่อตามแบบอย่างพระพุทธรูปพม่า พระพุทธรูปองค์นั้นยังตั้งอยู่ที่พระระเบียงวัดเบญจมบพิตรจนทุกวันนี้ ข้อที่กล่าวว่าเป็นฝีมือช่างไทย ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานทั้งที่จะเห็นชอบด้วย หรือจะคัดค้าน จนได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุของครอเฟิด ซึ่งเป็นทูตอังกฤษไปเมืองพม่าเมื่อตรงสมัยในรัชกาลที่ ๓ แต่งไว้ ได้ความว่า พระพุทธรูปในเมืองพม่า โดยมากสลักด้วยศิลาทั้งแท่ง หรือบ้าง หรือมีฉนั้น

จึงไม่ปรากฏสิ่งของฝีมือดีมีครั้งกรุงธนบุรี แม้แต่พระแท่นของพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง ซึ่งยังมีอยู่ทุกวันนี้ ที่วัดอินทารามองค์ ๑ อยู่ที่โรงพระแก้ววัดอรุณราชวรารามองค์ ๑ ดูฝีมือก็อยู่ข้างหยาบเต็มที จึงทำให้เข้าใจว่าเพราะทำในเวลายังไม่มีช่างฝีมือดี ฝีมือช่างไทยพึ่งมามีดีขึ้นต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ไม่ว่าของอย่างใด ๆ ที่จะพึงพบเห็นได้ในเวลานี้ บรรดาเป็นของฝีมือช่างดี ที่เป็นชั้นเก่าเป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น เช่นเครื่องราชูปโภคเป็นต้น หรือถ้าจะเลือกกล่าวแต่สิ่งของซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ด้วยกันโดยง่าย เช่น บานประตูมุกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แลบานมุกพระมณฑปพระพุทธบาท ฝีมือเขียนฝาผนังพระอุโบสถวัดราชบูรณะ เหล่านี้เป็นต้น เมื่อว่าโดยย่อการบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่าง ๑ ในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร เพราะเป็นเวลาหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือช่าง เป็นการพ้นวิไสยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอน ตลอดจนอำนาจในการก่อสร้างจำต้องเป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำ แลลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือ

ก็แกะด้วยไม้ ด้วยพม่าไม่สันทัดวิชาหล่อพระพุทธรูป เหมือนกับไทย เมื่อได้ความดังนี้ จึงแลเห็นว่า พระพุทธรูปที่ได้มาจากเมืองพม่าเห็นจะเป็นฝีมือช่างไทยจริง ด้วยเป็นพระขนาดใหญ่ มีน้อยองค์ คงจะเป็นของซึ่งแปดกประหลาดของพวกพม่า จึงได้จำเรื่องราวเล่าสืบต่อกันมาได้

ให้ดีได้ สิ่งแลการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของเล็กน้อย ก็ทำเครื่องราชูปโภคตลอดจนเครื่องยศสำหรับพระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้างแกะสลักวาดเขียนก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น เพราะฉนั้นการที่สร้างวัดสร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ดี ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร เพราะฉนั้นการสร้างสวนขวา ที่กล่าวในท้องตรา ว่าเพื่อจะบำรุงฝีมือช่างนั้น ที่จริงมีเหตุเนื่องด้วยราชการบ้านเมืองตั้งแต่ดงมา แม้ฝีมือทำเครื่องถมซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันโดยมากว่า ช่างชาวเมืองนครศรีธรรมราชทำฝีมือดี ถึงเรียกกันว่าถมนคร ฯ นั้น ที่จริง ก็มิใช่ช่างประจำเมืองมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า วิชาช่างถมนคร ฯ พึ่งบำรุงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์เหมือนกัน ตั้งแต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นคนแข็งแรงในการงาน ทำอะไรทำจริง แลพอใจในการช่าง เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้รับกระแสรับสั่งออกไปให้จัดการฝึกหัดบำรุงวิชาช่างถม ช่างถมเมืองนคร ฯ จึงมีฝีมือขึ้น ความที่ว่าข้อนี้ ถ้าพิเคราะห์ดูลวดลายเครื่องถมเมืองนคร ฯ ก็จะเห็นได้ด้วยลวดลายเครื่องถมนคร ฯ เป็นอย่างใหม่อันมีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

เมื่อว่าด้วยแบบอย่างการช่างที่บำรุงขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ถ้าสังเกตก็จะแลเห็นได้ว่าของทำในครั้งรัชกาลที่ ๑ ลวดลายแลทรงสัณฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งนั้นก็ว่าได้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ มา

ความนิยมจึงกว้างขวางออกไป ใช้แบบอย่างฝรั่งแดงเข้ามาปะปนแผลงให้แปลกออกไปกว่าแต่ก่อน

สิ่งของซึ่งจะพึงเห็นได้ในเวลานี้ว่า เป็นแบบอย่างครั้งรัชกาลไหน ข้าพเจ้าได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ ฯ ทรงจดประทานมาดังนี้

"การก่อสร้างซึ่งเป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่มีอยู่ แต่ได้ซ่อมแปลงเปลี่ยนรูปไปเสียแล้วมาก ที่ยังคงเหลือแบบอย่างของเดิมปรากฏอยู่น้อย แลที่เหลืออยู่นั้นดีบ้างไม่ดีบ้าง จะกล่าวถึงแต่ที่ดีพึงชมฤๅที่ควรกำหนดใจรู้ไว้ ฝีมือช่างรัชกาลที่ ๓ มีอยู่ดังนี้

ที่ ๑ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ไม่เห็นมีองค์ไหนซึ่งคงเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ นอกไปจากพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ถึงกระนั้นรูปนอกก็เป็นแบบรัชกาลที่ ๓ คงได้ซ่อมแปลงในรัชกาลนั้น เหลือแต่พนักสลักลาย กับเสาไม้ในประธาน ยังคงเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ แต่มิได้เป็นฝีมือวิจิตรพึงชม

ที่ ๒ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสิ่งที่เป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ คือ:—

ก พระอุโบสถ รูปทรงเป็นอย่างรัชกาลที่ ๑ แต่ลวดลายนั้นปะปนกัน เป็นอันได้ซ่อมแปลงหลายคราว ลวดลายชั้นรัชกาลที่ ๑ ซึ่งยังปรากฏอยู่ก็ คือ:—

๑ ลายฐานบัทม์ ทำแต่พอดูได้

๒ ซุ้มทวารแลบัญชร ทำทรงงาม แต่ลวดลายนั้นพอประมาณ (ลายขาดในช่องนั้นทำเติมในรัชกาลที่ ๔)

๓ บานทวารประดับมุกด์ เปนฝีมือที่น่าชมอย่างยิ่ง เห็นว่าตั้งใจทำแข่งขันกับบานที่ทำครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกฐ ซึ่งอยู่ที่วิหารยอดในวัดนี้เองคู่ ๑ อยู่ที่วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลกอีกคู่ ๑

๔ ฐานชุกชีพนักทองคำ ทำแต่พอดูได้

๕ บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกต ทำด้วยความตั้งใจ เปนทรงงามที่หนึ่ง ซึ่งเห็นในกรุงรัตนโกสินทร

๖ พระมณฑป เปนสิ่งที่ตั้งใจทำอย่างดีที่สุดควรชมทุกอย่าง ทั้งฝีมือก็ยังมีคงอยู่มาก คือ:—

๑ นาคพดสิงห์กไดเปนแบบเก่าที่สุด

๒ ยักษบนปลายพดสิงห์งามที่สุด

๓ ฐานบัทม์ตลอดถึงผนังลายงามที่สุด

๔ ซุ้มทวารงามพอตัว

๕ บานทวารประดับมุกด์เสมอกับพระอุโบสถ

๖ ตู้พระไตรปิฎกทรงมณฑปประดับมุกด์งามอย่างยิ่ง

๗ หอพระมณเฑียรธรรม ไม่ได้ตั้งใจทำอย่างประณีต แต่กระนั้นรูปทรงก็งามอย่างยิ่ง สิ่งซึ่งอยู่ในนั้นมีหลายอย่าง คือ:—

๑ ตู้พระไตรปิฎกประดับมุกด์คู่ ๑ งามหนักหนา เห็นว่าจะไม่ได้ทำสำหรับตั้งในหอนั้น เดิมจะอยู่ที่อื่น

๒ พระแท่นที่บันธมประดับมุกต์ ถวดลายอย่างพระแท่นเศวตฉัตร ซึ่งตั้งอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อน เดิมจะใช้ตั้งในพระที่นั่งแห่งใดแห่งหนึ่ง งามมากอยู่

๓ ตู้พระไตรปิฎกลายทองใบใหญ่ ๆ นั่นทำสำหรับหอแน่ งามมากที่เดียว

ที่ ๓ วัดมหาธาตุ ได้ทำในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน แต่ได้ซ่อมแปลงเสียใหม่ เปนฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๓ ไปหมดแล้ว แต่ควรกำหนดใจได้อย่างหนึ่ง ว่าพระอุโบสถเปนทรงโรงมีรเบียงรอบผนังอยู่นอกเช่นนี้ เปนแบบโบราณ มีพระอุโบสถวัดชนะสงครามอีกหลังหนึ่งเปนแบบเดียวกัน ต่อมาข้างหลังไม่ได้ทำอีกเลย

ที่ ๔ พระที่นั่งในพระราชวังบวร มีหลายองค์ที่เห็นปรากฏว่าทำในรัชกาลที่ ๑ คือ:—

ก พระวิมานสามหลัง นั่นเปนเก่าที่สุด แต่ฝีมือทำไม่ประณีตมีแต่น่าบรรพ์แต่เปนงามมาก แต่น่าดูที่ทำเปนแบบกรุงเก่าทุกสิ่งทุกอย่าง

ข พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ ดูท่วงทีไม่เปนฝีมือในรัชกาลที่ ๓ เสียเลย เพราะมีเสารเบียงสี่เหลี่ยมโต ๆ ก่ออิฐทับหลังบนคานไม้ ไว้คอสองที่หลังคาต่อ ช่างเหมือนวัดบวรสถานเสียจริง ๆ แต่ปรากฏฝีมือแน่อยู่ที่เขียนข้างใน เปนฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ แท้ แต่เปนฝีมืออย่างเอก น่าชมอย่างยิ่ง (มีซ่อมใหม่เสียแล้วหลายห้อง แต่ผู้ซ่อมก็เปนช่างฝีมือดี ๆ พอดูได้) ถ้าไม่มีรูปเขียนข้างในนั่นเปนพยานอยู่แล้ว อยากจะตันว่าทำรัชกาลที่ ๓ ถ้าจะมีใครมาบอกว่า

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงทำรเบียงต่อออกมาแล้ว จะต้องร้องเออยาวที่เดียวด้วยความโล่งใจ

๒ พระที่นั่งศิวโมข ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ เรียกพระที่นั่งทรงปืน เอาอย่างกรุงเก่า แต่เห็นวิธีทำเปนอย่างรัชกาลที่ ๓ เสียอีกรูปร่างก็เลวเต็มที่ คงจะได้ทำเสียใหม่แล้วในรัชกาลที่ ๓

ที่ ๕ วัดราชบุรณะ พระอุโบสถมีหนังสือเขียนไว้ที่ตัวไม้เหนือเพดาล บอกปีสร้าง บอกนามผู้เปนแม่การ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ รูปทรงก็เปนโรงกลาย แบบรัชกาลที่ ๑ งามพอดูได้ ข้างในผนังแลหลังบานเขียนภาพเรื่องทั้งนั้น เปนฝีมือช่างรัชกาลที่ ๓ มีหนังสือจดชื่อคนเขียนแลปีเขียนทุกห้อง ดูเหมือนจะประกวดประชันฝีมือกันมาก น่าชมมาก แต่เปนรองที่พระที่นั่งพุทไธศวรรย์

ที่ ๖ วัดพระเชตุพน ยังมีสิ่งที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ เหลืออยู่ดูได้ คือ:—

ก พระวิหารทิศทั้งสี่ มีลายน่ารักพิเปนเอก กับฐานพระพุทธรูปประจำพระวิหาร แต่ละทิศก็คิดทำอย่างงามปลาดไม่มีเสมอสองเสมกับองค์พระพุทธรูปอันงาม ซึ่งเลือกคัดเชิญมาแต่หัวเมืองเหนือแต่ก่อนรูปเขียนมารประจญในพระวิหารเบื้องบูรพทิศ เปนฝีมือดีล้ำเลิศประเสริฐยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความเสียใจที่ไม่ได้รักษา ปล่อยให้หลังคารั่วจนฝนชะลอกเสียเปนอันมาก เหลืออยู่ดูได้เปนหย่อม ๆ ครั้นซ่อมใหม่ก็เลยถูกลบซ้ำ ฝีมืออันประเสริฐนั้นก็สูญสิ้น น่าเสียดายเปนอย่างยิ่ง ผู้เขียนนั้นได้ทราบว่าชื่อพระ

อาจารย์นาค (ภิกษุ) ผีมือยังมีอยู่อีกที่ด้านอุดหลังพระอุโบสถวัดราชบุรณะ แต่ที่หอพระไตรปิฎกวัดรฆัง แต่ไม่ได้ตั้งใจทำจนสุดผีมือเหมือนมารประจญที่น

ข พระวิหารคดทั้งสี่ ไม่ใช่สิ่งที่สำคัญ จึงมิได้ทำอย่างวิจิตรพิสดาร แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีแปลกปลาดที่น่าบรรพ์ ทำเป็นภาพจับเรื่องรามเกียรติแกมกับลาย ซึ่งยังไม่เคยเห็นทำน่าบรรพ์ที่ไหนมาก่อนเลย

ฆ พระระเบียง ดูประหนึ่งว่าเป็นผีมือในรัชกาลที่ ๓ แต่เข้าใจว่าทำซ่อมแปลงตามทำนองเดิม ซึ่งทำไว้แต่รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นความคิดอย่างวิเศษ เหตุว่าคิดวางท่าทางดี มีพระระเบียงใหญ่อยู่ชั้นในมีพระระเบียงเล็กซ้อนชั้นนอก แต่ไม่วงล้อมไปรอบ เลยวกย่อเข้าหาพระระเบียงใหญ่เสียที่ใกล้มุม เมื่อดูภายนอกทำให้เห็นมุมพระระเบียงชั้นนอกชั้นในผสมกันหลั่นลดเป็นไม้สิบสอง ไม่จืดตา แต่เมื่อดูภายในเป็นวงสี่เหลี่ยมเข้ากับพระอุโบสถ ไม่มีที่ไหนได้ทำเหมือนดังนี้ เป็นความคิดอันดีสมควรจะสรเสริญยิ่งนัก

ที่ ๗ วัดรฆังโฆสิตาราม มีสิ่งซึ่งเป็นผีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ทำปรากฏอยู่ คือ:—

ก พระอุโบสถ เป็นทรงแบบรัชกาลที่ ๑ รูปงามดีแต่ไม่มีลวดลายที่ประณีต

ข พระปรางค์ ทำอย่างถูกแบบแผน ซึ่งมีในเมืองเหนือแต่กรุงเก่า ไม่มีพระปรางค์องค์อื่นในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทำถูกต้องเหมือน

พระปรางองค์นอกเลย จึงเป็นที่สงไสยอยู่ ว่าจะทำในรัชกาลที่ ๑ ฤๅทำไว้แล้วแต่ครั้งกรุงเก่า เอาแน่ไม่ได้ เพราะไม่มีพระปรางในกรุงรัตนโกสินทร ซึ่งทำก่อนรัชกาลที่ ๓ จะดูเทียบเคียง ถ้าจะคาดดูตามฐานที่ น่าจะว่าทำครั้งกรุงเก่า เพราะเป็นของดีควรชม แต่ไปซุกอยู่ที่มุมไม่เป็นที่ชวนชม ซ้ำตรงน่าโบสถ์เก่าด้วย เป็นทางนำไปให้เห็นว่าทำสำหรับมากับโบสถ์เก่า แต่ถ้าจะคิดไปอีกที โบสถ์เก่าซึ่งทำอย่างเลวตามธรรมดาวัดเล็ก ๆ แถวบ้านนอกจะมีพระปรางงามถึงปานนี้ก็มิควรกัน ต้องเป็นทำในรัชกาลที่ ๓ แต่อย่างไรก็ดี พระปรางองค์นี้เป็นแบบอย่างอันดี ซึ่งมีจะดูได้ในกรุงรัตนโกสินทรแต่องค์เดียว

๒ หอพระไตรปิฎก จับได้แน่ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ ท่วงทีปลาดกว่าหอไตรที่ไหนหมด เป็นหอฝากระดานมุงกระเบื้อง สามหลังแฝดมีชาลาน่า ปลูกอยู่กลางสระ ดูเหมือนหนึ่งว่าหลังซ้ายขวา จะเป็นที่ไว้คัมภีร์พระปริญัติธรรม หลังกลางจะเป็นที่บอกหนังสือ ฤๅดูหนังสือ ผู้มีทำหอน้อยอย่างประณีตแบบกรุงเก่า มีสิ่งซึ่งควรชมอยู่หลายอย่าง คือ:—

๑ ชายคามีกระเบื้องกระจังเทพประนมอย่างกรุงเก่า ถ้าผู้ใดไม่เคยเห็นจะดูก็ได้

๒ ประดูแลซุ้มซึ่งจะเข้าในชาลา สลักลายอย่างเก่างามปลาดตาทีเดียว

๓ ประดูหอกลางก็สลักงามอีก ต่างลายกับประดูนอก

๔ ฝาในหอกลางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาค ผู้ที่เขียนมารประจญในพระวิหารวัดพระเชตุพน ท่วงทีชิงชังนัก

๕ บานประตูหอขวาเขียนรดน้ำ ตายผูกโดยตั้งใจจะพิถีพิถันแพงมาก แต่ดูหาสู้ดีไม่

๖ ฝาในหอขวา เขียนภาพเรื่อง เห็นจะเปนชาดก ฝีมือเรียบ ๆ

๗ ตู้สำหรับไว้พระไตรปิฎก ตั้งอยู่ในหอทั้งซ้ายขวามีมากมายใหญ่จนออกประตูไม่ได้ก็มี เขียนลายรดน้ำหลายฝีมือด้วยกันแต่ล้วนดี ๆ มีฝีมือคนที่ผูกลายบานมุกต์ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หลายใบ ผู้ใดที่รักการช่างได้ไปชมที่นั้นแล้ว จะไม่อยากกลับบ้าน เปนเคราะห์ดีมากที่หอพระไตรปิฎกนี้ยังอยู่ให้ดูได้ดี ๆ ไม่พังเสีย จะต้องขอบคุณความดีของพระครูวินัยธรชม ซึ่งท่านอาไศรยอยู่ในหอนั้น คงจะได้เอาใจใส่รวังซ่อมแซมอยู่เสมอ

ที่ ๘ วัดดุสิดาราม ก็ยังคงปรากฏฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ อยู่เหมือนกัน คือทรงพระอุโบสถแลรูปเขียนภายใน แต่เปนฝีมือปานกลาง ทำแต่พอดูได้ ไม่สู้จะประณีต

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ การก่อสร้างซึ่งประกอบด้วยฝีมือช่างอย่างวิจิตร อยู่ข้างจะมีน้อย ด้วยสิ่งใดซึ่งควรทำก็ได้ทำเสียเสร็จแล้วแต่รัชกาลก่อน ถึงกระนั้นสิ่งที่ยังมีให้เห็นได้อยู่บ้าง ดังนี้

ที่ ๑ วัดอรุณราชวราราม มีสิ่งที่พึงสังเกตแลพึงชม คือ:—

ก พระอุโบสถ ทำทรงคล้ายรัชกาลที่ ๑ แต่แฉล้มขึ้นกว่า

สักหน่อย ยังมีเหลืออยู่ดูได้แต่สิ่งที่ทำด้วยอิฐปูน เครื่องไม้นั้นเพลิงไหม้เสียหมดแล้ว

ข พระประธานในพระอุโบสถ ลักษณะแลทรวดทรงเปนอย่างใหม่ ซึ่งพึ่งประดิษฐขึ้นในรัชกาลที่ ๒ นั้นเองเปนต้นมา

ฆ พระระเบียง มีอยู่ให้ดูได้บริบูรณ ทรวดทรงงามกว่าพระระเบียงที่ไหนหมด เปนศิลปะแห่งฝีมือในรัชกาลที่ ๒ ควรชมอย่างยิ่ง แต่ลายเขียนผนังนั้น เปนฝีมือในรัชกาลที่ ๓ ทำเพิ่มเติม

ที่ ๒ บานทวารวิหารพระศรีศากยมุนี เปนลายสลักซับซ้อนกันหลายชั้น งามวิจิตรน่าพิศวงอย่างยิ่ง เคยได้ยินพูดกันว่าเดิมได้มาแต่เมืองเหนือคู่หนึ่ง ต้องพระราชหฤทัยว่าเปนของงาม จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทำเดิมขึ้นใหม่อีก ๒ คู่ ประดิษฐานขึ้นไว้ประจำพระวิหาร ภายหลังมาปรากฏขึ้น ว่าทรงจำลักด้วยฝีพระหัตถ์แห่งพระองค์เอง แจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ เห็นจะฟังเนื้อความผสมกันได้ ว่าเดิมได้มาแต่เหนือคู่หนึ่งจริง เพราะบานที่เรียกว่าแกะทำนองนี้ เห็นมีข้างเมืองเหนืออยู่บ้าง เช่นที่วิหารพระแท่นศิลาอาศน์ (ที่ไฟไหม้เสียแล้ว) แต่เมืองฝางเปนต้น ในยุคนั้นคงจะทำประกวดประชันกันมาก ที่เรียกว่าแกะนั้นก็เปนคำควร เพราะคว้านปรุซับซ้อนกันลงไปหลายชั้น ซึ่งจะใช้สิ่วอย่างเดียวไม่ได้ ต้องอาไศรยคมมีดมาก เมื่อได้ลายแกะอันงามมาเช่นนั้น เปนเหตุเตือนพระราชหฤทัยให้ทรงแกะสู้ เพราะพระองค์ทรงชำนาญการแกะยิ่งนัก หน้าหุ่นซึ่งทรงแกะด้วยฝีพระหัตถ์มีหน้าพระใหญ่กับพระน้อยอยู่คู่หนึ่งเรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย (รักนั้น

หมายความว่าแกะด้วยไม้รัก) งามไม่มีหน้าพระอื่นเสมอสอง ถ้าจะตามดู จงรวังสังเกตหน้าที่สรวมชฎานั้นแลเป็นผีพระหัก บรรจุไว้ถุงเดียวกันทั้งคู่ มีอยู่อีกคู่หนึ่งซึ่งสรวมมงกุฎ นั่นไม่ใช่ผีพระหัก พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงฤทธิทรงจัดการให้ทำขึ้นใหม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดสรวมชฎา ด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็นพระราชา ควรจะทรงมงกุฎ"

ผู้อ่านหนังสือพระราชพงษาวดาร เมื่ออ่านเรื่องสร้างสวนขวาควรเข้าใจความอันประกอบด้วยเหตุผลเนื่องในพงษาวดาร ดังแสดงมานี้

การสร้างสวนขวาครั้งนั้น[๑] สร้างพระมหามณเฑียรที่ประทับในสวน มีมุขสามด้านเป็นที่ประทับของค์ ๑ แต่ให้ขุดสระใหญ่ในสวนนั้นยาว ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๗ วา ข้างสระนั้นลงเขื่อนแล้วก่ออิฐบังน่าเขื่อน พื้นสระนั้นให้ปูอิฐก่อปูนทั่วไป ทำเหมือนอย่าง

---

๑ เรียกว่าสวนขวา เพราะอยู่ฝ่ายขวาพระราชมณเฑียร สวนนี้ทุกวันนี้รื้อเสียหมดแล้ว เรื่องสวนขวานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายถึงการเมื่อแรกสร้างแลที่แก้ไขเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๔๒๖ เขตรสวนขวาจะพึงสังเกตได้ในทุกวันนี้กำหนดตั้งแต่ถนนตรงประตูราชสำราญขึ้นมาข้างเหนือถึงเขื่อนเพชรโรงแสง ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่หลังพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญด้านตวันออก แนวประตูแถลงราชกิจไปหาพระที่นั่งศิวาไลย ด้านตวันตกแนวประตูกลม ซึ่งยังเป็นขอบเขตรอยู่จนทุกวันนี้

แก้ว ให้ขุดท่อน้ำเปน ๓ สาย บีดเบีดน้ำถ่ายไปได้ ให้น้ำใสสอาด เปนอันดี ไม่มีเดนตม ในสระนั้นมีเกาะน้อยแลเกาะใหญ่รายเรียงไปเปนหลายเกาะ ชักตะพานถึงกัน ทำเก๋งแลก่อภูเขาไว้ริมเกาะ ๆ ละ ๒ เก๋งบ้าง ๓ เก๋งบ้าง ขอบสระใหญ่นั้นให้ก่อภูเขาทำเก๋งลงที่ลาด ๆ ท่วงทีเหมือนอย่างแพจอดไว้รอบสระ เรียกว่าแพ หลังเก๋งแพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีผลต่าง ๆ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพเปนแม่กองก่อภูเขาแลปลูกต้นไม้ น่าเชื่อนเพชรชั้นในมีกำแพงล้อมรอบพระราชอุทยาน ริมกำแพงด้านตวันออกโปรดให้ทำเก๋งน่าถังยืดเนื่องกันไป ตั้งแต่ประตูราชสำราญลงมาด้านใต้ด้านตวันตกตลอดถึงประตูกลม แลให้ทำพระที่นั่งอย่างฝรั่งพื้นสองชั้นชั้นองค์หนึ่งเปนที่ทรงพักผ่อน แลทำป้อมที่ริมน้ำเปนที่จอดประทับเรือพระที่นั่งลำบั้นเก๋งใหญ่ ทำเรือแห่งเปนที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง แลทำป้อมสูงสำหรับทอดพระเนตรแข่งเรือ แลทอดพระเนตรในจังหวัดพระราชอุทยานนั้น แลเก๋งใหญ่ที่เสวยอีก ๓ เก๋ง แล้วโปรดให้พระยาสุรวงษ์มนตรี[๗] พระยาศรีสุริยวงษ์[๘] ทำเก๋งโรงละครขึ้นเก๋งหนึ่ง แบ่งน่าที่กันทำคนละครึ่ง ๑๕ วันก็แล้ว แล้วมอบให้พระราชวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน แลท้าวนางผู้ใหญ่ในพระราชวังที่สมควรจะแต่งเก๋งแต่งแพได้

---

๗ คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ แต่ยังเปนจางวางมหาดเล็ก

๘ คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ แต่ยังเปนจางวางมหาดเล็ก

ให้เปนเจ้าของแต่งแพพระองค์ตะแพ ฝ่ายน่าเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ๑ เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ๑ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ๑ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าพ้ามงกุฎ ๑ ให้แต่งเก๋งที่เกาะเปนส่วนของหลวง ฝ่ายในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าพ้ากรมหลวงเทพวดี ๑ พระองค์เจ้าฉิ๋ ๑[๑] พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้านุ่ม ๑ พระองค์เจ้าพลับ ๑ พระองค์เจ้าจงกล ๑ พระองค์เจ้ามณฑา ๑ พระองค์เจ้ามณี ๑ พระองค์เจ้าดวงสุดา ๑ พระองค์เจ้าศศิธร ๑ พระองค์เจ้าอุบล ๑ พระองค์เจ้าเกสร ๑ พระองค์เจ้าฉิมพลี ๑ สมเด็จเจ้าพ้ากุณฑล ๑ พระองค์เจ้าหญิงสุด ๑ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าดำภู ๑ พระองค์เจ้าไย ๑ พระองค์เจ้ายี่สุ่น ๑ พระองค์เจ้าวงษ์ ๑ พระองค์เจ้าบุบผา ๑ พระองค์เจ้าปุก ๑ พระองค์เจ้าส้มจีน ๑ พระองค์เจ้าสังวาล ๑ พระองค์เจ้าประภา ๑ พระองค์เจ้าดุสิตาอัมพร ๑ พระองค์เจ้าดวงจันทร์ ๑ สองพระองค์นี้ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระองค์เจ้าประชุมวงษ์ ๑ พระองค์เจ้านัดดา ๑ สองพระองค์นี้ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ รวมพระองค์เจ้ายี่สิบเจ็ดหลัง ข้าราชการฝ่ายในเจ้าคุณนุ่น ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าคุณวังหลวง ๑ เจ้าคุณคุ้ม ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณวังน่า ๑ เจ้าคุณ

---

๑ พระองค์เจ้าฉิ๋น เปนธิดาพระเจ้าขุนรามณรงค์ ซึ่งเปนพระเชษฐาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระอัฐิพระองค์เจ้าฉิ๋นให้มีพระนามว่า กรมขุนรามินทรสุดา

ต่าย ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณปราสาท ๑๐ ท้าวทรงกันดาลศรี ๑ เจ้าจอมมารดาเรียม ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระศรีสุดาไลย ๑๑ เจ้าจอมมารดาศรี ที่เขาเรียกว่าเจ้าคุณพี่ ๑๒ เจ้าจอมมารดาอัมพา ๑๓ เจ้าจอมหงษ์บุตรเจ้าพระยาโกษา (สังข์) ๑ เจ้าจอมทองคำบุตรเจ้าพระยาธรรมา ๑ เจ้าจอมทับบุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ๑ เจ้าจอมน้อยพระแสงบุตรพระยาสุรเสนา (ฉิม) ๑ เจ้าจอมน้อยบุตรเจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) ๑ เจ้าจอมน้อยใหญ่บุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ๑ เจ้าจอมพลับบุตรพระยาศรีราชยากร ๑ เจ้าจอมหงษ์บุตรพระยาจุฬาราชมนตรี ๑ เจ้าจอมอิ่มบุตรพระยาโชฎึก ๑ เจ้าจอมบัวบุตรพระศรีสมบัติ (เลี้ยง) ๑ รวมข้าราชการฝ่ายใน ๑๘ หลัง แลเก๋งแถวร้านน่าถังก็มอบให้มีเจ้าของต่างกัน ตั้งเครื่องแก้วแขวนโคม ๑๐ ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา ตั้งตุ๊กตาเท่าคนนั่งบ้างยืนบ้าง ปั้นเป็นลมม้าย

---

๑๐ เจ้าคุณทัง ๓ นี้เป็นเจ้าคุณชั้นสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์

๑๑ คือสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง แห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๒ เจ้าคุณพี่ เป็นธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด บุณยรัตพันธุ์)

๑๓ เจ้าจอมมารดาอัมพา เป็นเจ้าจอมมารดากรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ

คล้ายรูปคนจริง ๆ มีชื่อต่าง ๆ นุ่งห่มแต่งตัวด้วยเครื่องทองจริง ๆ แต่ที่เก่งที่แพนั้นท่านผู้เจ้าของคิดแต่งประกวดประชันกันยิ่งนัก อนึ่ง โปรดให้หาสัตว์จตุบาททวิบาทต่าง ๆ ควรปล่อยก็ปล่อยไว้ ควรขังก็ทำกรงถักด้วยลวดขังไว้ นกแก้ว,นกขุนทอง,นกโนรี,สัตวา,นกที่จับคอนก็ห้อยแขวนไว้ทุกแห่งทุกตำบล เสียงพลอดแพลพูดเซงแซ่ไปในพระราชอุทยาน การทำครั้งนั้นสนุกสนานยิ่งนัก

ครั้นถึงน่าฤดูน้ำก็ให้ไขน้ำเข้ามาเต็มเปี่ยมสระ แต่โปรดให้มีการฉลองสมโภชพระที่นั่งในกลางระหว่างการยังไม่สำเร็จ ให้นิมนต์สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระวันรัตน์แดพระราชาคณะอื่น ๆ สวดพระปริตพุทธมาตร์ณพระที่นั่งเก่งใหญ่ รุ่งขึ้นเช้าจึงโปรดให้แยกย้ายไปเดียงตามเก่งตามแพทุกแห่ง เก่งละสองรูป แพละสองรูป มีดครช้างในสองโรงเล่นประชันกัน เมื่อทำเก่งที่ประทับในพระราชอุทยานเสร็จแล้ว เชิญพระบรมสารีริกธาตุไปสมโภชบนเก่งสูงที่ประทับเก่า เสียงพระแล้วมีงานสมโภชเวียนเทียน การครั้งนั้นทำสามวัน ภายหลังมาโปรดให้ข้าราชการนิมนต์พระมาเสียงทุก ๆ ปี การในสระแลเก่งนั้น ก็ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขทำมาโดยลำดับ เวลากลางวันเสด็จออกทอดพระเนตรพวกช่างทำการ ครั้นเวลาพลบค่ำสิ้นราชการแล้ว ก็เสด็จประพาสลงเรือพระที่นั่งลำบั้นน้อย เจ้าจอมพายนุ่งยกไหมบ้างแพรบ้าง สวมเสื้อแดผ้าห่มแพรสลับสีต่าง ๆ คาดเข็มขัด ลงเรือลำบั้นลำละหกคน เรือเจ้าคุณวังหลวงลำ ๑ เจ้าคุณวังน่าลำ ๑ เปนเรือตำรวจไปน่า เรือบีพาทย์สองลำ เรือดั้งสี่ลำ

เรือพระที่นั่งรองลำ ๑ เรือมหาดเล็ก เจ้าจอมแดงคนรำพายลำละหกคน ๑๒ ลำ เรือพระองค์เจ้าบ้าง เรือเจ้าจอมมารดาเปนเจ้าของบ้าง ข้าราชการฝ่ายในที่เปนญาติพวกพ้องเปนคนพาย เรียกว่าเรือต่างกรม ๒๐ ลำ เรือข้าราชการ ๘ ลำ คือ เรือเจ้าคุณปราสาทลำ ๑ เจ้าคุณพี่ลำ ๑ ท้าวสมศักดิมณีลำ ๑ เจ้าจอมมารดาเรียมลำ ๑ เจ้าจอมมารดาตาน[๑๕]ลำ ๑ เจ้าจอมมารดาอู่ลำ ๑ เจ้าจอมมารดานิ่มลำ ๑ เจ้าจอมทองคำบุตรเจ้าพระยาธรรมา ๑ พายตามเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรเก่งแลแพ้เจ้านายข้าราชการแต่งไว้ทั่วทุกแห่ง แลลดเลี้ยวไปตามเกาะใหญ่น้อยนั้น ๆ ครั้นเสด็จขึ้นที่ประทับแล้ว เสด็จประทับเก่งแพใหญ่น้ำฦกกว่าทุกแห่ง มีบีพาทย์มโหรีทำด้วย มีพระราชดำรัสสั่งให้ข้าราชการฝ่ายในพายเรือแข่งกัน แลแล่นไล่กันตามหว่างเกาะ ถ้าเรือที่อยู่โยงออกไล่จับได้ลำหนึ่ง ผู้แพ้ต้องเสียเงินให้ผู้ชนะสามตำลึง แล้วเรือลำที่แพ้นั้นออกไล่ต่อไป จับเรือลำอื่นได้ก็ได้เงินตามสัดส่วนเหมือนกัน เมื่อจับกันได้พามาที่เสาโยง มีรับสั่งให้คนรำเด็ก ๆ ที่ยังพายเรือไม่ได้ร้องเปนลำ ๆ ต่าง ๆ ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ว่าเยาะเย้ยถึงคนถือท้ายแลเจ้าของเรือลำนั้น ถ้าจับกันไม่ได้เรือหนึ่งเข้าโยงหมดสามเที่ยว เรือไล่นั้นก็ต้องถูกปรับโทษให้รำบ้าง ให้ออกดึงออกยักษ์บ้าง ให้ส่วมเทริดโมงครุ่มแลส่วมงอบบ้าง ส่วมหน้ากากข้างหลังบ้าง ส่วมหน้า

---

๑๕ เจ้าจอมมารดาตานั้น เปนธิดาเจ้าพระยาธรรมมหาเสนา (บุนนาค) ต่างมารดากับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ แลเปนเจ้าจอมมารดากรมหมื่นสุรินทรรักษ์

โขนบ้าง เปนหน้าเนื่องบ้าง ให้พายเรือไล่จับกันต่อไป เรือลำใดพายไม่สู้แขงแรงเขาจับได้หลายหนก็ต้องปรับโทษให้เต็มลำเหมือนที่กล่าวมาแล้วนั้น แต่บรรดาเรือทั้งปวง จำลำคัญโคมกันได้ทุกลำ ด้วยว่าโคมไม่เหมือนกันสักลำเดียว เล่นอยู่จนเวลาเจ็ดทุ่มเศษ แปดทุ่มจึ่งเลิก แล้วโปรดให้จ่ายเงินหลวงให้ผู้จับลำละสามตำลึงทุกลำ

ครั้งนั้นโปรดพระราชทานเงินให้เจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณวังน่า เจ้าคุณปราสาท เจ้าคุณพี่ เจ้าคุณคนที่เขาเรียกว่าเจ้าคุณวัง แต่ท้าวนางผู้ใหญ่ทำของนั่งร้านขายหมี่หมูแนมได้กรอก ลูกบัวถั่วริดส่งขนมต่าง ๆ วางขายอยู่ที่ร้านน่าถังบ้างที่แพบ้าง พวกที่ไปเล่นเรือพากันซื้อมาเลี้ยงกันเปนหมู่ ๆ ดูสนุกสนานชื่นบานสำราญใจทุกคน พระองค์เจ้าท้าวนางเจ้าจอมมารดาที่เปนเจ้าของเรือ ที่ไม่พอใจซื้อ ก็จัดหาของกินมาเลี้ยงคนพายเรือของตัว ถ้าเรือลำไหนก็ให้ผ้าผืนลำละ แล้วกลับลงพายเรือเล่นใหม่ เสด็จอยู่บนพระที่นั่งเก๋งทอดพระเนตรดูครบ้างมโหรีบ้าง ศักรวาดอกส้อยบ้าง เสียงร้องแลเสียงขับไพเราะเปนที่เพลิดเพลินบรรเทิงพระราชหฤไทยเนือง ๆ

ถึงฤดูเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เสด็จลงทรงถอยพระประทีปที่พระตำหนักแพแล้วเสด็จกลับขึ้นมามีการแห่ผ้าป่าที่ในสระ พระองค์เจ้าที่มีแพต้องเกณฑ์เรือผ้าป่าองค์ละลำ เครื่องเล่นแห่ผ้าป่ามีเรือแห่ ครูดครแต่งเปนขุนนางสวมเสื้อเข้มขาบถงเรือกันยาจำอวดพายคนละลำ เรือจำอวดแต่งเปนพม่าเลี้ยงดิง พวกจำอวดเด็ก ๆ เปนดิงตีกระบี่กระบองสองลำ เรือดครขุนโยจำอวดลำ ๑ ทวายผู้หญิงลำ ๑ เรือศักรวาวังหลวง

บัวพระสมุดลำ ๑ วังน่าครูลครลำ ๑ เรื่อศักรวาท่านผู้หญิงอยู่ภรรยาเจ้าพระยาอภัยภูธรลำ ๑ ท่านผู้หญิงเพี้ยนภรรยาเจ้าพระยาโกษา(สังข์)ลำ ๑ เรื่อเพลงยำแดงเล่มลำ ๑ ยำแดงมาลำ ๑ เรื่อพระองค์เจ้ากุ[๑๕]ชายขนมลำ ๑ เมื่อเสร็จการเล่นในเวลากลางคืน เวลาเช้าก็ให้ส่งกระจาดผ้าบ่าออกไปถวายพระสงฆ์

ครั้ง ๑ ทรงพระราชศรัทธาให้นิมนต์พระราชาคณะหลายรูป เข้าไปลงเรือสำปั้นลำละสองรูปบ้างสามรูปบ้าง ให้ผีพายเข้าไปพายน่าคนหนึ่งท้ายคนหนึ่ง พายเที่ยวรับบิณฑบาต เจ้าของแพออกนั่งถวายบิณฑบาตทุกแพ รับบิณฑบาตแล้วพระสงฆ์นั่งฉันไปในเรือ ผีพาย ๆ เรือเที่ยวลดเลี้ยวไปให้ดูตามเกาะตามเก่งแพทุกเกาะ เพื่อให้เจริญยาหารกิจแก่พระภิกษุสงฆ์ การที่ประพาสเล่นนั้นก็เสร็จเสมอมา ครั้นทำเก่งแลสระเสร็จแล้ว ถึงฉันครูก็แต่งเก่งแต่งแพ ข้างในแต่งตัวเสร็จแล้วสวมมงคดยาพายเรือเล่นได้แต่เวลาบ่าย ๓ โมงไปเสมอทุกวัน โปรดให้เจ้าต่างกรมฝ่ายน่าบ้างพระองค์ กับขุนนางที่เป็นคนคุ้นเคยสนิทในพระองค์เข้าไปเฝ้าในเก่งเนือง ๆ แลในเวลานักขัตฤกษ์พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรผู้หญิงเข้าไปดูได้ตามสบายไม่ห้าม แต่งเก่งคราวหนึ่งก็ประพาศไปหลาย ๆ วันจึงเลิก บีหนึ่งแต่งเก่งคราวหนึ่งสองคราวบ้าง ถ้าชาวต่างประเทศแลหัวเมืองประเทศราชใหญ่น้อย

---

๑๕ พระองค์เจ้ากุ้ ที่เรียกกันว่าเจ้าครอกวัดโพ เป็นพระเจ้าบรมวงษ์ในรัชกาลที่ ๒ แลปรากฏพระนามทรงสถาปนาในรัชกาลที่ ๔ ว่ากรมหลวงนรินทรเทวี

เข้ามาเฝ้า ก็โปรดให้เจ้าพนักงานพาเข้าไปชม ความงดงามของสวนขวา ซึ่งสร้างขึ้นในครั้งนั้น เปนที่สรรเสริญพระเกียรติยศเดื่องฦๅปรากฏไปในนานาประเทศ

การที่พรรณาด้วยเรื่องแบ่งน่าที่สร้างแลแต่งสวนขวา ตลอดจนลักษณเสด็จประพาศ ดังกล่าวมานี้ ที่จริง ไม่เปนข้อสำคัญในทางพงษาวดาร ใจความก็เพียงแต่ว่า โปรดให้ผู้นั้น ๆ ช่วยกันสร้างแลแต่งสวนขวา แลเมื่อสร้างสวนขวาแล้วเวลาว่างราชการ เสด็จลงประพาศเปนวัน ๆ บ้าง บางทีเวลาเทศกาลนักขัตฤกษ์ ก็มีการบำเพ็ญพระราชกุศล แลมีการเล่นให้เปนที่รื่นเริงในสวนขวานั้นบ้าง แต่เรื่องนี้เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ฯ ท่านอุส่าห์สืบสวนมาเรียบเรียงเล่าไว้ถ้วนถี่มาก เมื่อข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ คราวนั้น มีผู้ซึ่งได้เคยอ่านพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ฯ หลายคนอยากจะให้คงความตอนนี้ไว้ ด้วยเสียดายเครื่องเรื่องจะสูญเสีย ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย จึงคงไว้ เปนแต่แก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย กับเพิ่มเติมความซึ่งปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์เข้าบ้าง

เรื่องบำรุงแบบแลบทลคร

ในการทนุบำรุง กรุงรัตนโกสินทร ให้สมบูรณ์ด้วย ประการ ต่าง ๆ ดังได้แสดงเหตุแต่ได้อธิบายมาแล้วถึงเรื่องการก่อสร้าง แต่มีมีอย่าง ในตอนที่กล่าวด้วยสร้างส่วนขวานั้น ยังมีการอื่นอีกหลายอย่าง ซึ่ง เสื่อมทรามมาแต่เสียกรุงเก่า ได้มาทนุบำรุงให้กลับคืนดีขึ้นเมื่อใน รัชกาลที่ ๒ จะกล่าวในที่นี้เฉพาะเรื่องทำนุบำรุงแบบแลบทลครไทย ซึ่งเปนเครื่องมโหรศพสำหรับพระนคร

ลครเมื่อครั้งกรุงเก่ามีเปน ๒ อย่าง เรียกว่าลครในอย่าง ๑ ลครนอกอย่าง ๑ ลครในนั้น คือ ลครผู้หญิง มีได้แต่ของหลวง[๑๖] ลครนอกเปนลครผู้ชาย ใคร ๆ จะมีก็ได้ไม่ห้าม บทลครครั้งกรุงเก่าที่ ได้พบหนังสือบท แลได้เห็นจดหมายเหตุประกอบกัน ที่เปนเรื่องสำคัญ สำหรับเล่นลครโรงใหญ่ก็คือ เรื่องรามเกียรติ เรื่องอุณรุท เรื่องอิเหนา

---

๑๖ ลครผู้หญิง พึ่งอนุญาตให้ ใคร ๆ มีได้ไม่ห้าม เมื่อใน รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ประกาศพระราชกฤษฎีกาเรื่องนี้ ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล เล่ม ๘ แผ่นที่ ๔๘ วันที่ ๑ มีนาคม ร. ศ. ๑๒๘

นอกจากนี้ เรื่องละครนอกเล่นเช่นเรื่องสังข์ทอง ไกรทอง มณีพิไชย เป็นต้น ก็มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า เมื่อกรุงเสีย หนังสือบทละครคงเป็นอันตรายหายสูญไปเสียมาก ครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงเอาเป็นพระธุระทนุบำรุงให้กลับมีขึ้นทั้งละครในและละครนอก โดยถือว่าเป็นเกียรติยศสำหรับพระนคร เมื่อทรงตั้งเจ้านคร ฯ ให้กลับเป็นเจ้าประเทศราช ก็พระราชทานอนุญาตให้มีละครผู้หญิง แต่ถึงหาเข้ามาเล่นประชันกับละครในของหลวง เมื่อเสวยพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกฎ[๑๗] เมื่อปีชวดโทศก จุลศักราช ๑๑๔๒ พ.ศ. ๒๓๒๓ แต่บทละครที่มีในครั้งกรุงธนบุรี เห็นจะหาบทกรุงเก่าที่ยังเหลืออยู่มาได้น้อย ปรากฏว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชนิพนธ์บทละคร เพิ่มเติมที่ขาดฉบับขึ้นสำหรับเล่นละครหลวงบ้าง แต่ก็ไม่สู้เรียบร้อย[๑๘] มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ก็มีทั้งละครในและละครนอก เหมือนอย่างครั้งกรุงเก่า ส่วนบทละครนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทนุบำรุงมาก ลักษณะที่ทรงทนุบำรุงบทละครในครั้งรัชกาลที่ ๑ ตามคำที่เล่าสืบกันมาแลสังเกตหนังสือที่พบปะอยู่ทุกวันนี้ เห็นต้องกันดังกล่าว ว่าโปรดให้

---

๑๗ เรื่องละครผู้หญิงของเจ้านคร ฯ มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๑๒๒

๑๘ เรื่องบทละครครั้งกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์น่า ๑๒๓

ขอแรงบรรดากวีซึ่งมีชื่นในเวลานั้น ให้ช่วยกันรับไปแต่งเปนตอน ๆ เรื่องที่สำคัญเช่นเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอุณรุท เรื่องดาหลัง (อิเหนาใหญ่) เมื่อจะรวมเข้าเรื่องทรงพระราชนิพนธ์แก้ไขอีกชั้น ๑ จึงเรียกหนังสือบทละคร ๓ เรื่องนั้นว่าพระราชนิพนธ์ ส่วนที่ไม่ใช่เรื่องสำคัญพวกกวีติดต่อรวบรวมกันโดยลำพัง หนังสือกลอนซึ่งบำรุงขึ้นในครั้งรัชกาลที่ ๑ จะพึงสังเกตได้ในเวลานี้ คือ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน บทละครเรื่องไกรทอง เรื่องมณีพิไชย เรื่องสังข์ทองตอนต้น ล้วนเปนหนังสือแต่งหลายสำนวนทั้งนั้น บางเรื่องจะเห็นได้ว่าบางตอนเปนบทครั้งกรุงเก่า มาแต่งซ่อมที่ชำรุดเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แต่วิธีรำละครไม่ปรากฏว่าครั้งรัชกาลที่ ๑ ผีกหัดกวดขันเพียงไรนัก มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ การผีกหัดวิธีรำจึงกวดขันจนได้ที่ เปนแบบอย่างของละครรำมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ ส่วนบทละครนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระองค์เปนจินตกวีอย่างวิเศษที่สุดพระองค์ ๑ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรงรับน่าที่ในหมู่จินตกวี มีพระราชนิพนธ์ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ช่วยกันแต่งหลายเรื่อง ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ เมื่อผีกหัดวิธีรำแลเล่นละครได้ดีถึงที่แล้ว บทละครที่แต่งครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งมิได้แต่งเข้ากับวิธีรำ เล่นละครมักจะยืดยาวแลรำได้ไม่สดวก จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ ๗ เรื่อง คือ:—

๑ เรื่องอิเหนา ทรงแต่ต้นจนจบ รวม ๔๕ เล่มสมุดไทย

แต่เรื่องอื่นทรงพระราชนิพนธ์เฉภาะตอนที่เลือกมาสำหรับเล่นละคร คือ:—

๒ เรื่องรามเกียรติ์ ตั้งแต่หนุมานถวายแหวน จนทศกรรฐ์ล้มคอน ๑ ตั้งแต่ฆ่าตีดา จนอภิเศกไกรลาศคอน ๑ รวม ๓๓ เล่มสมุดไทย

๓ เรื่องไชยเชฐ ตั้งแต่ไชยเชฐไปตามช้าง จนไชยเชฐกับนางสุวิญชาคืนดีกับไชยเชฐ รวม ๓ เล่มสมุดไทย เรื่อง ๑

๔ เรื่องมณีพิไชย ตั้งแต่งูขบนางจันทร จนพระมณีพิไชยออกไปอยู่กับพราหมณ์ที่ศาลา รวม ๑ เล่มสมุดไทย เรื่อง ๑

๕ เรื่องคาวี ตั้งแต่ท้าวสุรัณราชได้ผะอบผม จนถึงคาวีฆ่าไวยทัต รวม ๔ เล่มสมุดไทย เรื่อง ๑

๖ เรื่องสังข์ทอง ตั้งแต่นางพันธุรัตได้พระสังข์มาเลี้ยง จนท้าวยศวิมลกับพระสังข์กลับจากเมืองสามล รวม ๗ เล่มสมุดไทย เรื่อง ๑

๗ เรื่องไกรทอง ตั้งแต่ไกรทองอยู่ในถ้ำชาดวัน จนกลับตามนางวิมาดาลงไปในถ้ำ รวม ๒ เล่มสมุดไทย

ลักษณที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทราบว่าบางเรื่องแบ่งกันแต่งเปนตอน แต่ผู้ที่ได้รับแบ่งนั้นน้อยตัว ได้ยินแต่ ๓ คือ เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แตชุนสุนทร (ภู่) ประชุมแต่งน่าพระที่นั่งหรือแต่งแล้วมาตรวจแก้น่าพระที่นั่ง แต่โดยมากนั้นทรงพระราชนิพนธ์เอง เล่ากันว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทตอนเรื่องใดแล้ว พระราชทานไปให้เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีคิดวิธีร่ำทำบท บางทีบทใดร่ำขัดข้อง ต้องแก้บทเข้าหาวิธีร่ำก็มี ด้วยเหตุนี้

บทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ จึงเล่นละครได้เรียบร้อยดี นับว่าหนังสือบทละครที่ได้เล่นกันแพร่หลาย แลละครรำที่เล่นได้แบบแผนถึงที่มีแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

โปรตุเกตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี

เมื่อครั้งกรุงเก่าเป็นราชธานี ได้มีทางพระราชไมตรีกับฝรั่งชาติโปรตุเกต ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรฐ ปรากฏว่าได้มีทางพระราชไมตรีกับยี่ปุ่น แลฝรั่งชาติวิลันดา, อังกฤษ, ส[illegible]เปน แลแต่งราชทูตไทยออกไปถึงเมืองยุโรปเป็นครั้งแรกในแผ่นดินนี้ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาทธรรม ได้มีไมตรีกับฝรั่งชาติเดนมาร์ค ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หรือสมเด็จพระนารายน์มหาราช จึงได้มีทางพระราชไมตรีกับฝรั่งเศสอีกชาติ ๑ มีลูกค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แลมีบาดหลวงเข้ามาตั้งสอนศาสนาคฤศตัง อยู่ตลอดจนเวลาเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึก ในเวลาเมื่อบ้านเมืองเป็นจลาจล พวกฝรั่งต่างชาติก็พากันไปค้าขายเมืองอื่น ทางพระราชไมตรีที่มีกับต่างประเทศ จึงเป็นอันระงับไปคราว ๑ ในครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นพระราชธุระบำรุงการสมาคม แลค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ประจวบเวลาฝรั่งต่างชาติทำสงครามกัน

คราวเอมเปรอนะโปเลียนที่ ๑ การสมาคมกับฝรั่งนาน ๆ จึงมีเรือลูกค้าเข้ามาลำ ๑ แต่ข้างฝ่ายไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๒ เห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายต่างเมือง มีเรือหลวง แลเรือสำเภาเจ้านายข้าราชการ แลพ่อค้าแต่งไปค้าขายตามเมืองต่างประเทศทางตวันตกไปจนถึงอินเดีย ข้างใต้ลงไปจนเมืองชวา ข้างตวันออกไปจนเมืองจีน มีการค้าขายเกี่ยวข้องกันยิ่งขึ้นโดยลำดับมา เรือกำปั่นหลวงชื่อเรือมาลาพระนคร หลวงสุรสาครเปนนายเรือ ออกไปค้าขายถึงเมืองหมาเก๊า[๑๙] ซึ่งโปตุเกตได้ไว้จากจีน โปตุเกตเจ้าเมืองหมาเก๊าเอาเปนธุระรับรองเลี้ยงดูเรือไทยโดยทางไมตรี แลส่งเคราะห์ให้ได้ค้าขายโดยสดวก ครั้นเรือมาลาพระนครกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เจ้าเมืองหมาเก๊าแต่งให้กาลส์ มันแวนด์ ดีลไวร์ เปนทูตคุมเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรี กาลส์มาด้วยเรือ[illegible] อียันเดเปนเรือสองเสา ถึงปากน้ำเจ้าพระยาณวันพฤหัสบดีเดือ[illegible] แรมค่ำ ๑ ปีขาลสัมฤทธิศก ผู้รักษาเมืองสมุทปราการบอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ฯ ทรงพระราชดำริห์ว่าเมื่อเรือไทยออกไปค้าขายถึงเมืองหมาเก๊า เขารับรองแสดงไมตรีเปนอันดี เมื่อเขามาก็สมควร

---

๑๙ คำบดหมาเก๊า หรือ มะเกา นั้น เปนนามของภูเขายอดหนึ่งอยู่ที่ชายทเลคำบดนั้น ภาษากวางตุ้งเรียกเขายอดนั้นว่า ม่าเก๊าซัง เสียงฝรั่งเรียกตามภาษากวางตุ้ง เพราะฝรั่งเอานามเขายอดนั้นเปนเครื่องหมายแทนชื่อคำบดนั้น จึงได้เรียกเมืองมะเกา หรือ ม่าเก๊า แต่ไทยเราเรียกกันแต่ก่อนว่า เมืองหมาเก๊า จึงคงไว้ตามที่ไทยเรียก

ที่จะรับรองตอบแทน อีกประการ ๑ ในเวลานั้นที่ในกรุง ฯ กำลังต้องการหาช้อปืนไว้สำหรับรักษาพระนคร ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าถ้ามีทางไมตรีไว้กับโปตุเกศ การซื้อหาปืนจะสดวกขึ้น จึ่งโปรดให้อนุญาตให้เรือโปตุเกศขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ ให้ทอดสมออยู่ที่น่าบ้านพระยาสุริยวงษ์มนตรี กาลส์โปตุเกตเข้ามาครั้งนั้นถือหนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊าม่ามาถึงเสนาบดี แปลออกได้ความว่า ทางพระราชไมตรีกรุงเทพมหานครศรีอยุทธยา กับกรุงโปตุคอลเดื่อมสูญมาช้านานแล้ว จึ่งแต่งให้ กาลส์ มันแวนต์ ลิลไวร์ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอสืบทางพระราชไมตรีต่อไป แลให้คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย คือฉากเขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินโปตุคอล แผ่น ๑ พิณอย่างฝรั่งเครื่องเงินสำรับ ๑ ระย้าแก้วมีโคมคู่ ๑ กระจกใหญ่รูปกลม ๒ แผ่น เชิงเทียนแก้วสำหรับกระจก ๒ คู่ เชิงเทียนแก้วมีโคมคู่ ๑ กระบี่ฝักกาไหล่ทองสองเล่ม สุจหนี่พน กำมหยี่รมเลี่ยมเงินมีพรมรองสองผืน ตัวอย่างกำปั่นสองลำ แต่ว่าถ้าจะต้องพระราชประสงค์สิ่งไร ก็ให้สั่งกาลส์ออกไป จะได้จัดหาเข้ามาถวาย หนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊ามีเนื้อความต่อไปว่า ขอให้เรือโปตุเกศได้ไปมาค้าขายในกรุงสยามโดยสดวกดังแต่ก่อน เจ้าพนักงานนำความกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว จึ่งโปรดให้กาลส์เข้าเฝ้าที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน[๒๐] เสด็จออกอย่างรับแขกเมืองเต็มยศ กาลส์

๒๐ คือ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทุกวันนี้

เฝ้าแล้ว ไปหาพระยาสุริวงษ์มนตรี[๒๑] แจ้งว่าสินค้าที่บรรทุกเข้ามา จะขอจำหน่ายเสียให้สิ้นแล้ว จะขอซื้อน้ำตาลทราย บรรทุกออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก กาลส์นั้นจะขออยู่บนบกก่อน พระยาสุริวงษ์มนตรีกราบทูล ฯ จึงพระราชทานอนุญาตตามความประสงค์ของกาลส์ ๆ ได้ขึ้นอยู่ที่เรือนน่าบ้านพระยาสุริวงษ์มนตรี พระราชทานเบี้ยเลี้ยงให้เดือนละสองชั่ง กาลส์จำหน่ายสินค้าเสร็จแล้ว ซื้อน้ำตาลทรายได้สี่พันหาบ ให้บรรทุกกำปั่นออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก ส่วนตัวกาลส์นั้นยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ

ต่อมาโปรดให้พระยาสุริวงษ์มนตรี แต่งกำปั่นมาตาพระนครบรรทุกสินค้าให้หลวงฤทธิสำแดงเป็นนายเรือ แต่ถือหนังสือพระยาสุริวงษ์มนตรีไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊าว่า ที่เจ้าเมืองหมาเก๊าแต่งให้กาลส์เป็นทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการนั้น เมื่อกาลส์เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดทำนุบำรุงกาลส์ให้มีที่อยู่แลพระราชทานเงินให้เป็นเบี้ยเลี้ยงเดือนละสองชั่ง แต่ได้นำกาลส์เข้าเฝ้าถวาย

---

๒๑ การรับกาลส์โปตุเกตครั้งนั้น พิเคราะห์ดูตามเนื้อเรื่อง ไม่ได้รับอย่างราชทูต โปรดให้เข้าเฝ้าอย่างพ่อค้าชาวต่างประเทศ แต่ให้พระยาสุริวงษ์มนตรีเป็นผู้จัดการต้อนรับ ตลอดจนมีจดหมายตอบเจ้าเมืองหมาเก๊า เพราะพระยาสุริวงษ์มนตรีเป็นพนักงานแต่งเรือไปค้าขายเมืองหมาเก๊า อยู่ในฐานเป็นผู้คุ้นเคยกับโปตุเกต ไม่ใช่ได้ว่าที่พระคลัง พระยาสุริวงษ์มนตรี ได้ว่าที่พระคลังต่อเมื่อครอเพ็ดทูตอังกฤษเข้ามา เมื่อปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔

สิ่งของแล้ว โปรดให้ลดค่าธรรมเนียมเรือให้กาดส์ แล้วว่าหลวงฤทธิสำแดงออกมาค้าขาย ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วยทำนุบำรุงด้วย แลว่าจะต้องการปืนคาบศิลาเปนอันมาก ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วยจัดซื้อปืนคาบศิลาให้หลวงฤทธิสำแดงคุมเข้าไปด้วย เมื่อหลวงฤทธิสำแดงกลับเข้ามา มีหนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊าตอบมา ใจความว่าเจ้าเมืองหมาเก๊าได้ทำนุบำรุงหลวงฤทธิสำแดงให้ได้จำหน่ายสินค้าแลจัดหาของที่ต้องพระราชประสงค์ แลได้ให้เงินรายวันแก่หลวงฤทธิสำแดงเหมือนอย่างหลวงสุรสาครออกไปเที่ยวก่อน แล้วได้ยกค่าธรรมเนียมเมืองหมาเก๊าให้ ต้องเสียแต่ค่าธรรมเนียมปากเรือ ที่เจ้าปักกิ่งตั้งขุนนางจีนมากำกับเรืออยู่ แลได้มอบปืนคาบศิลา ๔๐๐ บอกให้หลวงฤทธิสำแดงเข้ามา ราคาบอกละ ๘ เหรียญ แล้วว่าปืนคาบศิลาซึ่งยังค้างอยู่นั้น ยังให้ไปจัดซื้อที่เมืองบั้งกล่า จะส่งเข้ามาครั้งหลัง กาดส์โปตุเกตพักอยู่ในกรุงเทพ ฯ จนถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ จึงกราบถวายบังคมลากลับไป[๒๒] พระยาสุรวงษ์มนตรีมีหนังสือให้กาดส์ถือไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊าว่า ได้พากาดส์เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้ว พระบาทสมเด็จ

---

๒๒ เข้าใจว่าที่กาดส์อยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น เพื่อให้เรือบรรทุกสินค้าไปขายที่เกาะหมาก แลรับสินค้าเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ อีกเที่ยวหนึ่ง เมื่อรับซื้อสินค้าในกรุงเทพ ฯ บรรทุกรวางเต็มเที่ยวที่สองแล้ว กาดส์จึงกราบถวายบังคมลากลับไป การที่กาดส์อยู่ในกรุงเทพ ฯ เปนนานนั้น เชื่อได้ว่าเพื่อประโยชน์ ๓ อย่าง คือ อย่าง ๑

พระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเสื้อผ้าให้กาดส แล ยกค่าธรรมเนียมปากถ้ำปันพระราชทานกาดสเป็นเงิน ๓๓ ชั่ง ๓ บาทสึ่ง แลพระราชทานพริกไทยหนัก ๕๐ หาบ งาช้างหนัก ๒ หาบ ดีบุก หนัก ๑๕ หาบ มอบให้กาดสคุมมาเป็นของพระราชทานเจ้าเมืองหมาเก๊าด้วย[๒๓]

สิบส่วนสินค้าที่จะซื้อแลขายได้ในกรุงเทพ ฯ อย่างที่ ๒ ที่จะทำไมตรีให้มีความคุ้นเคยชอบพอไว้กับไทย เป็นทางให้โปตุเกตไปมาค้าขายได้โดยสดวก อย่างที่ ๓ เพื่อจะรับซื้อแลขายสินค้าให้ได้กำไรคุ้มค่าใช้จ่ายที่เข้ามาในคราวนั้น หรือให้กลับได้กำไรด้วย ข้อความเหล่านี้เป็นคำสั่งของเจ้าเมืองหมาเก๊าทั้งนั้น ไม่ใช่ความคิดของกาดสเอง

๒๓ ได้พบในหนังสือซึ่งฝรั่งแต่ง ว่าด้วยการไปมาค้าขายกับกรุงสยาม กล่าวความต้องกันหลายเรื่อง ว่าเป็นประเพณีตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ถ้าแขกเมืองต่างประเทศนำสิ่งของเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ย่อมพระราชทานของตอบแทนราคาไม่ต่ำกว่าของที่ถวายนั้น ถ้าหากว่าเรือต่างประเทศบรรทุกสิ่งของซึ่งต้องการใช้ในราชการเข้ามา เช่นเครื่องสาตราวุธเป็นต้น ยังได้รับประโยชน์ยกค่าปากเรือแลภาษีสินค้าคุ้มค่ารวางอีกไม่เอาเปรียบชาวต่างประเทศที่เข้ามาถวายสิ่งของราชบรรณาการ หรือรับบรรทุกของที่ใช้ในราชการเข้ามา ด้วยเหตุนี้ จึงได้เห็นในหนังสือพระราชพงษาวดารบ่อย ๆ แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามา ว่าครั้งนั้น ๆ ชาวต่างประเทศคนนั้น ๆ ถวายสิ่งของอย่างนั้น ๆ บางทีถึงถวายปืนตั้ง

หลายร้อยกระบอกก็มี ความจริงไม่ได้เป็นการถวายเปล่า ได้พระราชทานตอบแทนคุ้มหรือเกินราคาของถวายทุกราย ด้วยประเพณีดังอธิบายมานี้

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร)

ปีเถาะเอกศก จุลฯ ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๖๒

เมื่อณวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ เวลา ๗ ทุ่ม สมเด็จพระสังฆราช (ม็) สิ้นพระชนม์ ถึงเดือน ๑ โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวง แต่งชักพระศพสมเด็จพระสังฆราชเข้าสู่เมรุ มีการสมโภช ๓ วัน ๓ คืน พระราชทานเพลิงเมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ แต่ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น เดิมทรงพระราชดำริห์จะตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ) วัดสระเกษ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ถึงได้แห่มาสถิตย์ณวัดมหาธาตุ เมื่อณเดือน ๔ ปีเถาะเอกศกนั้นแล้ว แต่เมื่อในปีมโรงโทศกข้างต้นปีเถาะเอกศกนั้นอาพาธโรคมาก ยังไม่ทันจะได้ทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ) เป็นสมเด็จพระสังฆราช ถึงเดือน ๑๑ มีโจทย์ฟ้องกล่าวหาอธิกรณ์สมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ) ว่าขอบหยอกเอินศิษย์หนุ่มด้วยกิริยาไม่สมควรแก่สมณะ ชำระได้ความเป็นสัตย์ อธิกรณ์ไม่ถึงเป็นปาราชิก จึงเป็นแต่ให้ถอดเสียจากตำแหน่งพระราชาคณะแต่เนรเทศ

ไปจากพระอารามหลวง ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธ เปนสมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่ แลได้เปนพระอาจารย์ เปนที่เคารพในพระราชวงษ์ จึงโปรดให้แห่สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) มาสถิตย์ณวัดมหาธาตุ เมื่อณวันพฤหัศบดีเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ครั้นถึงณวันพฤหัศบดีเดือน ๑ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ จึงทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ขนเปนสมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) พระองค์นี้ เดิมอยู่วัดท่าหอยคลองคูจามกรุงเก่า มีเกียรติคุณวิเศษในทางวิปัสนาธุระ กล่าวกันว่ากระบวนแผ่เมตตาพรหมวิหารถึงทำให้ไก่เถื่อนเชื่องได้ เปนเหตุให้คนทั้งหลายเรียกพระนามเมื่อเปนสมเด็จพระสังฆราชอีกอย่าง ๑ ว่า พระสังฆราชไก่เถื่อน แลมีรูปไก่จำหลักไว้ฐานรูปสมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ ยังอยู่ที่วัดมหาธาตุจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงอาราธนาให้ลงมาครองวัดพลับ คือวัดราชสิทธาราม ทุกวันนี้ เปนที่เคารพนับถือในพระราชวงษ์มาแต่รัชกาลที่ ๑ ได้เปนพระอุปัชฌาจารย์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช เปนพระ อาจารย์ พระบาท สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อทรง ผนวช สามเณร แลเมื่อเปนสมเด็จพระญาณสังวรในรัชกาลที่ ๒ นั้น เข้าใจว่านั่งน่าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ด้วยได้เห็นบาญชีนิมนต์พระสวดมนต์ในสวนขวา มีนามสมเด็จพระญาณสังวรอยู่น่าสมเด็จพระสังฆราช เห็นจะเปนด้วยมีพรรษาอายุมากกว่า แต่ประเพณีการเลือกสมเด็จ

พระสังฆราช จะถือเอาคันถธุระเปนสำคัญ สมเด็จพระญาณสังวร เปนฝ่ายวิปัสนาธุระ จึงไม่ได้เปนสมเด็จพระสังฆราชแต่ก่อนมา ในเวลาเมื่อเปนสมเด็จพระสังฆราช เห็นจะชรามากอยู่แล้ว

เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์

เมื่อเดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ ในปีเถาะเอกศกนั้น มีศุภอักษรเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) บอกส่งมาถึงกรุงเทพ ฯ ว่า อ้ายสำเกียดโง้งคน ๑ ไปตั้งตัวเปนผู้วิเศษขึ้นในพวกข่าเมืองสาลวัน เมืองคำทอง แลเมืองอัตปือข้างฝั่งตวันตกแม่น้ำโขง มีพวกข่าเข้าเกี่ยกก่อมเปนสมัคพรรคพวกอ้ายสำเกียดโง้งประมาณ ๗๐๐๐ อ้ายสำเกียดโง้งยกมาตั้งอยู่ณทุ่งนาหวาทางห่างเมืองนครจำปาศักดิ์ ๓ คืน เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ เจ้านครจำปาศักดิ์ให้ท้าวเพียคุมไพร่ยกข้ามไปตั้งอยู่ณบ้านพะโพ ได้รบกับพวกอ้ายสำเกียดโง้งครั้ง ๑ พวกเมืองนครจำปาศักดิ์สู้ไม่ได้ ต้องถอยข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งข้างฝั่งตวันออก ครั้นณเดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ อ้ายสำเกียดโง้งยกเข้ามาตั้งถึงฝั่งแม่น้ำโขง เจ้านครจำปาศักดิ์แต่งให้เจ้าสุวรรณสาร เพียเมืองกลาง เพียหมื่นน่า เพียไชยภาค คุมไพร่พันเศษไปตั้งรายรับข้าศึกที่ฝั่งแม่น้ำโขง แลลาดตระเวนทั้งทางบกทางเรือ อ้ายสำเกียดโง้งยกข้ามแม่น้ำมาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พวกท้าวเพียที่รักษาเมืองสู้ไม่ได้ เสียเมืองนครจำปาศักดิ์แก่อ้ายสำเกียดโง้ง เมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ

เจ้านครจำปาศักดิกับพวกท้าวเพี้ยราชฐูรพากัน อพยพหลบหนีมาตั้งอยู่ที่บ้านเจียมแขวงเมืองอุบล ได้ทรงทราบจึงโปรดให้มีสารตราให้เจ้าพระยานครราชสีมายกกองทัพไปจากเมืองนครราชสีมาทาง ๑ ให้เจ้าอนุเจ้านครเวียงจันท์ยกกองทัพเมืองเวียงจันท์ลงมาอีกทาง ๑ ช่วยกันปราบปรามผู้ร้ายพวกอ้ายสำเกียดโง้ง กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เมืองเวียงจันท์จับได้ตัวอ้ายสำเกียดโง้ง แลครั้งนั้นจับครอบครัวพวกข่าที่เป็นพรรคพวกได้เป็นอันมาก บอกส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ มีรับสั่งให้จำตัวอ้ายสำเกียดโง้งไว้ณคุก ส่วนพวกข่าที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ตั้งบ้านอยู่ที่บางบ่อน ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดินั้น ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพวกเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอ ถึงจะให้กลับไปครองเมืองอีก ก็จะรักษาบ้านเมืองไว้ไม่ได้ เจ้าอนุเวียงจันท์ทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย้) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าอนุเป็นเจ้านครจำปาศักดิ เจ้าอนุรับจะเป็นกำลังป้องกันมิให้เกิดเหตุการณ์ได้ดังเป็นมา จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ

เรื่องตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) บุตรเจ้าอนุเวียงจันท์ให้ไปเป็นเจ้านครจำปาศักดินี้ มีคำเล่าสืบกันมาว่า (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเป็น) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงรับธุระจัดการเพ็ดทูลให้สมประสงค์เจ้าอนุเวียงจันท์ แต่เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย วันเมื่อมีรับสั่งให้ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ พอเสร็จขึ้นแล้ว เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีมีรับสั่งในท้องพระโรงว่าอยากจะรู้นัก ใครเป็นผู้จัดแจงเพ็ดทูลให้เจ้า

ราชบุตรเวียงจันท์ไปเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ แต่เพียงพอมีอำนาจอยู่ข้างฝ่ายเหนือก็พออยู่แล้ว ยังจะเพิ่มเติมให้ลูกไปมีอำนาจโอบลงมาข้างฝ่ายตวันออกอีกด้าน ๑ ต่อไปจะได้ความร้อนใจด้วยเรื่องนี้ นัยว่า เมื่อเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีรับสั่งดังนี้ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ทรงได้ยินแต่นิ่งอยู่ มิได้รับสั่งโต้เถียงอย่างไร ครั้นเมื่อเจ้าอนุเวียงจันท์แตกเจ้านครจำปาศักดิ์ (โย้) เป็นขบถในต้นรัชกาลที่ ๓ เป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัศข้อ ๑ ที่ว่าการมาเป็นจริงดังเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีได้ทำนายไว้ ความที่เล่า เล่ากันเพียงเท่าที่กล่าวมานี้ ยังไม่เคยได้ยินคำอธิบายว่า ทำไมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย จึงทรงตั้ง หรือแม้ที่สุด เหตุใดกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์จึงทรงอุดหนุนให้สมประสงค์ของเจ้าอนุเวียงจันท์ เมื่อข้าพเจ้าสอบหนังสือจะแต่งพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๓ ครั้งนี้ ได้พบจดหมายเหตุต่างประเทศ ๒ แห่ง คือ จดหมายเหตุของราชทูตพม่าที่มาเมืองญวน เมื่อปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ แห่ง ๑ คำเนาอักษรสำส่วนผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ มีถวายพระเจ้าเวียดนามมินมาง แห่ง ๑ จดหมายเหตุทั้ง ๒ นี้ พิมพ์ไว้ข้างท้ายเล่ม ๒ หนังสือครอเพื่อแต่งเรื่องเขาเป็นทูตที่มาเมืองไทย ได้ความจากอักษรสำส่วนชนานพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนามว่าเป็นใหญ่แก่ประเทศกัมพูชา แลประเทศลาว ดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า ญวนตั้งใจมุ่งหมายจะเอาทั้งเมืองเขมรแลเมืองลาวไว้ในอำนาจ คงจะได้แสดงความข้อที่ว่าเป็นใหญ่แก่เขมรแล

ดาวไว้ในท้ายพระนามพระเจ้าเวียดนาม จนปรากฏถึงต่างประเทศ อังกฤษจึงได้ใช้พระนามนั้นในอักษรสาส์น ความที่ปรากฏในจดหมายเหตุของราชทูตพม่านั้น ปรากฏว่าญวนถามว่า ที่พม่าจะไปเป็นไมตรีกับญวนจะมีประโยชน์อันใด ด้วยสองประเทศอยู่ห่างไกลกันมากนัก ทูตพม่าตอบว่า แผ่นดินญวนกับแผ่นดินพม่าอาจจะไปมาค้าขายติดต่อถึงกันได้ ไม่ห่างไกล ด้วยยอดแม่น้ำโขงอยู่ในแดนพม่า ถ้าทำทางบกจากแดนพม่าไปเมืองตังเกี๋ยก็จะไปมาถึงกันได้ทาง ๑ หรือมิฉนั้นจะพาสินค้าขึ้นล่องทางลำแม่น้ำโขงก็ได้อีกทาง ๑ มีความลำบากแต่ที่จะต้องผ่านแดนเมืองเวียงจันท์ ซึ่งเป็นไมตรีชอบพออยู่กับเมืองไทย ถ้าคิดอ่านเป็นไมตรีกับเมืองเวียงจันท์เสียแล้ว พม่ากับญวนก็จะไปมาถึงกันตามทางแม่น้ำโขงได้โดยสดวก ได้ความตามจดหมายเหตุดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า การที่ไทยรู้สึกว่าญวนจะคิดขยายอาณาจักรเข้ามาทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขงจะมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ใช่เพิ่งมามีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันท์เป็นผู้คิดเชื่อกับไทยมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นคนแข็งแรงแลมีอำนาจรักษาการทางชายพระราชอาณาจักรที่ต่อกับญวน เมื่อเมืองนครจำปาศักดิเสียแก่พวกข่าขบถคราวนั้น ความคิดเห็นในกรุงเทพ ฯ เห็นจะเห็นเป็นอย่างเดียวกันว่า ถ้าไม่จัดการรักษาเมืองนครจำปาศักดิให้มั่นคง ญวนจะขยายอำนาจเข้ามาครอบงำถึงเมืองนครจำปาศักดิ ความเห็นที่ผิดกัน จะมีเพียงข้อที่จะจัดการรักษาอย่างไร ด้วยเมืองนครจำปาศักดิอยู่ห่างไกล ข้างฝ่ายเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เห็นจะทรงเห็นว่า ควรจะ

ให้เมืองนครราชสีมาปกครองออกไปจนเมืองนครจำปาศักดิ์ แต่ฝ่ายกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระดำริห์เห็นว่า ให้พวกเวียงจันท์ลงมาปกครองเปนการสดวกกว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงไว้วางพระราชหฤไทยในเจ้าอนุ ด้วยเปนผู้ที่ซื่อตรงต่อกรุงเทพ ฯ ตลอดมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึ่งทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ไปเปนเจ้านครจำปาศักดิ์ ข้าพเจ้าสันนิฐานเห็นว่าเรื่องที่จริงจะเปนเช่นนั้

เรื่องโปตุเกตขอทำสัญญา

ปีมโรงโทศก จุล ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

เมื่อณเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินโปตุเกตให้เจ้าเมืองโค[๑] โครงข้อสัญญาทางพระราชไมตรีจะขอทำกับกรุงสยาม เปนสัญญา ๒๓ ข้อ มอบให้กาดส์เดอสิลไวราเข้ามาอีก ขอให้กาดส์เปนกงสุลเยเนราล์ แลขอพระราชทานที่ตั้งบ้านเรือนให้กาดส์อยู่ แลให้ได้ปักเสาธงด้วย ข้อสัญญาที่โครงมานั้นขอให้ท่านเสนาบดีพิจารณาดูทุก ๆ ข้อ ข้อไรที่ไม่ชอบใจไทยก็ให้แก้ไขตามเห็นสมควร ในเวลานั้นไทยกำลังต้องการเครื่องสาตราวุธจากต่างประเทศ โปตุเกตได้รับเปนธุระในเรื่องนี้ สำเร็จได้เมื่อ กาดส์เข้ามาคราว

---

๑ ที่เรียกว่าเมืองโคหรือเมืองตัว อยู่ชายแหลมอินเดียข้างตวันตก เปนเมืองที่ตั้งอุปราชบังคับบัญชาหัวเมืองขึ้นของโปตุเกตทางประเทศตวันออกนั้นทั่วไป เจ้าเมืองโค คือตัวอุปราชของพระเจ้าแผ่นดินโปตุเกต

ก่อน แลตัวกาลส์เองก็ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ช้านาน เห็นจะได้ประพฤติตัวถูกอัชยาไศรยกับไทยไม่มีข้อรังเกียจ จึงโปรดพระราชทานที่ให้กาลส์อยู่ที่บ้านองเชียงสือ[๒] อยู่แต่ก่อน แล้วทรงตั้งให้กาลส์เปนที่หลวงอภัยพานิช พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนางในกรุง[๓] แต่หนังสือสัญญานั้นยังหาได้ตรวจไม่ เพราะประจวบเวลาเกิดอหิวาตกะโรคจึงงดอยู่ จนเดือน ๑๒ ปีนั้นความไข้สงบแล้ว จึงได้โปรดให้เสนาบดีประชุมกันตรวจดูข้อสัญญา ข้อใดไม่ชอบใจก็แก้ไขเสียบ้าง แล้วจึงเขียนเปนอักษรไทยฉบับหนึ่ง อักษรโปตุเกศฉบับหนึ่ง เรื่องความต้องกัน ประทับตราส่งออกไปเมื่อณเดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ

หนังสือที่เสนาบดีทำให้โปตุเกศออกไปครั้งนี้ ฉบับภาษาโปตุเกศ เห็นจะเปนแต่คำแปล ไม่ได้ประทับตรา แม้ตราที่ประทับฉบับภาษาไทยนั้น เข้าใจว่าจะเปนตราบัวแก้ว ไม่ใช่พระราชสัญจกร หนังสือที่ทำให้โปตุเกศไปนี้ ที่จริงเปนหนังสืออนุญาตให้โปตุเกศมาค้าขาย ไม่ใช่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เพราะเปนหนังสือไทยทำให้ฝ่ายเดียว ไม่ใช่เปนหนังสือซึ่งผู้แทนรัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายได้ลงชื่อแลพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ได้พระราชทานอนุมัติตามประเพณีการทำหนังสือสัญญา การทำหนังสืออนุญาตให้ต่างประเทศไปมาค้าขายเช่นนั้น เปน

---

๒ คือ ที่สถานทูตโปตุเกศทุกวันนี้

๓ ได้เห็นในหนังสือยอนครอเพ็ตทูตอังกฤษที่เข้ามาในรัชกาลที่ ๒ แต่งไว้ กล่าวว่ากงสุลเยเนราลโปตุเกศที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เวลาเมื่อเขาเข้ามานั้น ดูอาการเปนข้าราชการไทยมากกว่าเปนกงสุลโปตุเกศ

ประเพณีมีมาแต่โบราณ มีลำเนาศุภอักษรซึ่งออกญาไชยาธิบดีผู้สำเร็จราชการเมืองตนาวศรี อนุญาตให้ชาวเดนมาร์กไปมาค้าขายแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มาจากเมืองเดนมาร์ก เป็นตัวอย่างอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ส่วนหนังสือสัญญานั้น แม้ประเพณีแต่โบราณก็ต้องทำพร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่าย ข้าพเจ้าได้เห็นในหนังสือรายงานของข้าราชการอังกฤษ ชื่อแดนเวอส์ ซึ่งรัฐบาลแต่งให้ไปค้นหนังสือเก่าที่เมืองโปตุเกต ปรากฏว่าเมื่อโปตุเกตแรกออกมาค้าขายถึงประเทศทางตวันออก เมื่อทำหนังสือสัญญากับเจ้าที่ครองเมืองทางตวันออกนั้น หนังสือสัญญาจารึกลงในแผ่นทอง แลทั้ง ๒ ฝ่ายเอาหัวแหวนประทับแทนตราด้วย ก็เข้าใจได้ว่าประเพณีทำสัญญาระหว่างพระนครในมัชฌิมประเทศแต่โบราณมา คงจะจารึกลงในแผ่นทองจึงเป็นศัพท์ที่ใช้กันในหนังสือที่แต่งต่อมา ว่าสองพระนครเป็นทองแผ่นเดียวกัน หรือใช้เป็นอุปมาว่า สองพระนครเป็นสุวรรณปถพีอันเดียวกัน ทั้ง ๒ คำนี้เห็นจะเกิดจากประเพณีที่จารึกหนังสือสัญญาระหว่างประเทศลงในแผ่นทองนั่นเอง ข้อที่ว่าใช้หัวแหวนประทับแทนตรานั้น ก็เข้าใจได้ชัดเจน คือกดหัวแหวนลงบนแผ่นทองให้เป็นรอยตามรูปหัวแหวน ก็เป็นสำคัญได้เหมือนตรา ประเพณีที่แกะตราบนหัวแหวนสำหรับประทับดินประทับครั่ง จะเนื่องมาแต่ประทับหัวแหวนที่แผ่นทองนี้

หนังสือที่ไทยทำให้โปตุเกตไปครั้งนั้น ไม่ปรากฏข้อความว่ามีอย่างไรบ้าง มีเรื่องราวปรากฏต่อมาแต่ว่า เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมโรงโทศกนั้น เจ้าเมืองหมาเก๊ามีหนังสือให้แงนเตรันโยยิกาบ...

มัศดินโน[๕] เข้ามาขอต่อกำปั่น ด้วยหาซื้อไม้ในกรุงเทพ ฯ นี้ได้สดวก ก็โปรดให้ตั้งโรงต่อที่น่าบ้านกงสุลเยเนราลโปตุเกศ เรือลำนี้ปากกว้าง ๔ วา ๓ ศอก ครั้นเรือกำปั่นแล้วโปตุเกศไม่มีทุนจะซื้อสินค้า จึงถวายระวางให้บรรทุกสินค้าของหลวงออกไปจำหน่าย แลขอพระราชทานยืมเงินหลวง ๑๒๐ ชั่งใช้ในการต่อเรือ ก็โปรดพระราชทานให้ตามความปรารถนา แลยกค่าธรรมเนียมต่อเรือพระราชทานให้ด้วย

เกิดไข้ห่าวาตกะโรค

เมื่อเดือน ๗ ปีมโรงโทศกนั้น อหิวาตกะโรค หรือที่เรียกในโหราศาสตร์นั้นว่า ไข้ป่วงใหญ่ เริ่มมาเกิดขึ้นเปนคราวใหญ่ที่ผู้คนเปนอันตรายมาก ในจดหมายเหตุเรื่องเกิดอหิวาตกะโรคครั้งนี้นั้นจดไว้ว่า เมื่อณเดือน ๗ ข้างขึ้นเวลายามเศษ ทางทิศพายัพแลเห็นเหมือนแสงเพลิงติดในอากาศ เรียกว่าขุมเพลิง แต่นั้นก็เกิดไข้ป่วงใหญ่มาแต่ทางทเล ไข้นั้นเกิดมาแต่เมืองเกาะหมากก่อน แล้วข้ามมาหัวเมืองฝ่ายตวันตก ติดต่อขึ้นมาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทปราการตายลงเปนอันมาก ราษฎรพากันอพยพหนีความไข้ขึ้นมากรุงเทพ ฯ บ้าง แยกย้ายไปหัวเมืองอื่นบ้าง คนในกรุงเทพ ฯ ก็เปนโรคป่วง

---

๕ ชื่อโปตุเกศที่เข้ามาต่อเรือนี้ ดูท่านองจะเปน ๒ คน ไม่มีอะไรจะต่อบ

ใหญ่ขึ้นตั้งแต่ณวันเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำไปถึงวันเพ็ญ คนตายทั้งชายทั้งหญิงศพที่เอาไปทิ้งไว้ในป่าช้าแลศาลาดินในวัดสระเกษ วัดบางลำภู[๕] วัดบพิตรภิมุข วัดประทุมคงคา แลวัดอื่น ๆ ก่ายกันเหมือนกองฟืนที่เผาเสียก็มากกว่ามาก ถึงมีศพลอยในแม่น้ำลำคลองเกลื่อนกลาดไปทุกแห่ง จนพระสงฆ์ก็หนีออกจากวัด คฤหัสถ์ก็หนีออกจากบ้าน ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างกินแต่ปลาแห้งพริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ ด้วยอาเกียรณ์ไปด้วยทรากศพ อหิวาตกะโรคซึ่งเกิดขึ้นเมื่อปีมโรงโทศกนั้น ผู้คนตายมากกว่าที่ใคร ๆ จำได้ว่าเคยมีมาแต่ก่อนไม่มีคราวไหนจะร้ายแรงถึงคราวนั้น คนทั้งหลายพากันเกิดความหวาดหวั่นครั่นคร้ามต่อมรณไภยทั่วไปทั้งพระนคร จึงมีรับสั่งให้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศ ตามอย่างที่ได้เคยทำมาเมื่อปีมแมศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ อีกคราว ๑[๖] เมื่อณวันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

พระราชพิธีนี้ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทคล้ายกับพิธีตรุษ มีจดหมายเหตุกล่าวไว้ดังนี้ คือ ยิงปืนใหญ่รอบพระนครตลอดรุ่งคืน ๑ แล้วเชิญพระแก้วมรกฎแลพระบรมธาตุออกแห่ มีพระราชาคณะไปในกระบวนแห่โปรยทรายประน้ำพระปริตทั้งทางบกทางเรือ พระบาท

---

๕ คือวัดสังเวชวิศยาราม

๖ ลักษณพระราชพิธีอาพาธพินาศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้โดยพิศดารในหนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรง (รักษาอุโบสถ) ศีล ทั้งพระราชวงษานุวงษ์ที่มีกรมแลหากรมมิได้ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายน่าฝ่ายในก็พระราชทานอนุญาตให้รักษาศีลทำบุญให้ทานตามใจสมัค มิต้องให้เข้าเฝ้าแลทำกิจราชการที่ไม่จำเปน แม้บรรดาไพร่ซึ่งอยู่เวรประจำซองรักษาพระราชวังชั้นในแลชั้นนอกนั้น ก็ได้รับพระราชทานอนุญาตปล่อยไปบ้านเรือนตามใจสมัค โดยทรงพระกรุณาตรัสว่า ประเพณีสัตว์ทั้งหลาย ไภยมาถึงก็ย่อมรักชีวิตร บิดามารดาภรรยาแลบุตรญาติพี่น้องก็เปนที่รักเหมือนกันทั่วไป จะได้ไปรักษาพยาบาลกัน ที่ผู้ใดมีกตัญญูอยู่รักษาพระองค์มิได้ไปนั้น ก็พระราชทานเงินตราเปนบำเหน็จตามความชอบ แลโปรดให้จัดซื้อปลาแลสัตว์สี่เท้าสองเท้า ที่มีผู้จะฆ่าซื้อขายในท้องตลาดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ มาถวายทรงปล่อย สิ้นพระราชทรัพย์เปนอันมาก คนโทษที่ต้องเวรจำอยู่นั้นก็ปล่อยออกสิ้น เว้นแต่พม่าข้าศึก บรรดาประชาราษฎรทั้งปวง มีรับสั่งให้ประกาศห้ามมิให้ไปฆ่าสัตว์ตัดชีวิตรให้อยู่แต่บ้านเรือน ต่อเมื่อมีการร้อนจำจะต้องไปจึงให้ไป อหิวาตกะโรคมีมากอยู่ประมาณ ๑๕ วัน ถึงณวันเสาร์เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำโรคจึงค่อยเสื่อมถอยน้อยลงโดยลำดับ ศพชายหญิงอันหาญาติพี่น้องจะฝังจะเผามิได้นั้น ก็พระราชทานเงินค่าจ้างแลพื้นให้เก็บเผาจนสิ้น ความไข้ครั้งนั้นสำรวจได้จำนวนคนที่ตายในจังหวัดกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองใกล้เคียง รวมเบ็ดเสร็จประมาณสามหมื่น ผู้หญิงตายมากกว่าผู้ชายประมาณ ๒ ใน ๓ ส่วน เมื่อความไข้ในกรุงเทพ ฯ สงบแล้ว

ได้ความว่าความไข้นั้นเป็นต่อขึ้นไปข้างฝ่ายเหนือ แต่จะเป็นไปถึงไหนเป็นที่สุดไม่ปรากฏ

ฉลองวัดอรุณราชวราราม

เมื่อครั้งเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี สร้างพระราชวังที่มุมเมืองริมป้อมวิไชยประสิทธิ์ ที่บริเวณพระราชวังคับแคบ ด้วยติดเขตรวัดแจ้งอยู่ข้างเหนือ วัดท้ายตลาดอยู่ข้างตะวันตก จึงขยายเขตรพระราชวังนั้นเอาที่วัดทั้ง ๒ นั้นไว้ในพระราชวัง ครั้นเมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร ย้ายพระราชวังข้ามมาอยู่ฝั่งตะวันออก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้พระสงฆ์มาอยู่วัดแจ้งแลวัดท้ายตลาดอย่างเดิมทั้ง ๒ วัด ครั้นเมื่อโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จไปประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมนั้น จึงมีรับสั่งให้ทรงรับน่าที่ในการปฏิสังขรณ์วัดแจ้งแลวัดท้ายตลาดด้วย ส่วนวัดท้ายตลาดได้ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่ แต่จะสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ หรือมาสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ไม่พบจดหมายเหตุ ปรากฏแต่ว่า แต่แรกได้พระราชทานนามพระอารามว่า วัดพุทไธสวรรย์ แล้วจึงมาเปลี่ยนเปนวัดโมฬีโลก ส่วนวัดแจ้งนั้นทรงสร้างพระอุโบสถใหม่ มีพระระเบียงล้อมรอบ พระประธานในพระอุโบสถเมื่อปั้นหุ่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงปั้นด้วยพระหัตถ์ แลสร้างพระวิหารด้วย ส่วนกุฏีพระสงฆ์นั้น ที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ทำแต่พอให้พระสงฆ์มาอยู่ได้ ยังไม่

เรียบร้อย จึงโปรดให้ขอแรงพระราชวงษานุวงษ์และข้าราชการช่วยทำกุฏีพระสงฆ์เปนศึกขัดแตะถือปูน ครั้นการสำเร็จจึงได้มีงานฉลองในปีมโรงโทศกนี้ เล่นละครหลวงโรงเด็ก เล่นเรื่องรามเกียรติ์ตอนบุศลภ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นใหม่ พระราชทานนามพระอารามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดอรุณราชวราราม[๗]

ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าว พระเจ้ายาดองสิ้นพระชนม์

ในต้นปีมโรงโทศก เมื่อกำลังเกิดอหิวาตกะโรคนั้น ราชทูตญวนเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามพระองค์ใหม่เข้ามาถวาย ทูลให้ทรงทราบว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามยาดองสิ้นพระชนม์ เมื่อณวันเดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒

พระเจ้าเวียดนามยาดองนี้ คือองเชียงสือที่ปรากฏนามมาในพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ชนมายุ ๓๓ ปี อยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๕ ปี ปีมเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ หนีกลับไปทำศึกกับพวกขบถไกเซินอยู่ ๒ ปี ก็ได้เมืองไซ่ง่อนเมื่อปี

---

๗ ส่วนพระปรางค์ใหญ่นั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เปนแต่ได้กะที่ลงมือขุดราก การค้างอยู่ตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาอีกครั้ง ๑ ทรงสร้างพระปรางใหญ่กับกุฏีที่เปนศึกก่อติดกับสิ่งอื่นอีกหลายอย่าง

วอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๓๕๑ ตั้งตัวเปนเจ้าอนัมก๊กยอมเปนประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ อยู่ ๑๕ ปี ครั้นปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๓๖๔ ได้แผ่นดินญวนคืนทั้งหมด จึงถืออิศรเปนพระเจ้ากรุงเวียดนามอยู่ได้ ๑๘ ปีสิ้นพระชนม์ รวมพระชนม์ได้ ๗๒ ปี มีราชบุตรชายหญิงเปนอันมาก ราชบุตรเกิดด้วยอรรคมเหษีนั้นชื่อดงกุง ให้ไปเรียนหนังสือแลวิชาที่เมืองฝรั่งเศสกลับมาเปนไข้พิศม์สิ้นชีพเสีย ยังแต่ราชบุตรเกิดด้วยมเหษีที่สอง ๓ องค์ ชื่อหมุบัวต้องปืนสิ้นชีพเสียแต่ครั้งไปรบเมืองกุยเยิน ๑ หมูกาม ๑ หมูกายต่อมาได้เปนที่องเกียนอาน ๑ หมูกาม ราชบุตรที่ ๒ ชนมายุได้ ๓๐ ปีจึงได้รับราชสมบัติเปนพระเจ้าแผ่นดิน ตั้งยี่ห้อใช้นามแผ่นดินว่า มินมาง แลยกอิศริยยศเปนดิกว่างเด่ ตรงกับคำจีนว่าเปนฮ่องเต้[๗]

ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้น องกายกับไพร่ ๑๐ คนเข้ามาเปนอหิวาตกะโรคตาย จึงโปรดให้รับจัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน แลมีศุภอักษรเจ้าพระยาพระคลังให้ทูตญวนถือกลับไปถึงเสนาบดีญวนว่า ที่ในกรุงเทพ ฯ ยังมีความไข้เจ็บชุกชุม เมื่อความไข้ค่อยสงบแล้ว

---

๗ มีคำเล่ากันสืบมา ว่าพระเจ้าเวียดนามมินมางขอนเข้ามาให้พระเจ้าแผ่นดินสยามใช้พระนามเปนฮ่องเต้เหมือนกันในครั้งนั้น ได้โปรดให้ตอบไปว่า เกียรติยศที่เรียกว่าฮ่องเต้นั้น เปนเกียรติยศตามประเพณีจีน ไทยใช้เกียรติยศตามประเพณีบ้านเมือง ซึ่งมีมาแต่โบราณเปนอย่างสูงอยู่แล้ว ไม่เห็นควรจะใช้เกียรติยศอย่างจีน

จึงจะ โปรดให้ ราชทูต เชิญ พระ ราชสาส์น ออกไป คำนับ พระศพ พระเจ้ายาดอง แลเจริญทางพระราชไมตรีตามประเพณี

ครั้นณเดือน ๙ ปีมโรงโทศกนั้น จึงโปรดให้พระยาทิพโกษาเปนราชทูต จมื่นจิตรเสน่ห์เปนอุปทูต หลวงสำแดงฤทธิรงค์เปนตรีทูต เชิญพระราชสาส์นออกไปยังกรุงเว้ยดนาม สิ่งของทรงยินดีถวายพระเจ้ากรุงเว้ยดนามพระองค์ใหม่ คือ หีบหมากเสวยทองคำเครื่องลงยาราชาวดี ๑ เครื่องทองคำในหีบ จอกคู่ ๑ ผะอบคู่ ๑ มีดด้ามหุ้มทอง ๑ ซองพลู ๑ ซองบุหรี่ ๑ บ้วนพระโอษฐทองคำลงยาราชาวดี ๑ เต้าน้ำพานรองทองคำลงยาราชาวดี ๑ เครื่องชาถาดทองคำ ปั้น ๑ ถ้วย ๑ จานรองปั้นเคลือบทองคำสำรับ ๑ กล้องไม้แก้วหุ้มทองคำ ๑ กระเป๋ายาสูบกล้องเครื่องทองคำ ๑ แพรจีนกิมต่วน ๕ ม้วน แพรมังกรเล่นน้ำ ๑๐ ม้วน แพรต่วนลาย ๕ ม้วน สุจหนี่ริมปักทองขวาง ๒ ผืน ผ้ายันตะหนี่ ๑๐ พับ โหมด ๒๐ ม้วน แพรกระบวนผูกทอง ๒๐ ม้วน ไหม ๑๐ ม้วน ผ้าแดงเทศ ๑๐๐ ผืน พิมเสนหนัก ๒ ชั่ง น้ำมันจันทน์หนัก ๕ ชั่ง น้ำมันกระดังงาหนัก ๕ ชั่ง.

สิ่งของช่วยในงานพระศพพระเจ้าเว้ยดนามยาดอง ผ้าขาวอัสสำห่าน ๑๐๐ พับ กฤษณา ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้ว ๕๐ ชั่ง จันทน์เทศหนัก ๕ หาบ น้ำตาลกรวดหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทราย ๒๐ หาบ เงินตรา ๑๐ ชั่ง

พวกทูตานุทูตไทยที่ไปเมืองญวนครั้งนี้ กลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ

พระเจ้ากรุงเวียดนามมีมางมีพระราชสาส์นตอบเข้ามาฉบับหนึ่งใจความว่า (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาให้ทูตานุทูตคุมสิ่งของออกไปทรงยินดีแลช่วยในการพระศพนั้น (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุทธยามีพระไทยไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย ขอบพระไทยยิ่งนักบัดนี้จัดได้ทองคำ ๕๐ ตำลึงจีน เงิน ๖๐๐ ตำลึงจีน มอบให้ทูตคุมเข้ามา ทรงยินดี ขอให้ (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาทรงพระเจริญ จะได้เปนทางพระราชไมตรีสืบไป

ทูตกลับเข้ามาจากเมืองญวนครั้งนั้น ได้จดสำเนาหมายประกาศพระเจ้าแผ่นดินญวนพระองค์ใหม่เข้ามาด้วย หนังสือประกาศญวนฉบับนี้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ดงคำแปลไว้เต็มที่จริงไม่เกี่ยวกับเรื่องพระราชพงษาวดารของเรา แต่โวหารแลขนบธรรมเนียมญวนที่ปรากฏในประกาศฉบับนี้ น่าอ่านอยู่บ้าง ข้าพเจ้าจึงเอาลงไว้ต่อไปนี้เต็มตามฉบับเดิม มีความว่า "หนังสือประกาศ ด้วยเรามีกตัญญูรู้คุณบิดามารดา จึงได้เปนเจ้าของสำหรับได้แต่งในที่ไว้อักษรจารึกชื่อปู่แลบิดาญาติพี่น้องทั้งปวงในหอท้ายเบี้ยว ได้เปนใหญ่แก่อาณาประชาราษฎรในแว่นแคว้นแดนเมืองญวน เดชะที่เรากตัญญูจึงได้สมบัติซึ่งเปนสืบมรฎกตามบิดาเราสั่งโดยง่าย มิได้เหน็ดเหนื่อยสิ่งใด อุปมาเหมือนหนึ่งสวมเสื้อแต่งตัวเดินสบายเข้ามาครองราชสมบัติ ดังนี้ ด้วยเทพยดาเอนดูเรา อันว่าราชสมบัตินั้น จะได้ก็แต่ผู้มีบุญ ซึ่งท่านแต่ก่อนได้รักษาแผ่นดินมาหลายชั่วคนกำหนดถึง ๒๐๐ ปีเศษ ครั้นตั้งแต่ ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว สมบัติบ้านเมืองญวนกระจัด

กระจายไป อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน ว้างค้าวบิดาเรา ทรงพระอุส่าห์ไม่คิดเหน็ดเหนื่อย ออกน้ำพักน้ำแรงปราบข้าศึกศัตรู เมืองญวนจึงได้รวบรวมเปนปรกติราบคาบเหมือนส์ร้างแผ่นดินใหม่ อันพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ซึ่งได้บำรุงเมืองมาแต่ก่อนเปนอันมาก หามิเกียรติยศเหมือนหนึ่งว้างค้าวบิดาเราไม่ อันว้างค้าวบิดาเรานั้น มีบุญตุจหนึ่งลงมาแต่พ้า ครั้นได้เสวยราชย์แล้ว ก็ตั้งอยู่ในสัจธรรม เมตตาแก่อาณาประชาราษฎร ตั้งพระไทยแต่ที่จะบำรุงบ้านเมือง จะเหน็ดเหนื่อยก็มิได้คิดแก่พระองค์ ทุกข์ร้อนแทนชุนนางแลไพร่พ้าข้าแผ่นดินมาได้ ๑๘ ปี บัดนี้ท่านสิ้นทุกข์ไปหาที่สบายแล้ว เหตุทั้งนี้ก็เพราะเทพยุดาให้เปนไป อุประมาเหมือนหนึ่งภูเขาใหญ่พังลงถ้ำเหว แดนไม้ใหญ่เล็กทั้งปวงก็หวั่นไหวสเทือนทั่วกัน ตัวเราก็ทุกข์อาไลยรักใคร่ในบิดาหาสิ่งใดจะเปรียบมิได้ ซึ่งบิดาเรามอบราชสมบัติให้แก่เรานั้น ด้วยมีความเมตตาแก่เรา แต่ทว่าผู้จะรักษาสมบัติ อุประมาเหมือนหนึ่งอาไศรยนั่งอยู่บนกิ่งไม้อันสูง หรือมิฉนั้นก็เหมือนคนขี่เรือโดดลง ต้องรักษาตัวอยู่ทุกเวลา เรามีความวิตก ได้อาไศรยชุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมีอายุทำราชการมาแต่ก่อน ให้ช่วยว่ากล่าวตักเตือนประการหนึ่ง กฎหมายอย่าง ธรรมเนียม แบบแผน สำหรับ กระษัตริย์ ซึ่งจะรักษาแผ่นดินให้เปนศุขมีอยู่ประการใด ให้ท่านทั้งปวงช่วยเอามาชี้แจงสั่งสอนเราด้วย แล้วการพระศพยาตองสิบแปดปีนั้น ก็ได้จัดแจงที่ไว้พระศพ การทั้งปวงเสร็จในเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ครั้นเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำได้จารึกพระนามว้างค้าว เชิญเข้าไว้ในหอท้ายเบียว

สำหรับเส้น แล้วได้คำนับพระศพเส้นสี่ทิศตามธรรมเนียม ณเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน เชิญให้เราขึ้นนั่งณพระที่นั่งไทยว่าเดียน แล้วเชิญหนังสือรับสั่งว่างค้าวซึ่งมอบราชสมบัติให้แก่เรานั้น มาอ่านในที่ประชุมขุนนาง เราได้เสวยราชย์ในเวลานั้น ตั้งศักราชมีนมางปีต้น แลส่วยสำอากรซึ่งค้างกับอาณาประชาราษฎรมาแต่ว่างค้าว บิดาเราแรกเสวยราชสมบัติมาจนยาลองสิบแปดปีนั้นให้ยกเสีย อย่าเรียกเอาแก่ราษฎรต่อไป อนึ่งมีนมางปีต้นนี้ ส่วยสำอากรส่วยส่วนตัวคนแลภาษียกให้แก่ราษฎรปีหนึ่ง อนึ่งเจ้าน้อง เจ้าหลานซึ่งว่างค้าวตั้งให้เปนผู้มีตำแหน่งยศแล้วนั้น ให้พระราชทานเพิ่มเบี้ยขึ้นปีละห้าร้อยพวง เจ้าสำรับปีละห้าร้อยถัง เจ้าน้องซึ่งยังเด็กอยู่มิได้มีตำแหน่งยศนั้นให้งดไว้ ต่อครบสามปีเติบใหญ่ขึ้นแล้วจึ่งให้เลโปจดหมายรายชื่อมาทูล จะได้ตั้งให้มียศตามตำแหน่ง อนึ่งเชื้อพระวงษ์ซึ่งยังมิได้เปนขุนนางนั้น ให้ตั้งเยนซึ่งเปนเชื้อวงษ์ผู้ใหญ่กับเลโปชำระดูว่า ผู้ใดสันทัดผู้ใดห่างจะได้พระราชทานเพิ่มเบี้ยเพิ่มเข้าให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางพลเรือนซึ่งทำราชการอยู่ในเมืองเว้แลหัวเมืองขึ้นทั้งปวง ตำแหน่งจากขั้นที่ ๔ ที่ ๕ ลงไปจนถึงองโดยองกาย ตำแหน่งใดมีเบี้ยปีอยู่เท่าใด ก็ให้คิดเฉลี่ยเพิ่มขึ้นอีกสองเดือน อนึ่งลูกข้าหลวงเดิมซึ่งบิดาเปนขุนนางขั้นที่ ๓ ขึ้นไป ให้ส่งไปเรียนหนังสือที่กวักตือยำซินแต่หลวง ถ้าเรียนได้แล้วให้ขุนนางผู้ใหญ่จดชื่อมาให้เลโปทูล จะได้ตั้งแต่งให้เปนขุนนางตามสติปัญญา อนึ่งผู้ซึ่งได้ทำศึกมากับว่างค้าวบิดาเรา ตายเสียในท่ามกลางศึกเปนอันมาก ยังอยู่แต่ลูก

หลานว่านเครือที่ได้เป็นขุนนางแล้วก็มี ที่ยังไม่ได้เป็นขุนนางนั้น ให้ขุนนางจดหมายรายชื่อส่งมาให้เลโปทูต จะได้ตั้งเป็นขุนนาง แต่พระราชทานเบี้ยเข้าให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางผู้มีความชอบตัวตายไปแล้ว หามีลูกหลานซึ่งจะสืบเชื้อสายต่อไปไม่ ยังแต่ภรรยาเป็นหม้ายอยู่ ให้เจ้าเมืองกรมการจดบาญชีชื่อเข้ามาให้เลโปทูต จะได้พระราชทานเบี้ยเข้าให้เลี้ยงชีวิตรแลเส้นผู้ตายต่อไป อนึ่งเมืองใดมีศาลเทพารักษ์อยู่ก็ศาล เคยบวงสรวงสืบเบี้ยบีละเท่าไร ให้จดหมายบอกเข้ามาจะเพิ่มเบี้ยเส้นขึ้นให้ อนึ่งเมืองใดมีครูสอนหนังสืออยู่แห่งให้เจ้าเมืองกรมการเอาเบี้ยหลวงเมืองนั้น จัดแจงทำเรือนแลที่อยู่ให้กว้างขวาง กับจ่ายเบี้ยจ่ายเข้าให้ผู้เรียนหนังสือกิน อนึ่งเมื่อยาตรอง ๑๗ ปี ผู้ที่เรียนหนังสือได้แล้วได้มาคัวกับนายบ้านแลเจ้าเมือง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่เรียนหนังสือต่อไป ที่ได้มาคัวสองครั้งให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๓ ปี ที่ได้มาคัวแต่ครั้งเดียว ให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๒ ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป อนึ่งคนโทษแต่ครั้งยาตรองมาจนถึงมีนมางปีดันเดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ ให้ขำระดูคนโทษเบาให้ปล่อยเสีย ถ้าโทษหนักทำบาญชีมายื่นให้หินโปทูต ถ้าควรประการใดก็จะโปรดตามควร ถ้าโทษผู้ร้ายปล้นสดมตีเรือลูกค้าวานิชเมืองใดจับได้ไว้ให้เจ้าเมืองกรมการเรียกเอาทานบนให้มุลนายมารับประกันตัวไว้แล้วให้ปล่อยไป แลตัวเราทุกวันนี้อยู่ในระหว่างทุกข์ ข้อรับสั่งซึ่งประกาศมานี้ เพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมืองกรมการ แลอาณาประชา

ราษฎรโดยประเพณีกระษัตริย์สืบมา ผู้ใดเห็นหนังสือนี้แล้ว ให้กระทำตามทุกประการ."

อนึ่งพระยาทิพโกษาได้ความมากราบทูล ฯ ว่า เมื่อไปอยู่ที่เมืองเว้ ได้ทราบว่าหัวเมืองชั้นในนครก็เกิดอหิวาตกะโรค ตามใบบอกขึ้นไปถึงเมืองเว้ จำนวนคนที่ตายเมืองกวางนามหมื่นเศษ เมืองกวางงายสามพันเศษ เมืองกุยเยินสี่พัน เมืองภูเวียงสองพันเศษ เมืองยะตรางพันห้าร้อยเศษ เมืองไซ่งอนสามหมื่นเศษ เมืองสมิถอพันเศษ เมืองต่องโหสองพันเศษ เมืองเกียเซียสามร้อย เมืองไผทมาศเจ็ดร้อยเศษ ที่เมืองเว้ก็ตายถึงสามหมื่น

เรื่องสังคายนาสวดมนต์

ตั้งแต่เกิดไข้อหิวาตกะโรคคราวใหญ่มาแล้ว ทรงสังเวชสลดพระราชหฤไทย ที่กรรมบันดาลให้เกิดโทษพิบัติแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมากในคราวนั้น เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริห์บำเพ็ญพระราชกุศลหลายอย่าง มีที่ปรากฏในจดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี ที่พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ว่าได้ทำสังคายนาสวดมนต์อย่าง ๑ ยกย่องในจดหมายเหตุว่า เป็นคู่กับการสังคายนาพระไตรปิฎกที่ได้ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แต่ลักษณการสังคายนาสวดมนต์ครั้งรัชกาลที่ ๒ หาได้ปรากฏในจดหมายเหตุนั้นว่าทำอย่างใดไม่ พึ่งมาพบหนังสือสวดมนต์แปล ซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณได้ฉบับมาจากหอพระมณเฑียรธรรม

ฉบับ ๑ ได้มาจากเมืองเพ็ชรบุรีฉบับ ๑ ปรากฏอธิบายในหนังสือนั้นว่าแปลเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงทำให้เข้าใจว่า ที่กล่าวว่าทำสังคายนาสวดมนต์นั้น คือ โปรดให้แปลพระปริตทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยนั้นเอง[๙] ความข้อนี้สมด้วยเรื่องที่ปรากฏในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่า ในครั้งนั้นได้โปรดให้พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าศิศรเป็นหัวน่า ชักชวนพระราชวงษานุวงษ์แลข้าราชการฝ่ายในฝึกหัดสวดพระปริต ให้ราชบัณฑิตย์เข้าไปบอกที่พระทวารเทวราชมเหศวร์ ข้างในท่องต่ออยู่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ นัยว่าครั้งนั้นข้างในฝึกหัดสวดมนต์ได้ขานิขำนาญ ทั้งอักษรสังโยคแลทำนองตลอดจนขัดตำนาน สวดได้ทุกสูตรตลอดภาณวาร จนถึงสวดทำนองภาณยักษ์ ภาณพระ เช่นพระสวดพิธีครุษ เวลากลางวันแบ่งกันซ้อมเป็นพวก ๆ เวลากลางคืนพร้อมกันไปสวดที่ท้องพระโรงใน เมื่อเสด็จออกว่าราชการแล้ว เสด็จขึ้นทรงฟังข้างในสวดมนต์ถวายทุกคืน

อีกอย่าง ๑ นั้น โปรดให้ตั้งโรงทานขึ้นที่ริมประตูศรีสุนทร ระหว่างกำแพงพระราชวังกับกำแพงเมือง พระราชทานอาหารเลี้ยงราษฎรที่มีความปรารถนามารับพระราชทาน แลจัดที่แสดงธรรมนิมนต์พระสงฆ์มาแสดงธรรมทานที่โรงทานนั้นทุกวันมิได้ขาด[๑๐]

---

๙ หนังสือสวดมนต์แปลที่กล่าวนี้ พระยาประสิทธิศัลการ (สอาด สิงห์เสน่ห์) ได้พิมพ์แล้ว

๑๐ การตั้งโรงทานนี้ มีคำเล่ากันมาว่า แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นกรม ทรงพระดำริห์จัดตั้งขึ้นที่วังก่อน

เรื่องข่าวศึกพม่า

เมื่อปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีพระราชหัตถเลขาพม่ารูป ๑ ชื่อสมิเคียนอู่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้เจ้าพนักงานถามคำให้การได้ความว่า พระเจ้าอังวะปะดุงสิ้นพระชนม์

ในที่นี้จะแทรกอธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าสักน่อย ด้วยพระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าที่ไทยเราเรียกกับที่พม่าเรียก แปลกกันอยู่หลายพระองค์ แต่เรียกตามปากคฤหัสถ์ไม่ตรงพระนามในราชการด้วยกัน

ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย รับสั่งว่าแต่เขาเป็นต่างกรมยังอุส่าห์ทำทาน ควรจะมีของหลวง จึงได้โปรดให้ตั้งโรงทานขึ้น อีกข้อ ๑ ที่โรงทานมีเก๋งน้อยข้างริมประตูศรีสุนทร เป็นที่สอนหนังสือเด็ก นับว่าเป็นโรงเรียนหลวงที่ได้จัดขึ้นเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าก็ได้ทันเห็น เพราะโรงทานพึ่งรื้อเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นว่าการทั้งปวงเปลี่ยนแปลงมา โรงทานเป็นประโยชน์แต่แก่เจ้าพนักงานผู้จัดการ มิได้เป็นประโยชน์แก่ราษฎรจริงดังแต่ก่อน จึงโปรดให้เลิกเสีย ส่วนโรงเรียนซึ่งตั้งอยู่ที่โรงทานนั้น จะมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ หรือพึ่งมามีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่เลิกเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นแล้ว จึงเอามารวมกับโรงเรียนหลวง

ทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายไทยเห็นจะเรียกอย่างมอญจึงแปลกกับพม่า ได้ให้สอบหนังสือมหาราชวงษ์พงษาวดารพม่า เฉภาะนามพระเจ้าแผ่นดินในราชวงษ์อลองพญา ได้ความดังนี้

รัชกาลที่ ๑ มังลองนายบ้านมุกโชโบ เปนปฐมวงษ์ ได้เสวยราชย์เมื่อปีมแม จุลศักราช ๑๑๑๓ พ.ศ. ๒๒๙๔ ไทยเราเรียกว่าพระเจ้ามังลอง ตามนามเดิม บ้าง พระเจ้าอลองพญา บ้าง พม่าเรียกว่าพระเจ้าอลองมินตยาคยี่ แปลความว่า พระบรมโพธิสัตว ถ้าแปลตามศัพท์ อลอง แปลว่า หน่อ มินตยา แปลว่า ขัมมะ คยี่ แปลว่า บรม, มหา ถ้าจะแปลรวมความ น่าจะแปลว่าพระเจ้าทรงธรรมมากกว่าอย่างอื่น แต่ได้ยินแปลกันว่า พระโพธิสัตว เช่นใช้ในคำว่า หน่อพระชินสีห์ ครองราชสมบัติอยู่ ๗ ปี ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุทธยา ตีไม่ได้ ประชวรกลับไป สิ้นพระชนม์ในระหว่างทาง เมื่อปีมโรง จุลศักราช ๑๑๒๓ พ.ศ. ๒๓๐๓ ชนมายุได้ ๔๕ ปี

รัชกาลที่ ๒ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้ามังลอก ตามนามเดิม เปนราชโอรสผู้ใหญ่ของพระเจ้าอลองพญา ในพงษาวดารพม่าว่าได้เปน (พระ) ศิริสุธรรมราชา แต่ได้เมืองทิปยินเปนเมืองส่วย แล้วได้อภิเศกเปนพระมหาอุปราช เมื่อได้ราชสมบัติ ขนานพระนามว่าพระเจ้าศิริบวรมหาธรรมราชา ครองราชสมบัติอยู่ ๓ ปีกับ ๔ เดือน สิ้นพระชนม์เมื่อปีมแม จุลศักราช ๑๑๒๕ พ.ศ. ๒๓๐๖ ชนมายุได้ ๒๙ ปี พระเจ้ามังลอกนี้ พม่าเรียกว่า พระเจ้านองดอคยี่ แปลว่า พระบรมเชษฐาธิราช

รัชกาลที่ ๓ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้ามังระ (ที่ให้มาตีได้กรุงเก่าแล ให้กองทัพพม่ามารบครั้งกรุงธนบุรี) เปนราชโอรสที่ ๒ ของพระเจ้าอลองพญา ได้เปนที่ (พระ) ศิริธรรมราชา ได้เมืองมะเยดูเปนเมืองส่วย เมื่อเสวยราชย์ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวรสุธรรมมหาราชา ชินทาธิบดี ครองราชสมบัติอยู่ ๑๒ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๑๓๗ พ.ศ. ๒๓๑๙ ชนมายุได้ ๓๙ ปี พม่าเรียกว่า พระเจ้าสินพยุฉิน แปลว่า พระเจ้าช้างเผือก เพราะได้ช้างเผือกช้าง ๑

รัชกาลที่ ๔ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าจิงกูจา ตรงกับพม่า แปลว่า ผู้กินเมืองจิงกู พม่าเรียกอีกนาม ๑ ว่า จิงกูมิน แปลว่า ขุนหลวงจิงกู เปนราชโอรสของพระเจ้ามังระ แต่ได้เมืองจิงกูเปนเมืองส่วยอยู่ก่อน เมื่อเสวยราชย์ขนานพระนามว่า พระเจ้ามหาธรรมราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๕ ปี ถูกมองหม่องชิงราชสมบัติ แล้วถูกพระเจ้าปะดุงปลงพระชนม์เสีย เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔ ชนมายุได้ ๒๕ ปี

รัชกาลที่ ๕ ไทยเราเรียกว่า มองหม่อง เหมือนพม่า แต่พม่าเรียกอีกนาม ๑ ว่า ปองคามิน แปลว่า ขุนหลวงปองคา เพราะได้บ้านปองคาเปนบ้านส่วยขึ้นอยู่แต่ก่อน เปนราชบุตรพระเจ้ามังลอก ชิงราชสมบัติได้ แต่ครองราชสมบัติอยู่เพียง ๗ วัน ก็ถูกพระเจ้าปะดุงจับสำเร็จโทษเสีย เมื่อในปีฉลูตรีศกนั้น

รัชกาลที่ ๖ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าปะดุง เพราะเหตุที่ได้เมืองปะดุงเปนเมืองส่วยอยู่แต่ก่อน พม่าเรียกเปน ๒ นาม นาม ๑ เรียกว่า

ปะดุงมิน แปลว่า ขุนหลวงปะดุง ตรงกับที่ไทยเราเรียก อิกนาม ๑ เรียกว่า โบดอพญา แปลว่า พระไอยกาธิราช พระเจ้าปะดุงเปนราชโอรสที่ ๔ ของพระเจ้าอลองพญา ซึ่งราชสมบัติได้ เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๑๑๔๓ ก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทรปี ๑ เปนผู้ที่ได้ทำศึกชับเคี่ยวกับไทยตลอดรัชกาลที่ ๑ แต่ต่อมาจนรัชกาลที่ ๒ เมื่อเสวยราชย์ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวร ชยานันทยศ ตริภูวนาทิตยาธิบดี บัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๓๗ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ ชนมายุได้ ๗๖ ปี พระเจ้าปะดุงนี้ที่สร้างเมืองอมรบุระขึ้นเปนราชธานี

บาดหลวงฝรั่งผู้๑ไปอยู่ในเมืองพม่าเมื่อในแผ่นดินของพระเจ้าปะดุง จดหมายเหตุไว้ว่า พระเจ้าปะดุงนี้ดุร้ายนัก แต่ในการปกครองพระราชอาณาจักรมีความสามารถมาก แผ่ราชอาณาเขตรไปได้กว้างขวาง ได้เมืองยะไข่ เมืองมณีบุระ แลเมืองกรุงเชษฐ ซึ่งอยู่ทางทิศตวันตกไว้ในอำนาจ จนต่อแดนอินเดียของอังกฤษ ทำศึกมีไชยชนะมาทุกทิศ มาแพ้แต่ไทย พระเจ้าปะดุงเพียรจะตีเมืองไทยหลายคราวก็ไม่ได้ดังปรารถนา แลมีแต่ไทยชาติเดียวที่กล้าเข้าไปตีหัวเมืองในเขตรแดนพม่าเมื่อแผ่นดินพระเจ้าปะดุง พระเจ้าอังวะปะดุงมีราชโอรสด้วยอรรคมเหษีชื่อจันกาสุริยะ ตั้งให้เปนอินแซะมหาอุปราช ๑ ราชบุตรชายอีก ๘ องค์ ชื่อตะแคงปรอน ๑ ตะแคงตองอู ๑ มูมิดตะแคง ๑ มูปะแยตะแคง ๑ ตะแคงเสิงอะแมง ๑ ปะเย็องเคงแมง ๑ ปะเย็ยดซาแมง ๑ เสี่ยงแคงตำแคง ๑ อินแซะมหาอุปราชมีบุตร ๕ คน ชื่อสะโกสิงขยา ๑

จักกายแมง ๑ แสรกแมง ๑ โปมูแมง ๑ สะโกสิงขยาบุตรใหญ่ของอินแซะมหาอุปราชมีบุตร ๒ คน ชื่อโพมองตะแคง ๑ ตะแคงอูตัว ๑ จันกาสุริยะที่ได้เป็นอินแซะอุปราชสืบพระชนม์ก่อนพระเจ้าอังวะปะดุง ๑๐ ปี พระเจ้าปะดุงจึงตั้งจักกายแมงราชนัดดาซึ่งเป็นบุตรอินแซะขึ้นเป็นมหาอุปราชแทนบิดา ครั้นพระเจ้าอังวะปะดุงสิ้นพระชนม์แล้ว จักกายแมงซึ่งเป็นอินแซะจึงได้ราชสมบัติ ชนมายุได้ ๓๕ ปี เมื่อพระเจ้าอังวะจักกายแมงเสวยราชย์แล้ว เกิดไฟไหม้พระราชวังให้โหรมาพยากรณ์ โหรทำนายว่า ชะตาเมืองอมรบุระไม่ดี จึงให้ย้ายราชธานีจากเมืองอมรบุระกลับลงมาตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ

รัชกาลที่ ๗ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าจักกายแมง ตรงกับจักกายมิน แปลว่า ขุนหลวงจักกาย เป็นราชนัดดาของพระเจ้าปะดุง คือเป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระมหาอุปราช ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนพระเจ้าปะดุง ๆ จึงตั้งจักกายแมงเป็นพระมหาอุปราช - เมื่อได้เสวยราชย์ ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริศรีภวนาทิตยาธิบดี บวรบัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช แต่พม่าเรียกว่า พระเจ้าพะยิดอ แปลว่า พระบิดุลาธิราช พระเจ้าจักกายแมงคิดจะทำศึกกับไทยในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมะโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จะกล่าวต่อไปข้างหน้า) แต่เกิดรบชนกับอังกฤษแพ้สงคราม อยู่มาสิ้นบุญพ้นเพื่อน จึงถูกเอาออกจากราชสมบัติเมื่อปีรกา จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐ (ตรงในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร)

รัชกาลที่ ๘ ไทยเราเรียก พระเจ้าแทรกแมง พม่าเรียกว่า สาระวดีมิน ความตรงกัน แปลว่า ขุนหลวงเมืองสาระวดี เพราะเคยได้เมืองสาระวดีเป็นเมืองส่วย ได้ราชสมบัติด้วยกำจัดพระเจ้าจักกายแมงผู้เป็นพระเชษฐา ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวราทิตยโลกทิปวิไชยมหาธรรมราชาธิราช ย้ายกลับไปตั้งเมืองอมรบุระเป็นราชธานี ครองสมบัติอยู่ ๘ ปีกับ ๖ เดือน สิ้นพระชนม์เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๐๘ พ.ศ. ๒๓๘๙ (ตรงในรัชกาลที่ ๓) ชนมายุได้ ๗๐ ปี

รัชกาลที่ ๙ ในหนังสือไทยที่พบ เรียกแต่ว่า พระเจ้าอังวะ พม่าเรียก ภุกามมิน แปลว่า ขุนหลวงภุกาม เพราะได้เมืองภุกามเป็นเมืองส่วยอยู่แต่เดิม เป็นราชโอรสของพระเจ้าสาระวดีรัชกาลที่ ๘ เมื่อเสวยราชย์ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริสุธรรมดิลก บวรมหาราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๖ ปีกับ ๓ เดือน ทำสงครามครั้งที่ ๒ แพ้อังกฤษ ถูกเอาออกจากราชสมบัติ เมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๙๕ (ตรงกับรัชกาลที่ ๔)

รัชกาลที่ ๑๐ พระเจ้ามินดง เรียกต้องกันทั้งไทยและพม่า เป็นโอรสพระเจ้าสาระวดี เป็นผู้ที่กำจัดพระเจ้าภุกามออกจากราชสมบัติ ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวรวิชยานันทยศ บัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช สร้างเมืองมันดะเลขึ้นเป็นราชธานี ครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปีกับ ๗ เดือน สิ้นพระชนม์เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑ (ตรงในรัชกาลที่ ๕) ชนมายุได้ ๖๕ ปี

รัชกาลที่ ๑๑ พระเจ้าศรีบ่อ หรือ ธิบอ เรียกตรงกันทั้งไทยแลพม่า ด้วยเหตุชนนี้เปนไทยใหญ่ ธิดาเจ้าฟ้าเมืองศรีบ่อ แล พระเจ้ามินดงผู้เปนพระราชบิดา ประทานเมืองศรีบ่อ ให้เปนเมืองส่วยด้วย อิกส่วน ๑ เมื่อเสวยราชย์ขนานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวราทิตยโตกา ธิบดี บัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๗ ปี เกิดสงครามกับอังกฤษเปนครั้งที่ ๓ อังกฤษเอาเมืองพม่าเปนเมืองขึ้น จับพระเจ้าศรีบ่อไปกักไว้ในอินเดียจนบัดนี้ รวมพระเจ้าแผ่นดินพม่าในราชวงษ์อลองพญา ๑๑ องค์ ได้ครองราชสมบัติตลอดเวลา ๑๓๓ ปี

ในครั้งเมื่อพระเจ้าจิงกูจาได้ราชสมบัติเมืองพม่าใหม่ ๆ นั้น พวกเมืองมณีปุระขัดแขงไม่ยอมเปนเมืองขึ้นดังแต่ก่อน พระเจ้าอังวะจักกายแมงปราบปรามเมืองมณีปุระได้เรียบร้อยแล้ว คิดจะยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย เพื่อจะให้ปรากฏเกียรติยศว่าทำการซึ่งพระไอยกาทำไม่สำเร็จนั้นได้ จึงให้ลงมือรวบรวมกำลังตั้งกองทัพที่เมืองเมาะตมะ แล ให้ต่อเรือสำหรับบรรทุกพลทหารที่เมืองตนาวศรีแลเมืองมฤทเปนอันมาก ข่าวที่พม่าเตรียมกองทัพทราบถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๑๑ ปีมโรงโทศก ด้วยพระยาภักดีสงคราม สมิงอาทมาคกองตระเวน ซึ่งให้ออกไปลาดตระเวนสืบข่าวทางแดนพม่า จับได้อ้ายเยตะนายด่านโป่ง อ้ายงะจันตนะ อ้ายงะโค ซึ่งเจ้าเมืองเมาะตมะให้คุมไพร่เข้ามาสืบราชการ ณด่านลุมช้าง ส่งตัวเข้ามายังกรุงเทพ ฯ อ้ายพม่าให้การว่าพระเจ้าอังวะ (ปะดุง) องค์เก่าสิ้นพระชนม์แล้ว อินแซะผู้หลานได้เปนพระเจ้าอังวะแล้วให้หาเจ้าเมืองทวาย เจ้าเมืองเชียง เจ้าเมืองเมาะลำเลิง ขึ้น

ไปคิดราชการ จะเข้ามาตีกรุงสยาม แลว่าเมื่อณเดือน ๙ สมิงหาญหักค่ายรามัญ หนีความไข้ออกไปเมืองมฤท บอกพม่าว่ากรุงเทพ ฯ เกิดความไข้ผู้คนล้มตายระส่ำระสายเปนอันมาก เจ้าเมืองเมาะตมะจึงแต่งให้ระย่อยตาเจ้าเมืองพังตานนายไพร่ ๘๓ คนเข้ามาจับไทยทางท่าดินแดงแขวงเมืองกาญจนบุรีไปสืบ ถ้าได้ความจริงดังสมิงหาญหักค่ายกล่าวแล้ว เจ้าเมืองเมาะตมะ เจ้าเมืองมฤท จะขึ้นไปทูลพระเจ้าอังวะให้ยกกองทัพมาทางเมืองเมาะตมะ พระยาถลางแต่งคนไปสืบราชการทางเมืองมฤท เมืองตนาวศรี ก็ได้ความว่า พม่าลงมาตั้งต่อเรือขึ้นเปนอันมาก เมื่อได้ข่าวทั้ง ๒ ทาง ความยุติต้องกันดังนี้ จึงทรงปฤกษาพระราชวงษานุวงษ์เสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า การที่พม่าตระเตรียมกองทัพ ข้างฝ่ายไทยจะนิ่งประมาทไม่ได้ ควรให้มีกองทัพไทยไปตั้งขัดตาทัพอยู่ พม่ารู้ว่าไทยรู้ตัวแลมีกองทัพไทยไปตั้งสกัดอยู่ก็จะไม่ยกมา แม้ถ้ายกมาจริง กองทัพที่ยกไปก็จะได้ประทะประทังถ่วงไว้พอจะกะเกณฑ์กองทัพใหญ่ยกไปช่วยกันได้ทัน จึงโปรดให้จัดกองทัพยกไปจากกรุงเทพ ฯ หลายกอง ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพเปนแม่ทัพ คุมพลไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรีกอง ๑ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เปนแม่ทัพคุมคนหมื่นหนึ่งไปตั้งขัดทัพทางด่านเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรีทาง ๑ กองทัพทั้ง ๒ ทัพนี้ ได้ยกไปจากกรุงเทพ ฯ พร้อมกัน ณวันศุกรเดือน ๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมโรงโทศก[๓๑]

ส่วนทางหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกนั้น ได้ความในหนังสือเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราชว่า ในครั้งนั้นโปรดให้พระยากลาโหมราชเสนา (บิดาเจ้าพระยายมราช ศุข) คุมพลไปตั้งรักษาเมืองกลางกอง ๑ พระยาศรีสำแดงไปรักษาเมืองสงขลากอง ๑ พระยาพิไชยสงครามไปรักษาเมืองพัทลุงกอง ๑ แลเกณฑ์พลเมืองสงขลาเมืองพัทลุงรวมกัน (ผู้ใดจะเป็นหัวน่าหาปรากฏไม่) ยกออกไปตั้งต่อเรือสำหรับบรรทุกพลทหารที่เมืองสตูล[๑๒] ด้วยมีเหตุไม่ไว้ใจหัวเมืองแขก ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า ส่วนที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เวลานั้นพระยานคร (น้อย) ป่วย โปรดให้พระยาวิชิตณรงค์คุมกำลังลงไปช่วยรักษาการอยู่ที่เมืองนคร ฯ แล้วให้พระพงษ์นรินทร์ซึ่งเป็นลูกเธอพระเจ้ากรุงธนบุรี

---

๑๑ ทางที่พม่าเคยเดินกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย มาได้ใกล้กว่าทางอื่น มี ๒ ทาง คือ ข้างเหนือทางด่านพระเจดีย์สามองค์เข้าทางเมืองกาญจนบุรี ทางนี้พระมหาอุปราชายกเข้ามาครั้งกรุงเก่า แต่พระเจ้าปะดุงยกเข้ามาครั้งรัชกาลที่ ๑ จึงให้กองทัพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปตั้งขัดไว้ที่เมืองกาญจนบุรี อีกทางหนึ่งอยู่ข้างใต้ เดินจากเมืองตนาวศรีเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วเดินเลียบชายทเลขึ้นมาเมืองกุย, เมืองปราณ, เมืองเพชรบุรี ทางนี้พม่ายกมาคราวเสียกรุงเก่า จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพคุมพลไปตั้งขัดอยู่ที่เมืองเพชรบุรี

๑๒ เมืองสตูลเวลานั้นยังขึ้นเมืองไทรบุรี แต่เข้าใจว่าเชื้อสายของพระยาอภัยนุราช (ปัศนู) เห็นจะปกครองอยู่

รับราชการเปนหมอหลวงอยู่ ลงไปรักษาพระยานคร ฯ มีท้องตราสั่งลงไปว่า ถ้าพม่าข้าศึกยกมา ให้พระยานคร ฯ เปนแม่ทัพ (พระยาวิชิตณรงค์เปนปลัดทัพ) พระพงษ์นรินทร์เปนยกรบัตรทัพ ยกกองทัพเมืองนคร ฯ ไปต่อสู้อีกทัพ ๑ ได้ความในหนังสือเก่าส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า ทางข้างฝ่ายเหนือคงมีกองทัพไปตั้งดักพม่าที่จะยกมาทางด่านแม่ลำเมา เข้าทางเมืองตากอีกกอง ๑ แต่หาปรากฏในหนังสือเรื่องใดไม่

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เสด็จไปตั้งทัพหลวงอยู่ที่แม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี[๑๓] แต่งให้พระยารัตนจักรไปสืบราชการ จับได้พม่าที่ด่านมองละแองเมืองทวาย ๙ คน เอาตัว

---

๑๓ ที่จดไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปตั้งอยู่ที่แม่น้ำน้อย ที่เมืองกาญจนบุรีนั้น คือ ตั้งอยู่ที่ตรงเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้นั่นเอง เมืองกาญจนบุรีเก่าตั้งอยู่ที่เขาชนไก่ ริมแม่น้ำแควใหญ่เหนือขึ้นไป ถ้าพม่ายกกองทัพบกต้องเดินทางนั้น แต่ในชั้นหลังเมื่อพม่ายกข้ามแนวเขาบันทัดเข้ามาถึงสามสบแล้ว แยกกันเข้ามาได้เปน ๒ ทาง เดินทางตาดหญ้าทางเก่าทาง ๑ ต่องแพทางเมืองไทรโยคลงทางแม่น้ำน้อยหลักเมืองกาญจนบุรีเก่ามาได้อีกทาง ๑ ครั้งนั้นไทยจึงไปตั้งทัดทานข้างตรงที่แม่น้ำแควใหญ่กับแควน้อยร่วมกัน เพื่อจะรับกองทัพพม่าได้ทั้ง ๒ ทาง ตรงนี้เปนที่เหมาะแก่การป้องกันข้าศึกพม่า ถึงรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดให้ย้ายเมืองกาญจนบุรีเข้ามาตั้งเปนเมืองมีป้อมปราการที่ตรงนี้

มาถาม พม่าให้การว่า เจ้าเมืองทวายจะให้ปลูกฉางเข้าขึ้น ๓ ฉาง ว่าจะขนเข้าเมืองยะไข่[๑๔]มาไว้ณฉาง เดือน ๖ เดือน ๗ จะให้ตั้งกองทำนาที่เมืองทวายสะสมเสบียงอาหารให้พอแล้ว ปีมะเส็งตรีศกจะยกกองทัพเข้ามาตีกรุงเทพ ฯ

กองทัพกรุงเทพ ฯ ตั้งกักด่านอยู่จนเข้าฤดูฝน ไม่มีกองทัพพม่ายกมา ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าพม่าให้ปลูกยุ้งฉางตำเดียงเสบียงอาหารมาสำรองไว้ เห็นจะคิดทำการสงครามต่อปีน่า ในเวลานั้นเข้าฤดูฝน พ้นฤดูที่กองทัพพม่าจะยกมาได้สดวก เห็นจะไม่มีศึกมาในฤดูฝนนั้น จึงโปรดให้มีตราให้หากองทัพพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ แลพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กลับคืนมากรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ กอง[๑๕] ให้เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ พระยามหาโยธา คุมพลอยู่

---

๑๔ เมืองยะไข่อยู่ริมชายทเลด้าวเบงคอล โดยปรกติเปนเมืองเอกราชชาติ ๑ ต่างหาก ต่อคราวใดพม่ามีอำนาจมาก จึงตีได้เมืองยะไข่ไว้ในอำนาจ ถ้าอำนาจพม่าตดลงเมื่อใด เมืองยะไข่ก็กลับเปนอิศรอีก เปนดังนี้มาหลายครั้งหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่า ทรงสอบดูในพงษาวดาร ถ้าพม่าตีเมืองมอญเมืองยะไข่ไว้ได้ในอำนาจเมื่อใดแล้ว เปนมาตีเมืองไทยด้วยทุกครั้ง นับตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบงชเวตี้ (สุวรรณเอกฉัตร) เปนต้นมา เมื่อปีมะโรงโทศกนั้น เมืองยะไข่เปนเมืองขึ้นพม่า ๆ ตีได้แต่ครั้งพระเจ้าปะดุง พม่าจึงคิดจะเอาเข้าเมืองยะไข่มาเปนเสบียงทำศึกกับไทย

พอรักษาการ แลมีตราให้หาพระยากลาโหมราชเสนากลับเข้ามาคุมกองทัพเปนจำนวน ๗๒๐๐ ตั้งขัดทัพอยู่ที่เมืองราชบุรีแห่งเดียว

อนึ่งในเรื่องขัดทัพคราวนี้ ความปรากฏในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีมีลายพระหัตถ์ไปให้ทูลกรมหมื่นศักดิพลเสพฉบับ ๑ ว่าด้วยความประพฤติของพวกกองทัพที่ออกไปตั้งอยู่หัวเมือง เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ท่านได้คัดลายพระหัตถ์ไว้เต็มลำเนา ข้าพเจ้าเห็นว่ามีคติอยู่บ้างไม่ควรจะยกเสีย จึงได้คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

“เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ทรงทราบความประพฤติของพวกกองทัพที่ตั้งอยู่เมืองเพ็ชรบุรี จึงมีจดหมายบอกไปถึงเจ้าพระยาโกษาธิบดี พระยาเสนาภูเบศร์ ให้กราบทูลกรมหมื่นศักดิพลเสพใจความว่า มีหนังสือห้ามปรามเตือนสติออกมาเกือกว่าจะไม่เห็นด้วย จะว่าอิจฉาแกล้งใส่ความ ด้วยไม่มีตัวว่า เปนแต่คำเล่าฦๅบัดนี้ได้ความชัดรู้ด้วยกันมากแล้ว ว่าพักเรือราษฎรเก็บเรือจะตำเสียงเข้า เจ้าของเรือก็เปนบ่าวนายทัพนายกอง ต่างมีอาญาสิทธิคุ้มครองเสียสิ้น เว้นแต่ลากไปลากมาเกือบจะวิวาทชกต่อยกัน ที่ใครโฉดเขลา

---

๑๕ มีคำผู้ใหญ่เล่าสืบกันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากราชการทัพคราวนั้น ทรงปรารภถึงเหตุที่ได้เสด็จกลับมาโดยสวัสดิภาพ จึงทรงพระราชศรัทธาสร้างวัดจอมทอง ซึ่งเปนวัดเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย พระราชทานนามวัดจอมทองเปลี่ยนใหม่ ว่าวัดราชโอรส

เก็บได้ก็ส่งไปถวายเสีย ที่มีสติปัญญาช่ำชองถึงใจก็รอดตัว โดยแต่เรือจะเข้าออกก็ต้องเสียเบี้ยกล่องน้ำตาลหม้อหนึ่งจึงได้เข้ามา แล้วราษฎรมีเข้าอยู่เกวียนหนึ่งก็ต้องจัดซื้อเอาเสียบ้านหนึ่ง น้ำตาลราษฎรซื้อขายกัน ๖ หม้อเป็นเงินบาทเฟื้อง ก็จัดซื้อว่าเป็นหลวง ๗ หม้อบาท จะปฏิกษาราชการก็เป็นพวก ๆ กัน ถ้อยความเก่าใหม่ก็เอามาว่าสับสน บรรดาสิ่งของในเมืองเพ็ชรบุรีหาพอความคิดนายทัพนายกองจะประโยชน์ไม่ เลยยิดลงไปจนไม้ไผ่แลเขาโคก็เป็นของต้องการไปเสียสิ้น ในข่าวเล่าฎาว่าดังนั้นก็พลอยวิตกกลัวจะเสียรังวัดด้วย ด้วยเป็นผู้กราบทูลพระกรุณาให้ออกมาตำแร่ราชการ แล้วเห็นว่ามิใช่ผู้อื่น ตั้งพระไทยให้มีความดีไปภายน่า จะได้ช่วยราชการแผ่นดินเบาแรง ครั้นความเป็นดังนี้ทรงพระวิตกอยู่ ด้วยทางปากแพรกเมืองราชบุรี (คือกองทัพกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์) นั้น มีแต่ค่ำไพร่บ้านพลเมืองสร้องสาธุการสรรเสริญ ไม่เหมือนทางเมืองเพ็ชรบุรี มีแต่ต่างคิดต่างทำ ด้วยเหตุว่าหามีผู้เดียวนี้ไม่ จึงเกิดความพึ่งเพื่องเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ดังนี้ ไม่ควรที่จะให้เกิดความเดือดใต้ฝ่าลองขุดพระบาท แลอายแก่ชาวเมืองเพ็ชรบุรี ด้วยการข้างน่ายังมีอยู่มาก ซึ่งว่ากล่าวมาทั้งนี้ ใช่จะเอาความผิดนายทัพนายกองฤาก็หาไม่ ด้วยเห็นว่าพึ่งแรกออกโรงใหม่ ได้พลั้งเกินไปคนละเล็กละน้อยแล้ว ให้พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ หาตัวมาพร้อมกันสะสางผ่อนปรนเสีย โดยควรโดยชอบแก่ราชการ"

ที่พม่าไม่ยกเข้ามาคราวนั้น เหตุด้วยพวกเมืองมณีบุระกำเริบขึ้นอีก พม่าต้องส่งกำลังไปปราบเมืองมณีบุระ พวกเมืองมณีบุระไปอาไศรยกำลังเมืองอัสสัม ซึ่งอยู่ต่อติดแดนแผ่นดินอินเดียของอังกฤษ เมื่อครั้งพระเจ้าปะดุงยกกองทัพไปตีเมืองยะไข่ เมืองมณีบุระ เมืองกระแซ พม่าก็บุกรุกเข้าไปจนถึงเมืองอัสสัม แต่เมืองจิตตเกิงซึ่งอังกฤษถือว่าอยู่ในฉายาบารมีของอังกฤษ แต่ในเวลาเมื่อครั้งแผ่นดินพระเจ้าปะดุง อังกฤษกำลังคิดทำการสงครามอยู่ในอินเดียข้างตวันตกแลข้างเหนือ จึงจำต้องอดทนผ่อนผันเอาใจพม่า ครั้นมาถึงแผ่นดินพระเจ้าอังวะจักกายแมง อังกฤษว่างการสงครามทางอื่น เมื่อพม่าเข้าไปปราบปรามหัวเมือง ซึ่งพระเจ้าปะดุงได้อำนาจไว้ในที่ต่อเขตรแดนอังกฤษ ๆ จึงเข้าอุดหนุนพวกที่เป็นอริกับพม่า เปนมูลเหตุที่พม่าจะเกิดเหตุวิวาทขึ้นกับอังกฤษ ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างน่า

เรื่องราชทูตไปเมืองจีนครั้งที่ ๒

ปีมเสงตรีศก จุล ๑๓๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

เมื่อเดือน ๓ ปีมโรงโทศก ถึงฤดูลำเภาเข้ามาจากเมืองจีน ได้ข่าวว่าพระเจ้ากรุงจีนเกียเข้งสิ้นพระชนม์ แลพระเจ้ากรุงจีนพระองค์ใหม่มีราชสาส์นเข้ามาฉบับหนึ่งใจความว่า พระเจ้ากรุงจีนพระองค์ใหม่ยังใช้ศักราชเกียเข้งอยู่ มีราชสาส์นแจ้งให้ประเทศที่มีทางพระราชไมตรีทราบทั่วกันว่า พระเจ้ากรุงจีนเกียเข้งพระราชบิดาเสวยราชสมบัติได้ ๒๕ ปีสิ้น

---

๑ วิธีนับศักราชอย่างจีนนั้น เมื่อตั้งรัชกาลใหม่ ขนานนามรัชกาลอย่างเช่นว่า "เกียเข้ง" เป็นต้น แล้วนับศักราชตามลำดับปีในรัชกาล เช่นว่าเกียเข้งปีที่ ๑ ตั้งแต่ปีแรกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเสวยราชย์ แล้วนับต่อไปว่าเกียเข้งปีที่ ๒ เกียเข้งปีที่ ๓ โดยลำดับ จนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ก็ตั้งนามแผ่นดินใหม่ แลนับศักราชตามนามรัชกาลใหม่เป็นปีที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไป เมืองญี่ปุ่นแลเมืองญวนก็ใช้นับศักราชวิธีเดียวกันอย่างนี้ ผู้ที่จะจดจำฉกศักราชถอยหลังขึ้นไป จำต้องจำลำดับพระเจ้าแผ่นดินแลจำปีรัชกาลของพระเจ้าแผ่นดินได้ทุกพระองค์ ข้อที่ว่า

พระชนม์ เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ได้ทรงพระอักษรไว้ว่า ตั้งแต่ได้ราชสมบัติทรงอุสาหะทำนุบำรุงแผ่นดิน ข้าศึกศัตรูมีมาก็ได้จัดกองทัพไปปราบปรามจนราบคาบ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อปีมโรงโทศกนั้น พระชนม์ได้ ๖๑ ปี ศักราชเกี๊ยเข้ง ๒๕ ทำบันชีใหญ่ แต่บรรดาเมืองขึ้นใหญ่น้อยมาบันชี จึงโปรดให้ยกส่วยแลอากรเงินคิดค้าง พระราชทานให้เป็นเงินสี่สิบล้านคำลึงจีน (คิดเป็นเงินไทยหกแสนสองหมื่นห้าพันชั่ง) ซึ่งยกส่วยแลอากรให้ขุนนางแลราษฎรทั้งนี้ เพื่อจะให้มีความสุขทั่วกัน ณปีมโรงโทศก ขุนนางแลเมืองขึ้นมาแจ้งว่า ฤดูฝนบริบูรณ์ อาณาประชาราษฎรทำนาได้ผลมาก ก็มีความยินดีนัก เมื่อณเดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นฤดูร้อน เสด็จไปประพาสเยี่ยมโหเป็นที่สบาย ก็ยังหามีพระโรคมาเบียดเบียนไม่ ยังมีพระกำลังอยู่ ขึ้นเขาลงเขาก็แข็งแรง แลฉันก็เป็นที่เย็นมาแต่ก่อน ครั้นเสด็จมากลางทางเป็นฤดูร้อนจึงเกิดพระโรค วันหนึ่งทรงม้าข้ามเนินมาถึงสวนเยี่ยมโห ให้บังเกิดเสมหะประชุมขึ้นมา ครั้นเวลาค่ำพระโรคกำเริบมากขึ้น ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าจะไม่คงพระชนมชีพแล้ว ทรงรฦกถึงความหลังอย่างพระโอยกาทรงประพฤติมา จึงสั่งขุนนางผู้ใหญ่ให้เอาหนังสือที่จดหมายเหตุยกความชอบไทจื่อ มาตรัสบอกแก่ขุนนาง

พระเจ้าปักกิ่งองค์ใหม่ยังใช้ศักราชเกี๊ยเข้งอยู่ ดังปรากฏในหนังสือนั้น เพราะเหตุว่าพระเจ้าเกี๊ยเข้งสิ้นพระชนม์ในกลางปี ถ้าจะเปลี่ยนศักราชนับ ๑ ใหม่ในเวลานั้น การนับเดือนจะคลาดเคลื่อน จึงใช้นามแผ่นดินเก่าให้ตลอดปี ไปตั้งศักราชใหม่เอาวันชิวอิดขึ้นปีใหม่ตรุษจีน

ผู้ใหญ่ว่า จดหมายมาเมื่อณเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลารุ่ง ศักราช เถลิงได้ ๑๗ ปี มีอ้ายเหล่าร้ายลอบเข้าไปในวัง ขึ้นบนหลังคา ไทจื่อเบื่อนเหลงพระราชบุตรยิงอ้ายเหล่าร้ายตายสองคน พวกเพื่อน พลัดตกลงมา จับได้อ้ายเหล่าร้ายหลายคน ไทจื่อมีความชอบ จึงตั้งให้เป็นเจ้าศิริน้อง แล้วบุตรเราคนนี้รู้จักคุณบิดามารดาถ้าแขง มีสติปัญญามาก ควรจะครองราชสมบัติกรุงปักกิ่งได้ แล้วตรัส สั่งสอนศิรินอ้องว่า ธรรมดาเป็นพระเจ้าแผ่นดินให้รู้จักคนดีแลคนชั่ว แลให้รักใคร่อาณาประชาราษฎร ความทั้งนี้ได้สั่งสอนอยู่เนือง ๆ ให้ จำไว้จะได้รักษาบ้านเมือง เราครองราชสมบัติมาจนอายุได้ถึง ๖๑ ปี ก็เป็นบุญมากอยู่แล้ว อยู่ภายหลังถ้าตั้งอยู่ในคำสั่งสอน ถึงจะตาย ไปก็ไม่เป็นห่วง แลพระเจ้ากรุงจีนแต่ก่อนซึ่งออกไปสิ้นพระชนม์นอก พระราชวังก็มีอยู่ แลที่สวนนี้เคยเสด็จไปมาไม่ขาดก็เหมือนพระราชวัง สิ้นพระชนม์แล้วให้นุ่งขาวห่มขาวแต่ ๒๗ วัน แล้วให้แจกกฎหมาย ประกาศบ่าวร้องไปตามหัวเมืองให้จงทั่ว พระเจ้าเถลิงสิ้นพระชนม์ เดือน ๙ แรม ๓๐ ค่ำ ศักราชเถลิง ๒๕ ปีมโรงโทศก

ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ จึงโปรดให้ พระยาสวัสดิสุนทรเป็นราชทูต หลวงบวรเสนหาเป็นอุปทูต หลวง พจนาภิมณฑ์เป็นตรีทูต ขุนพินิจวาจาเป็นบันดื่อ ขุนพจนาพิจิตร เป็นท่องสื่อใหญ่ เชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับพระศพพระเจ้า เถลิงฉบับหนึ่ง ทรงยินดีต่อไทจื่อศิรินอ้อง ซึ่งได้เสวยราชย์ ใช้ยี่ห้อนามแผ่นดินว่า พระเจ้าเตากวาง ฉบับหนึ่ง ใจความว่า

พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยา เชิญทางพระราชไมตรี มาถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งพระองค์ใหม่ ด้วยมีพระราชสาส์นแจ้งเข้าไปโดยทางพระราชไมตรีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งเกียเข้งผู้ใหญ่ ตั้งแต่ได้ครองราชสมบัติมาจนสิ้นพระชนม์ พระองค์มีความอุตสาหะทำนุบำรุงแผ่นดินโดยสัตย์โดยธรรม มีคุณแก่พระวงษานุวงษ์เสนาบดีอาณาประชาราษฎรยิ่งนัก ควรที่จะทำการฉลองพระเดชพระคุณตามอย่างแต่ก่อน จึ่งบวงสรวงเทวดาฟ้าแลดินไหว้พระไอยกาไอยก็แล้วรับครองราชสมบัติตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าเกียเข้งผู้ใหญ่ ซึ่งทรงสั่งไว้นั้น กรุงเทพพระมหานครศรีอยุทธยายินดียิ่งนัก จึ่งแต่งให้พระยาสวัสดิสุนทรราชทูต หลวงบวรเสนหาอุปทูต หลวงพจนาภิมณฑ์ตรีทูต ขุนพินิจวาจาบัณฑิต ขุนพจนาพิจิตรท่องสื่อใหญ่ เชิญพระสุพรรณบัตร ราชสาส์น แลเครื่องมงคลราชบรรณาการออกมาทรงยินดี (สิ่งของเครื่องราชบรรณาการคือ) ช้างน่า อำพันทองหนักชั่ง ๑ ช้างในหนักชั่ง ๑ กรักขี ช้างน่าหนัก ๓ หาบ ช้างในหนักหาบ ๑ การบูน ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง พิมเสนเอก ช้างน่าชั่ง ๑ ช้างใน ๘ ตำลึง พิมเสนโท ช้างน่า ๒ ชั่ง ช้างในชั่ง ๑ ผลกระเบา ช้างน่า ๓ หาบ ช้างในหาบห้าสิบชั่ง แก่นไม้มะเกลือ ช้างน่า ๓ หาบ ช้างในหาบห้าสิบชั่ง สุพรรณถัน ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง นอระมาด ช้างน่า ๖ ยอด ช้างใน ๓ ยอด หางนกยูง ช้างน่า ๑๐ หาง ช้างใน ๕ หาง ปีกนก ช้างน่า ๖๐๐ ช้างใน ๓๐๐ ปีก ดีปลี ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง งาช้าง ช้างน่า

สี่ตำหาบสิบสองกิ่งหนัก ๓ หาบ ช้างในสี่ตำหาบหกกิ่งหนักหาบห้าสิบชั่ง ชันบีก ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง กากกะรุนจันทบุรี ช้างน่า ๗ ตำลึงไทย ช้างใน ๓ ตำลึงไทย เปลือกสีเสียด ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง เปลือกสมุลแว้ง ช้างน่าหาบ ๑ ช้างในห้าสิบชั่ง รง ช้างน่า ๓ หาบ ช้างในหาบห้าสิบชั่ง กระวาน ช้างน่าสามหาบ ช้างในหาบห้าสิบชั่ง ฝาง ช้างน่า ๓๐ หาบ ช้างใน ๑๕ หาบ พรมวิสูตร ช้างน่า ๒ ผืน ช้างในผืน ๑ ผ้าโมรีแดง ช้างน่า ๑๐ ผืน ช้างใน ๕ ผืน พระราชดำรัสนี้ไปในการคำนับพระศพพระเจ้าเกียเข้งอีกฉบับหนึ่งใจความว่า จัดได้เทียนใหญ่หนักเล่มละสิบชั่ง ๑๐ เล่ม หนักเล่มละห้าชั่ง ๑๐ เล่ม ธูปใหญ่หนักดอกละสิบชั่ง ๑๐ ดอก ธูปเล็กหนักดอกละห้าชั่ง ๑๐ ดอก กฤษณาอย่างดีหนัก ๑๐ ชั่ง จันทน์ชมด หนัก ๒ หาบกับยี่สิบชั่ง ยอกมาจุดเผาสักการพระศพพระเจ้าเกียเข้ง

เรื่องทางพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน ควรจะต้องอธิบายในที่นี้สักน่อย ทางพระราชไมตรีในระหว่าง ๒ พระนครนี้มีมาตั้งแต่ครั้งเมืองสุโขไทยเป็นราชธานีของสยามประเทศ แต่ลักษณะที่กรุงสยามเป็นไมตรีกับจีน ผิดกับเมืองญวนแลเมืองพม่า เมืองทั้ง ๒ นั้น ได้เคยทำสงครามแพ้จีน จึงยอมส่งบรรณาการถวายพระเจ้ากรุงจีนเป็นกำหนด แต่เมืองไทยไม่เคยทำศึกสงครามกับจีน เป็นไมตรีกันด้วยการค้าขาย ข้างไทยเอาสินค้าไปขายที่เมืองจีนแลซื้อหาสิ่งของที่ต้องการใช้มาจากเมืองจีน ฝ่ายจีนก็อาไศรยได้สินค้าที่ส่งแล

ซื้อหาไปจากเมืองไทย จีนกับไทยจึงไปมาถึงกันตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระร่วงครองกรุงสยาม แต่เมื่อจีนมีอำนาจขยายอาณาเขตรกว้างขวางออกมาจนต่อติดกับเมืองญวน จีนตั้งจ่งตึกปกครองหัวเมืองเปนมณฑล ๆ การค้าขายกับต่างประเทศ ยอมให้เรือต่างประเทศเข้าได้แต่ในเมืองท่าบางแห่ง คือ ท่าเมืองกิ่งตั้งเปนต้น ขุนนางจีนที่รักษาเมืองมักเบียดเบียนพวกลูกค้าที่ไปมาค้าขาย ต่อเปนเรื่องที่ไปในทางราชการ เช่นเรือราชทูตเชิญพระราชสาส์นหรือเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีน พวกขุนนางจีนจึงยำเกรงไม่กล้าเบียดเบียน อันนี้เปนต้นเหตุให้ชาวต่างประเทศที่ไปมาค้าขาย กับเมืองจีนต้องอาไศรยแอบอ้างว่าไปในราชการ เช่นว่าไปถวายเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้ากรุงจีนเปนต้น ถึงฝรั่งเมื่อแรกออกมาค้าขายทางตวันออกก็ต้องทำเช่นนั้น จีนเลยคิดนึกว่าบรรดาประเทศที่ไปถวายบรรณาการเหล่านี้ ยอมเปนเมืองขึ้นของจีน จึงตั้งเมืองกวางตุ้งเลยตั้งตัวเปนผู้กำกับต่างประเทศที่ไปมาค้าขายตามหัวเมืองจีนข้างฝ่ายใต้ เรื่องทางไมตรีกับจีน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้โดยพิศดาร ได้พิมพ์ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชาธิบายปรากฏอยู่แล้ว หนังสือที่ว่าเปนพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงจีนมีมา เมื่อปลายปีมโรงโทศกบอกข่าว พระเจ้าเกียเข้ง สิ้นพระชนม์ทูลกล่าว ในตอนนี้ไม่มีราชทูตมาด้วย ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า เห็นจะเปนแต่เจ้าเมืองกิ่งตั้งคัดสำเนาประกาศฝากเรือสำเภาส่งมา บางทีจะอ้างว่าเปนพระ

ราชสำนักก็เป็นได้ แต่เห็นควรจะลงไว้เต็มตำแหน่งที่ปรากฏในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ผู้อ่านจะได้ทราบตำนวนจีน

เรื่องตั้งเมืองไทรบุรี

เมืองไทรบุรีนี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏมาในหนังสือพงษาวดารเมืองไทรบุรีเอง[๒] แลพงษาวดารไทย ดูเหมือนจะเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่ครั้งพระนครศุโขไทยเป็นราชธานี พวกที่ตั้งเมืองไทรบุรีก็น่าจะเป็นชนชาติไทยด้วยซ้ำไป เพราะในหนังสือพงษาวดารเมืองไทรปรากฏว่า เจ้าเมืองไทรคนแรก มีนามว่าพระองค์มหาวงษ์ แต่ต่อมายังมีเจ้าเมืองที่เป็นนามไทยอีกหลายคน เช่นพระองค์ศรีมหาวงษ์ พระองค์โพธิสัตว เป็นต้น ไม่แต่เท่านั้น ยังมีชื่อท้องที่ซึ่งแขกเรียกแต่แปลความไม่ออก เช่น "คลองแก้ว" เป็นต้น อันเป็นภาษาไทยแท้ ๆ ปรากฏอยู่ในหนังสือพงษาวดารเมืองไทรก็หลายคำ ชาว

---

๒ พงษาวดารเมืองไทรบุรี หนังสือเก่าแต่งไว้ในภาษามลายู เรื่อง ๑ เรียกว่าเรื่องพระองค์มหาวงษ์ แต่มลายูเรียกเพี้ยนไปเป็นมะโรงมหาวงษ์ หนังสือเรื่องนี้หอพระสมุดได้พิมพ์ฉบับภาษาอังกฤษแล้ว พงษาวดารเมืองไทรบุรีที่พิมพ์ภาษาไทยในหนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๒ แต่ที่นายพันโท โล อังกฤษ ได้เก็บใจความแปลเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อสมัยครั้งในรัชกาลที่ ๓ อยู่ในพวกหนังสือเบอร์นี้ อีกฉบับ ๑ ก็เก็บจากหนังสือมะโรงมหาวงษ์นี้เอง

เมืองไทรแต่เดิมนับถือพระพุทธศาสนา วัดวาของโบราณก็ยังปรากฏอยู่ พวกมลายูซึ่งเป็นชาวเมืองสุมาตรา พึ่งอพยพข้ามมาอยู่ปะปนในชั้นหลัง แลพวกเมืองไทรทั้งที่เป็นเชื้อไทยแลเชื้อมลายู พึ่งมาเข้ารีตถือศาสนาอิศลามในชั้นเมื่อกรุงเก่าเป็นราชธานีนี่เอง ทุกวันนี้ก็ยังมีชนเชื้อไทยเดิมอยู่ในแขวงเมืองไทรเป็นอันมาก ราษฎรชาวเมืองสตูลเป็นพวกเชื้อไทยเดิมแทบทั้งนั้น คนพวกนี้มลายูเรียกว่า สาม สาม[๓] ผิดกับมลายูที่พูดได้แต่ภาษาไทย แต่ถือศาสนาอิศลามเหมือนกับแขก พวกสามสามนี้เชื่อได้ว่าเป็นเชื้อสายสืบมาแต่พวกไทยที่ลงไปตั้งเมืองไทรบุรี อนึ่งหลักฐานที่ปรากฏในพงษาวดารของไทย อันยุติต้องกับจดหมายเหตุของโปตุเกศ ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ไทยได้ยกกองทัพลงไปตีเมืองมะกา ๆ อยู่ใต้เมืองไทรบุรีแลเมืองแประ ไทยคงตั้งกองทัพที่เมืองไทรบุรีในครั้งนั้น อนึ่งเนื้อความที่ยุติต้องกันทุกฝ่าย ว่าถึงเมื่อพวกเมืองไทรบุรีเมืองแประเป็นมลายูโดยมาก แลถือศาสนาอิศลามแล้ว ก็ยังเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุทธยาตลอดมา จนกระทั่งเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึก แลเมื่อเมืองไทยยังเป็นจลาจลอยู่นั้น เมืองไทรบุรี เมืองแประ ตั้งตัวเป็นอิศรเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองปัตตานี ครั้งรัชกาลกรุงธนบุรีได้ลงไปปราบปรามเพียงเมืองนครศรีธรรมราช แต่ส่วนเมือง

---

๓ คำว่า "สามสาม" นี้ ฝรั่งที่ศึกษาโบราณคดีสันนิฐานว่าจะมาแต่ "สยามอิศลาม" คือเรียกเมื่อเข้ารีต ให้ผิดกับไทยที่ยังถือศาสนาเดิม

บัดตานี่แลเมืองไทรบุรีนั้น ปรากฏในหนังสือกฎรับสั่งตั้งเจ้านคร ฯ เมื่อปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๙ เพียงแต่ว่าให้เจ้านคร ฯ ลองยืมเงินพระยาบัดตานีกับพระยาไทรบุรี ว่าจะเอามาซื้อหาเครื่องสาตราวุธ เมืองละ ๑๐๐๐ ชั่ง ดูเปนทำนองลองใจ ไม่ปรากฏว่ามีผลอย่างไร แต่เชื่อได้ว่าคงไม่สำเร็จ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีก็คิดการทัพศึกทางอื่น ไม่มีเวลาจะลงไปปราบปราม เมืองบัดตานีแลเมืองไทรบุรีจึงตั้งเปนอิศรอยู่ได้จนตลอดรัชกาลกรุงธนบุรี ส่วนเมืองตรังกานูแลกลันตันนั้น ตามความที่ปรากฏในหนังสือพงษาวดารของ ๒ เมืองนั้น เดิมเปนแต่เมืองขึ้นของเมืองบัดตานี มาเมื่อในราวรัชกาลกรุงธนบุรีนั่นเอง ญาติวงษ์ของพระยาบัดตานีคน ๑ ชื่อดุวัน มาโซะไปได้กำลังจากเมืองยะโฮมาตั้งเมืองตรังกานู ครั้นเมืองตรังกานูมีกำลังมากขึ้น ดุวันมาโซะมาตีได้เมืองกลันตันไปเปนเมืองขึ้น จึงมีเมืองตรังกานูเปนเมืองใหญ่ขึ้นอีกเมือง ๑ เมื่อในปลายรัชกาลกรุงธนบุรี.

อนึ่งในสมัยเมื่อตอนปลายรัชกาลกรุงธนบุรีนั้น พวกฝรั่งต่างชาติชาวยุโรปที่ไปมาค้าขายอยู่ทางตวันออก แย่งประโยชน์การค้าขายกัน ในครั้งนั้นอังกฤษอยากจะหาหัวเมืองเปนที่ตั้งทำการค้าขายแข่งพวกวิลันดาทางแหลมมลายู เห็นเกาะหมาก คือหมลายูเรียกว่า เกาะปีนัง อันเปนเขตรของเมืองไทรบุรีเหมาะแก่การอันนั้น จึงแต่งคนให้ไปว่ากล่าวกับพระยาไทร ๆ รังเกียจฝรั่งไม่ยอมให้ ครั้นถึงปีมเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จยกกองทัพลงไปปราบปราม พม่าที่มาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ แล้วเลยไปตีได้เมืองบัตตานีด้วย ครั้งนั้น พระยาไทรอับดุลละ โมกุรัมซะ กำลังกวักกองทัพไทยจะยกไปตีเมืองไทรบุรี จึงยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก เมื่อปีมะเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๙ แต่หนังสือสัญญาที่ปรากฏ เป็นข้อความที่เมืองไทรบุรีร่างไปฝ่าย ๑ โดยประสงค์จะให้อังกฤษต้องรับผิดชอบช่วยป้องกันศัตรูที่จะมาทำร้ายแก่เมืองไทรทุกทิศทุกทาง แต่ฝ่ายข้างอังกฤษแก้ร่างนั้นมา ยอมรับผิดชอบเพียงแต่ที่จะต่อสู้ศัตรูที่จะมาตีเกาะหมาก เพราะฉนั้นข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า อังกฤษกับพระยาไทรหาได้ทำสัญญากันในครั้งนั้นไม่ แต่ในเวลากำลังว่ากล่าวกันอยู่ด้วยเรื่องสัญญา อังกฤษเข้าปกครองเกาะหมาก เมื่อปีมะเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๙ นั้น ต่อมาครั้นเมื่อพระยาไทรมายอมอ่อนน้อมต่อไทยโดยดี เหมือนกับเมื่องครั้งกรุงไทยยอมให้เมืองไทรเป็นเมืองประเทศราชอย่างเดิมไม่ขัดเขิน พระยาไทรก็เกิดความเสียดายเกาะหมากที่ยอมให้อังกฤษเข้าปกครอง เพียรว่ากล่าวเอาคืนก็ไม่สำเร็จ จึงเกิดรบกับอังกฤษเมื่อปีกุญศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔[๔] พวกเมืองไทรก็เอาเกาะหมากคืนมาไม่ได้ กลับต้อง

---

๔ เรื่องที่เมืองไทรเกิดรบกับอังกฤษ ตามที่กล่าวมานี้ ปรากฏในใบบอกของครอเฟิดทูตอังกฤษที่เข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๒ หนังสือเรื่องนั้นหอพระสมุดวชิรญาณได้พิมพ์แล้ว ปีหนึ่งกับ ประจวบเหตุที่ปรากฏ ในหนังสือ พงษาวดาร เมืองสงขลา แลพระราชพงษาวดาร รัชกาล

ทำหนังสือสัญญากับอังกฤษในปีนั้น ยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมากปีละ ๖๐๐๐ เหรียญ แลสัญญายอมให้อังกฤษซื้อหาเสบียงอาหารที่เมืองไทรพามาบริโภคที่เกาะหมากได้ โดยไม่ต้องเสียภาษีอากรแก่เมืองไทร ครั้นต่อมาถึงปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓ เกิดเหตุเพราะมีแขกสลัดข้างทางฝั่งข้ามไปตีเกาะหมาก อังกฤษเข้าใจว่าพระยาไทรเป็นใจด้วย จึงขอขอเช่าแผ่นดินซึ่งอยู่ที่ฝั่งตรงเกาะหมากข้าม ที่อังกฤษเรียกว่า ปรอวินซ์ เวลเลสลี ได้จากเมืองไทร เพิ่มค่าเช่าให้อีกปีละ ๔๐๐๐ เหรียญ รวมทั้งค่าเช่าเดิมเป็นปีละ ๑๐๐๐๐ เหรียญ ที่เหล่านั้นจึงตกเป็นของอังกฤษแต่นั้นมา

พระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) ถึงอนิจกรรมในรัชกาลที่ ๓ น้องชายชื่อตนกูอับดุลละ ได้เป็นพระยาไทร เป็นอยู่ไม่ช้านักถึงอนิจกรรมอีก ความปรากฏว่า พระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) มีบุตรชาย ๑๐ คน พวกบุตรเหล่านั้นโดยมากต่างมารดากัน เกิดชิงกันจะเป็นเจ้าเมืองไทร เจ้าพระยานคร (พัฒน์) ซึ่งเป็นผู้กำกับหัวเมืองแขกฝ่ายตวันตก เห็นว่าพวกตนกูบุตรพระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) เป็นผู้ใหญ่อยู่ ๒ คน คือ ตนกูปะแงรันบุตรใหญ่คน ๑ ตนกูบัศนูบุตรที่สองคน ๑[๕] จึงให้เข้ามาเฝ้าทูลถวายฉลองพระบาท

ที่ ๑ ว่ามีแขกสลัดมาแต่ต่างประเทศ มาคบคิดกับพวกมลายูเมืองปัตตานี ยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา เมื่อกองทัพไทยลงไปปราบปรามพวกแขกปัตตานีแตกฉานไป เห็นพระยาไทรบุรีจะเกรงความผิดในเรื่องเอาเกาะหมากไปให้ฝรั่งเช่า จะคิดเอาเกาะหมากคืน จึงเกิดรบกัน ก็เป็นได้

ณกรุงเทพ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งคนกูปะแงรันคนใหญ่เป็นพระยารัตนสงครามรามภักดี ศรีสุดด่านมหะหมัด รัตนราชบดินทร์ สุรินทรวังษา พระยาไทรบุรี ทรงตั้งคนกูบัศนู เป็นพระยาอภัยนุราชตำแหน่งรายามุดา คนกูปะแงรันได้เป็นพระยาไทร กลับออกไปเมื่อปลายรัชกาลที่ ๑

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อพม่ามาตีเมืองถลางในปีมะเส็งเอกศกจุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ พระยาไทร (ปะแงรัน) ได้ส่งกองทัพเมืองไทรมีจำนวน ๒๕๐๐ คนไปช่วยรบพม่าที่เมืองถลางคราว ๑ ต่อมาถึงปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ พระยาไทรยกกองทัพลงไปตีเมืองแประ ได้เมืองแประกลับมาเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ ด้วยความชอบ ๒ ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศพระยาไทร (ปะแงรัน) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา เมื่อก่อนเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ได้เป็นเจ้าพระยาปี ๑ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช คือ เลื่อนเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จางวาง แลทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ (คือ เจ้าพระยานคร ฯ น้อย) เป็นพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ได้เลื่อนยศไม่ช้า ก็เกิดแตกร้าวขึ้นกับพระยาอภัยนุราช (รายามุดา) ได้ความตามหนังสือเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช ว่า

---

๕ ความปรากฏ ว่าเจ้าพระยานครอยากจะให้คนกูบัศนูได้เป็นพระยาไทร ทำนองคนกูบัศนูจะเป็นบุตรภรรยาหลวง

เหตุเพราะพระยาอภัยนุราชจะขอเอาที่กวาดามุดาเป็นบ้านส่วย เจ้าพระยาไทรจะให้ก็ไม่ยอมรับ เหตุที่เกิดแตกร้าวกันนี้จะไม่สู้เป็นการเด็กน้อยนัก เพราะปรากฏว่า ถึงบอกกล่าวเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ให้โปรดให้พระยาพัทลุงเป็นข้าหลวงออกไปว่ากล่าวเกลี่ยไกล่ เมื่อปีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖ เจ้าพระยาไทรกับพระยาอภัยนุราชก็ไม่ปรองดองกันได้ ถึงที่สุดจึงโปรดให้ย้ายพระยาอภัยนุราชมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูลขึ้นเมืองไทรบุรี แต่ทรงตั้งคนกูอิบรฮีมน้องที่สามเป็นรายามุดาเมืองไทร การที่แตกร้าวกันจึงส่งบไป

ตามเนื้อความที่ปรากฏดังกล่าวมาแล้ว ทำให้เห็นว่าในเวลานั้น พวกเมืองไทรเห็นจะแตกกันเป็น ๒ พวก คือ พวกเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) พวก ๑ พวกพระยาอภัยนุราชพวก ๑ พวกพระยาอภัยนุราชคงจะนบนอบฝากตัวกับพระยานครศรีธรรมราช โดยเฉพาะเมื่อพระยาอภัยนุราชได้มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูล ซึ่งเขตรแดนติดต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช . พวกเมืองสตูลคงจะมาพึ่งบังคับบัญชาส่งนมข้างเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่าเมืองไทร แต่พระยาอภัยนุราชว่าราชการเมืองสตูลอยู่ได้เพียง ๒ ปีก็ถึงอนิจกรรม ผู้ใดจะได้ว่าราชการเมืองสตูลต่อมาในชั้นนั้นหาพบจดหมายเหตุไม่ แต่พิเคราะห์ความตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลัง เข้าใจว่า เชื้อวงษ์ของพระยาอภัยนุราช (บี้ศุน) คงจะได้ว่าราชการเมืองสตูล แต่พึ่งบังคับบัญชาส่งนมกับเมืองนครศรีธรรมราชมาอย่างครั้งพระยาอภัยนุราช หรือยิ่งกว่านั้น[๒]

ถึงปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ ได้ข่าวว่าพม่าเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทย ดังกล่าวมาแล้ว ในครั้งนั้นได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ว่า พม่าคิดชักชวนเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ให้เข้ากับพม่า และจะชวนให้ญวนยกมาตีเมืองไทยด้วยอีกทาง ๑ ให้เป็นศึกสามด้านในคราวเดียวกัน จึงโปรดให้มีท้องตราสั่งออกไปให้สืบสวน แล้วให้กองทัพเมืองนคร เมืองสงขลา ไปตั้งต่อเรือที่เมืองสตูล เป็นการคุมเมืองไทรไว้ด้วย ความปรากฏว่า เจ้าพระยาไทรได้ขอให้อังกฤษช่วยว่ากล่าวอีกครั้ง ๑

ครั้นเมื่อต้นปีมะเส็งตรีศก คนกู่อม ในพวกน้องคน ๑ ของเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เข้ามาพึ่งต่อพระยานครศรีธรรมราชว่า

---

๖ พระยานินทรนิพัทธ (หวันอมัด) ซึ่งเป็นน้าเจ้าพระยาไทร (อับดุลหะมิด) เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ผู้หลักผู้ใหญ่ในเมืองไทรบุรีเล่าสืบกันต่อมาว่า แต่เดิมเมืองไทรบุรีได้พึ่งพระบารมีกรุงเทพ ฯ เป็นศุขสบายดี ตั้งแต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมืองไทรก็ได้ความเดือดร้อนต่าง ๆ ด้วยเจ้าพระยานคร ฯ ประสงค์จะเอาเมืองไทรเป็นอาณาเขตรของเมืองนครศรีธรรมราช จึงแกล้งเบียดเบียนแสหาความผิดต่าง ๆ ใส่เมืองไทรบุรี นี่เป็นคำที่ชาวเมืองไทรบุรีกล่าว แต่ถ้าจะพิจารณาดูในทางความคิดข้างฝ่ายเจ้าพระยานคร ฯ ก็พอจะเข้าใจได้ เจ้าพระยานคร ฯ เวลานั้นเป็นผู้กำกับหัวเมืองแขกมลายูข้างน่านอก เป็นผู้รับผิดชอบในการรักษาพระราชอาณาจักรทางนั้น เหตุที่เมืองไทรคบฝรั่งดังกล่าวมา

เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เอาใจไปเผื่อแผ่เข้ากับพม่าข้าศึก[๗] อีกทาง ๑ จีนหมาเก๋า ชื่อติมหอย เป็นพ่อค้าตั้งภูมิลำเนาอยู่เมืองถลาง ไปค้าขายที่เกาะหมาก แต่นเรือกลับมาพบเรือพม่าลำ ๑ เห็นผิดเรือถูกค้ามีความสงไสย จึงเข้าตรวจเรือพม่านั้น ค้นได้หนังสือรับสั่งของพระเจ้าอังวะมีถึงเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) จีนติมหอยจึงจับพม่าที่มาในเรือนั้นกับทั้งเรือแลราชสาส์นมาส่งยังพระยาถลาง ๆ บอกส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ แปลหนังสือพม่าได้ความว่า เจ้าพระยาไทรไปเป็นไมตรีกับพม่า แลพระเจ้าอังวะชักชวนให้เจ้าพระยาไทรยกกองทัพแขกมลายูขึ้นมาตีหัวเมืองไทยทางข้างใต้ เมื่อได้ความทั้ง ๒ ทางต้องกันดังนี้ จึงโปรดให้มีตราลงไปให้หาตัวเจ้าพระยาไทรเข้ามาจะไต่ถาม เจ้าพระยาไทรได้ทราบท้องตราก็เตรียมแข็งเมือง ค้นไม้เงินทองก็ไม่ส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายตามกำหนด[๘] จึงโปรดให้มีตราลงไปยังเมืองนครศรีธรรมราช ว่าเจ้าพระยาไทรเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ข้าศึกเป็นแน่แล้ว จะละไว้ให้เมืองไทรเป็นไส้ศึกขึ้นอีกทาง ๑ ไม่ได้ ให้พระยานคร ฯ ยกกองทัพหัวเมืองปักษ์ใต้ลงไปตีเมืองไทรเอาไว้ในอำนาจเสียให้สิทธิขาด

แล้ว จะทำให้เจ้าพระยานคร ฯ มีความสงไสยในความซื่อตรงของพระยาไทร จึงไม่ไว้ใจกัน

๗ ข้อที่ว่าเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เอาใจไปเผื่อแผ่เข้ากับพม่าถึงในหนังสือที่อังกฤษแต่ง ก็ยืนยันว่าเป็นความจริง

๘ ข้าพเจ้าได้พบท้องตราครั้งรัชกาลที่ ๒ สั่งเจ้าพระยานคร ฯ ให้คิดอ่านให้เจ้าพระยาไทรเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อนเกิดเหตุที่กล่าวนี้

พระยานคร ฯ ได้ต่อเรือรบเตรียมไว้ที่เมืองครัง แล เมืองสตูล ครั้งเตรียมศึกพม่านั้นแล้ว เมื่อได้รับท้องตราสั่งให้ไปตีเมืองไทร จึงให้รวบรวมคนเข้าเปนกองทัพมีจำนวน ๗๐๐๐ คน ทำกิตติศัพท์ให้ปรากฏว่าจะยกไปตีเอาเมืองมฤทแลเมืองคนาวศรีคืนมาจากพม่า แลสั่งลงไปให้เจ้าพระยาไทรเปนกองลำเลียงส่งเสบียงอาหาร ครั้นเตรียมกองทัพพร้อมแล้ว จึงให้เร่งเรียกเสบียงที่เมืองไทร เจ้าพระยาไทรก็ขัดพลัดเสียอีก พระยานคร ฯ จึงยกกองทัพบกทัพเรือพร้อมด้วยกองทัพเมืองพัทลุงเมืองสงขลายกทางบกลงไปตีเมืองไทรพร้อมกัน ได้สู้รบกันเล็กน้อย กองทัพพระยานคร ฯ ตีได้เมืองไทร เมื่อณเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเส็งศรีศก[๙] จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) หนีไปอาไศรยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก พระยานคร ฯ ให้กองทัพเรือไปตีเกาะลังกาวี ซึ่งเปนเกาะใหญ่ในแขวงเมืองไทรได้ด้วยอีกแห่ง ๑ แล้วให้กวาดครอบครัวแขกเมืองไทรบุรีส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ บ้าง เอามาไว้เมืองนครบ้าง ตกค้างเมืองไทรบุรีให้น้อยลงแล้ว จึงให้พระภักดีบริรักษ์ (แส่ง) บุตรพระยา นคร ฯ เปนผู้รักษาเมืองไทรบุรี แลให้นายนุชมหาดเล็ก

หลายฉบับ เข้าใจว่าเจ้าพระยาไทรเห็นจะเกิดแตกร้าวกับเจ้าพระยานคร ฯ แลคิดเอาใจออกหากมาแต่ก่อนปีมะโรงโทศกแล้ว

๙ วันที่เมืองไทรได้ที่ว่าเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ตามฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ น่ากลัวจะผิด ด้วยในจดหมายเหตุของครอเฟิดทูตอังกฤษมาถึงเกาะหมากเดือน ๑ แรมค่ำ ๑ ว่าเวลานั้นพระยานคร ฯ ตีได้เมืองไทรบุรีแล้ว

บุตรอีกคน ๑ เป็นปลัดอยู่รักษาราชการที่เมืองไทรบุรี[๑๐] ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระภักดีบริรักษ์เป็นพระยาอภัยธิเบศร์ มหาประเทศราชธิบดินทร์ อินทรไอศวรรย์ ชัณฑเสมา มาตยานุชิต สิทธิสงคราม รามภักดี พิริยพาหะ[๑๑] พระยาไทรบุรี แต่ตั้งนายนุช มหาดเล็ก เป็นพระเสนานุชิต ตำแหน่งปลัด เมืองไทรบุรีจึงอยู่ในอำนาจเมืองนครศรีธรรมราชสืบมาแต่นั้นมา

เรื่องอังกฤษขอเป็นไมตรี

ในเดือน ๔ ปีมะเส็งตรีศกนั้น มาร์ควิส เหสติงส์ ผู้สำเร็จราชการหัวเมืองอินเดียของอังกฤษ[๑๒] ให้เรสิเดนต์อังกฤษที่เมืองสิงคโปร์มีหนังสือเข้ามาถึงเสนาบดีว่า จะแต่งให้นายครอเฟิร์ด[๑๓] เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ในเวลานั้นตำแหน่งที่เจ้าพระยาพระคลังว่างอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรียวงษ์มนตรี (ติศ) จางวาง

---

๑๐ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เมื่อได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช ในปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นแต่พระยานคร ฯ จะได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาเมื่อไร ยังไม่ทราบ ได้พบจดหมายรับสั่งกรมหมื่นศักดิพลเสพลงวันพุฒเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ ยังเรียกว่าพระยานคร ฯ เห็นจะได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาในปลายรัชกาลที่เดียว หรือจะได้เลื่อนต่อเมื่อต้นรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นได้

การในตำแหน่งจตุสดมภ์ที่พระคลัง ให้ทัน
จากับทูตอังกฤษที่จะเข้ามานั้น[๑๔]

แข้ามาคราวนั้น ตามที่ปรากฏในหนังสือ
เดิงส์ ที่ทำให้แก่ครอเฟิด ได้ความว่าเกิดแต่
ในการค้าขายของ บริษัทอิศ อินเดีย ตกต่ำลง
วันออกนั้น เนื่องแต่เหตุที่ฝรั่งต่างชาติเกิดรบ
ทำมาค้าขายอยู่กว่า ๒๐ ปี ครั้นเมื่อเลิก
จึงคิดที่จะคิดบำรุงการค้าขายให้บริษัท
ษน์มากดังแต่ก่อน ความปรากฏแก่อังกฤษ
ดเมืองญวนเป็นแหล่งที่พ่อค้าฝรั่งต่างประเทศ
ทั้ง ๒ แห่ง จึงคิดจะกดับให้มีการค้าขาย

งเลียพงษาวดารเมืองต่งขตา ที่พระยาวิเชียร
พบในท้อน

าครอง หัวเมือง อินเดีย ที่ขึ้น อังกฤษ ยังอยู่ใน
แต่รัฐบาลเป็นผู้ตั้งผู้สำเร็จราชการเรียกว่า
ในจดหมายเหตุไทยเราเรียกว่า เจ้าเมือง
ด้วยเหตุว่าที่ว่าการของผู้สำเร็จราชการตั้งอยู่
งกฤษเรียกว่า เบงคอล

เหตุของไทยแต่ก่อน เรียกว่า การะฝัด
เดิมเป็นหมอยา ออกมารับราชการอังกฤษ
แล้วเคยไปเป็นเรสิเดนต์อยู่ในเมืองชวา

ไปมากับ ๒ ประเทศนั้นอีกเมื่อปีมโรงโทศก ในรัชกาลที่ ๒ นั้น ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ได้แต่งพ่อค้าให้เข้ามาสืบการงานถึงกรุงเทพ ฯ ได้ความออกไปว่า เมื่อใน ๒–๓ ปีมา มีเรือฝรั่งชาติอเมริกันบ้าง โปตุเกตบ้าง อังกฤษบ้าง เข้ามาค้าขายถึงกรุงเทพ ฯ ไทยก็ยอมให้ค้าขายไม่รังเกียจ ด้วยไทยกำลังต้องการเครื่องสาตราวุธที่จะทำศึกกับพม่า อยากให้มีพ่อค้าบรรทุกปืนเข้ามาขาย เห็นเป็นช่องที่จะมาทำไมตรีให้มีการค้าขายเจริญขึ้นอีกได้ แต่อังกฤษมีความรังเกียจอยู่ด้วยเรื่องวิธีเก็บภาษีอากร ทั้งวิธีของไทยแลของญวน ส่วนวิธีไทยนั้น ยกความข้อรังเกียจที่มีเจ้าพนักงานลงไปตรวจเลือกซื้อสิ่งของที่ต้องพระราชประสงค์ หรือต้องการใช้ในราชการ ไม่ยอมให้ขายแก่ผู้อื่นนั้นข้อ ๑ แต่รังเกียจที่มีจีนการค้าขายสินค้าบางอย่างเป็นของหลวง ห้ามมิให้ผู้อื่นขายสินค้านั้น ๆ อย่าง ๑ แต

เมื่อครั้งอังกฤษยังยึดไว้ในระหว่างสงคราม รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเห็นว่าเป็นผู้รู้ภาษามลายู แต่ข้าราชการทางหัวเมืองที่ใกล้ชิดกับเมืองไทย จึงแต่งให้เป็นทูต ภายหลังได้ไปเป็นทูตทำหนังสือสัญญาแลเป็นเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองอังวะ เมื่ออังกฤษทำสงครามชนะพม่าครั้งแรก

๑๕ พระยาสุริยวงษ์มนตรี (ดิศ) นี้ ที่ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ในรัชกาลที่ ๕ ในหนังสือที่ครอเฟ็ดแต่งไว้ กล่าวว่าเมื่อครอเฟ็ดเข้ามา เป็นแต่พระยาสุริยวงษ์มนตรีว่าที่พระคลัง ต่อมาถึงเดือน ๖ ปีมะเมียจัตวาศกจึงได้เลื่อนเป็นพระยาสุริยวงษ์โกษาที่พระคลัง ในเวลาเมื่อครอเฟ็ดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ความข้อนี้ยังได้พบจดหมายรับ

ห้ามสินค้าบางอย่าง มิเข้าเปลื้องเข้าสารเปนต้น ไม่ให้บรรทุกออกจากเมืองที่เดียวอีกอย่าง ๑ อังกฤษจึงแต่งให้ครอเฟิดเปนทูตเข้ามาให้พูดจากับไทยโดยทางไมตรี เพื่อประสงค์จะขอให้ยกเลิกหรือลดหย่อนวิธีอันเปนที่รังเกียจดังกล่าวมา ซึ่งอังกฤษถือว่าเปนการลำบากแลรำคาญแก่คนค้าขาย จะขอให้คนในบังคับอังกฤษไปมาค้าขายโดยสดวก แต่ให้ค้าขายกับไพร่บ้านพลเมืองได้ทั่วไป ส่วนผลประโยชน์ของรัฐบาลไทยที่เคยได้จากวิธีค้าขายอย่างแต่ก่อน ถ้าจะตกต่ำไป เพราะการงดลดเลิกวิธีที่กล่าวนั้น อังกฤษจะยอมให้ขึ้นอัตราค่าปากเรือทดแทน ขอให้เรียกรวมแต่เปนอย่างเดียว นี่เปนความประสงค์ที่อังกฤษแต่งทูตเข้ามาอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ จะให้ทูตเข้ามาพูดเรื่องเมืองไทรบุรี ด้วยเมื่ออังกฤษเข้าที่เกาะหมากจากพระยาไทร ๆ บอกแก่อังกฤษว่า เมืองไทรบุรีเปนเมืองมิอาศรภาพมิได้ขึ้นแก่ไทย (ซึ่งถ้าจะว่า ก็เปนความจริงอยู่คราว ๑ เมื่อเสียกรุงเก่าแก่พม่าข้าศึก) ครั้นอังกฤษได้เกาะหมากดังขึ้นเปนหัวเมืองขึ้นของรัฐบาล อังกฤษก็อ้อนเตี้ยให้ว่ากล่าวลงมาจนถึงเมืองสิงคโปร์ อังกฤษมาทราบภายหลังว่า เมืองไทรยอมเปนประเทศราชขึ้นไทยตามเดิม ก็เกิดความลำบากใจที่ได้เข้าเกาะหมากจากพระยาไทร โดยมิได้บอกกล่าวขอร้องก่อน

สั่งกรมหมื่นศักดิพลเสพฉบับ ๑ มีถึงพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ลงวันพุธเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๕ ยังเรียกในจดหมายนั้นว่า พระยาพระคลัง เห็นจะได้เปนเจ้าพระยาพระคลังราวปีมแมหรือปีวอกในรัชกาลที่ ๒ นั้น

ไทยก่อน ในเวลานั้นอังกฤษก็ยังตั้งเมืองเกาะหมากไม่ได้มั่นคงเท่าใดนัก จำเป็นต้องอาศัยเสบียงอาหารจากเมืองไทรบุรี ด้วยเหตุเหล่านี้จึงเข้าหนุนหลังพระยาไทรให้นิยมต่ออังกฤษ ครั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เกิดความหวาดหวั่นขึ้นด้วยเรื่องพระยาอภัยนุราช (บัศนู) เข้าใจว่า พระยานคร ฯ (น้อย) จะหาเหตุเอาเมืองไทรเป็นหัวเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราช จึงขอให้อังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากช่วยว่ากล่าวกับไทยถึง ๒ ครา ดังกล่าวมาแล้ว เจ้าเมืองเกาะหมากบอกข้อความเหล่านี้ไปยังอินเดีย รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจึงให้ครอเฟิดมาพูดจาเรื่องเมืองไทรบุรีกับไทย ประสงค์จะขอให้พระยาไทรพ้นจากอำนาจเมืองนครศรีธรรมราช โดยถือว่าเมืองไทรบุรีเป็นประเทศราชอันอยู่ใกล้ชิดติดกับเขตรแดนของอังกฤษ อีกอย่าง ๑ ครอเฟิดมาคราวนั้น รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจัดให้มีพนักงานทำแผนที่แต่ผู้ชำนาญสังเกตมาด้วยในกองทูต เพื่อการตรวจแผนที่แลตรวจพรรณพฤกษ์พรรณสัตว์ต่าง ๆ ประกอบกับข้อความที่ครอเฟิดจะต้องสืบสวนการงานต่าง ๆ ในบ้านเมือง ไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษด้วยธุระของครอเฟิดที่เป็นทูตเข้ามา ว่าโดยย่อเป็น ๓ ประการดังกล่าวมานี้

ตามความอันปรากฏในหนังสือ คำสั่ง ของผู้สำเร็จราชการอินเดียอังกฤษ ซึ่งสั่งครอเฟิดเป็นลายลักษณอักษรมาในครั้งนั้น อังกฤษเข้าใจอยู่แล้ว ว่าการต่าง ๆ ที่อังกฤษมาขอจะไม่สำเร็จได้ดังประสงค์โดยง่าย ด้วยแต่ก่อนมา ฝรั่งต่างชาติที่ออกมาค้าขายทางประเทศตวันออกนี้ คือพวกโปตุเกตเป็นต้น ได้เคยมาคดโกงเบียดเบียนชน

ชาติที่เป็นเจ้าของเมืองอันมีกำลังน้อยกว่าไว้เสียมากกว่ามาก จนความรังเกียจเกลียดชังฝรั่งมีแก่บรรดาชาวประเทศทางตวันออกนี้ทั่วไป ตลอดจนเมืองจีนแลญี่ปุ่น ด้วยเหตุนี้ คำสั่งที่ครอเฟิดได้รับมาให้พูดจาด้วยเรื่องการค้าขายครั้งนั้น รัฐบาลถึงกำชับไม่ให้มาขอที่ดิน แม้แต่เพียงที่ตั้งสถานีการค้าขาย ก็ไม่ให้ขอ ด้วยเกรงเจ้าของเมืองจะเกิดความสงไสยว่า จะมาตั้งป้อมปราการอย่างฝรั่งเคยทำแต่ก่อน ส่วนการที่จะขอร้องให้แก้ไขลดหย่อนภาษีอากรนั้น ถ้าได้ก็เป็นการดี ถ้าไม่ได้ตามประสงค์ ก็ให้ทูตมุ่งหมายเพียงแต่ทำความคุ้นเคยเป็นไมตรีกันไว้ ในระหว่าง ๒ รัฐบาล พอมีเหตุการณ์อย่างใดให้มีหนังสือไปมาพูดจาถึงกันได้ แลให้คิดอ่านขอหนังสืออนุญาตของรัฐบาลไทยแลญวนให้พวกลูกค้าอังกฤษไปมาค้าขายได้ โดยสดวก ถ้าในขั้นต้นได้เพียงเท่านี้ก่อน ก็เป็นพอแก่ความประสงค์ ไว้เมื่อการค้าขายติดต่อกันเข้าจนเกิดผลประโยชน์แลเห็นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว จึงไว้คิดการอย่างอื่นเช่นทำหนังสือสัญญาเป็นต้น ต่อไป

ส่วนเรื่องทำแผนที่นั้น รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียก็แคลงอยู่แล้วว่าบางทีไทยจะรังเกียจ จึงได้มีข้อกำชับในคำสั่งว่า ให้ระวังอย่าให้รัฐบาลเจ้าของเมืองสงไสยว่า มาทำแผนที่เพื่อความคิดร้าย ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรีนั้น ในเวลาเมื่อครอเฟิดออกจากอินเดีย พระยานคร ฯ ยังไม่ได้ยกลงไปตีเมืองไทรบุรี ความปรากฏในคำสั่งครอเฟิดแต่ว่าข้อความที่จะพูดจากับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี จะควรพูดอย่างไรให้ครอเฟิดมาฟัง เรื่องราวแต่ปฏิกษาหาริกับเจ้าเมืองเกาะหมาก ดูเกิด

แต่กำชับมาให้ระวัง อย่าทำให้อังกฤษต้องเข้าไปได้รับความลำบาก อยู่ในระหว่างไทยกับพวกมลายูเมืองไทรบุรี ด้วยเหตุการณ์เรื่องเมืองไทรบุรีนี้ได้

ครอเฟิดออกมาจากเมืองกาลกัตตา เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน คฤศตศักราช ๑๘๒๑ ตรงกับณวันอังคารแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๑๒ ปีมเสง ตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ ตัวนายที่มาด้วย คือ นายร้อยเอก เดนเยอพีลด์ เปนอุปทูตแลเปนพนักงานทำแผนที่ หมอพืนเลสัน เปนแพทย์แลเปนผู้ตรวจสภาวสำคร มีทหารซิปอยแขกมาด้วย ๓๐ นายร้อยโท รุเซอฟอด เปนผู้บังคับ เรือที่มานั้นรัฐบาลอินเดียเช่าเรือชื่อ "ยอนอดัม" เปนกำปั่นสองเสาครึ่งของพ่อค้า กับตันมัคดอนเนล เปนนายเรือ สั่งให้ครอเฟิดมาเมืองไทยก่อน ออกจากเมืองไทยจึงให้ไปเมืองญวน มาร์คีส เหสติงส์ มีอักษรสาสนให้ครอเฟิดเชิญมาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุทธยาฉบับ ๑ พระเจ้ากรุงเวียดนามฉบับ ๑

ครอเฟิดใช้ใบมาถึงเกาะหมาก เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม ตรงกับวันจันทร์เดือนอ้ายแรมค่ำ ๓ ภายหลังพระยานคร ฯ ตีได้เมืองไทรบุรีไม่กี่วัน เวลานั้นเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) หนีไปอาไศรยอยู่ที่เกาะหมาก พระยานคร ฯ มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองเกาะหมากให้ส่งตัวเจ้าพระยาไทร จึงเปนเหตุให้เกิดตื่นกันที่เกาะหมาก ว่ากองทัพไทยจะเลยลงไปตีเกาะหมากด้วย ในเวลาที่กำลังตื่นกันอยู่นั้น พอเรือครอเฟิดมาถึงเกาะหมาก แต่ที่จริงพระยานคร ฯ ไม่ได้คิดใจ

จะตีลงไปให้ถึงเกาะหมาก พอตีได้เมืองไทรบุรีแล้ว ก็เอาใจใส่ที่จะเป็นไมตรีกับอังกฤษ พอพระยานคร ฯ ทราบว่าครอเพ็ดเป็นทูตอังกฤษมาถึงที่เกาะหมาก ก็แต่งคนให้ถือหนังสือไปถึง บอกให้ทราบว่าที่กองทัพไทยลงไปตีเมืองไทรบุรีนั้น ไม่ได้มีความประสงค์จะไปรบพุ่งถึงเกาะหมาก แม้พวกกองน่าที่ล่วงเลยเข้าไปในเขตรแดนเมืองไทรที่อังกฤษได้ปกครองอยู่ประมาณ ๓๐ คน เมื่อพระยานคร ฯ ได้ทราบความก็ให้ทำโทษ และห้ามปรามมิให้ล่วงเลยเขตรแดนอีกต่อไป

ครอเพ็ดออกเรือจากเกาะหมาก เมื่อวันที่ ๕ มกราคม ตรงกับวันเสาร์เดือนยี่ขึ้น ๑๓ ค่ำ มาถึงสิงคโปร์วันที่ ๑๙ พักอยู่ ๖ วันแล้ว จึงออกเรือใช้ใบมากรุงเทพ ฯ

ลักษณการที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ

ในที่นี้ควรจะกล่าวถึงลักษณที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ ตามการที่เป็นอยู่เมื่อครั้งครอเพ็ดเข้ามา อันมีข้อความปรากฏอยู่ในหนังสือต่าง ๆ ที่รู้ได้ในเวลานี้ การค้าขายกับต่างประเทศที่เป็นชาวคว้นออกด้วยกันเอง เช่นจีนแลแขกชาวอินเดีย ได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่การค้าขายกับต่างประเทศมาเจริญมากขึ้น เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุทธยา พ่อค้าฝรั่งต่างชาติก็เริ่มไปมาค้าขายมากขึ้นแต่ครั้งนั้น

รัฐบาลไทยได้ผลประโยชน์จากการค้าขายกับต่างประเทศ ในการ ๕ อย่าง คือ:—

๑ ภาษีเบิกร่อง หรือค่าปากเรือ

๒ ภาษีสินค้าขาเข้า

๓ ภาษีสินค้าขาออก

๔ กำไรได้จากคลังสินค้าของหลวง

๕ อำนาจเลือกซื้อของหลวงสำหรับใช้ราชการ

อย่างที่ ๑ ที่เรียกค่าเบิกร่องนั้น เป็นค่าอนุญาตให้เรือเข้ามาค้าขาย เก็บภาษีมากน้อยตามขนาดเรือ ตามความที่ปรากฏในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ว่าอัตราภาษีปากเรือครั้งกรุงเก่า เรือปากกว้างแต่ ๔ วาขึ้นไป ถ้าเป็นเรือเมืองไมตรีที่ไปมาค้าขายอยู่เสมอ เก็บค่าปากเรือเที่ยวหนึ่งตามขนาดปากเรือกว้างวาละ ๑๒ บาท ถ้าเป็นเรือที่นานไปนานมาไม่คุ้นเคยกันเก็บวาละ ๒๐ บาท ได้ความตามใบบอกของกรอเพ็ด ว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร เรือสามเสาเก็บค่าปากเรือวาละ ๘๐ บาท เรือสองเสาครึ่ง วาละ ๔๐ บาท

อย่างที่ ๒ เก็บภาษีสินค้าขาเข้านั้น อัตราเก็บครั้งกรุงเก่าปรากฏว่าเรือที่ไปมาเสมอเก็บร้อยชัก ๓ เรือที่นานไปนานมาเก็บร้อยชัก ๕ ครั้งรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทรเก็บร้อยชัก ๗

อย่างที่ ๓ คือ ภาษีสินค้าขาออกนั้น ครั้งกรุงเก่าจะเก็บเท่าไรยังค้นอัตราไม่พบ แม้ในกรุงรัตนโกสินทร เมื่อรัชกาลที่ ๒ ก็ยัง

ไม่พบอัตรา ได้ความแต่ว่าเก็บเปนอย่าง ๆ ตามสินค้า เปนต้นว่า น้ำตาลทรายเก็บภาษีขาออกหาบละ ๕๐ สตางค์

อย่างที่ ๔ ที่เรียกว่ากำไรคลังสินค้านั้น คือ ตั้งคลังสินค้าเปนของหลวง แลมีหมายประกาศบังคับว่า สินค้าบางอย่างค้าขายได้แต่เปนของหลวง ราษฎรผู้เสาะหาได้สินค้านั้น ๆ ต้องนำมาขายให้พระคลังสินค้าแห่งเดียว จะไปขายให้ผู้อื่นไม่ได้ ส่วนผู้ค้าขายไปต่างประเทศ ก็ต้องมารับซื้อสินค้านั้น ๆ จากพระคลังสินค้าไปจำหน่ายต่างประเทศ จึงเกิดกำไรแก่พระคลังสินค้า การตั้งพระคลังสินค้านี้ ได้ความในหนังสือเรื่องอังกฤษมาคุมกับไทย ที่หมอยอนแอนเดอสันแต่ง ว่าแรกมีขึ้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือที่แอนเวอส์แต่ง ว่าด้วยโปตุเกตออกมาค้าขายทางประเทศตวันออก ว่าเปนประเพณีที่พวกเจ้าเมืองแขกในอินเดียทำมาก่อนนั้นช้านาน จึงเข้าใจว่าเรื่องตั้งคลังสินค้านี้ ไทยจะได้แบบมาจากแขก สินค้าพระคลังสินค้านั้น ปรากฏในหนังสือที่หมอยอนแอนเดอสันแต่ง ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช สินค้าเหล่านี้ที่ค้าขายได้แต่พระคลังสินค้า คือ:—

๑ เนื้อไม้

๒ หมากส่ง

๓ ดีบุก

๔ ฝาง

๕ ดินประสิว

๖ ตะกั่ว

๗ ช้าง

๘ งาช้าง

สินค้าอย่างอื่นนอกจากนี้ ยอมอนุญาตให้ผู้อื่นซื้อค้าขายได้ตามอำเภอใจ

เมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร สินค้าซึ่งค้าขายได้แต่พระคลังสินค้า ปรากฏในใบบอกของครอเฟิด ๙ สิ่ง คือ:—

๑ รังนก

๒ ฝาง

๓ ดีบุก

๔ พริกไทย

๕ เนื้อไม้

๖ ผลเร่ว

๗ ตะกั่ว

๘ งา

๙ รง

เข้าใจว่าการค้าช้างส่งไปขายต่างประเทศก็ยังเป็นของหลวง อีกอย่าง ๑ แต่เพราะส่งไปจากเมืองตรัง บรรทุกเรือออกไปขายตามเมืองในอินเดีย ไม่ได้บรรทุกเรือไปจากกรุงเทพ ฯ ครอเฟิดจึงไม่ได้จด

อย่างที่ ๕ การซื้อของหลวงนั้น คือ เมื่อรัฐบาลต้องการสิ่งของใช้ราชการ เช่นเครื่องศาตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับป้องกันพระนคร

เปนต้น ก็สั่งให้พวกพ่อค้าต่างประเทศเที่ยวหาซื้อมาส่ง หรือถ้าหากว่าเรือที่มาจากเมืองต่างประเทศ บรรทุกสินค้าซึ่งต้องการใช้ในราชการเข้ามา รัฐบาลต้องซื้อได้ก่อน จึงเกิดเปนธรรมเนียมในเวลาเมื่อเรือเข้ามาจากเมืองต่างประเทศ เจ้าพนักงานต้องลงไปตรวจดูสินค้าที่รัฐบาลต้องการก่อน เมื่อพบแล้วก็คัดไว้ ห้ามมิให้ขายแก่ผู้หนึ่งผู้ใด ต่อสินค้าที่รัฐบาลไม่ต้องการ จึงยอมให้จำหน่าย เข้าใจว่าข้อนี้เปนมูลเหตุที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเนือง ๆ ว่าเมื่องนั้นเอาปืนเข้ามาถวายเท่านั้นบอก เมื่องนี้เอาปืนเข้ามาถวายเท่านั้นบอก เพราะปืนเปนของต้องการใช้ในราชการ แลจะยอมให้ผู้อื่นสะสมไม่ได้ เมื่อมีเข้ามารัฐบาลต้องบังคับซื้อ การถูกบังคับซื้อเจ้าของมักจะได้ราคาต่ำ ถ้าเปนของถวายเจ้าของได้รับสิ่งสินค้าตอบแทนคุ้มราคาปืน แลยังจำหน่ายสินค้าอื่นได้ด้วยอีก เพราะเหตุที่ยกความชอบของเจ้าของในข้อที่ถวายปืนนั้นด้วย เข้าใจว่านั่นเปนวิธีที่ไทยหาเครื่องสาตราวุธจากต่างประเทศมาใช้ในการป้องกันพระนครตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมา มีตัวอย่างปรากฏในรัชกาลที่ ๒ นั้น เมื่อปีมเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ มีลูกค้าอเมริกันคนหนึ่งชื่อกับตันแฮ่นเข้ามาค้าขาย มีปืนคาบศิลาเข้ามาจำหน่ายด้วย เมื่อกับตันแฮ่นทราบว่า ไทยกำลังต้องการปืน ได้ถวายปืนคาบศิลาถึง ๕๐๐ บอก ในจดหมายเหตุกล่าวว่า ทรงพระราชดำริห์ว่า กับตันแฮ่นได้เอาปืนเข้ามาขายให้เปนกำลังแผ่นดินถึง ๒ ครั้ง มีความชอบ โปรดตั้งให้กับตันแฮ่นเปนหลวงภักดีราช พระราชทานถาดหมากคนโทกาไหล่

เปนเครื่องยศ ส่วนปืนที่กับตันแฮ่นถวาย ๕๐๐ บอกนั้น ก็พระราชทานสิ่งของตอบแทนคุ้มราคาปืน แลยกเงินภาษีจังกอบพระราชทานด้วยอีกส่วน ๑ เห็นจะมีพ่อค้าต่างประเทศที่บรรทุกปืนเข้ามาอย่างกับตันแฮ่นนั้นหลายราย

ส่วนพวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งกับจีนแลแขกผิดกันในข้อสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่งต่างชาติที่ไปมาค้าขาย มักใช้อำนาจข่มเหงชนชาติอื่น ตลอดจนฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบราฆ่าฟันกันก็มี แลมักจะเอิบเอื้อมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้านเมือง เช่นขอที่ทำสถานที่ไว้สินค้า แล้วเลยทำสถานนั้นเปนป้อมเปนต้น แต่พวกจีนแลพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้น ยอมอยู่ในบังคับเจ้าของเมืองราบคาบ แสวงหาแต่ประโยชน์ในทางค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนแลพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง ความอันนี้เข้าใจว่าจะเปนมาแต่ครั้งกรุงเก่า เห็นได้ด้วยมีตำแหน่งขุนนางจีนเปนกรมท่าซ้าย ขุนนางแขกเปนกรมท่าขวาเปนพยาน เมื่อมีการค้าขายกับต่างประเทศเจริญขึ้น ความปรากฏแก่ไทยขึ้น ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ ว่าในเมืองไทยมีไม้ที่สำหรับต่อเรือกำปั่น ต่อได้ย่อมเยาว์เบาราคา แลดีกว่าเรือที่ต่อตามประเทศเหล่านั้น ด้วยมีชาวต่างประเทศเข้ามาขออนุญาตต่อเรือในกรุงเทพ ฯ ปีละหลาย ๆ ลำ อีกข้อ ๑ ได้ความรู้ว่าการใช้เรือไปมาค้าขายกับต่างประเทศมีกำไรมาก จึงเกิดการสร้างเรือกำปั่นหลวงสำหรับค้าขายขึ้นบ้าง เจ้านายแลขุนนางไทยที่มี

ทุนทรัพย์ ต่างก็ต่อเรือกำปั่นไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศ มีเรือไทยไปค้าขายทางตวันตกจนถึงอินเดีย ทางใต้ลงไปจนถึงเกาะชวาแลมะละกัน ทางตวันออกไปจนถึงเมืองญวนเมืองจีนแลเมืองยี่ปุ่น เปนดังนี้มาแต่ครั้งกรุงเก่า เมื่อกรุงเสียแก่พม่าข้าศึก ในเวลาเมื่องไทยกำลังยับเยิน แลกำลังทำศึกสงครามกู้อิศรภาพ ในครั้งกรุงธนบุรีแลในรัชกาลที่ ๑ ข้างฝ่ายฝรั่งก็คิดทำศึกสงคราม ครั้งพระเจ้านะโปเลียนที่ ๑ จึงไม่มีพ่อค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แต่ฝ่ายข้างไทยเมื่อครั้งเปนอิศรภาพได้มั่นคงแล้ว แม้ในเวลาที่ยังต้องทำศึกสงครามกับพม่าอยู่บ้าง ก็ได้เริ่มต้นลงมือทำการค้าขายกับเมืองต่างประเทศ หาผลประโยชน์เปนกำลังบำรุงบ้านเมือง ด้วยเหตุเหล่านี้ ครั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เรือที่ไปมาค้าขายกับต่างประเทศโดยมากจึงเปนเรือไทยเรือจีนแลเรือแขก

ในเวลาเมื่อครอเพ็ดเข้ามา เปนเวลากำลังฤดูสำเภาเข้า ว่ามีเรือสำเภาจอดอยู่ในแม่น้ำประมาณ ๗๐ ลำ ขนาดตั้งแต่บรรทุกได้ ๑๖๐๐ หาบขึ้นไปจนถึง ๑๕๐๐๐ หาบ แต่สืบส่วนได้ความว่าเปนเรือหลวง ๒ ลำ[๑๕] เปนเรือของเจ้านายแลข้าราชการไทยประมาณ ๒๐ ลำ นอกจากนั้นเปนเรือของพ่อค้า ครอเพ็ดได้สืบจำนวนเรือที่ไปค้าขายแลจำนวนสินค้าลงไว้ในรายงาน ดังนี้ คือ:—

---

๑๕ เรือหลวง ๒ ลำนี้ ครั้งรัชกาลที่ ๑ ชื่อเรือหูสง เรือทรงพระราชสาส์น สำหรับไปค้าขายเมืองจีน แต่เมื่อครอเพ็ดเข้ามา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่ชื่อเรือมาลาพระนครลำ ๑ เรือเหราข้ามสมุทลำ ๑

ไปค้าขายที่เมืองกิ่งตัง ปีหนึ่ง ๔ ลำ สินค้ารวมหนักประมาณ ๔๗๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองไหหลำ เรือขนาดย่อม ๔๐ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๓๓๒๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายที่เมืองชกเกี๋ยน เมืองเส่เกี๋ยง เมืองกวางหนำ ๓๒ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๓๐๔๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองปเดเว๋ย ๓ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๒๒๕๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองมลักกา แลเกาะหมาก ๕ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๒๕๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองสิงคโปร์ เรือขนาดย่อม ๒๗ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๔๕๐๐ หาบ

เรือเมืองนครศรีธรรมราช ไปค้าขายเมืองจีน ๒ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๓๓๐๐๐ หาบ

เรือเมืองจันทบุรี ไปค้าขายเมืองจีนลำ ๑ สินค้าหนักประมาณ ๔๐๐๐ หาบ

เรือจากกรุงเทพ ฯ ไปค้าขายที่เมืองไซ่ง่อน แลเมืองญวน ๑๘ ลำ สินค้าหนักประมาณ ๑๕๓๐๐ หาบ

ส่วนวิธีการค้าขายของหลวงนั้น ข้าพเจ้าพบต้นท้องตราที่เมืองนครศรีธรรมราชหลายฉบับ ได้คัดสำเนามาลงไว้ต่อไปนี้ฉบับ ๑ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจว่าวิธีการค้าขายทำกันอย่างไรในครั้งนั้น

ท้องตราว่าด้วยการค้าขายของหลวง

๏ สารตรา ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ สมุหพระกลาโหม ให้มาแก่หลวงพรหมเสนา ผู้ว่าที่ปลัดแลกรมการ ด้วยพระยานครบอกส่งหางว่าวรายเงินกำปั่น ซึ่งขุนอักษรนายกำปั่น นายศรีไหมลาค้า คุมเอา ข้าง ดีบุก ออกไปจำหน่ายณเมืองเทศ กลับเข้ามาถึงเมืองนคร ณปีขาลสัมฤทธิศก (จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๐๑) ได้พรรณผ้าเข้ามาส่ง ได้ให้หลวงน่าวังคุมเอาพรรณผ้าเข้ามาส่งณกรุงเทพพระมหานคร เดือน ๑๑ บีเถาะเอกศก เปนเงินทุนเดิมในกำปั่นเมื่อออกไป ข้างสิบสี่ช้าง เปนเงินทุน ๑๓๐ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๒ บาท ดีบุกเมืองถลาง ๘๐ ภาราหาบห้าสิบชั่ง ดีบุกเมืองนคร ๒๕ ภาราสองหาบหกสิบสี่ชั่ง เข้ากัน ๑๐๕ ภาราหาบสิบสี่ชั่ง เงินทุน ๑๐๕ ชั่ง ๗ ตำลึง ๘ สลึงเฟื้อง ๒๘๔ เบี้ย เข้ากัน ๒๑๒ ชั่ง ๓ ตำลึงสลึงเฟื้อง ๒๘๔ เบี้ย เสียค่าจ้างคนงานกลาสีใช้จ่ายเบ็ดเสร็จเมื่อออกไป ๒๔ ชั่ง ๘ ตำลึง ๘ สลึงเฟื้อง ๔๘๐ เบี้ย เข้ากันเปนเงินทุน ๒๔๐ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๑๑ สลึง ๗๖๔ เบี้ย แลขุนอักษรนายกำปั่นนายศรีไหมลาค้า ออกไปจำหน่ายณเมืองเทศได้เปนเงินช้างเดิม ๑๔ ช้าง

ล้มเสีย ๒ ช้าง คง ๑๒ ช้าง จำหน่ายได้เปนเงิน ๙๐ ชั่ง ๖ บาท ๓ สลึง ๓๗๗ เบี้ย ดีบุกเดิม ๑๐๕ ภาราหาบ ๑๔ ชั่งออกเศษภารา ๒ หาบ ๑๔ ชั่ง ๗ ตำลึง จำหน่ายได้ภาราละชั่ง ๕ ตำลึง ๕ สลึง เงิน ๓๓๕ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๓ บาท ๑๑๗ เบี้ย เข้ากันจำหน่ายสินค้าได้เปนเงิน ๒๒๕ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๗ สลึง ๒๙๕ เบี้ย หักเสียค่าธรรมเนียมจำหน่ายช้าง จำหน่ายดีบุกเปนเงิน ๒๕ ชั่ง ๕ ตำลึง ๙ สลึง ๕๒๗ เบี้ย เสียค่าจ้างกลาสีคนงาน ๑๕ ชั่ง ๗ ตำลึงสลึง ๖๕๒ เบี้ย เข้ากันเปนเงิน ๔๑ ชั่ง ๓ ตำลึง ๑๐ สลึงเฟื้อง ๓๗๐ เบี้ย ยังคงเงินอยู่ ๑๗๔ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๓ บาท ๗๑๕ เบี้ยนั้น ขุนอักษร นายศรีไหมเอาจัดซื้อผ้าขาวเศรษฐี่ พอจวนมรสุมเศรษฐี่ว่า จะทำผ้าซึ่งต้องการให้ครบจำนวนเงินนั้นมิทัน เศรษฐี่สัญญาว่า ให้กำปั่นกลับออกไปรับเอาพรรณผ้าณมรสุมปีเถาะเอกศกนี้ให้ครบ เศรษฐี่จัดได้แต่ผ้าขาวสี่ชนิดให้เข้ามาก่อน เปนพรรณผ้าขาวสุกตำ ๖ กุลี ราคากุลีละชั่ง ๕ ตำลึง เปนเงิน ๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ผ้าขาวฉนำ ๑๕ กุลี ราคากุลีละชั่ง ๕ ตำลึง ๓ บาทสลึง ๕๓๓ เบี้ย เปนเงิน ๑๙ ชั่ง ๗ ตำลึง ๗ สลึง ผ้าขาวโมริยชนิดหนึ่ง ๑๐ กุลี ราคากุลีละชั่ง ๕ ตำลึง เปนเงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ผ้าขาวโมริยชนิดหนึ่ง ๗ กุลี ราคากุลีละชั่ง ๕ ตำลึง เปนเงิน ๑๐ ชั่ง ผ้า ๓๙ กุลีเปนเงิน ๕๔ ชั่ง ๗ ตำลึง ๗ สลึง เสียค่าซักค่าบดค่าภาษีในซื้อผ้า ๕ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๕ สลึง คิดเปนเงิน ๖๐ ชั่ง ๗ บาทสลึง ให้หลวงน่าวังคุมเข้าไปส่งด้วยพระยานครนั้น ได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้ครบตามบอกแล้ว แต่เงินซึ่งยังค้างอยู่แก่เศรษฐี่เจ้าทรัพย์เมืองเทศเปนเงิน ๑๒๔ ชั่ง

๘ ตำลึง ๓ บาทสลึง ๗๑.๕ เบี้ย เศรษฐีได้สัญญาไว้ว่าให้กำปั่นกลับออกไปรับเอาพรรณผ้าณมรสุมปีเถาะเอกศกให้ครบนั้น พระยานครกรมการได้จัดแจง กำปั่น บรรทุก ข้าง บรรทุก ตึบุก กลับออกไป จำหน่ายณเมืองเทศ แต่ณเดือนสามปีขาลสัมฤทธิศกแล้ว ๆ ได้สั่งให้รับเอาผ้าซึ่งค้างอยู่แก่เศรษฐีให้ครบตามสัญญา ถ้าขุนอักษร นายศรีไหมกลับมาถึงเมืองนครเมื่อใด ได้พรรณผ้ามามากน้อยเท่าใด ก็ให้พระยานครกรมการบอกส่งรัตรายพรรณผ้าแดหางว่าจะเข้าไปให้แจ้ง

หนังสือมาณวันอังคาร เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำปีเถาะเอกศก ฯ

ผู้อ่านจะเห็นได้ในท้องตรานี้ ที่เรียกว่าการค้าขายของหลวงนั้น ไม่ใช่เอาอำนาจราชการไปกะเกณฑ์เอาทรัพย์สมบัติของผู้หนึ่งผู้ใดมา ต้องลงทุนซื้อหาแต่เสียค่าใช้จ่ายอย่างพ่อค้า ถ้าจะผิดกับที่พ่อค้าเขาทำ ก็เพียงของหลวงไม่ได้ผลประโยชน์เท่าพ่อค้า เพราะทำการกันหลายคน การรั่วไหลมีมาก ความจริงอันนี้มีหลักฐานประกอบ ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ครอเพ็ดแต่งเรื่องที่เข้ามาเป็นทูตอยู่ในเมืองไทย ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้มีรับสั่งบอกว่า เรือหลวงออกไปค้าขายที่อินเดียขาดทุนถึง ๒๕๐ ชั่ง ครอเพ็ดลงความเห็นของตนเองไว้ว่าการที่ขาดทุนนั้นไม่น่าอัศจรรย์ ด้วยไทยไม่มีเอเยนต์ที่ดี มีแต่พวกแขกนายห้างที่หาประโยชน์ไม่สุจริต ไทยจึงถูกฉ้อฉนจนขาดทุน

การค้าขายกับต่างประเทศ เวลาเมื่อรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียแต่งครอเพ็ดเป็นทูตเข้ามา ได้ความจากหนังสือที่ครอเพ็ดแต่งดังพรรณามานี้

เรื่องครอเพ็ดทูตอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญา

ปีมเม็ยจัตวาศก จุล ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมเม็ยยังเปนตรีศก ครอเพ็ดทูตอังกฤษเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา ได้รับอนุญาตให้เรือกำปั่นขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ มาจอดที่น่าบ้านพระยาสุริยวงษ์มนตรี ซึ่งอยู่ฝั่งตวันตกใต้วัดประยุรวงษ์ ฯ แลพระยาสุริยวงษ์มนตรีจัดตึกซึ่งสร้างไว้น่าบ้านเปนที่ไว้สินค้า ให้เปนที่พักของครอเพ็ดแลพวกที่มา เมื่อครอเพ็ดไปหาพระยาสุริยวงษ์มนตรีตามธรรมเนียมแล้วได้ไปเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งทรงกำกับราชการกรมท่า ส่วนอักษรสาสนแลเครื่องราชบรรณาการ ซึ่ง มาร์ควิส เหสติงส์ ให้ครอเพ็ดคุมมาถวายนั้น พระยาพิพัฒน์โกษาแลเจ้าพนักงานลงไปรับ อักษรสาสนแปลได้ความดังนี้[๑] :—

---

๑ อักษรสาสนที่มาร์ควิส เหสติงส์ มีมาถวายครั้งนั้น เขาแปลเปนภาษามลายูกำกับมา เราแปลจากภาษามลายู เพราะที่ในกรุงเทพ ฯ

"มาร์ควิส เฮสติงส์ ฯ ล ฯ ผู้สำเร็จราชการอาณาจักรอังกฤษในอินเดีย ขอทูลมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามให้ทรงทราบ

ด้วยข้าพเจ้ามีความประสงค์จะแสดงให้ปรากฏความเคารพนับถือของชนชาติอังกฤษที่มีต่อพระองค์ จึงได้แต่งให้ทูตเข้ามาเฝ้า เพื่อจะบำรุงทางพระราชไมตรี และเกื้อกูลการไปมาหาสู่กันในระหว่างชนชาติอังกฤษและชนชาติไทย ซึ่งได้กลับมีขึ้นอีกแล้วนั้น ให้เจริญยิ่งขึ้น

ชาวยุโรปต่างชาติได้รบพุ่งขับเคี่ยวกันมาหลายปี บัดนี้ก็ได้เลิกการศึกสงครามกลับเป็นไมตรีกันแล้ว แม้ในแผ่นดินฮินดูสถานซึ่งเคยเป็นเหยื่อแก่การสงครามแต่เหตุใดต่าง ๆ ไม่เรียบร้อยมาหลายชั่วอายุคนนั้น เดี๋ยวนี้มีความสงบเงียบเรียบร้อยทั่วไป (ด้วยความสามารถของอังกฤษ)

อังกฤษเดี๋ยวนี้มีอำนาจ (ตลอดอาณาจักรอินเดีย) และเป็นที่นับถือแก่ประเทศอื่น ฝ่ายใต้ตั้งแต่สิงหพหว่าป ตลอดขึ้นไปฝ่ายเหนือจนจดเทือกภูเขาเขตรแดนเมืองจีน ข้างตวันออก ตั้งแต่เขตรแดนเมืองอังวะตลอดไปฝ่ายตวันตก จนถึงแดนประเทศเปอเซีย แต่ประชาชน

เวลานั้น ยังไม่มีผู้ที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยได้ แต่ตัวอักษรศาสน์ที่เป็นภาษาอังกฤษ ครอเพ็ดได้พิมพ์สำเนาไว้ในหนังสือที่เขาแต่ง สอบกับความที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ดูยังคลาศเคลื่อนมาก ข้าพเจ้าจึงแปลใหม่ ลงไว้ในหนังสือเรื่องนี้

ที่อยู่ในปกครองของอังกฤษมีกว่า ๙ โกฏิ เพราะฉนั้น อังกฤษจึงไม่มีความประสงค์ที่จะแสวงหาอาณาเขตรเพิ่มเติมต่อออกไปอีก

การภายในก็มีความเรียบร้อย ส่วนภายนอกนั้น อังกฤษก็เปนมิตรไมตรีกับนานาประเทศที่เขตรแดนติดต่อใกล้เคียงกัน เปนต้นว่าพระเจ้าแผ่นดินเปอเซียฝ่ายตวันออก พระเจ้าแผ่นดินเปอเซียฝ่ายตวันตก บรรดาเจ้านายที่ปกครองแว่นแคว้นอาหรับ แม้สุดด่านประเทศเตอรกี่แลพระเจ้ากรุงจีนก็เปนไมตรีกับอังกฤษ พวกพ่อค้าอังกฤษกับชาวเมืองของพระเจ้าแผ่นดินแลเจ้าประเทศนั้น ๆ ได้ค้าขายถึงกันอยู่เปนอันมาก ชนทั้ง ๒ ฝ่ายได้รับผลประโยชน์ เพราะเหตุที่อาจจะไปมาค้าขายถึงกันได้ โดยปราศจากความขัดข้องทั้งปวง จึงมีพวกพ่อค้าชาวต่างประเทศเหล่านั้นพากันมาค้าขาย ในแผ่นดินของอังกฤษเนืองนิจ ส่วนพ่อค้าอังกฤษก็ไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศนั้น ๆ เปนอันมาก การค้าขายย่อมทำให้เจริญโภคทรัพย์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปนเบื้องต้น แล้วเปนปัจจัยให้ชนต่างบ้านต่างเมืองรู้จักคุ้นเคยกันดีขึ้น ที่สุดจึงเปนเหตุให้ผู้ซึ่งเปนเจ้าเปนใหญ่ของชนต่างชาติต่างภาษา ซึ่งไปมาค้าขายถึงกันนั้น มีไมตรีเปนมิตรสนิทกันยิ่งขึ้น

พระมหากระษัตริย์ผู้เปนใหญ่ในประเทศอังกฤษ เสด็จสถิตย์ณราชธานีอันอยู่ห่างไกลกับพระราชอาณาจักรในอินเดีย ประมาณถึงกึ่งพิภพ เพราะระยะทางห่างไกลกันนัก จะทรงปกครองราชอาณาจักรในอินเดียด้วยพระองค์เองไม่ได้สดวก จึงพระราชทานพระราชอำนาจให้ข้าพเจ้าเปนผู้ดำเร็จราชการต่างพระองค์ ปกครองแผ่นดินอินเดียนั้น

ข้าพเจ้าตั้งใจประสงค์จะให้ไพร่บ้านพลเมือง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษมีรับสั่งให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ปกครองต่างพระองค์ มีความสุขและความเจริญ จึงทูลขอต่อพระองค์ผู้เป็นกระษัตราธิราชอันประเสริฐ ขอให้ทรงเห็นแก่ทางพระราชไมตรี โปรดให้ประชาชนในประเทศอินเดียได้ไปมาค้าขายถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์โดยสดวก ข้างฝ่ายข้าพเจ้าก็ขอเชิญให้บรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ มาค้าขายตามหัวเมืองท่าค้าขายในประเทศเขตรแดนของอังกฤษอย่างเดียวกัน ถ้าหากว่าคนที่อยู่ในบังคับอังกฤษ จะเป็นชาวยุโรปก็ตาม จะเป็นชาวอินเดียก็ตาม ไปค้าขายถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์ ขอพระองค์จงได้ทรงพระกรุณาคุ้มครองป้องกันให้มีความผาสุกด้วย

ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะทูลขอที่แผ่นดินในพระราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อทำที่จอดเรือ ที่ตั้งบ้านเรือน หรือที่ป้อม ที่ไว้สินค้า[๒] แต่อย่างหนึ่งอย่างใด แม้กฎหมายอย่างธรรมเนียมอันใด ที่ใช้อยู่ในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็ไม่ทูลขอให้ยกเว้นเป็นพิเศษสำหรับพวกพ่อค้าอังกฤษ ถ้าหากว่าอย่างธรรมเนียมอันใดในพระราชอาณาจักรของพระองค์ อันเนื่องด้วยการค้าขาย เป็น

---

๒ ที่อังกฤษว่าไม่คิดจะขอที่ทำที่ไว้สินค้าและทำป้อมเป็นต้น ตรงนี้หมายจะให้ไทยเข้าใจว่า จะไม่ทำอย่างพวกโปตุเกตและพวกวิลันดา ที่เคยเบียดเบียนประเทศทางตวันออกมาแต่ครั้งกรุงเก่า โดยวิธีไปขอที่ตั้งสถานีเป็นที่ไว้สินค้าก่อน แล้วทำสถานีนั้นให้เป็นป้อมปราการส่งทหารไปรักษา แล้วเลยเอาเป็นกำลังแย่งหาอำนาจในเมืองนั้น ๆ

ความลำบากแก่พวกพ่อค้าอังกฤษ อันอาจจะเห็นได้ว่าเปนเครื่องขัดขวางแก่ ความเจริญ ของการ ค้าขายกับ พระราช อาณาจักรของ พระองค์ ข้าพเจ้าก็หวังใจในพระปรีชาญาณ แลพระราชหฤไทยอันเปนไมตรี ที่จะทรงพระราชดำริห์แก้ไขยกเว้น (ตามซึ่งพระองค์ทรงพระราชดำริห์เห็นสมควร)

นายครอเฟิดที่ข้าพเจ้าได้เลือกให้เปนทูตต่างตัวข้าพเจ้าไปเฝ้าครั้งนี้ เปนผู้เข้าใจความประสงค์ของข้าพเจ้าอยู่ทุกอย่าง ถ้าได้ปฤกษาหารือกับมุขมนตรีของพระองค์ คงจะสามารถที่จะคิดอ่านจัดการให้เปนประโยชน์ ที่จะเกิดโภคทรัพย์แลความเจริญทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายอังกฤษ นายครอเฟิดได้เคยเปนผู้ต่างตัวข้าพเจ้าอยู่ในสำนักสุดต่านเมืองซวาหลายปี ข้าพเจ้าได้เลือกนายครอเฟิดให้เปนทูตไปเฝ้าพระองค์ในคราวนี้ ก็เพราะเห็นว่านายครอเฟิดเปนผู้สันทัดกรณีย์ในประเทศทางตวันออก เพราะได้คุ้นเคยมาช้านาน นายครอเฟิดเปนผู้ที่ได้รับความไว้วางใจของข้าพเจ้า ถ้าหากว่านายครอเฟิดยอมตกลงในการอย่างใดประการใดกับรัฐบาลของพระองค์ ความตกลงอันนั้นจะได้รับอนุมัติของข้าพเจ้าทุกประการ

ข้าพเจ้าได้มอบสิ่งของหลายอย่าง ให้นายครอเฟิดคุมมาถวายแด่พระองค์ ในนามของข้าพเจ้าด้วย"

เครื่องราชบรรณาการที่มาร์ควิส เฮสติงส์ ส่งมาถวายในครั้งนั้น คือปืนคาบศิลาปลายหอก ๓๐๐ บอก ปืนคาบศิลาแฝดบอก ๑ ผ้าสำนขาว ๔ ผืน พรมเทศ ๒ ผืน เครื่องแต่งตัวหญิงอย่างฝรั่ง ๒ สำรับ

เครื่องโต๊ะแก้วเจียรไนสำรับ ๑ ฉากอย่างดี ๕ แผ่น พรมอย่างดี ๒ ผืน หนังสือเรื่องราวพงษาวดารอังกฤษเล่ม ๑ รถมีเครื่องพร้อมรถ ๑ ม้าเทศสำหรับเทียมรถม้า ๑ ฉากเขียนด้วยหนัง ๔ บาน ฉากกระจก ๓ บาน รวม ๗ บาน

ณวัน ๒ ๒/๕ ค่ำปีมเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๐๕ เสด็จออกพระที่นั่งบุษบกมาลา ที่ท้องพระโรง เปนการเต็มยศ ทรงฉลองพระองค์ครุย โปรดให้ยอนครอเพ็ดแลพวกอังกฤษที่มาในกองทูตเข้าเฝ้า ฯ เมื่อเฝ้าแล้วจึงตั้งต้นปฏิกษาหาริราชการกับพระยาสุริยวงษ์มนตรี ซึ่งเลื่อนขึ้นเปนพระยาสุริยวงษ์โกษาที่พระคลัง ต่อมาหลายครั้ง การไม่ตกลงกันได้ดังความประสงค์ของครอเพ็ด ด้วยมีเหตุขัดข้องแต่เกิดเข้าใจผิดกันหลายอย่างหลายประการ ที่เปนเบื้องต้น เพราะเหตุที่จะกล่าวต่อไปนี้คือ:—

๑) ทั้ง ๒ ฝ่ายพูดไม่เข้าใจภาษากัน ในเวลานั้นไม่มีไทยที่พูดภาษาอังกฤษได้ อังกฤษก็ไม่มีที่พูดภาษาไทยได้ ทั้งหนังสือแต่ล่ำพูดต้องใช้แปลเปนภาษาโปตุเกศบ้าง ภาษามลายูบ้าง แล้วจึงแปลเปนภาษาไทย แลภาษาอังกฤษอีกชั้น ๑

๒) ล่ามที่เปนผู้แปลเปนคนชั้นต่ำทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายข้างครอเพ็ดได้ล่ามไทยมาแต่เกาะหมาก ก็เห็นจะจ้างไทยที่เปนบ่าวไพร่ใครที่หลบหนีไปอยู่ที่นั่น พอรู้ภาษามลายูมาเปนล่าม เปนคนซึ่งไทยในเรื่องครอเพ็ดเปนทูตเข้ามาคราวนั้นไว้แต่โดยย่อ เมื่อมาพิจารณา

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์กล่าวเรื่องครอเพ็ดเปนทูตเข้ามาคราวนั้นไว้แต่โดยย่อ เมื่อมาพิจารณา

กรุงเทพ ฯ ย่อมรังเกียจไม่ให้เข้าในที่เฝ้า หรือแม้แต่เป็นล่ามเมื่อทูตไปหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ฝ่ายข้างครอเฟิดก็โกรธหาว่าถือกันห้ามปรามล่ามซึ่งตัวไว้ใจ ฝ่ายล่ามของไทยเล่า ล่ามที่สำหรับแปลภาษาโปตุเกศก็ใช้พวกกะฎีจีน ที่แปลภาษามลายูใช้แขกคน ๑ ชื่อนะกุด่าอลี ได้เป็นที่หลวงโกชาอิศหากอยู่ในเวลานั้น ล่ามข้างฝ่ายไทย ทั้งล่ามฝรั่ง แล ล่ามแขก ต่างคนต่างไปนินทากันให้ครอเฟิดฟัง ใช่แต่เท่านั้น ต่างคนต่างชิงกันเอาหน้าในทางที่จะเรียกร้องเอาของกำนันจากครอเฟิด ทำให้ครอเฟิดเกิดดูหมิ่นขึ้นมาถึงผู้ใหญ่ฝ่ายไทย ว่ามีแต่คนโลภ

๓) ที่มาร์ควิส เหสติงส์ เลือกให้ครอเฟิดเป็นทูตเข้ามา เพราะเห็นว่าเป็นผู้สันทัดอย่างธรรมเนียมทางประเทศเหล่านั้น ที่จริงตั้งใจดังจะพึ่งแลเห็นได้ในหนังสือคำสั่งที่ให้แก่ครอเฟิด[๔] แต่ความชำนาญของครอเฟิดนั้น ไม่เป็นไปแต่ในทางข้างดี เพราะคุ้นเคยแต่กับพวกชวามลายู อันเคยอยู่ในอำนาจฝรั่งมาแต่ก่อน ถือใจมาเสียแล้ว ว่าไทยก็เป็นชาวตะวันออกเหมือนกับพวกชวามลายู ไม่ผิดอะไรกับคนพวกนั้น ผิดกันแต่ที่ไม่อยู่ในอำนาจ เมื่อเห็นไทยไม่ยำเกรงครอเฟิดเหมือนพวกชวามลายู ก็ยิ่งทำให้ไม่ชอบหนักขึ้น

ดในหนังสือที่ครอเฟิดแต่ง แลใบบอกที่ครอเฟิดมีไปถึงรัฐบาลของเขา จึงแลเห็นเหตุขัดขวางแก่การที่จะตกลงพอใจกันได้

๔ คำสั่งของมาร์ควิส เหสติงส์ พิมพ์ไว้ข้างท้ายเล่ม ๒ ของสมุดที่ครอเฟิดแต่ง ข้าพเจ้าได้คัดแต่ใจความลงไว้ ในตอนว่าด้วยเหตุที่อังกฤษจะแต่งทูตนั้นแล้ว

๔) ข้อที่ครอเฟิดไม่ชอบไทย เห็นจะเริ่มตั้งแต่มาถึงเกาะหมาก เพราะประจวบเวลากองทัพไทยลงไปตีได้เมืองไทรบุรี แตชาวเกาะหมากกำลังตื่นกัน ว่าไทยจะตีลงไปถึงเกาะหมากด้วย ครอเฟิดได้รับคำสั่งรัฐบาลอินเดียให้มาพูดกับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี ก่อนไทยตีเมืองไทร แลให้มาปฤกษากับอังกฤษที่เปนเจ้าเมืองเกาะหมาก ในข้อที่จะมาพูดกับไทยว่ากะไร ในเวลาครอเฟิดมาถึงเกาะหมาก อังกฤษที่เมืองนั้นกำลังขัดแค้นไทย ไม่ต้องบอกก็พอจะคาดได้ไม่ผิด ว่าความต้องการของเจ้าเมืองเกาะหมากในเวลานั้น จะไม่เปนอย่างอื่น นอกจากขยากให้ อังกฤษ ยกกองทัพ มาชับ ไล่ไทยออกไปเสียให้พ้นเมืองไทร บุรี แต่หากรัฐบาลอินเดียไม่ได้ตั้งใจที่จะทำการเปนศัตรู เจ้าเมืองเกาะหมากจึ่งต้องแนะนำครอเฟิดให้มาพูดกับไทยแต่โดยดี ตามคำสั่งเดิมของรัฐบาลอินเดีย แต่คำแนะนำนั้นมิได้ปรากฏในหนังสือของครอเฟิด ก็มีอย่างเดียวแต่ให้คิดอ่านให้ไทยออกไปเสียจากเมืองไทรบุรี แลให้คืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) อย่างเดิม ซึ่งจะตกลงกันไม่ได้อยู่เอง

๕) วิธีการค้าขายกับต่างประเทศในเวลานั้น ชาวต่างประเทศที่ไปมาค้าขายโดยมากก็จีน ซึ่งแสวงหาแต่กำไรในการค้าขายเปนใหญ่ ยอมนบนอบหมอบคลาน ถวายตัวพึ่งบุญผู้ที่มีอำนาจแลเปนใหญ่ในบ้านเมือง ยอมที่จะทำการอย่างใด ๆ ให้พอใจเจ้าของเมือง ขอแต่ให้หากำไรได้โดยสดวก จึ่งเข้ากับไทยได้ดี แต่ฝ่ายข้างฝรั่งไม่เช่นนั้น ประโยชน์ในการค้าขายก็อยากจะได้ แลยังถือยศศักดิ์วางกิริยา

อาการกระเด็ดจะขู่เจ้าของเมือง ก็เป็นอันยากที่จะทำให้เกิดความพอใจแก่ไทยได้อยู่โดยธรรมดา

๖) เหตุอีกอย่าง ๓ นั้น จำต้องว่าโดยที่จริง ประเพณีของไทยเราในครั้งนั้น ซึ่งถือมาตามคติโบราณ ยังมีการหลายอย่างซึ่งชวนจะให้ฝรั่งดูหมิ่น ยกตัวอย่างอย่างเดียวเพียงเรื่องไม่ใส่เสื้อ แม้พระยาพระคลังรับแขกเมือง ก็ไม่ใส่เสื้อ เมื่อฝรั่งแลเห็นแต่ตัวเปล่าไปตามกัน ตั้งแต่ผู้ใหญ่ลงมาจนผู้น้อย ก็เห็นจะตั้งต้นดูหมิ่นว่าเป็นชาวเมืองป่า ใช่แต่เท่านั้น การที่เจ้าพนักงานกรมท่าของเราเอง ทั้งกรมท่ากลาง กรมท่าขวา กรมท่าซ้าย ทำการค้าขายกับต่างประเทศแสดงอาการแสวงหาประโยชน์ตนเองปะปนไปกับน่าที่ที่ทำในตำแหน่งราชการ นี่ก็เป็นเหตุให้เกิดข้อดูหมิ่นอีกอย่าง ๑

แม้เหตุขัดขวางมีอยู่ดังกล่าวมา การที่ปฏิภาษากันในส่วนราชการของทูตที่มาในครั้งนั้น ครอเฟิดไม่มีเหตุที่จะติเตียนได้ ว่าไทยพูดจาอย่างคนป่าเถื่อน หนังสือแต่งชมติเตียนไทยในอย่างอื่นโดยมาก ยังต้องชมความเรียบร้อยในการปกครองบ้านเมืองเมื่อในเวลานั้น แลชมว่าไทยฉลาดในการงาน แลรู้การต่างประเทศ คือการที่เป็นไปในอินเดียเป็นต้น ดีทีเดียว

ความที่ปฏิภาษากัน ตามที่ปรากฏในหนังสือของครอเฟิดนั้น เมื่อครอเฟิดเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เห็นมีกงสุลโปตุเกสอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้วจึงมาขยายความคิดออกไปกว่าที่ปรากฏในคำสั่ง คือ จะขอให้ไทยทำหนังสือสัญญายอมลดภาษีขาเข้าจากพ่อค้าอังกฤษประการ ๑ จะขอตั้ง

กงสุลประการ ๑ ความ ๒ ข้อนี้ ไทยก็ไม่ได้แสดงความรังเกียจ เข้าใจว่าจะยอม ถ้าอังกฤษยอมตามประสงค์ของไทยในความข้อหนึ่งเป็นข้อแลกเปลี่ยน คือ ขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองของอังกฤษซื้อหาปืนได้ตามต้องการ ด้วยในเวลานั้นไทยกำลังต้องการปืนไว้ทำศึกกับพม่า พอพระยาพระคลังพูดข้อนี้จบ ครอเพ็ดก็พูดตัดเสียว่า อังกฤษจะยอมให้เรือไทยซื้อหาปืนมาได้ แต่เวลาเมื่อไทยเป็นไมตรีกับประเทศที่อยู่ติดต่อกับอังกฤษ ประเทศที่ครอเพ็ดพูดข้อนี้ รับไว้ในหนังสือที่แต่งว่า ตั้งใจหมายว่าพม่าที่เดียว[๕] เมื่อไทยได้ยินคำพูดอย่างนี้ ก็แลเห็นว่าไม่เป็นประโยชน์อันใดที่จะทำสัญญากับอังกฤษ ด้วยอังกฤษจะเอาประโยชน์ข้างเดียว ส่วนประโยชน์ของฝ่ายไทยนั้นไม่ให้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อนี้เป็นมูลเหตุที่ไม่ตกลงกันได้ในคราวนั้น ครอเพ็ดพยายามพูดจาต่อมาอีกหลายครั้ง ทางที่พูดต่อมาในตอนหลัง ครอเพ็ดเลิกความคิดเรื่องคั่งกงสุล เป็นแต่จะขอถวายสาส์น ข้างไทยจะให้ครอเพ็ดรับ

---

๕ สอบตามพงษาวดารพม่า ที่จริงในเวลานั้นพม่ากับอังกฤษเกิดระหองระแหงจวนจะวิวาทกันอยู่แล้ว จะเป็นด้วยอังกฤษยังเห็นประโยชน์ที่จะเอาใจดีต่อพม่าอยู่ รู้ว่าไทยต้องการปืนมาสำหรับทำสงครามกับพม่า กลัวพม่าจะโกรธ ครอเพ็ดจึงไม่ยอม แต่ก็เป็นการประหลาดอยู่ ด้วยความปรากฏว่า รัฐบาลอินเดียรู้อยู่แต่เมื่อก่อนแต่งทูตเข้ามา ว่าไทยกำลังต้องการปืน เครื่องราชบรรณาการที่ส่งมาถวาย ก็ถวายปืนกว่า ๓๐๐ บอก ทำไมจะมาขัดขวางเรื่องซื้อปืน

ประกันว่า จะมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ ๕ ลำ ครอเพียดก็ไม่รับประกัน ฝ่ายไทยว่าเมืองไทยมีเกลือดี จะบรรทุกเกลือไทยออกไปขายที่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษจะลดภาษีให้อย่างไรบ้าง[๖] ครอเพียดก็ไม่ตกลงที่จะยอมลดภาษีเกลือให้แก่ไทย เมื่อพูดจาเรื่องค้าขายกันจนลงปลายแล้ว ครอเพียดจึงได้เริ่มพูดเรื่องเมืองไทรบุรี คือ ครอเพียดถือหนังสือเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เป็นใจความกล่าวโทษเจ้าพระยานคร ฯ แลจะขอเมืองคืน เข้ามายื่นต่อเสนาบดี ครอเพียดจะขอให้ไทยยอมตามความประสงค์ของเจ้าพระยาไทร ข้างไทยตอบว่า เจ้าพระยาไทรบุรีก็เป็นเจ้าเมืองประเทศราชข้าขอบขัณฑสีมา ถ้ามีทุกข์ร้อนอันใดควรจะเข้ามาเฝ้ากราบทูลความทุกข์ร้อนอันนั้น นี่มิท้องตราออกไปก็ไม่ตอบ ครั้นตัวได้ความเดือดร้อนก็ไม่เข้ามาเฝ้าฉันข้ากับเจ้า จะให้ไทยคืนเมืองให้อย่างไรได้ ข้างครอเพียกล่าวโทษเจ้าพระยานคร ฯ แทนเจ้าพระยาไทร ข้างไทยก็ยืนอยู่ว่า ให้เจ้าพระยาไทรเข้ามากล่าวโทษเอง จะมีตราให้หาเจ้าพระยานคร ฯ เข้ามาว่ากล่าวให้เป็นยุติธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย ครั้นครอเพียอ้างถึงประโยชน์การค้าขายของอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับเมืองไทร พระยาพระคลังก็ส่งใบบอกของเจ้าพระยานคร ฯ ไปให้ครอเพียดว่าตั้งแต่ไทยเข้าไปรักษาเมืองไทรบุรี ได้เอาใจใส่ในทางไมตรีกับ

---

๖ วิธีค้าเกลือในอินเดีย รัฐบาลผูกขาดขายเอง ไทยรู้ความข้อนี้ จึงเอาเรื่องสินค้าเกลือออกมาพูด ด้วยเป็นการขอยกภาษีสินค้าผูกขาดของรัฐบาลอย่างเดียวกับที่อังกฤษขอเข้ามา

อังกฤษที่เกาะหมากเป็นการเรียบร้อยอย่างแต่ก่อน ไม่มีขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใด ได้กันอยู่เพียงเท่านี้

ครอเฟิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง ๔ เดือน เห็นการไม่สำเร็จได้ดังประสงค์คิดจะกลับ เกิดลำบากกันขึ้นด้วยเรื่องหนังสือตอบอีกอย่าง ๑ ข้างครอเฟิดจะให้มีพระราชสาส์นตอบอักษรสาส์น มาร์ควิส เหสติงส์ ข้างไทยว่า มาร์ควิส เหสติงส์ เป็นแต่ขุนนางผู้สำเร็จราชการหัวเมือง จะมีพระราชสาส์นตอบอักษรสาส์นนั้นผิดอย่างธรรมเนียม[๗] จะให้มีแต่ศุภอักษรของพระยาพระคลังตอบ ข้างครอเฟิดไม่ยอม ลงปลายตกลงกันว่า จะมีหนังสือของพระยาพิพัฒน์โกษาตอบไปถึงเลขานุการของ มาร์ควิส เหสติงส์ ในส่วนเรื่องการค้าขายนั้น ตามที่ปรากฏในหนังสือของครอเฟิดว่า แต่เดิมไทยจะให้พระยาพิพัฒน์โกษาทำหนังสือให้ครอเฟิด เป็นหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายในพระราชอาณาจักร ถ้าปีใดมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายแต่ ๕ ลำขึ้นไป จะลดภาษีขาเข้าจากร้อยละ ๗ ลงเป็นร้อยละ ๖ ครอเฟิดได้ไปตรวจร่างหนังสือนี้ที่บ้านพระยาพระคลังก็เป็นที่พอใจ แต่ยังไม่ทันที่จะได้รับหนังสือนี้ ก็เกิดเหตุผิดใจกันขึ้นอีกอย่าง ๑

เหตุนั้นเกิดแต่เรื่องที่ รัฐบาลอังกฤษเช่าเรือพ่อค้า ให้เป็นเรือทูตเข้ามาราชการ ด้วยประเพณีตามประเทศทางตวันออกในครั้งนั้น สิ่งของที่มาในเรือทูตไม่ต้องตรวจเก็บภาษีอากรอย่างหนึ่งอย่างใด ธรรม

---

๗ เมื่อครอเฟิดไปเมืองญวน ก็เกิดความลำบากเรื่องหนังสือตอบอย่างเดียวกันนี้

เนียมอันนี้ทราบอยู่ทั่วกัน กับต้นเรือที่ครอเพ็ดมา ซื้อกับต้น แมคดอล เนต เห็นประโยชน์ที่จะได้ ในการที่เข้ามากับทูต จึงลอบบรรทุก สินค้าต่าง ๆ มาในระวางเรือเป็นอันมาก ครอเพ็ดมิได้ทราบความข้อนี้ ครั้นเมื่อเรือเข้ามาจอดอยู่ในกรุงเทพ ฯ พวกทูตขึ้นอยู่บนบก กับต้น แมคดอลเนต ลอบเอาสินค้าออกจำหน่าย ความทราบถึงไทย ถาม ครอเพ็ด ๆ ก็ยืนยันว่าธรรมเนียมของอังกฤษ เรือที่มาราชการจะค้า ขายไม่ได้ ต่อมาครอเพ็ดจึงได้ทราบความจริงว่า กับต้นเรือของตน พาของหนีภาษีเข้ามาขาย ทำให้เสียวาจาที่ตนได้อ้างไว้ ครอเพ็ดเกิด วิวาทขึ้นกับกับต้นแมคดอลเนต ถึงต้องใส่กับต้นแมคดอลเนตขึ้นจาก เรือ กับต้นแมคดอลเนตเป็นผู้ไปมาค้าขายกับไทยในเวลาเมื่อขายของ จะเป็นกับต้นแมคดอลเนตหรือผู้ใดไม่แน่ นำความมาแจ้งแก่พระยา พระคลังว่า เมื่อเวลาครอเพ็ดอยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น ให้เที่ยวหยั่งน้ำ ทำแผนที่ แลพูดว่าเมืองเช่นกรุงเทพ ฯ นี้ ถ้าอังกฤษจะต้องการ ส่ง เรือรบมาเพียงสองลำสามลำก็จะตีเอาได้ ความทั้ง ๒ ข้อนี้ เป็นเหตุ ให้ไทยเกิดขัดเคืองครอเพ็ด แต่ก็ไม่ได้ทำให้เสียอัชฌาไศรยอย่างใด โปรดให้จัดเครื่องบรรณาการพระราชทานตอบ มาร์ควิส เหสติงส์ เป็น สิ่งของต่าง ๆ คือ งาช้าง ๑๐ กิ่งหนัก ๒ หาบ เนื้อไม้หนัก ๒ หาบ กำยานหนัก ๒ หาบ กระวานหนักหาบ ๑ เร่วหนัก ๓ หาบ ดีบุก บริสุทธิ์หนัก ๓๕ หาบ พริกไทยหนัก ๑๕๐ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๑๕๐ หาบ รงหนัก ๕ หาบ มอบให้ครอเพ็ดคุมออกไป ส่วนครอเพ็ด เองได้พระราชทานน้ำตาลทรายหนัก ๓๐ หาบ ส่วนหนังสือตอบนั้น

เปนแต่ให้พระยาจุฬาราชมนตรีทำหนังสือให้ครอเพ็ดถีออกไป คงมีใจความแต่ว่า อนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมือง

เมื่อครอเพ็ดไปแล้ว มีหนังสือพระยาพระคลังไปถึง มาร์ควิส เหสติงส์ ฉบับ ๑ กล่าวโทษครอเพ็ด ว่าเข้ามาพูดจาแต่ทำการเหลือเกิน ผิดกับความในอักษรสาสน์ที่เจ้าเมืองบังกล่ามีมา หนังสือฉบับนี้ส่งไปที่เจ้าเมืองเกาะหมาก ให้ส่งไปถึง มาร์ควิส เหสติงส์ ปรากฏในหนังสือราชการของอังกฤษว่า มาร์ควิส เหสติงส์ สอบถามครอเพ็ด แลมีคำเนาหนังสือครอเพ็ดแก้คำถาม ว่าเรื่องทำแผนที่นั้นได้ทำแต่เล็กน้อย แต่ได้ขออนุญาตพระยาพระคลังก่อนแล้วจึงทำ ข้อที่ว่าครอเพ็ดพูดหมิ่นประมาทเมืองไทยนั้น ปฏิเสธ[๗]

ยอนครอเพ็ดออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อณวัน ๒ ๑๒ ๗ ค่ำ ปีมเมีย จัตวาศก ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๕ ไปแวะตรวจที่เกาะสีชังก่อน แล้วออกจากเกาะสีชังใช้ใบไปเมืองญวน การที่ไปเมืองญวนก็ไม่สำเร็จ ด้วยญวนรังเกียจการเกี่ยวข้องค้าขายกับฝรั่งยิ่งกว่าไทยขึ้นไปอีก ครอเพ็ดกลับจากเมืองญวนจึงได้เปนเรสิเดนต์รักษาการอยู่ณเมืองสิงคโปร์ ตามความที่ปรากฏต่อมา ตั้งแต่ครอเพ็ดมาเปนเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์

---

๗ แต่ในคำเนาใบบอกของครอเพ็ดฉบับ ๑ กล่าวความตรงกับคำที่หาว่าครอเพ็ดพูด เพราะฉนั้น ทำให้เข้าใจว่า ครอเพ็ดเห็นจะได้พูดกับพวกฝรั่งที่มาด้วยกัน บางทีความนั้นจะมาถึงไทยจากกับตันแมคดอลเนล ในเวลาเมื่อเกิดวิวาทกับครอเพ็ด

กลับวางอัธยาไศรยเปนไมตรีกับไทย มีหนังสือไปมากับพระยาพระคลัง แลเอาเปนธุระส่งเคราะห์เรือไทยที่ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ กลับทำตามคำสั่งเดิมของรัฐบาลอินเดีย ถึงกับเอาเปนธุระบอกเข้ามาให้ไทยทราบ ว่าพม่าแต่งทูตไปชวนญวนให้ช่วยกันตีเมืองไทย ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า เห็นจะเปนด้วยเหตุอังกฤษเกิดวิวาทกันขึ้นกับพม่า ครอเพ็ดจึงเห็นประโยชน์ในการที่จะเอาใจไทย

มีเรื่องราวเบ็ดเตล็ดอันเกี่ยวแก่พงษาวดารไทย ในเวลาเมื่อครอเพ็ดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ครอเพ็ดแต่งบางเรื่อง แต่ไม่เกี่ยวกับการทูตที่ครอเพ็ดมา ข้าพเจ้าได้คัดมาลงไว้ต่อไปนี้ เพื่อให้ผู้ศึกษาโบราณคดีวินิจฉัย คือ:—

๑) เมื่อครอเพ็ดอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระยาพระคลังได้ถามว่า ครอเพ็ดมีประสงค์จะไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ใดบ้าง ครอเพ็ดตอบทราบความอยู่ก่อนแล้ว ว่าในเวลานั้น ผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ แบ่งกันเปน ๒ พวก คือ พวก ๑ นับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ แลเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเปนหัวน่าในพวกนั้น แต่อีกพวก ๑ นับถือพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเปนพวกเดียวกับพระยาพระคลัง ครอเพ็ดเห็นว่าธุระของตัวอยู่ในน่าที่ของพระยาพระคลัง แลกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จะไปเกี่ยวด้วยอีกพวก ๑ จะไม่เปนที่พอใจข้างพวกนั้น จึงตอบพระยาพระคลังว่า ที่จะให้เฝ้าเจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดนั้น แล้วแต่พระยาพระคลังจะเห็นสมควร แต่ของถวายเตรียมมาถวายแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระ

องค์เดียว ไม่ได้เตรียมมาสำหรับถวายเจ้านายพระองค์อื่นด้วย เพราะธรรมเนียมเผ้าในครั้งนั้นต้องมีของถวาย เมื่อครอเพ็ดบอกว่าไม่มีของถวาย จึงไม่ได้เผ้าเจ้านายพระองค์อื่น

๒) ในเวลาครอเพ็ดอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นั้น เกิดอหิวาตกะโรคขึ้นอีกครั้ง ๑ ว่าพระเจ้าน้องนางเธอสิ้นพระชนม์ด้วยโรคนั้นพระองค์ ๑ แต่อหิวาตกะโรคที่เกิดคราวปีมะเมียฉัตวาศกนี้ ไม่แรงเหมือนเมื่อครั้งปีมะโรงโทศก แต่ได้ประกาศให้ราษฎรหยุดการงานทั้งปวง ทำบุญให้ทาน แลห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิตร มีกำหนด ๗ วัน

๓) เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม เวลาครอเพ็ดอยู่ในกรุงเทพ ฯ มีราชทูต ญวนเชิญพระราชสาส์นเข้ามา พักอยู่ณที่รับทูต ข้างฝั่งตวันออกเหนือที่พักของครอเพ็ด กล่าวในหนังสือครอเพ็ดว่าอยู่ที่พระราชวัง ซึ่งควรเข้าใจว่าที่พักทูตญวนนั้นเห็นจะอยู่ราวท่าเตียน มีกระบวนแห่พระราชสาส์นทางเรือ แลทูตญวนได้เข้าเผ้า เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ครั้นถึงวันที่ ๑๑ มิถุนายน ทูตญวนกลับไป[๙]

๔) เมื่อครอเพ็ดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ไปเผ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ๔ ครั้ง ๆ แรกเผ้าถวายของอย่างเต็มจอกแขกเมือง อีก ๒

---

๙ ทูตญวนที่มาคราวนี้ ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ในหนังสือนั้นกล่าวว่า เมื่อปีมะโรงโทศก เวลากำลังเกิดอหิวาตกะโรค ทูตญวนเข้ามา บางทีจะลงศักราชผิดปีที่จริงจะมาในปีมะเมียฉัตวาศกดังปรากฏในหนังสือของครอเพ็ด ในเวลานั้นก็มีอหิวาตกะโรค

ครั้งมีรับสั่งให้หาไปเฝ้าไปรเวต รับสั่งใต่ถามการงานต่าง ๆ แต่มิได้รับสั่งด้วยเรื่องราชการทูตที่มา ครอเพ็ดชมว่า กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระปรีชาญาณ สมกับคำคนในกรุงเทพ ฯ ที่พูดกันว่าเฉียบแหลมกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ครั้งที่ ๔ เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม อันเปนวันที่ครอเพ็ดกำหนดไว้ว่าจะออกจากกรุงเทพ ฯ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีรับสั่งให้หาไป รับสั่งบอกว่า มีกระแสพระราชโองการว่า แต่เดิมได้ตั้งพระราชหฤไทยจะโปรดให้ครอเพ็ดเข้าเฝ้าทูลลา แต่ประจวบเวลาไม่สบายพระราชหฤไทย เหตุด้วยพระเจ้าน้องนางเธอสิ้นพระชนม์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีก็สิ้นพระชนม์ แลสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) สิ้นพระชนม์ จึงมิได้ให้ครอเพ็ดเข้าทูลลา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีรับสั่งรับรองแก่ครอเพ็ดว่าให้พวกพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายเถิด จะทรงเปนพระธุระทำนุบำรุงเอง

๕) มีข้อความกล่าวไว้ในหนังสือที่ครอเพ็ดแต่ง ว่าในเวลาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม เจ้าเมืองถาวคน ๑ ไปหาครอเพ็ดถึงที่พัก จะเปนเจ้าเมืองไหน แลจะไปพูดกันด้วยเรื่องอะไร ครอเพ็ดหาได้แสดงไว้ไม่ ข้าพเจ้าสันนิฐานดู เวลานั้นเปนฤดูแล้ง ไม่ใช่เวลาที่เจ้านายทางมณฑลพายัพจะลงมา เจ้าถาวที่ไปหาครอเพ็ดนี้ เห็นจะเปนเจ้าอนุเจ้านครเวียงจันท์ เหตุที่ไปหาทูตอังกฤษนั้น คิดไม่เห็นว่าจะมีข้อราชการอย่างใด ดีร้ายจะไปโดยอำเภอใจเอง เพื่อจะฟังความประสงค์ของอังกฤษ คิดดูเวลาเมื่อครอเพ็ดเข้ามา ก่อนเวลาเจ้าอนุเปนขบถไม่กี่ปี แลมีความปรากฏ

ในจดหมายเจ้าอนุที่มีมาเมื่อก่อนจะเป็นขบถ อ้างถึงว่าฝรั่งจะเข้ามาย่ำยี ดูสมเหตุสมผลกันอยู่

๖) เมื่อครอเฟิดต่องเรือลงไปตามลำแม่น้ำ ถึงเมืองนครเชียงขันธ์ ได้แวะขึ้นดูบ้อม กล่าวไว้ในหนังสือว่า ปืนใหญ่สำหรับบ้อมได้เอากลับคืนขึ้นมากรุงเทพ ฯ หลายบีมาแล้ว ด้วยเกรงจะเกิดขบถข้อนี้ประหลาดอยู่ ด้วยความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าบ้อมที่ปากดัดนี้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเริ่มทรงสร้างแต่ในรัชกาลที่ ๑ ค้างอยู่ มาในรัชกาลที่ ๒ ได้โปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เป็นแม่กอง เสด็จลงไปสร้างบ้อมที่เมืองนครเชียงขันธ์ แต่ณเมื่อปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ ในระหว่างนั้นมาจนปีมะเมียจัตวาศก ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อันใดที่จะถึงต้องย้ายปืนกลับมาจากบ้อมปากดัด แต่ครอเฟิดได้ไปเห็นแก่ตาเองแลจดไว้ดังกล่าวมา จึงคัดมาลงไว้ บางทีจะยังไม่ได้ลงปืนทีเดียว ด้วยความปรากฏว่าในปีมะเมียจัตวาศกนั้นเอง ได้โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพลงไปสร้างป้อมเมืองนครเชียงขันธ์ที่ยังค้างอยู่

การที่รัฐบาลอินเดียแต่งครอเฟิดเป็นทูตเข้ามาคราวนั้น แม้ไม่สำเร็จได้ดังประสงค์ของครอเฟิด แลเกิดเป็นปากเสียงกันดังกล่าวมาก็ดี แต่เป็นประโยชน์แก่อังกฤษ ดังที่รัฐบาลอินเดียต้องการ ด้วยตั้งแต่นั้นมา ก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่สุดจนมีคนอังกฤษชื่อ ซันเดอร์[๑๐] เข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๑๐ ไทยเรียกกันในครั้งนั้นว่า หันแตร

ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้ไปมาค้าขายได้โดยสดวก เปนแต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีอากรให้ยังกฤษผิดกับที่เก็บจากชาติอื่น ด้วยประเพณีการค้าขายในเวลานั้น ยังถือตามแบบเดิมที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีสืบพระชนม์

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีประชวรเปนพระยอดในพระตอมาตั้งแต่ณเดือน ๓ บีมเสงตรีศก ถึงณวันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ บีมเมียจัตวาศก เวลาเช้า ๕ โมง ๔ บาทสิ้นพระชนม์ พระชันษาได้ ๕๐ พรรษา ได้ทรงสถาปนาวัดเกาะวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดเกาะแก้วสังการาม[๑๑]

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เปนพระโอรสสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์ แลเปนพระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร เปนเจ้านายผู้ใหญ่ในราชการพระองค์ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับราชการมหาดไทยแลกรมวังด้วย ที่กล่าวกันว่าเปนผู้สำเร็จราชการก็มี ด้วยเปนที่ไว้วางพระราชหฤไทย ทรงปฤกษาหารือราชการทั่วไปทุกอย่าง ตามคำที่เล่าสืบกันมากล่าวว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงชำนาญในการอื่นอีกหลายอย่าง เปนต้นว่า เปนจินตกวี แลชำนาญในนาฏศาสตร์[๑๒] ตลอดจนการช่าง

---

๑๑ เปลี่ยนนามเปนวัดสัมพันธวงษ์ในรัชกาลที่ ๔ แต่ปากตลาดยังเรียกกันว่า วัดเกาะ อยู่จนทุกวันนี้

ต่าง ๆ ก็ทรงชำนาญ เป็นต้นว่าเกริน ที่ยกพระโกษฐ์ขึ้นตั้งบนรถแล บนชั้นได้ โดยไม่ต้องเปลื้องประกอบ ก็ว่าเป็นของเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงประดิษฐ์ขึ้น โปรดให้เล่นอยู่ที่พระราชวังเดิมจนตลอดพระชนมายุ งานพระศพเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงเมื่อณเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ

เรื่องสร้างวัดสุทัศน์

ในปีมะเมียจัตวาศกนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า พระโตซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เชิญลงมาจากวัดพระมหาธาตุเมืองสุโขไทย แลให้สร้างวัดประดิษฐานไว้กลางพระนครที่ใกล้เสาชิงช้า โดยทรงพระราชดำริห์จะสร้างวิหารใหญ่ขนาดวิหารวัดพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า พระวิหารนั้นยังค้างอยู่[๑๓] จึงโปรดให้สร้าง

---

๑๒ ตามคำที่เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาลที่ ๒ เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้คิดท่ารำให้ถูกกับบท กล่าวกันว่าเอาพระฉายมาตั้ง แลทรงประดิษฐ์ท่ารำโดยกระบวนที่ดูเงาในพระฉาย เมื่อยังมิได้ละครข้างใน แม้ในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ เวลาไหว้ครู พวกครูละครยังไหว้นับเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีด้วยพระองค์ ๑

๑๓ พระโตองค์นี้ คือ พระศรีศากยมุนี ปากคลาดยังเรียกกันอยู่ว่าพระโตจนทุกวันนี้ เรื่องเชิญพระศรีศากยมุนีมากรุงเทพ ฯ แลแห่ขึ้น

พระวิหารนั้นต่อมา จนยกเครื่องบนเสร็จ ค้างอยู่แต่ยังมิได้ยกช่อฟ้าใบระกา อนึ่งบานประตูพระวิหารนั้น โปรดให้สลักลายขุดด้วยไม้แผ่นเดียว กรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน เมื่อคิดอย่างสำเร็จแล้วให้ยกเข้ามาในท้องพระโรง ทรงสลักด้วยฝีพระหัตถ์ก่อน แล้วจึงให้ช่างทำต่อไป[๑๔]

เรื่องสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ต่อน)

เมื่อเดือน ๙ ปีมะเมียจัตวาศก สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) ประชวร ต้นพระชนม์เมื่อณวันศุกรเดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงเมื่อเดือน ๑๒ ปีนั้น[๑๕] ครั้นถึงณเดือน ๕ จึงทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (ต่อน) วัดสระเกษ เป็นสมเด็จพระสังฆราช แห่มาสถิตย์ณวัดมหาธาตุ

ในคราวที่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) นั้น ทรงตั้งพระราชาคณะอีก ๒ รูป คือ ตั้งพระมหาจี เปรียญเอกวัดราชบุรณะ เป็นพระอมรโมลี พระมหาอ่ำ เปรียญเอกวัดพระเชตุพน เป็นพระศรีวิสุทธิวงษ์ โดยเปรียญทั้ง ๒ องค์นั้นเป็นธรรมยุติกนิกายมีเกียรติคุณมาก ตำแหน่งพระราชาคณะ ที่พระอมรโมลี พระศรีวิสุทธิวงษ์ ทรงตั้งขึ้น

ประดิษฐานที่วัดสุทัศน์เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์โดยพิศดาร ตั้งแต่น่า ๓๘๕ ถึงน่า ๔๐๐

ในครั้งนั้นเป็นคราวแรก เป็นพิเศษ จึงเป็นตำแหน่งพระราชาคณะพิเศษ สำหรับ ทรง เลือก ตั้งผู้ซึ่งทรง นิยมใน คุณ ธรรม อย่างใด อย่างหนึ่ง โดย เฉภาะ เป็นประเพณีสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้[๑๖]

เรื่องสร้างเมืองสมุทปราการ

ได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ ว่า องต่ำกุนเจ้าเมืองไซ่งอนเกณฑ์ไพร่ญวนบ้าง เขมรบ้าง ผลัดละ ๑๐,๐๐๐ คน ให้มาขุดคลองแต่ทเลสาบมาออกเมืองไผทมาศ เป็นคลองกว้าง ๑๒ วา ลึก ๗ ศอก การที่ญวนขุดคลองนี้ เป็นเหตุให้คิดเห็นในกรุงเทพ ฯ ว่า ถ้าคลองที่ญวนขุดสำเร็จแล้ว ญวนอาจจะยกกองทัพขึ้นมาตีหัวเมืองทางทเลได้ง่ายกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ที่เมือง

---

๑๕ ลายสลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์ สลักดีไม่มีที่ไหนเหมือน ยังเป็นของควรชมอยู่จนทุกวันนี้ มีคำเล่ากันสืบมาว่า ช่างที่สลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์นั้น เมื่อทำการเสร็จแล้ว ประสงค์จะไม่ให้ใครทำได้เหมือนต่อไป จึงเอาเครื่องมือทิ้งน้ำเสียหมด ความข้อนี้จะจริงเท็จอย่างไรไม่ทราบ แต่มีความจริงอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏในรัชกาลหลังต่อมา มีพระราชประสงค์จะทำบานอย่างพระวิหารวัดสุทัศน์ไปใช้ในที่อื่น ไม่มีช่างที่จะรับทำให้เหมือนได้

๑๖ มีจดหมายเหตุในห้องอาลักษณ ว่าพระศพสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ได้ทรงพระโกษฐทอง

สมุทปราการยังไม่มีที่บ้องกันมั่นคง จึ่งโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนแม่กอง กับพระยาสุริยวงษ์โกษาซึ่งได้เลื่อนเปนเจ้าพระยาพระคลัง ลงไปจัดการสร้างเมืองสมุทปราการ ให้เปนบ้อมปราการสำหรับบ้องกันข้าศึก ในครั้งนั้นสร้างบ้อมขึ้นทางฝั่งตวันออก ๔ บ้อม คือ บ้อมประโคนไชย ๑ บ้อมนารายน์ปราบศึก ๑ บ้อมปราการ ๑ บ้อมกายสิทธิ ๑ ขักปืกกาเชื่อมถึงกัน แลสร้างศิกดินที่ไว้เครื่องสาตราวุธแลฉางเข้าไว้ในบ้อมพร้อมสรรพ ที่เกาะกลางน้ำตรงน่าเมืองสมุทปราการ ให้สร้างบ้อมขึ้นบ้อม ๑ พัน ๒ ชั้น ชื่อบ้อมผีเสื้อสมุท[๑๗] ข้างฟากตวันตกสร้างบ้อมขึ้นบ้อม ๑ ชื่อบ้อมนาคราช อนึ่งข้างเหนือเกาะบ้อมผีเสื้อสมุทมีหาดทรายเกิดขึ้นกลางน้ำ ทรงพระราชดำริห์ว่าจะสร้างพระเจดีย์ขึ้นที่หาดทรายนั้น แต่ยังหาทันได้สร้างในรัชกาลที่ ๒ ไม่ การสร้างเมืองสมุทปราการได้ทำพิธีฝั่งหลักเมืองเริ่มเมื่อณวันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก ณวันพุธเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๑ บาท ได้ฤกษ์เอาแผ่นยันต์ทอง, เงิน, ทองแดง, ตีบุก, แลศิลา,ลงสู่ภูมิบาทแล้วยกเสาหลักเมืองครั้นณวันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำเวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๖ บาท ฝั่งอาถรรภ์แผ่นยันต์องครักษ์อีกครั้ง ๑

---

๑๖ พระอมรโมลี (จี) อยู่มาจนได้เปนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ในรัชกาลที่ ๔ ถึงมรณะภาพในรัชกาลที่ ๕ พระศรีสุทธิวงษ์ (ถึก) นั้น ภายหลังได้เปนที่พระธรรมวโรดม ถึงมรณะภาพในรัชกาลที่ ๔

เรื่องขุดปากลัด

ในคราวเมื่อสร้างป้อมเมืองสมุทปราการนั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า ป้อมที่ได้สร้างขึ้นที่เมืองนครเขื่อนขันธ์แต่ก่อน ก็ยังค้างอยู่ไม่สำเร็จบริบูรณ์ จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพเปนแม่กองทำการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ยังค้างอยู่ ได้สร้างป้อมขึ้นอีกป้อม ๑ ชื่อป้อมเพชรหึง แลให้ขุดคลองลัดหลังเมืองนครเขื่อนขันธ์คลอง ๑ มาทลุออกคลองตาถาว คลองลัดที่ขุดใหม่นี้ เมื่อขุดกว้าง ๖ วา ภก ๕ ศอก ยาว ๕๐ เส้น กรมหมื่นศักดิพลเสพทรงสร้างวัดขึ้นในคลองลัดที่ขุดใหม่วัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดไพชยนต์พลเสพ พระยาเพ็ชรพิไชย (เกษ) ซึ่งเปนนายงานสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ สร้างวัดขึ้นวัด ๑ ใกล้กันกับวัดไพชยนต์ ชื่อวัดโปรดเกษเชษฐาราม ยังเปนพระอารามหลวงอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ วัด

---

๑๗ ในครั้งเมื่อสร้างป้อมผีเสื้อสมุทนั้น ยังแลเห็นทเลได้จากป้อมนั้น สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้มีรับสั่งเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อท่านยังทรงพระเยาว์ได้เคยตามเสด็จลงไปดองปืนที่ป้อมผีเสื้อสมุท ได้บรรจุกระสุนปืนใหญ่ยิงออกไปทางปากอ่าวจากป้อมผีเสื้อสมุท

เรื่องพม่าชวนญวนตีเมืองไทย

ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

เมื่อณเดือน ๕ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นหลวงชื่อเหราข้ามสมุท ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์กลับมา ครอเพ็ดอังกฤษผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมื่อปีมเมียจัตวาศก บอกเข้ามายังเสนาบดีที่กรุงเทพ ฯ ว่าพระเจ้าอังวะจักกายแมง แต่งทูตพม่าให้ไปทำไมตรีกับญวน ชวนพระเจ้าเวียดนามมินมางให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุทธยาพร้อมกับกองทัพพม่า เรือทูตพม่าถูกไฟไหม้ที่เกาะหมาก อังกฤษได้สำเนาราชสาส์นของพระเจ้าอังวะที่มีถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามไว้ ผู้สำเร็จราชการอินเดีย ให้ส่งสำเนาราชสาส์นนั้นเข้ามาให้ไทยทราบความ แต่ครอเพ็ดทราบว่าในกรุงเทพ ฯ ไม่มีล่ามที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย มีแต่บาดหลวงฝรั่งเศส์ จึงให้แปลราชสาส์นพม่าเป็นภาษาฝรั่งเศส์ส่งเข้ามากับเรือเหราข้ามสมุท แลบอก

มาให้ทราบว่า ญวนเป็นไมตรีซื่อตรงกับไทย ไม่ยอมเข้ากับพม่า ราชสาส์นพม่าที่ได้ สำเนามาครั้งนั้น ให้บาดหลวงฝรั่งเศสแปลออกเป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้๑

ราชสาส์นมาแต่เมืองใหญ่ถือสาสนาพระเทียงแท้ เป็นเจ้าที่สูง เป็นผู้ทำนุบำรุงเมือง มีเมืองขึ้นถึงร้อยเมือง มีช้างเผือกชื่อเสหะดัน เจนเมน และช้างเผือกอื่น ๆ ที่มีอยู่ที่เมือง มีอยู่ที่บ้าน เป็นเจ้าขุมทอง ขุมเงินและของประเสริฐอื่น ๆ เป็นเจ้าแผ่นดินและเป็นเจ้าทเล เป็นผู้ทำนุบำรุงสาสนา เป็นจักรพรรดิทรงธรรมและมีฤทธิทุกประการ ครอบครองบ้านเมืองทั่วทั้งปวงด้วยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์ ทำราชสาส์นนี้พร้อมด้วยเสนาบดีแม่ทัพและผู้ใหญ่ทั้งปวง มาถึงมหาจักรพรรดิเมืองญวน เมื่อแรกตั้งแผ่นดินพระอาทิตย์พระจันทร์ ราษฎรทั้งปวงชุมนุมกันเลือกขุนนาง เลือกเอาคนตรงแน่นอนถือศีล ๑๐ เป็นลูกพระอาทิตย์และลูกเทวดา ชื่อว่ามุกาซามากา แปลว่าเป็นขุนหลวงที่สูง

---

๑ สำเนาราชสาส์นพม่าที่ว่านี้ เมื่ออังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากได้ต้นฉบับ หรือสำเนาของเดิมซึ่งเป็นภาษาพม่า คงให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ส่งคำแปลนั้นไปให้ผู้สำเร็จราชการอินเดียอังกฤษ ๆ ส่งสำเนาภาษาอังกฤษนั้นมาให้ครอเฟิดแจ้งแก่ไทย ถ้าให้ฉบับภาษาพม่ามา เราคงจะแปลได้ความดีกว่า นี้แปลถึงสามต่อ ความจึงเคลื่อนคลาศมาก แต่ก็พอเข้าใจเค้าความได้ ข้าพเจ้าลงไว้เต็มตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ไม่ได้แก้ไข

เปนจักรพรรดิต่อ ๆ กันมาจนถึงองค์นี้ บังคับบัญชาแผ่นดินทุกวันนี้ ด้วยบุญของมุกาซามากา จักรพรรดิองค์นี้เมื่อได้ครอบครองอาณาประชาราษฎร เหมือนหนึ่งบิดารักษาบุตร แล้วถวายสาอากร ไพร่บ้านพลเมืองก็มีความยินดี เมื่อขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น สว่างสุกใสเหมือนพระจันทร์ทรงกลด แล้วให้มีธรรมเทศนาสั่งสอน ไพร่บ้านพลเมืองให้พร้อม อยู่เย็นเปนศุขได้ครอบครองบ้านเมืองให้ยืดยาวไป แล้วก็ได้เมืองขึ้นอีก ชื่อเมืองปรันตา ๑ เมืองซำปูเดปา ๑ เมืองดูรักกา ๑ เมืองยะมินฮำ ๑ เมืองศิริยกินเดรามา ๑ เมืองรายายาวุตตา ๑ เมืองกำปูรา ๑ เมืองโยค ๑ เมืองนะการา ๑ เมืองเกมายาทา ๑ เมืองมหานักกรา ๑ เมืองศรีเจยา ๑ เมืองวาชิปูรา ๑ เมืองงาเซงงาดา ๑ เมืองสารายาทา ๑ เมืองทาอูโมอุนชาฮำ ๑ แลเมืองอันทิสส่งส่วย ชื่อมหาวิหิกาเยกะปูราทิพระมหามุนีออก มีเมืองขึ้นชื่อเดนหาวระดี ๑ เมืองกุราวดี ๑ เมืองมิถาวดี ๑ เมืองรามาวดี ๑ แลเมืองขึ้นทงนส่งส่วยหญิงสาวที่ยังไม่มีผัว แลส่งส่วยเครื่องสาตราอาวุธช้างม้าแลของทั้งปวงตามระยะเมืองใกล้แลเมืองไกลทุกปี แลเมื่อครั้งขุนหลวงชื่อเจกาวะดีที่เหาะได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ยกย่องพระศาสนาแลทำนุบำรุงพระสงฆ์วัดวาอาราม แลทำบุญให้ทานจำศีลภาวนาจนถึงตัว ทรงธรรมเนตตาแก่อาณาประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมือง ถ้าราษฎรผู้ใดกระทำความผิดกับตัวเขอก็หาเอาโทษไม่ แลเจ้าอังวะได้ครองราชสมบัติครั้งนี้ ถืออย่างเหมือนเมื่อครั้งขุนหลวงเจกาวดี ครั้งมหา

สมณโคดม ว่าแผ่นดินจะสว่างทั้ง ๔ ทิศ แต่ครั้งตา[๒] เจ้าอังวะองค์นี้เมื่อครองราชสมบัติ แต่งทูตไปเมืองญวน ไปทางบกทางเรือก็หลายครั้งแต้วหาถึงไม่ ครั้นเจ้าอังวะตายแล้ว เจ้าอังวะผู้หลานได้ครองราชสมบัติ จึงคิดพันทางไมตรีกับเมืองญวน พอองโดยหล่ำ, องทูหับตริง, มาถึงเกาะหมาก แจ้งความแก่จีนส่วยรังนกแขวงพม่า จีนส่วยรังนกรู้ความแล้วจึงนำองโดยหล่ำ, องทูหับตริง, ขึ้นที่เมืองทวายไปหาเมืองมาหัย เสนาบดีที่เป็นแม่ทัพเมืองมัดมะ ขุนนางผู้ใหญ่ ๒ คน จึงเอาญวนลงเรือแห่ไปถึงเมืองจากอิน แลหัวเมืองส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมืองหลวง ปลูกเรือนให้อยู่ใหญ่โตงามดีให้เลี้ยงดู แต่สงไสยอยู่ว่ามิใช่ทูตจริง จึงไม่สู้นับถือ ครั้นได้ถามได้เลี้ยงดูเป็นทูตมาเมืองอมรปุระค้างคมเดือนเศษ จึงนับถือทูตญวนมากขึ้น องโดยหล่ำ, องทูหับตริง, ก็ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าอังวะแล้ว ได้ได้ถามทูตญวนหลายข้อ ทูตญวนทูตว่ามหาจักรพรรดิยาลองคิดผ่านแล้ว จะให้ทูตมา พอยาลองตายลงแลมีนมางขึ้นเสวยราชย์ได้ ๒ ปีจึงให้มาเฝ้า องโดยหล่ำทูลต่อไปว่าญวนกับไทยมีสาเหตุกันน่อยหนึ่ง ด้วยเมืองเขมร ถ้าญวนกับพม่าตีเมืองไทยก็จะได้โดยง่าย[๓]

---

๒ ที่แปลว่าตานี้ ที่จริงคือพระเจ้าอังวะปะดุงเป็นปู่ มิใช่ตา มีข้อสำคัญเห็นความตรงนี้ได้อย่าง ๑ ว่าพม่าพยายามชวนญวนให้เข้ากันมาตีเมืองไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เป็นพยานให้แลเห็นว่าพระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่เอาใจแลอุดหนุนองเชียงสือนั้นไม่ผิดเลย

แต่ครั้งพระเจ้าอังวะเสวยราชสมบัติ เมื่อศักราชพม่าได้ ๙๐๐ ปี[๔] กรุงไทยเปนเมืองขึ้นอังวะอยู่นั้น เจ้ากรุงไทยไปอาไศรยอยู่ที่เมืองขึ้นกับเมืองอังวะได้นับถือทำดีกให้อยู่ คิดมาจนทุกวันนี้ได้ ๒๐๐ ปี ได้ยกที่แผ่นดินกรุงไทยแก่บุตรเจ้ากรุงไทยให้เสี่ยส่วยปีหนึ่ง ช้าง ๓๐ ช้าง เงินสามหมื่นบาทแล้วก็หาเสี่ยให้ไม่ บิดาของตาเราให้กองทัพมาตีเมืองไทย (ได้) คืน (ต่อมา) เมืองไทยต่อสู้ตอบตักทำเหมือนอย่างผู้ร้าย[๕] เราก็ทนมาจนทุกวันนี้ องโดยหลำ องทูหับดริ่ง ทูลว่าเมื่อจะกลับไปจะทำเหมือนเรือลูกค้า[๖] เจ้าอังวะเห็นว่าทูตญวนจะไปแต่ลำพังเห็นไม่ควร จึ่งจัดให้ เนมโยนรทา ๑ เนมโยสาวะนี ๑ เนมโยกังนรัต ๑ เนมโยเสนรัต ๑ เสละสินนรทา ๑ เนมโยเสริกอย่า ๑ เสริจุนดานรทา ๑ รวม ๗ นาย ให้ถวายตราทองสำหรับเมืองหลวงไปถวาย ๑[๗] แหวนทับทิม ๒๐ วง แหวนไข่มุก ๒๐ วง แหวนนิล ๒๐ วง พลอยทับทิมยังมิได้เจียรไน ๓ กระสอบ ผ้าห่มนอนทอเมืองพม่าฝีมือ ๑ แพร

---

๓ คำว่าตรงนี้ หมายว่า ถ้าพม่าเข้ากับญวน คงจะตีเมืองไทยได้โดยง่าย

๔ ตอนนี้ พม่ากล่าวความย้อนขึ้นไปถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เห็นจะค้นจดหมายเหตุมาเปิดเมื่อแต่งราชสาส์นนี้

๕ ที่กล่าวว่าไทยตอบตักต่อสู้อย่างผู้ร้ายตรงนี้ พม่าประสงค์จะแก้หน้าเรื่องที่พระเจ้าปะดุงเข้ามาแตกทัพไทยไปยับเยินเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แลแพ้ไทยหลายคราว กิตติศัพท์คงจะเลื่องฦๅมาก จึ่งจำต้องหาอะไรมากล่าวแก้หน้าในราชสาส์นนี้

๔ ไม้ ถูกประคำศิลาเหลือง ๑ เขียว ๑ ส้องสาย ตะบะลาย ๔ ใบ หิบมี้เท้าใบ ๑ โคมมี้เท้าใบ ๑ โต๊ะไม้ทาแดงใบ ๑ ถ้วยชาฝาใบ ๑ น้ำมันดิน ๓๐ หม้อ มีความไว้ใจจึ่งให้ขุนนางออกมาแจ้งความคิดทำลายเมืองไทยซึ่งเปนศัตรูทั้ง ๒ เมือง ได้มอบอาญาสิทธิ์ให้ขุนนางทั้ง ๗ นายนี้ ซึ่งจะว่ากล่าวคิดอ่านทำแก่เมืองไทย เสร็จอยู่กับขุนนาง ๗ นายนี้ แล้วให้จักรพรรดิเมืองญวนมีพระราชสาส์นตอบด้วยข้อความเรื่อง ให้ขุนนางทั้ง ๗ นายถือไปโดยเร็ว แล้วให้แต่งขุนนางญวนที่ไว้ใจกำกับไปด้วย สิ้นความราชสาส์นแต่เท่านี้

เหตุที่อังกฤษส่งสำเนาราชสาส์นพม่ามาให้ไทยในครั้งนั้น ด้วยอังกฤษกำลังเกิดอริจวนจะรบกับพม่า ประสงค์จะทำไมตรีเอาใจไทยไว้ ไม่ให้วุ่นวายทางเกาะหมาก ในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบพุ่งติดพันกับพม่า เรื่องทูตพม่าไปเมืองญวนคราวนั้น ครอเพียรู้ความเดียด ด้วยเมื่อทูตพม่ากลับจากเมืองญวนมาถึงเมืองสิงคโปร์ ทาง

---

๖ ขุนนางญวนที่ไปเมืองพม่า ๒ คนนี้ ที่จริงมิใช่ราชทูตที่ไปจากพระเจ้าเวียดนาม ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า แต่ไปอวดอ้างเลยไปจนพม่าเชื่อว่าเปนราชทูต จึ่งคิดจะหลอกให้พ้นความรับผิดชอบ แต่ฝ่ายข้างพม่ากำลังต้องการที่จะหาประเทศอื่นช่วยตีเมืองไทย ด้วยรู้อยู่ว่าจะตีโดยลำพังพม่าไม่ไหว จึ่งเลยเหมาเอาญวน ๒ คนนี้ให้เปนราชทูต ทั้งไม่มีอะไรเปนสลักสำคัญ

๗ ที่ว่าดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงตรงนี้ เข้าใจว่าดังวาดทองอันเปนเครื่องราชอิศริยาภรณ์ของพม่า

โน้นอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้น ทูตพม่าค้างอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ครอเฟ็ดถามเอาเหตุผลเรื่องราวที่ทูตพม่าไปเมืองญวน ได้ความเลอียด[๗] เรื่องราวเปนดังนี้ คือ:—

เมื่อปีมแมจัตวาศก องโดยหล้า หรือองทุหับครึ่งคน ๓ นี้ บอกแก่องต่ำกุน[๘] ว่า ในเขตรแดนพม่ามีเกาะรังนกมาก ถ้าคิดอ่านไปซื้อรังนกจากพม่ามาส่งไปขายเมืองจีนจะได้กำไรมาก องต่ำกุนเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้ขุนนาง ๒ คนนี้ไปซื้อรังนกที่เมืองพม่า การที่องต่ำกุนแต่งขุนนางญวนไปเมืองพม่าครั้งนั้น ไม่ได้ทูลให้พระเจ้าเวียดนามมินมางทราบ ครั้นขุนนางญวนไปถึงเกาะหมาก ไปพบพวกจีนพ่อค้าที่มาจากเมืองพม่า ขุนนางญวนทั้ง ๒ ไปพูดจาอวดอ้าง จนจีนพ่อค้านั้นเชื่อว่าเปนราชทูตไปจากเมืองญวน อยากจะเอาหน้า จึงช่วยพาไปถึงเมืองพม่า พวกเจ้าเมืองรายทางส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมืองอังวะ แต่แรกพม่าไม่เชื่อว่าญวนทั้ง ๒ คนนั้นเปนราชทูต ด้วยไม่ได้เชิญพระราชสาส์นไปเปนสลักสำคัญ จึงเอาตัวมาถามคำให้การ แต่ครั้นได้เลี่ยง เห็นว่าเปนขุนนางญวนจริง พม่ากำลังอยากจะยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก อยากได้ญวนเปนเพื่อนทำศึกตีเมืองไทยกระหนาบอีกด้าน ๑ จึงแต่งทูตพม่าให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการ

---

๗ ครอเพ็ดลงไว้ท้ายเล่ม ๒ .ในหนังสือเรื่องทูตที่เขาแต่ง

๘ ในหนังสือของครอเพ็ด เรียกว่า "เจ้าคุณ ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา" ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า คำอันนี้เปนคำที่ได้ยินจากทูตพม่า ที่จริงเห็นจะเปนองต่ำกุนเจ้าเมืองไซ่งอนนั้นเอง

มาถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง ทูตที่มานั้นเปนพม่า ๒ คน เปนเชื้ออังกฤษซื้อคิบสันคน ๑ มาด้วยเรือของพม่า ครั้นเมื่อมาทอดอยู่เกาะหมาก เรือพ่อค้าไทยลำ ๑ เกิดไฟไหม้ขาดลอยไปพะเรือทูตพม่าไหม้ด้วย เก็บได้แต่ราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการบ้างทูตพม่าจึ่งโดยสานเรือพ่อค้าไปยังเมืองไซ่งอน เข้าหาองต๋ากุน ๆ รับรองเลี้ยงดูทูตพม่า แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองเว้ ว่าพม่าแต่งทูตให้เชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรีขอขวนให้เข้ากันทำศึกกับเมืองไทย พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้ทูตพม่ารออยู่ที่เมืองไซ่งอน ให้หาองต๋ากุนขึ้นไปเมืองเว้ ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่ปฤกษากันถึงเรื่องที่พม่าจะขอเปนไมตรีขวนตีเมืองไทย ข้างองต๋ากุนเห็นควรจะรับเปนไมตรีกับพม่า ด้วยประสงค์จะตีเอาเมืองพัตบองไปเปนของญวน แต่ฝ่ายองเลโบซึ่งเปนเสนาบดีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเปนไมตรีอยู่กับไทยอย่างเดิม ไม่ควรจะคบพม่า พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็นชอบด้วยกับองเลโบ จึงไม่ยอมรับทูตพม่า เปนแต่มีราชสาส์นแลส่งเครื่องราชบรรณาการตอบแทน ให้ทูตพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่งอนถือกลับไป มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในหนังสือของครอเฟิดดังนี้

แลการที่พม่าแต่งทูตไปเมืองญวนครั้งนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้องเลโบเสนาบดีญวนมีศุภอักษรบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๖ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ แปลได้ใจความว่า เมื่อณปีมแมเบญจศก มีพม่าถือราชสาส์นแลคุมเครื่องราชบรรณาการ

มาถึงเมืองไซ่งอน นายไพร่ ๕๗ นาย แจ้งว่าเรือที่มาแต่เมืองพม่า ไฟไหม้เสียที่เมืองเกาะหมาก ต้องจ้างกำปั่นอังกฤษมาส่ง ในพระราชสาส์นพม่าว่าหยาบคายเป็นอันมาก ตัดเอาแต่ใจความบอกกราบทูลเจ้าเวียดนาม ว่าแต่ครั้งพระเจ้ากรุงเวียดนามยาตอง ได้จัดให้ราชทูตมาหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้งนี้ได้ยินว่าพระเจ้ากรุงเวียดนามขึ้นครองราชสมบัติใหม่ เมืองพม่ายินดีหาที่สุดมิได้ จึงจัดขุนนางผู้ใหญ่ให้เชิญราชสาส์นมา ขอให้กรุงเวียดนามตัดทางไมตรีกับกรุงเทพ ฯ เสีย พม่าจะได้ทำศึกกับกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา แล้วมีรับสั่งพระเจ้าเวียดนามว่า จะคบค้าด้วยพม่าก็จะเสียทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ ไป จึงมิให้ทูตขึ้นไปเฝ้า (ที่เมืองเว้) ให้กลับไปเสีย แล้วทูตพม่าอ้อนวอนให้รับเครื่องบรรณาการไว้ ขุนนางญวนพร้อมกันรับแหวนทับทิมไว้วง ๑ แลของทั้งปวงนั้นคืนให้ทูตไปสิ้น ณเดือน ๓ ปีมะแมเบญจศก พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองไซ่งอนจัดเรือส่งทูตพม่ากลับไป และจัดอาหารแปะเสบียงพร้อมจ่ายให้ทูต ๆ กลับไปเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นแก่ทางพระราชไมตรี จึงให้บอกข้อความเข้ามาให้กรุงเทพมหานครทราบ

การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนั้น อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุหลายอย่าง มีคำที่ญวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนามยาตองจะสิ้นพระชนม์ ได้มีรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกรุงศรีอยุทธยา ด้วยมีพระเดชพระคุณแก่พระเจ้ายาตองในเวลาตกทุกข์ยาก ได้อุปการะอุดหนุนจนกลับเป็นใหญ่ได้ ความที่กล่าวดังนี้ อาจจะ

มีมูลความจริงบ้าง มีพยานเมื่อครั้งพวกแขกเมืองตานี่ไปขอนพระเจ้ายาดองให้เปนขบถ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาดองก็ได้บอกเข้ามากราบทูลครั้ง ๑ มาครั้งนี้พม่าไปขอนให้ญวนเปนศัตรูต่อไทย ที่จริงก็ไม่มีความจำเปนอันใด ที่พระเจ้ามินมางจะต้องบอกเข้ามาให้ไทยทราบ หรือไม่ยอมให้ทูตพม่าเข้าเฝ้า ที่ทำอาจจะเปนด้วยรักษาทางพระราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาดองได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามเรื่องที่มีมาในพระราชพงษาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรีต่อไทย ดูเหมือนจะตั้งตนเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย แต่ส่วนเมืองที่เปนประเทศราชขึ้นไทยในครั้งนั้น เช่นเมืองเขมรก็ดี ลาวก็ดี ซึ่งญวนถือว่าเปนเมืองขึ้น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ แล้ว ญวนไม่ได้ยอมเลยเปรียบไทย คิดขยายอำนาจญวนออกมาเสมอ จึงเปนเหตุจนถึงต้องรบกัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓

เรื่องอังกฤษรบกับพม่าครั้งที่ ๑

เมื่อเดือน ๕ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ นั้น อังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้น ด้วยมีเหตุกันมาช้านาน มูลเหตุแห่งการสงครามนั้น เปนด้วยเรื่องแย่งอำนาจกันในประเทศน้อย ๆ ที่ตั้งอยู่ระหว่างเมืองพม่ากับเมืองอินเดียของอังกฤษ ประเทศน้อย ๆ เหล่านั้นที่เขตรแดนต่อติดกับพม่า แต่ใต้ขึ้นไปเหนือ คือ เมืองยะไข่ ๑ เมืองจิตตกอง ๑ เมืองมณีบุระ ๑ ต่อนั้นออกไป ยังมีเมืองอัสสัม แต

เมืองกระแซอีก ๒ เมือง รวมเปน ๕ เมือง ในเวลาเมื่ออังกฤษแรกออกมาตั้งในอินเดีย ยังไม่ทันที่จะมีอำนาจ แตข้างฝ่ายเมืองพม่าก็ยังแยกตอนใต้เปนเมืองรามัญ ตอนเหนือเปนเมืองพม่าเปนอิศรแก่กันอยู่นั้น เมืองทั้ง ๕ ที่กล่าวมา ต่างก็อยู่เปนอิศร เว้นแต่เวลาใดพม่าเอาเมืองมอญไว้ได้ในอำนาจ เช่นครั้งพระเจ้าหงษาวดีบุเรงนองเปนต้น เมืองเล็ก ๆ เมืองใดที่อยู่ติดต่อกับแดนพม่า เกรงพม่าจะยกไปรบ ก็ยอมเปนประเทศราชขึ้นต่อเมืองพม่า เวลาใดพม่าอ่อนอำนาจลง เมืองเหล่านั้นก็กลับตั้งตัวเปนอิศรอีก เปนดังนี้มาจนถึงราชวงษ์พระเจ้าอลองพญาได้ครองเมืองพม่า ปราบปรามหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ไว้ได้ในอำนาจสิทธิขาด ถึงแผ่นดินพระเจ้าปะดุง พม่าตีได้เมืองยะไข่ เมืองจิตตกอง เมืองมณีปุระ แลจะขยายราชอาณาจักรออกไปถึงเมืองกระแซ, เมืองอัสสัม จึ่งเริ่มเกิดเหตุเปนอริกับอังกฤษแต่นั้นมา แต่เปนเวลาที่อังกฤษยังมีกำลังไม่มากนัก ซ้ำประจวบเวลาที่กำลังทำศึกกับฝรั่งด้วยกันเอง อังกฤษจึ่งต้องเอาใจดีต่อพม่า จนกองทัพพม่าล่วงเลยเข้าไปในเขตรแดนอังกฤษ แลว่ากล่าวข่มขู่ต่าง ๆ อังกฤษก็ผ่อนผันพูดจาแต่โดยดี ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้าจักกายแมง พม่ามีความประมาทหมายว่าจะทำได้อย่างครั้งพระเจ้าปะดุงผู้เปนไอยกา จึ่งตีเมืองน้อยที่ต่อเขตรแดนออกไปทางข้างอินเดียของอังกฤษ จนเมืองกระแซแลเมืองอัสสัม เวลานั้นอังกฤษเสร็จการสงครามแล้ว แลเชื่อว่ามีกำลังพอที่จะรบพม่าได้ จึ่งประกาศทำสงครามกับพม่า ขั้นแรกอังกฤษส่งทหารมาทางบก รบกองทัพ

พม่าที่ออกไปตั้งอยู่ณเมืองจิตตกอง เมืองยะไข่ แต่ครั้นพม่าถอยกลับเข้ามาในเขตรพม่า อังกฤษจะยกติดตามเข้ามาทางบก เห็นทางที่จะข้ามเขาบันทัดกันดารนัก จึงเปลี่ยนเปนยกกองทัพเรือเข้ามาตีทางปากน้ำ ตีได้เมืองร่างกุ้งแล้ว พอเข้าฤดูฝน จะยกกองทัพต่อขึ้นไปอีกขัดสนด้วยกำลังพาหนะเสบียงอาหารแลไพร่พลก็เกิดไข้เจ็บ อังกฤษจึงต้องทำศึกกับพม่าอยู่คราวนั้นหลายปี

เมื่อก่อนอังกฤษจะรบพม่านั้น เรือเหราข้ามสมุทบรรทุกสินค้าไปขายที่เมืองสิงคโปร์ เมื่อปลายปีมแมเบญจศก ครอเฟิดผู้รักษาเมืองสิงคโปร์บอกขุนสุรภาษานายเรือให้เข้ามาเรียนต่อเสนาบดีไทย ว่าอังกฤษเห็นจะเกิดรบกับพม่าเปนแน่แล้ว เพราะพม่าดูหมิ่นอังกฤษมาช้านาน จนอังกฤษทนไม่ได้จึงต้องรบ ครอเฟิดคัดหนังสือจดหมายเหตุ ซึ่งเลขานุการของผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ได้เรียบเรียงชี้แจงเหตุการณ์ที่ได้มีมาในระหว่างอังกฤษกับพม่า จนถึงเกิดเหตุที่จะต้องรบกัน มอบให้ขุนสุรภาษาถือเข้ามาให้เสนาบดีไทยด้วย ฉบับ ๑ ด้วยในเวลานั้นอังกฤษก็เข้าใจอยู่ว่า ไทยเปนศัตรูกับพม่ามาแต่เดิม คงจะไม่ช่วยพม่ารบ แต่ก็ไม่ไว้ใจไทยทีเดียว ด้วยฝ่ายไทยลงไปตีได้เมืองไทรบุรี ตั้งปกครองอยู่ใกล้ชิดติดแดนทางเกาะหมาก เกรงจะเอาเปรียบในเวลาอังกฤษติดการสงครามประการ ๑ อีกประการ ๑ อังกฤษรู้อยู่ว่ามอญเข้าข้างไทย แลมีมอญที่อพยพหลบหนีพม่าเข้ามาอยู่เมืองไทยมาก อังกฤษตีเมืองพม่าจำต้องตีขึ้นไปทางข้างฝ่ายใต้ ซึ่งเปนเมืองมอญอยู่ก่อน อังกฤษอยากจะได้กำลังมอญ

ทั้งที่อยู่ในเมืองไทยแลที่อยู่ในเมืองมอญช่วยอังกฤษรบพม่าด้วย จึงได้คิดอ่านผูกพันทาบทามไว้โดยทางไมตรี[๑๐]

ปีวอกฉศก จุล ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๗

เมื่อเดือน ๕ ปีวอกฉศก กองอาทมาตออกไปสืบราชการทางแดนพม่า ได้ความมาว่าอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้นแล้ว ทรงพระราชดำริห์ว่า การศึกที่เกิดขึ้นใกล้ชิดติดต่อกับพระราชอาณาเขตร ไม่ควรจะไว้ใจแก่เหตุการณ์ จึงมีท้องตราสั่งหัวเมืองชายแดนให้จัดการรักษาด่านทาง แลสืบส่วนเหตุการณ์ให้ถ้วนถี่ขึ้น แลทรงพระราชดำริห์ให้เตรียมกองทัพที่จะยกออกไปคั่งพึ่งเหตุการณ์ที่ปลายแดน แต่ยังหาได้ยกไม่

---

๑๐ ความที่กล่าวมานี้ จะปรากฏต่อไปในพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๓ อนึ่งบันทึกจดหมายเหตุซึ่งครอเพ็ดคัดสำเนาส่งมานั้น ได้แปลออกเป็นภาษาไทย แลลงไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์เติมสำเนา เป็นหนังสือกว่าเล่มสมุดไทย ๑ ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจแลสอบดูกับหนังสือพงษาวดารพม่า ซึ่งเซอาเทอแฟรอังกฤษเป็นผู้แต่ง ตัวเรื่องพงษาวดารที่กล่าวทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ตรงกันที่เดียว เพราะหนังสือบันทึกจดหมายเหตุแต่งขึ้นสำหรับแต่จะกล่าวโทษพม่า ประสงค์จะให้ผู้อ่านเห็นว่าเป็นการสมควรที่อังกฤษจะรบ

งานพระเมรุเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี

เมื่อเดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีมแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี ซึ่งเปนสมเด็จพระเจ้าน้อง นางเธอ ร่วม พระชนนี เหมือน อยู่แต่ พระองค์เดียว สืบพระชนม์ โปรดให้สร้างพระเมรุที่ท้องสนามหลวง แลชักพระศพออกสู่พระเมรุ เมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีวอกฉศก พระราชทานเพลิงเมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ

ในงานพระเมรุคราวนี้ เกิดเหตุอันน่าเกลียดขึ้นเรื่อง ๑ คือ[๑๑] เมื่องานพระเมรุนั้น เจ้าพระยามหาเสนา (บุญสัง) กับเจ้าพระยาอภัยภูธร เกิดวิวาทกันขึ้น ด้วยเจ้าพระยามหาเสนาพาภรรยาน้อยไปดูงานที่พลับพลาม่วย ครั้นเวลาค่ำเลิกดอกไม้เสด็จกลับเข้าพระราชวังแล้ว เจ้านายแลขุนนางก็พากันกลับ เจ้าพระยามหาเสนาก็พาภรรยาน้อยตามหลังแคร่มา แล้วจึงถึงทนายถือเครื่องยศตามหลังหม่อม ๆ มา

ไม่เปนประโยชน์ในทางพงษาวดาร ข้าพเจ้าจึงตัดออกเสีย ไม่เอามาลงไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับนี้

๑๑ ความที่กล่าวต่อไปในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าลงเต็มตามที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ไม่ได้แก้ไข

ถึงมุมวังกรมหมื่นเทพพลภักดี[๑๒] จะเข้าประตูวิเศษไชยศรี มาออกประตูรัตนพิศาล มาลงเรือที่ท่าขุนนาง ที่ประตูวิเศษไชยศรีนั้นคั่งกันอยู่ แคร่เจ้าพระยามหาเสนาจะเข้าไปยังไม่ได้ พอแคร่เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกตามมาข้างหลังก็บุกรุกเข้าไป พวกทนายห้ามก็ไม่ฟัง เกิดตีกันขึ้น พวกทนายเจ้าพระยามหาเสนาแย่งเอากระบี่เครื่องยศฝักทองของเจ้าพระยาอภัยภูธรไว้ได้ แต่พวกภรรยาน้อยเจ้าพระยามหาเสนานั้นยับเยินเต็มที่ ครั้นรวบรวมกันเข้าได้แล้วก็พากันไปลงเรือฝ่ายบุตรหลานเจ้าพระยาอภัยภูธร เป็นเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจอยู่หลายนาย ครั้นส่งเสด็จขึ้นพระมหามณเฑียรแล้วก็พากันกลับออกมา พบเจ้าพระยาอภัยภูธรที่ทางจะเลี้ยวไปน่าศาลาลูกขุน เจ้าพระยาอภัยภูธรก็เล่าความซึ่งวิวาทนั้นให้ฟัง พวกบุตรหลานญาติพี่น้องเจ้าพระยาอภัยภูธรแจ้งดังนั้น ก็พากันวิ่งตามเจ้าพระยามหาเสนาลงมาทันที่ท่าเรือ แย่งชิงเอากระบี่คืนไปได้ เวลานั้นเกิดวิวาทกันอีกครั้ง ๑ เจ้าพระยามหาเสนาก็ลงเรือข้ามไปบ้าน เจ้าพระยาอภัยภูธรบุตรหลานก็พากันข้ามไปบ้าน ครั้นงานพระศพแล้ว เจ้าพระยามหาเสนาก็กราบบังคมทูลกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูธร จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นตระลาการชำระ การที่ชำระกันนั้นก็เป็นแต่ล้อเจ้าพระยามหาเสนาเล่น ด้วยท่านทำผิดธรรมเนียมหลงไปด้วยมาตุคาม ความยังไม่ทัน

๑๒ คือที่ภายหลังเป็นวังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ แต่กรมหมื่นปราบปรปักษ์เสด็จอยู่ต่อมานั้น

แล้ว ก็พอช้างเผือกล้มแลล้นแผ่นดิน ต้องด้วยคำโบราณ ว่าท่านเสนาบดีผู้ใหญ่วิวาทกันเป็นอุบาทว์ มักเกิดเหตุใหญ่ต่าง ๆ[๑๓]

เรื่องพระยาช้างเผือกล้ม

ถึงเดือน ๗ ปีวอกฉศก เมื่อขึ้น ๗ ค่ำ พระยาเสวตรไอยราล้มช้าง ๑ ครั้นถึงแรม ๘ ค่ำในเดือนเดียวกันนั้น พระยาเสวตรคชลักษณล้มอีกช้าง ๑ เหตุที่พระยาช้างเผือกอันเป็นศรีพระนคร นับว่าเป็นคู่พระบารมีในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ล้มไปในคราวเดียวกันถึง ๒ ช้างเช่นนั้น เป็นเหตุให้เกิดรู้สึกกันทั่วไปว่าเป็นอุบาทวเหตุอันสำคัญมีขึ้น จนถึงไม่สบายพระไทยในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอกฉศก มีพระราชดำรัสว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ พระชนมายุครบอุปสมบท แต่เป็นเวลาพระเคราะห์ร้าย เสียช้างสำคัญศรีบ้านศรีเมือง ให้จัดการทรงผนวช

---

๑๓ ข้าพเจ้าลงเรื่องนี้ไว้เต็มสำเนา เพื่อจะให้เห็นว่าท่านแต่ก่อนท่านถือกันอย่างไร

แต่โดยควร อย่าให้เสียขี้เสียเดือน ไม่ต้องแห่แหนเป็นการใหญ่ เหมือนอย่างประเพณีทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งได้เคยทำมาแต่ก่อน ครั้นถึงณวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จึงโปรดให้มีงานเวียนเทียนสมโภชสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน[๑๔] รุ่งขึ้นณวันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทรงพระเสลี่ยง มีกระบวนแห่พอสมควร คือกระบวนช้างม้าแลกระบวนพลเดินเท้า เครื่องสูง กลองชนะ แห่ออกประตูวิเศษไชยศรีไปเข้าประตูสวัสดิโสภา มาประทับเกยพลับพลาเปลี่ยงเครื่องที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงโปรยทานแล้ว เปลี่ยงเครื่องเข้าสู่ที่สรง แล้วทรงพระภูษาจับเชิ้ยนทองทรงฉลองพระองค์ครุย เสด็จเข้าสู่พระอุโบสถ[๑๕] ทรงผนวชในที่ชุมนุมสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระราชาคณะองค์ใดจะเป็นกรรมวาจาจารย์ อนุสาวนาจารย์ หาปรากฏไม่

---

๑๔ คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมหาปราสาทนั่นเอง

๑๕ การที่ทรงผนวชที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้ากล่าวตามที่จดไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ แต่มีความสงไสยอยู่ ตามที่ข้าพเจ้าได้ยินคำบอกเล่าต่อมา ว่าไม่ได้แห่ที่เดียว ดูเหมือนจะทรงพระเสลี่ยงไปเข้าทางประตูด้านตวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อย่างทรงผนวชเจ้านายในชั้นหลังมา แต่ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานแน่นอนที่จะคัดค้าน เห็นได้แต่ว่าตามที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ท่านจดไว้ ต้องนับว่าเป็นกระบวนแห่อย่างน้อย

ทรงผนวชแล้ว ประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามคืน ๑ ด้วยในบ่ายวันทรงผนวชนั้นมีการสวดมนต์ฉลอง รุ่งขึ้นเสด็จพระแล้ว จึงเสด็จไปประทับอยู่ในวัดมหาธาตุ

เหตุการณ์เบ็ดเตล็ด ในรัชกาลที่ ๒

ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ยังมีจดหมายเหตุเบ็ดเตล็ดลงไว้ตามระยะปีอีกหลายเรื่อง ข้าพเจ้าเห็นว่าเปนแต่เรื่องละเล็กละน้อย จึงไม่ได้แต่งลงในเนื้อเรื่อง แต่ไม่ควรจะยกเสีย จึงรวมมาลงไว้เปนหมวด ๑ ต่อไปนี้ คือ:—

ปีมเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

๑) เดือน ๓ น้ำในแม่น้ำเต็มขึ้นไปถึงบางพูด เหนือปากเกร็ด

๒) เจ้าฟ้าพิกุลทอง กรมขุนศรีสุนทร ต้นพระชนม์ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสุนทรนี้ เปนพระธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เจ้าศิริวจจาน้องพระเจ้าเชียงใหม่ (กาวิละ) เปนเจ้าจอมมารดา จึงโปรดให้เปนเจ้าฟ้า แลได้เปนกรมมาแต่ในรัชกาลที่ ๑

ปีมแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

๑) วันพุฒ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เห็นดาวหางทางทิศพายัพ เห็นอยู่จนเดือน ๒ แรม ๗ ค่ำ จึงหายไป ดาวหางที่เห็นคราวนั้น ผู้ที่จำได้ว่าใหญ่ผิดกว่าดาวหางซึ่งเห็นมาแต่ก่อน สังเกตเหตุการณ์ว่ามีแต่โคกระบือเกิดเปนไข้รำบาด

๒) เมื่อณเดือน ๑๑ นั้น มีการแห่พระกฐินเปนการใหญ่ โปรดให้จัดเรือกระบวนแห่ ผ้าไตรที่จะ พระราชทาน พระกฐิน แลไตรบี รอบพระนคร ให้แต่งเรือเปนกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่ เรือเอกไชยเรือกิ่งพระที่นั่งเรือประกอบ ทรงไตรพระกฐินบ้าง ไตรบีบ้าง เรือกราบแลเรือต่าง ๆ ผีพายสวมเสื้อแดงหมวกแดงกางเกงสีต่าง ๆ ทุกลำ เกณฑ์ข้าราชการให้ทำเรือแห่ ก็คิดประดิษฐทำต่าง ๆ กัน เปนเรือจรเข้ เรือปลา เหรา เรือมังกรรูปสัตว์น้ำต่าง ๆ มีเครื่องเล่นไปในลำเรือประกวดประชันกัน คนขี่จรเข้ คนขี่ปลา คนเกิดในหอย เปนการเอิกเกริกเหมือนอย่างเมื่อครั้งแผ่นดิน พระบาท สมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานเงินหลวงแจกคนละสลึง สิ้นเงิน ๓๐ ชั่งเศษ

ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕

๑) วันพฤหัศบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ข้างพลายกระซิ่งเจ้านครเวียงจันท์ (อนุ) ถวายมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ขึ้นระวางเปน พระบรมนาเคนทร์

๒) กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ สิ้นพระชนม์ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์นี้ พระนามเดิมเรียกว่าหม่อมมุก เปนบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติครั้งกรุงเก่า ทรงสถาปนาพระเกียรติยศขึ้นเปนเจ้า แลรับพระสุพรรณบัตรเปนกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์แต่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะเปนพระภัศดาพระองค์เจ้ากุ ซึ่งทรงสถาปนาพระนามเปนกรม

หลวงนรินทรเทวี เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เป็นพระเจ้าน้องนางเธอในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓

๓) เดือน ๔ เกิดความเรื่องพระอินทรอไภยเป็นชู้กับเจ้าจอมในวังให้ประหารชีวิตร พระอินทรอไภยนี้ เป็นลูกเธอเจ้ากรุงธนบุรี ร่วมมารดากับพระพงษ์นรินทร์ มารดาเป็นธิดาเจ้านครศรีธรรมราช เรียนวิชาเป็นแพทย์ทั้ง ๒ คน โปรดให้มีเกียรติยศเป็นพระพงษ์นรินทร์คน ๑ พระอินทรอไภยคน ๑ ทำนองเป็นตำแหน่งราชินีกูล ได้พระราชทานพานทองมีบันดาศักดิ์รองเสนาบดี แต่จะได้เป็นในรัชกาลที่ ๓ หรือที่ ๒ ไม่ทราบแน่

มีในจดหมายเหตุทรงจำ ๆ เรื่องพระราชวิจารณ์ น่า ๒๔ ว่าพระพงษ์นรินทร์บวชในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ แห่ผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ นักพระองค์เอง แต่พระพงษ์นรินทร์อยู่ท้าย ได้ใส่ขวาเบี้ย กรรเจียกทัด แต่เห็นได้ว่าทรงยกย่องเป็นอย่างเจ้า แต่เวลานั้นจะมียศเป็นพระพงษ์นรินทร์แล้วหรือยัง สงไสยอยู่ ด้วยหนังสือความทรงจำแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระพงษ์นรินทร์ได้เป็นหมอหลวงตั้งพระโอสถถวายมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ ที่พระอินทรอไภยเป็นชู้กับเจ้าจอมก็ด้วยเรื่องเป็นหมอเข้าไปรักษาข้าราชการฝ่ายใน ครั้งนั้นยังละหลวม

๔) วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ช้างพลายกระรุปงาม พระยาเชียงใหม่ถวาย ลงมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ขึ้นระวางเป็นพระบรมหัศดินทร์ วรินทรราชพาหนะ พันชาวกระสมพงษ์ สารทรงประเสริฐศักดิ์ เฉลิมลักษณเลิศฟ้า

๕) ได้พบในบานแพนกหนังสือจุดพนคำหลวง ฉบับหลวง มีความว่า "อนึ่งมีในพระราชพงษาวดาร ในเรื่องพระเจ้าประทุมสุริวงษ์สมุด ๑๔ ว่าณปีชลาจัตวาศก จุลศักราช ๘๔๔ สมเด็จบรมไตรโลกนารถ ให้ประชุมพระสงฆ์สบสังวาศ แลนักปราชญ์ราชบัณฑิตยทั้งปวง ผูกพระมหาชาติคำหลวงเป็นพิศดารจบทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ครั้นกรุง ฯ เสียแก่พม่าข้าศึก หนังสือก็สูญหายอันตรธาน ของบุราณคงอยู่

ทศพร

วนเวศน์

ชูชก

มหาพน ๗ กัณฑ์

กุมาร

มหาราช

นครกัณฑ์

สูญขาดเสีย

หิมพานต์

ทานกัณฑ์

จุดพน
มัทรี
สักรบรรพ ๖ กันยา
ฉกระษัตร

ครั้นณปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ สมเด็จบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออกณพระที่นั่งพระมหาจักรพรรดิ ทรงประฏิบัติพระสงฆ์ ครั้นภุกดากฤตย์แล้ว มีพระราชโองการมาณพระบัณฑูร ให้อ่านพระมหาชาติคำหลวงให้พระสงฆราชาคณะฟัง แล้วมีพระราชโองการตำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า พระมหาชาติที่ขาดหายไปนั้น ให้พระราชาคณะแลนักปราชญ์ราชบัณฑิตย์คิดตกแต่งขึ้นให้บริบูรณ์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ไว้สำหรับจะได้สวดตรรเลียญบูชาพระพุทธคุณ ตามขนบบุราณราชประเพณีมาแต่ก่อน" ดังนี้ หนังสือมหาชาติคำหลวง ๑๓ กัณฑ์จึงมีขึ้นบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๒ แต่ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณแล้วทั้ง ๑๓ กัณฑ์

ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๙

๑) วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ช้างพลายเนียม เจ้านครเวียงจันท์ (อนุ) ถวายมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ขึ้นระวางเป็นพระบรมนาเคนทร์ คเชนทรราชาชาร กำแหงหาญห้าวเหี้ยมลักษณเนียมประทุมทันต์ เฉลิมขวัญพระนคร เกียรติขจรจบสกล มิ่งมงคลเดชพ้า

ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

๑) นายนกเผาตัวตายที่วัดอรุณ เป็นการเอาชีวิตรบูชาพระรัตนไตรย การที่คนมีความเลื่อมใสในศาสนาแก่กล้า จนถึงสละชีวิตรคนด้วยเข้าใจว่าจะแลกเอามรรคผลในทางศาสนานั้น มีทุกลัทธิศาสนา ในส่วนคติพระพุทธศาสนา แม้มีสิกขาบทห้ามในพระวินัย ก็ยังมีหนังสืออื่นที่โบราณาจารย์แต่งยกย่องการสละชีวิตรให้เป็นทาน เพื่อแลกเอาประโยชน์พระโพธิญาณ จึงทำให้คนแต่ก่อนโดยมากมีความนิยมว่า การสละชีวิตรเช่นนั้นเป็นความประพฤติชอบ ในกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ มีนายเรืองคน ๑ ได้เผาตัวเองเช่นนายนก ได้ทำรูปไว้ที่วัดอรุณทั้งนายเรืองและนายนก และมีศิลาจารึก ไว้ดังนี้

จารึกที่รูปนายเรือง

"รูปนี้นายเรืองผู้เผาตัว ณวันศุกรเดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ เพลาทุ่มเศษ จุลศักราช ๑๑๕๒ ปีจอโทศก เมื่อแต่ก่อนเผาตัวประมาณ ๙ วัน ๑๐ วันนั้น มีความว่านายเรืองกับสหาย ๒ คน คือขุนศรีกัณฐ์ศัพท์กรมม้า แลนายทองรัก พากันไปในพระอุโบสถวัดครุฑ ต่างปรารถนาพุทธภูมิ เสี่ยงดอกบัวอ่อนคนละดอก ว่าถ้าใครจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณแล้วขอดอกบัวผู้นั้นจงบาน ครั้นรุ่งขึ้นก็บานแต่ดอกบัวของนายเรือง ตั้งแต่นั้นนายเรืองก็มาอยู่ที่การบุเรียญเก่าวัดอรุณราชธาราม

สมาทานอุโบสถศีล พังเทศน์นาเอาน้ำมันชุบสำลีเป็นเชื้อพาดแขนทั้ง ๒ จุดไฟบูชาต่างประทีปทุกวัน จนถึงวันเผาตัว นายเรืองพังเทศน์นาจบแล้ว ก็นุ่งห่มผ้าชุบน้ำมันเดินออกมานำการบุเรียญ นั่งพับเพียบพนมมือรักษาอารมณ์ตั้งตี้แล้วก็จุดไฟเผาตัวเข้า เมื่อเปลวไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้น นายเรืองร้องว่าสำเร็จปรารถนาแล้ว ขณะนั้นคนซึ่งดูอยู่ประมาณ ๕๐๐ ๖๐๐ เศษ บ้างก็ร้องสาธุการเปล่งผ้าห่มโยนบูชาเข้าไปในกองไฟ ขันแต่แขกภายนอกพระสาสนา ก็ถอดหมวกเอาคำนับโยนเข้าไปในกองไฟด้วย ครั้นไฟโทรมแล้ว คนที่มีศรัทธาช่วยกันยกศพใส่โลงไว้ในการบุเรียญ ตวดพระอภิธรรม ๓ คืนแล้ว พาศพไปเผาที่ทุ่งนาวัดหงษ์ เมื่อเผาศพไฟชุมนั้นปลาในท้องนา ๑๑ ปลา ๑๒ ปลาโดดเข้ามาเข้าในกองไฟตายด้วย ครั้นไฟดับแล้วเห็นอัฐินายเรืองสี่เขี้ยว ขาวเหลือง ขาบ ดูปลาด ก็ชวนกันเก็บอัฐิใส่โกษฐ์บุกไว้ในการบุเรียญเก่าวัดอรุณราชวราราม นี้

จากที่รูปนายนก

"รูปนี้รูปนายนกผู้เผาตัว เมื่อณวันพุฒเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๙ ปีฉลูนพศก ที่วัดอรุณราชวราราม วันนั้นฝนตกตั้งแต่เพลาพลบ จน ๑๑ ทุ่มจึงขาดเม็ดแล้ง ครั้นเพลาเช้าขึ้นคนจึงมาเห็นนายนกนั่งสมาธิเผาตัวตายอยู่ภายใต้ต้นพระมหาโพธิ์ น่าพระวิหารเก่า แต่ไฟนั้นดับแล้ว อนึ่งเมื่อก่อนนั้นประมาณเดือนเศษ นายนก

ได้บอกญาติมิตรแลชาวบ้านที่ชอบใจกันว่า เราประพฤติสุจริตธรรม ทำบุญรักษาศีลตั้งจิตรปรารถนาพระนิพานธรรม แต่นั้นมานายนกก็ปรนิบัติมักน้อยละบ้านเรือนญาติมิตรเสีย ออกไปสมาทานศีลเจริญภาวนารักษาจิตรอยู่ในการบุเรียญเก่า ณวัดอรุณราชธาราม จะได้เปนกังวลด้วยการซึ่งจะบำรุงกายแลกิจที่จะบริโภคนั้นหามิได้ เมื่อใครมีศรัทธาให้อาหารก็ได้บริโภค บางทีอดอาหารมื้อหนึ่งบ้าง วันหนึ่งบ้าง ทรมาตนมาจนวันเผาตัวตาย แต่เมื่อนายนกเผาตัวนั้น จะได้บอกกล่าวแก่ญาติมิตรผู้ใดผู้หนึ่งให้รู้หามิได้ คนทั้งปวงเมื่อเห็นศพนายนกเผาตัวตาย ก็มีศรัทธาพากันมาทำบุญบังสกุลศพนายนกเปนอันมาก"

° ปีชาตสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑

๑) วันเสาร์เดือน ๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาพลบ เกิดพายุใหญ่ที่กรุงเก่า พ้ำผ่ายอดพระเจดีย์วัดภูเขาทอง วัดเจ้าขรัว แลพระปรางค์วัดกระษัตรายอดหัก พระเจดีย์วัดภูเขาทองแลวัดเจ้าขรัวใครจะปฏิสังขรณ์หาปรากฏไม่ ได้ความแต่ว่าวัดกระษัตรานั้น เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

๒) วันอาทิตย์เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ พ้ำผ่าถูกเสาชิงช้า

ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒

๑) ในครั้งเมื่อทำสวนขวานั้น เรือสำหรับข้างในพายในตระสวนขวา แต่แรกใช้เรือสำปั้นไม้ฉำฉาสั่งมาแต่เมืองจีน พระยาสุริยวงษ์มนตรี (ดิศ) เห็นว่ารูปเรือสำปั้นจีนเรอร่ำนัก จึ่งคิด

ต่อเปนเรือสำปั้นแปลง แก้ไขรูปให้เพรียวกว่าเรือจัน ถวายสำหรับข้างในพายในส่วนขวา ต่อนั้นพระยาสุริยวงษ์มนตรีจึงคิดอ่านเปนเรือสำปั้นยาว ๗ วา ๘ วา ครั้นช่างเรือชำนาญแล้ว จึงให้ทำเปนเรือสำปั้นขนาดใหญ่มีเก่งสลักลวดลายเรียกว่าเรือเก่งพั้ง ยาวถึง ๑๔-๑๕ วา ใช้เปนเรือพระที่นั่ง แลเรือที่นั่งเจ้านายเรือข้าราชการผู้ใหญ่[๑] ส่วนเรือญวน ซึ่งเปนเรือต่อขนาดใหญ่ใช้แจวมีเก่งสำหรับไปทางไกลนั้น เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ทรงริทำขึ้นก่อน แล้วจึงเปนตัวอย่างทำใช้กันต่อไป มีทั้งของหลวง ของเจ้านาย แลข้าราชการผู้ใหญ่[๒]

๒) วันพฤหัศบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เกิดน้ำใหญ่ท่วมเข้าไปในกำแพงพระนคร น้ำท่วมคราวนี้ ไม่ใช่คราวท่วมใหญ่ ที่

---

๑ เรือเก่งพั้งใช้กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ พึ่งเลิกสูญหมดเมื่อมาเปลี่ยนใช้เรือกลไฟขนาดย่อม

๒ เรือญวนที่กล่าวนี้มีตั้ง ๒๐ แจว ข้างท้ายเรือปักธงอาวุธแลหางนกยูง ยังมีใช้จนรัชกาลที่ ๕ เหมือนกัน แต่หมดไปก่อนเรือสำปั้นเก่งที่เรียกว่าเรือญวนนั้น เรือชนิดนี้เดิมญวนใช้ แต่ตั้งเก่งค่อนมาข้างท้ายมาก เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์เห็นจะไปทอดพระเนตรเห็น เมื่อคราวเปนแม่ทัพลงไปเมืองพัดบ่อง ไปทรงจำอย่าง แก้ไขตั้งเก่งให้ค่อนไปข้างกลางลำ จึงเรียกชื่อว่าเรือญวน เหมือนกับที่เรียกเรือสำปั้นตามศัพท์จีนฉนั้น

เรียกกันว่าปีเถาะน้ำมาก ครานั้นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔

๓) วันศุกร เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ดาวพระอังคารเข้าในวงพระจันทร์ ปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

๑) วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ฝนตก ฟ้าผ่าถูกยอดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒) ณเดือน ๔ มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์น้อย (คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทำเฉลิมไกรลาศแลมีการแห่อย่างโสกันต์เจ้าฟ้า แรมค่ำหนึ่ง ๒ ค่ำ ๓ ค่ำ เจริญพระพุทธมนต์โสกันต์ แรม ๔ ค่ำโสกันต์ แล้วสมโภชอีก ๓ เวลา

ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔

๑) เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เข้าแพงถึงเกณฑ์ละชั่ง ๑

ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

๑) วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ เห็นดาวพฤหัสบดีเข้าในดวงพระจันทร์

ของซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ มีอีกอย่าง ๑ คือ เครื่องถ้วยชามเบญจรงค์ แต่ลายน้ำทอง เครื่องเบญจรงค์ครั้งกรุงเก่าที่ไทยให้อย่างลายให้ทำ มีแต่ลายเทพนมนรสิงห์ พื้นนอกสีดำ ข้างในสีเขียว ครั้งรัชกาลที่ ๓ ได้เริ่มให้อย่างไปทำลายแลสีแปลกออกไปบ้าง แต่ของที่ดีเช่นถ้วยชามลาย

น้ำทอง ผูกลวดลายเปนดอกกุหลาบแลดอกไม้อื่น ๆ แลโถชาม เบญจรงค์เปลี่ยนเปนสีต่าง ๆ เปนรูปต่าง ๆ คือ ราชสีห์แลครุฑ เปนต้น มามีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับว่าเปนของอย่างเอกที่พบอยู่ในเวลานี้ แต่จะเริ่มทำเมื่อปีไรไม่พบจดหมายเหตุ จึงไม่ได้ลงไว้ตามศักราช เครื่องลายน้ำทองแลเบญจรงค์ที่ทำต่อมา ลวดลายแลฝีมือทำสู้ครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้

ผลประโยชน์แผ่นดิน

ภาษีอากรที่เก็บในรัชกาลที่ ๒ คือ ค่านาอย่าง ๑ อากรสวนอย่าง ๑ อากรบ่อนเบี้ยอย่าง ๑ ภาษีค่านขนอนอย่าง ๑ อากรตลาดอย่าง ๑ ภาษีสินค้าเข้าออกอย่าง ๑ ค่าราชการอย่าง ๑ จำนวนเงินภาษีอากรทั้งปวงนี้ ที่ได้ปี ๑ ไม่ใคร่พอจับจ่ายใช้สอยในราชการ ต้องแต่งสำเภาไปค้าขายหากำไรเพิ่มเติม ครั้งนั้นมีเรือกำปั่นหลวง ๒ ลำ ชื่อเรือมาลาพระนครลำ ๑ เรือเหราข้ามสมุทลำ ๑ แต่งไปค้าขายถึงอินเดียบ้าง ไปเพียงเกาะหมากบ้าง เมืองสิงคโปร์บ้าง เมืองหมาเกาบ้าง เจ้านายแลข้าราชการที่มีทุนทรัพย์ต่างก็ต่อกำปั่นไปเที่ยวค้าขาย เงินหลวงที่ได้ในปี ๑ ๆ บางปีก็พอเบี้ยหวัด บางปีก็ไม่ได้พอ ต้องลดอัตราเบี้ยหวัดลง บางปีสามส่วนลดส่วนหนึ่งบ้าง บางปีต้องลดถึงสองส่วนหนึ่งบ้าง บางปีก็พระราชทานผ้าลายแจกเพิ่มเติมในเบี้ยหวัดบ้าง[๓]

ความปรากฏในใบบอกของครอเฟิด ว่าได้สืบส่วนเรื่องผลประโยชน์แผ่นดิน ได้ความว่าปีหนึ่งจำนวนผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้ดังนี้ :—

ค่านา	๒๕๗,๐๐๐ บาท
อากรสุรา	๒๖๔,๐๐๐ บาท
อากรบ่อนเบี้ย	๒๖๐,๐๐๐ บาท
อากรตลาด	๑๖๕,๐๐๐ บาท
ค่าน้ำ	๖๔,๐๐๐ บาท
ผูกปี้จีน (บางทีจะรวมทั้งค่าราชการ)	๒๐๐,๐๐๐ บาท
กำไรอากรรังนก	๑๐๐,๐๐๐ บาท
กำไรขายฝาง (หาบละบาท ๕๐ สตางค์)	๒๒๕,๐๐๐ บาท
กำไรขายดีบุก (หาบละ ๑๕ บาท)	๖๐,๐๐๐ บาท
กำไรอากรพริกไทย	๓๒๐,๐๐๐ บาท
กำไรขายของอย่างอื่นในพระคลังสินค้า	๑๑๐,๐๐๐ บาท
ภาษีขาเข้าแลกำไรในการค้าขายนอกจากพระคลังสินค้าขาย	๒๐๐,๐๐๐ บาท
รวมผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้ปีหนึ่ง	๒,๒๒๖,๐๐๐ บาท

---

๓ ความที่กล่าวมานี้ ว่าตามที่จดไว้ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์

ครอเพียงว่าสมกับที่เจ้าพระยาทิพากรวงษ์กล่าวข้อ ๑ ว่าลิบได้ ความว่าเพราะการใช้จ่ายมาก เงินที่เหลือคงพระคลังมีน้อย มี เงินคงพระคลังในคราว ๑ ไม่ใคร่เกินกว่า ๑๒๐,๐๐๐ บาท[๔]

พระราชานุกิจ

ประเพณีในราชสำนักครั้งในรัชกาลที่ ๒ ทรงประพฤติพระราชา นุกิจก็คล้ายกันกับเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ผิดกันไม่มากนัก คือเวลา เช้าเสด็จออกท้องพระโรง เสียงพระแล้วเสด็จออกชุนนาง ว่าราชการ แผ่นดินในตอนเช้าเวลา ๑ เวลาในระหว่างนั้น เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว (เข้าใจว่าทรงการช่างต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ มี

---

๔ การที่ครอเพียงนี้ คงตัดจากพวกพ่อค้า บาญชีที่ได้จะ เอาเปนแน่หรือใกล้ที่เดียว ยังเปนแน่ไม่ได้ แต่ที่ว่าผลประโยชน์ แผ่นดินได้น้อยนั้น เปนความจริง แต่ไม่ใช่เพราะผลประโยชน์แผ่นดิน มีน้อยอย่างเดียว ที่จริงเปนเพราะผลประโยชน์แผ่นดินตกเรี่ยเสียหายเสีย มากด้วย ด้วยในครั้งนั้นเจ้านายแลชุนนางผู้ใหญ่ ต่างมีสมพลบ่าวไพร่ คนละมาก ๆ ต่างบ้องกันประโยชน์ผู้คนของตน แผ่นดินจึงเสียเปรียบ อันนี้เรื่องแลกเปลี่ยหัวดันนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ไม่ใช่ผลประโยชน์ที่ได้ตาม ตำแหน่งน่าที่ในราชการอย่างได้พระราชทานเงินเดือนกันทุกวันนี้ เพราะ ในครั้งนั้นบรรดาผู้ที่มียศแลตำแหน่งมีทางได้ผลประโยชน์ประจำตำแหน่ง

มีพระหัตถ์ในการช่าง ยังมีสิ่งของที่ได้ทรงทำเองอยู่หลายอย่าง) เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จออกทรงพิจารณาการก่อสร้างและการอื่น ๆ บ้าง ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนบ้าง พอค่ำทรงสดับพระธรรมเทศนาในท้องพระโรงกัณฑ์ ๓ แล้ว เสด็จออกที่พระที่นั่งสนามจันทร์บ้าง ในท้องพระโรงบ้าง เบิกเจ้านายและข้าราชการเข้าเฝ้า ทรงประภาษราชการอีกครั้ง ๑ จนเวลายามเศษจึงเสด็จขึ้น โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองพิจารณาความฎีกาของราษฎร และทรงบัญชาการกรมพระตำรวจด้วย ด้วยกรมพระตำรวจมีน่าที่รับแต่พิจารณาฎีกา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงบัญชาการเรื่องความฎีกาสิทธิขาด คอยทรงตะล่างมิให้ตั้งค้าง

สวรรคต

เมื่อณวันพุฒ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๒๘๖ พ.ศ. ๒๔๖๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร มีพระอาการให้มึนแต่เมื่อยพระองค์ จึงเรียกพระโอสถข้างที่ชื่อจรไนเพ็ชร์ ซึ่งเคยเสวยมาแต่ก่อนนั้นมาเสวย ครั้นเสวยแล้วเกิดพระยาการให้ร้อน

เช่นได้ค่าธรรมเนียม แลได้จากการที่มีสมพตบ้างไพร่เป็นผลประโยชน์ที่ได้ในทางราชการประจำตำแหน่ง ส่วนเบี้ยหวัดนั้น เป็นเงินพระราชทานเป็นบำเหน็จ ส่วนที่มาปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณเฉภาะพระองค์ ข้าพเจ้าเคยได้สดับมาดังนี้

เปนกำลัง จึงรับสั่งเรียกพระโอสถชื่อว่าทิพโอสถมาเสวยอีกขนาน ๑ พระอาการก็ไม่คลาย กลับเซื่องซึมไป มิได้ครัสสิ่งใด แพทย์หลวงประกอบพระโอสถถวาย ก็เสวยไม่ได้ต่อมา ประชวรอยู่ ๗ วัน ครั้นถึงณวันพุฒ เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท ก็เสด็จสู่สวรรคต สิริพระชนมายุได้ ๕๗ พรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ ๑๖ พรรษา

เรื่องสืบสันตติวงษ์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระประชวรโดยรวดเร็ว แลมีพระอาการครัสไม่ได้มาแต่แรก จึงไม่ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชวงษ์พระองค์ใด ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระราชวงษานุวงษ์ แลข้าราชการจึ่งปฤกษากันถวายราชสมบัติแก่ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเปนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชนมายุกว่าพระองค์อื่น แลได้ทรงรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณในราชกิจทั้งปวงมา ให้ผ่านพิภพสืบสนองพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตนั้น

พระราชโอรสพระราชธิดา
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย

เรียงตามลำดับพระชัณษา
พระเจ้าลูกเธอประสูติครแต่เมื่อเสด็จดำรงพระยศ
เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ๔๗ พระองค์

๑ พระองค์เจ้าหญิงจักรจันี ประสูติบีมเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาดี ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันโดยมากว่า เจ้าคุณพี่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูติบีมแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาส่วน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๓ พระองค์เจ้าชายทับ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ประสูติวันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ บีมแมนพศก จุลศักราช ๑๑๔๙ พ.ศ. ๒๓๓๐

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเรียม (สมเด็จพระศรีสุดาไลย) ในรัชกาลที่ ๒ รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ได้ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจ ว่าความฎีกา แลรับราชการต่าง ๆ ต่างพระเนตรพระกรรณ

เสด็จผ่านพิภพ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

สวรรคต ณวันพุฒ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุญ จุลศักราชยังเป็น ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓ พระชันษา ๖๔ พรรษา

พระราช ประวัติปรากฏ ในหนังสือพระราช พงษาวดาร รัชกาลที่ ๒ แลที่ ๓ โดยพิศดาร

๕ พระองค์เจ้าหญิงดำภู ประสูตรณวันพุฒ เดือน ๕ ปีรกาเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาส่วน

ในรัชกาลที่ ๓ รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมขุนกัลยาสุนทร เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕ ได้ว่าราชการฝ่ายในหลายอย่าง แลได้รักษากุญแจพระราชวังชั้นใน

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อณวัน ๗๙ ค่ำ ปีมเมีย จุลศักราช ๑๒๐๙ พ.ศ. ๒๓๙๙

พระชัณษา ๕๙ ปี

๕ พระองค์เจ้าหญิงบ้อม ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีจอยังเปนเอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒ ที่ ๒ ในสมเด็จพระศรีสุดาไลย

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

พระชัณษา ๕ ปี

๖ พระองค์เจ้าหญิงทับทิม ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ พ.ศ. ๒๓๓๓ ในเจ้าจอมมารดาแจ่มใหญ่

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๗ พระองค์เจ้าหญิงยี่ฉุ่น ประสูตรณวันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ พ.ศ. ๒๓๓๓ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

ได้ว่าพนักงานพระภูษา เห็นจะในรัชกาลที่ ๓

สันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

พระชัณษา ๘๐ ปี

๘ พระองค์เจ้าชายกลัวยไม้ ประสูติรณวันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาส่วน
ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสุนทรธิบดี
ในรัชกาลที่ ๓ เพลิงไหม้วัง สิ้นพระชนม์ในเพลิง เมื่อ
ณวัน ๕ ๗ ๕ ค่ำ ปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๒๙๓ พ.ศ. ๒๔๗๕
พระชันษา ๔๐ ปี
เป็นต้นสกุลกลัวยไม้ ณกรุงเทพ

๙ พระองค์เจ้าหญิงบุบผา ประสูติรณวันจันทร์ เดือน ๗ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๔๓๔
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตี๋ (เจ้าคุณพี่)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๐ พระองค์เจ้าหญิงวงษ์ ประสูติรณวันอังคาร เดือน ๗ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๔๓๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่าพนักงานพระสุคนธ์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงปุก ประสูติรณวันพุฒ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๕๔ พ.ศ. ๒๔๓๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาสั้น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีรกา จุลศักราช ๑๒๓๕

พ.ศ. ๒๔๑๕

พระชันษา ๘๑ ปี

๑๒ พระองค์เจ้าชายดำ ประสูตร เดือน ๕ ปีชวด จุลศักราช ๑๓๕๔

พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๓ ในกรมสมเด็จพระศรีสุดาไลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๓๕๕

พ.ศ. ๒๓๓๖

พระชันษา ๑ ปี

๑๓ พระองค์เจ้าชายกุสุมา ประสูตรณวันศุกร เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ

ปีฉลูยังเปนจัตวาศก จุลศักราช ๑๓๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

ในเจ้าจอมมารดากรุด

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นเสพสุนทร

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๔ พระองค์เจ้าหญิง

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดานิ่ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๕ พระองค์เจ้าชายมั่ง ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ

ปีฉลู จุลศักราช ๑๓๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานิ่ม

ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นเดชอดิศร
ในรัชกาลที่ ๓ เลื่อนกรม เป็นกรมขุนเดชอดิศร เมื่อ
เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕
ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร เทพย
นิกรบีรานุรักษ์ บวรศักดิพิเศษ บรมเชฐวราธิวงษ์ พงษา
นุพงษ์ปติษฐา สุนทรปรีชานุภาพ ศุภกาพยปฏิภาณ สุค
ไพศาลอรรถธรรมศาสตร ธรรมิกนารถบพิตร เจ้ากรมเป็น
พระยา เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญ จุล
ศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
ได้กำกับกรมพระอาลักษณ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ จนตลอด
พระชนมายุ
ได้กำกับกรมนาในรัชกาลที่ ๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ
ปีมแม จุลศักราช ๑๒๒๑ พ.ศ. ๒๔๐๒
พระชันษา ๖๗ ปี
เป็นต้นสกุลเดชาติวงษ์ ณกรุงเทพ
๑๐ พระองค์เจ้าหญิงสัมจีน ประสูตรณวันศุกร เดือน ๘ อุตรา
สาธ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖
ในเจ้าจอมมารดาเกต
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๗ พระองค์เจ้าชายพนมวัน ประสูตรณวันพุฒ เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีขาล จุลศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์
ในรัชกาลที่ ๓ เลื่อนกรม เป็นกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เมื่อเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕
ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ นเรนทรสุริยวงษ์ อิศวรพงษ์พรพิพัฒน์ ศักดิรัตนธำรง คุณาลงกฎเกียรติวิบุลย์ อดุลยเดชบพิตร เจ้ากรมเป็นพระยา[1] เมื่อปีกุญ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
ได้ทรงกำกับกรมพระนครบาลมาแต่ในรัชกาลที่ ๒
ในรัชกาลที่ ๕ ได้ว่ากรมพระคชบาล
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘
พระชันษา ๖๒ ปี
เป็นต้นสกุลพนมวัน ณกรุงเทพ

๑๘ พระองค์เจ้าหญิงหรุ่น ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๙ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘

---

๑ ที่ว่าเจ้ากรมเป็นพระยา ตามจดหมายในห้องอาลักษณ แต่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงสังเกตว่า อาลักษณอาจจะจดผิดได้

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาส่วน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าหญิงไย ประสูติวันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

ปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘

ในเจ้าจอมมารดาอิน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุญ จุลศักราช ๑๒๒๕

พ.ศ. ๒๔๐๖

พระชันษา ๖๘ ปี

๒๐ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ เดือนอ้าย ปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๕๗

พ.ศ. ๒๓๓๘

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเหมเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๑ พระองค์เจ้าหญิงพลับ ประสูติวันอาทิตย์ เดือน ๕

ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๕๙ พ.ศ. ๒๓๔๐

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาส่วน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๒ พระองค์เจ้าชายกุญชร ประสูติวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ

ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นพิทักษ์

เทเวศร์

ถึงรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เปนกรมพระพิทักษ์เทเวศร์
นเรศรราชรวิวงษ์ อิศวรพงษ์พิพัฒนศักดิ์ อุดมอรรควรยศ
วงษประณตนารถนเรนทร์ พาหเนนทรบพิตร เมื่อปีกุญ
จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๕
ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่ากรมม้า
ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมพระคชบาลด้วยอีกกรม ๑
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๕
แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๒๕ พ.ศ. ๒๔๐๖
พระชันษา ๖๕ ปี
เปนต้นสกุลกุญชร ณกรุงเทพ

๒๓ พระองค์เจ้าหญิงสังวาล ประสูตร เดือน ๗ ปีมเมีย
จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๔ พระองค์เจ้าชายเนตร ประสูตร เดือน ๗ ปีมเมีย
จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
ในเจ้าจอมมารดาปราง (ท้าวอรจันทร์)
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๕ พระองค์เจ้าชายโคมเพ็ชร ประสูตร เดือน ๖ ปีมแมเอกศก
จุลศักราช ๑๑๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเหมเด็ก
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๖ พระองค์เจ้าชายเรณู ประสูตร เดือน ๗ ปีมแม จุลศักราช ๑๑๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒
ในเจ้าจอมมารดาบุนนาค
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๗ พระองค์เจ้าชายอำไพ ประสูตร เดือน ๗ ปีมแม จุลศักราช ๑๑๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒
ในเจ้าจอมมารดาทองอยู่
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๘ พระองค์เจ้าชายอัมพร ประสูตร เดือน ๗ ปีมแม จุลศักราช ๑๑๖๑ พ. ศ. ๒๓๔๒
ในเจ้าจอมมารดาเมวงซอ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๙ พระองค์เจ้าหญิงสุกรม ประสูตรณวันศุกร เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมแม จุลศักราช ๑๑๖๑ พ. ศ. ๒๓๔๒
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาส้น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๐ พระองค์เจ้าชายเนียม ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ ปีวอกยังเปนเอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ พ. ศ. ๒๓๔๒
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๓ พระองค์เจ้าชาย ประสูตร เดือน ๖ บี้วอก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาอ้น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงน้อย ประสูตร เดือน ๑๒ บี้วอก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาอ่วน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงประภา ประสูตร เดือนอ้ายบี้วอก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาบุญมา (ซึ่งต่อมาเป็นท้าวทรงกันดาล)

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๔ พระองค์เจ้าชายชัยวงษ์ ประสูตร บี้วอก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาน้อย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๕ พระองค์เจ้าชายทินกร ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีรกา จุลศักราช ๑๑๖๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหลวงภูวเนตร นรินทรฤทธิ

ได้ว่ากรมพระนครบาลอยู่น่อยหนึ่ง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเดือนอ้ายขึ้นค่ำ ๑ ปีมเส็ง จุลศักราช ๑๒๑๙ พ. ศ. ๒๔๐๐

พระชันษา ๕๖ ปี

เป็นต้นสกุลทินกร ณกรุงเทพ

๓๖ พระองค์เจ้าหญิงรศคนธ์[๑] ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือนอ้าย บีรกา จุลศักราช ๑๑๒๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ เจ้าพ้าชาย (ราชกุมาร) ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือนยี่บีรกา จุลศักราช ๑๑๒๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

เป็นเจ้าพ้าที่ ๑ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร ในรัชกาลที่ ๑

๓๘ พระองค์เจ้าชายไพฑูรย์ ประสูตร บีจอ จุลศักราช ๑๑๒๕ พ. ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทิม

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสนิทนเรนทร เมื่อณวันศุกร เดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ บีวอก จุลศักราช ๑๑๙๗

---

๑ อิกบาญชี ว่าประสูตรเดือน ๓ ต่อ ๓๗

พ. ศ. ๒๓๗๙

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูตร ปีจอ จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเหมเด็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุญ จุลศักราช ๑๑๒๕

พ. ศ. ๒๓๔๖

๔๐ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตร ปีจอ จุลศักราช ๑๑๖๔

พ. ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยระนาด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๑ พระองค์เจ้าชายโต ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๑๒๕ พ. ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเฉย

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอินทรอมเรศ

ในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนกรม เปนกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ เมื่อปีกุญ จุลศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๓๙๔

ได้ว่ากรมแสงปืนต้นมาแต่ในรัชกาลที่ ๓

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีรกา จุลศักราช ๑๒๒๓ พ. ศ. ๒๔๐๔

พระชันษา ๕๙ ปี

๔๒ พระองค์เจ้าหญิงอินทนิล ประสูตรณวันพุฒ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๑๖๖ พ. ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ. ศ. ๒๔๑๕

พระชันษา ๖๙ ปี

๔๓ เจ้าฟ้าชายมงกุฎ สมมุติเทวาวงษ์ พงษาอิศวรกระษัตรขัตติยราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๑๑๖๖ พ. ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๒ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

ในรัชกาลที่ ๒ เป็นอธิบดีกรมมหาดเล็ก ทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เป็นเจ้านายพระองค์หนึ่ง ที่ปรากฏในพงษาวดาร ว่าได้เป็นเปรียญ ในรัชกาลที่ ๓ เป็นพระราชาคณะสมณศักดิเท่าเจ้าคณะรอง แต่เป็นใหญ่ในการไล่หนังสือ

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุญ ยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ. ศ. ๒๓๙๓

พระราชประวัติแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ตอนรั

คตเมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พ. ศ. ๒๔๑๑
พระชันษา ๖๕ ปี

๔๔ พระองค์เจ้าชายกลาง ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๖๗ พ. ศ. ๒๓๔๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยระนาด
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ เมื่อปีกุญ จุลศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๓๙๔
ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนกรม เปนกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ สุรบดินทรเทวราชวิวัฒศักดิ์ขำรง บรมวงษ์สรรพเชฐวิเศษศักดิอเนกชัญญลักษณบัญวรฤทธิ มหิศวรพงษ์พิพัฒ สุพรรณรัตนจิตราลังการโกศล สุวมลปรีชาคุณาลงกรณ์ วรเกียรติคุณวิบุลยศักดา อดุลยเดชานุภาพบพิตร
ได้กำกับกรมช่างทองมาแต่ในรัชกาลที่ ๓
ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่าความศาลราชสกุลตลอดมาจนสิ้นพระชนม์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ พ. ศ. ๒๔๒๐
พระชันษา ๗๓ ปี
เปนต้นสกุลวัชรีวงศ์ ณกรุงเทพ

๔๕ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีขาล ยังเปนสัปตศก จุลศักราช ๑๓๖๗ พ. ศ. ๒๓๕๘ ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทิม

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา เมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๙๔ แล้วเลื่อนเปนกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชาในปีนั้น ได้กำกับกรมหมอนวด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อณวันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีรกา จุลศักราช ๑๒๒๓ พ. ศ. ๒๔๐๔ พระชันษา ๖๕ ปี

เปนต้นสกุลชุมแสง ณกรุงเทพ

๔๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตร ปีขาล จุลศักราช ๑๓๖๗ พ. ศ. ๒๓๕๘ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่

ประสูตรได้ ๓ วัน สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตร ปีขาล จุลศักราช ๑๓๖๗ พ. ศ. ๒๓๕๘ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาพะวา

สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

แต่นี้ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนกรมพระราชวังบวร ฯ

๔๗ พระองค์เจ้าหญิงสายสมร ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๑๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเสี่ยง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมแมศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๔๑๔
พระชันษา ๖๔ ปี

๔๘ พระองค์เจ้าขายน้อม ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ ปีมโรง จุลศักราช ๑๑๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๑
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวงษาสนิท เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๒๐๔ พ. ศ. ๒๓๘๕
ในรัชกาลที่ ๔ เดือนกรม เปนกรมหลวงวงษาธิราชสนิท เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๙๕
ในรัชกาลที่ ๓ ได้กำกับกรมหมอ
ในรัชกาลที่ ๔ ได้กำกับราชการมหาดไทย ว่าพระคลังสินค้า แลเปนที่ปฤกษาราชการแผ่นดิน

สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะแมศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๔๑๔

พระชันษา ๖๔ ปี

เป็นต้นสกุลสนิทวงศ์ ณกรุงเทพ

๕๐ เจ้าฟ้าชายจุฬามณี (คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๑

ที่ ๓ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงรับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เมื่อณวันเดือน ๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๙๔ พ. ศ. ๒๓๗๕

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับพระบวรราชาภิเศก เป็นสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระบวรราชโองการ

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่าการกรมทหารปืนใหญ่

พระราชประวัติปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร

สวรรคตในรัชกาลที่ ๔ ณวันอาทิตย์ เดือนยี่แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗ พ. ศ. ๒๔๐๗

พระชันษา ๕๗ ปี

๕๑ พระองค์เจ้าชายมรกฎ ประสูตรณวันพุฒ เดือนยี่ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๑

ในเจ้าจอมมารดาทองดี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมขุนสุถิตย์สถาพร เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมทหารญวน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

แต่นี้ประสูตรเมื่อบรมราชาภิเศกแล้ว

๕๒ พระองค์เจ้าชายชัยยา ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพะงา

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นถาวรวรยศ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ ตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมผีพายข่างราง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีวอกเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖

พระชันษา ๖๕ ปี

๕๓ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูตร ปีมเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๒

ในเจ้าจอมมารดากล่ำ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๔ พระองค์เจ้าหญิงนิ่มนวล ประสูตร ปีมแมศก
จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาถูกจันทน์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๕๕ พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูตร ปีมแมศก จุลศักราช ๑๑๗๓
พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหนูจีน
ประสูตรได้ ๖ วัน สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๖ พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูตร ปีมแมศก
จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหนูจีน
ประสูตรได้ ๗ วัน สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๗ พระองค์เจ้าชายนิลรัตน ประสูตรณวันจันทร์ เดือน ๙
แรม ๗ ค่ำ ปีมแมศกจุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ในเจ้าจอมมารดาพิม
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอลงกฎ
กิจปรีชา เมื่อณวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญศก
จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมแสงปืนแสงหอกดาบ แลได้กำกับช่างทองโรงกระสาปน์ทำเงินเหรียญ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐

พระชันษา ๕๗ ปี

เปนต้นสกุลนิตรัตน ณกรุงเทพ

๕๗ พระองค์เจ้าชายอรุณวงษ์ ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ ในเจ้าจอมมารดาเอม

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวรศักดาพิศาล เมื่อณวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนกรม เปนกรมหลวงวรศักดาพิศาลสุภาธิการรังสฤษฎ์ เมื่อปีจอนพศก พ.ศ. ๒๔๑๗

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมกองแก้วจินดา แลกรมช่างหล่อ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันศุกร เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๓๑

พระชันษา ๗๖ ปี

เปนต้นสกุลอรุณวงษ์ ณกรุงเทพ

๕๙ พระองค์เจ้าชายกปิตถา ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ปีจอยังเปนเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมพระอาลักษณ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕

พระชันษา ๖๐ ปี

เปนต้นสกุลกปิตถา ณกรุงเทพ

๖๐ เจ้าพ้าชายอาภรณ์ ประสูตรณวันศุกร เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙

ที่ ๑ ในเจ้าพ้ากุณฑลทิพยวดี

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ช่วยกำกับกรมพระคชบาล

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

พระชันษา ๓๓ ปี

เปนต้นสกุลอาภรณกุล ณกรุงเทพ

๖๑ พระองค์เจ้าชายปราโมช ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ ปีขวดอัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
ได้เลื่อนกรม เปนกรมชุน เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐
ในรัชกาลที่ ๔ ได้กำกับกรมพระนครบาล แลได้ว่ากรมหมอ กรมช่างเครื่องบ ช่างหุงกระจก กับญวนหก ได้ชำระความรับสั่ง ได้ว่ากรมท่า
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕
พระชันษา ๕๗ ปี
เปนต้นสกุลปราโมช ณกรุงเทพ

๖๒ พระองค์เจ้าหญิงกรรแสง ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๐ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
ในเจ้าจอมมารดานวล
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖๓ พระองค์เจ้าชายเผ่า ประสูตร เดือน ๑๒ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

ในเจ้าจอมมารดาพุ่ม
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๖๔ พระองค์เจ้าชายเกยูร ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๗
แรม ๔ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๖๕ เจ้าฟ้าชายกลาง ประสูตรณวันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑
ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๒ ในเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี
ในรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานพระนามตามจารึกในพระ
สุพรรณบัตรว่า เจ้าฟ้ามหามาลา เจ้ากรมเปนหมื่นปราบ
ปรปักษ์ เมื่อปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔
เลื่อนกรม เปนกรมขุนบำราบปรปักษ์ เมื่อณวันศุกร
เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙
พ.ศ. ๒๔๑๐
ในรัชกาลที่ ๕ เลื่อนกรม เปนกรมพระบำราบปรปักษ์
มหิศวรศักดิสุนทรรวิวงษ์ บรมพงษ์บริพัตร วิวัฒนยโสดม
สรรพศิลปาคมอุดมกิจ พิฆเนศวรประสิทธิคชกรรมสาตร
โหรกลานุวาทกาพยปฏิภาณ สฤษดิสรรพศุภการสกลรัษฎา
ขิกิจปรีชาวดโยพาร ยุติธรรมาทวาธยาไศรย ไตรศรีรัตนี
ราดา มหันตเดชานุภาพบพิตร เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๒

ขึ้น ๕ ค่ำ ปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
เถลิงกรม เป็นสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ มหิศวร
ศักดิศุนทรรวิวงษ์ บรมพงษบริพัตร วิวัฒนยโสดม
สรรพศิลปาคมอุดมกิจ พิฆเนศวรประสิทธิคชกรรมสาคร
โหรกดานุวาทกาพยปฏิภาณ สฤษดิศุภการสกลรัษฎาธิกกิจ
ปรีชาวดโยพาร สมบูรณคุณสารสุจริตจริยาภิรมย์ ราช
พงษานุกรมมุขปติษฐา สกลนราภิมานิต นริศราธิบดินทร์
ปรมินทรมหาราชวโรประการ ปรีชาญาณยุติธรรมาชวาชยา
ไศรย ศรีรัตนไตรยสรณคุณารักษ์ บรมอรรคมหาบุรุษย
รัตน สุขุมาลศุภลักษณ์ วิสุทธิชาติ ธรรมิกนารถบพิตร
เมื่อณวันเสาร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกาสัปตศก
จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘
ในรัชกาลที่ ๑ รับราชการในกรมวัง
ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมวัง กรมพระคชบาล แต่กรมสังฆ
การีธรรมการ
ในรัชกาลที่ ๕ ที่ประชุมพระราชวงษานุวงษ์ แลข้าราชการ
พร้อมกันสมมตให้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก แล
ว่าพระคลังทั้งปวง ต่อมาได้ว่ากระทรวงมหาดไทยอีก
กระทรวงหนึ่ง
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ
ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๗

พระชันษา ๖๗ ปี

เปนต้นสกุล มาลากุล ณกรุงเทพ

๖๖ พระองค์เจ้าหญิงโศกา ประสูตรณวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๖๗ เจ้าพ้าหญิง ประสูตรณวันพุฒ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุลศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

ที่ ๓ ในเจ้าพ้ากุณฑลทิพยวดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๖๘ พระองค์เจ้าหญิงกัณฐา ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๖๙ พระองค์เจ้าหญิงมารยาตร ประสูตรณวันอาทิตย์ เดือน ๓ ปีมเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ในเจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๗๐ เจ้าพ้าชายบี๋ว ประสูตรณวันศุกร เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ที่ ๔ ในเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๗๑ พระองค์เจ้าหญิงกัลยาณี ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๔
ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๐๕
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๗๒ พระองค์เจ้าหญิงแม้นเขียน ประสูติ ณ วันจันทร์ เดือนอ้าย
ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๐๖
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาจันทน์
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อณวันที่ ๒๘ กันยายน (ตรงกับณวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๒๗๘) พ.ศ. ๒๔๕๐
พระชันษา ๔๔ ปี

๗๓ พระองค์เจ้าหญิงชมชื่นอุ่นยนงค์ ประสูติ ณ วันเสาร์ เดือน ๓
ขึ้น ๔ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอ
ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์

เรียงตามลำดับพระชันษา

๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูติรบีกุญศรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓
พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาสำลี ๆ เปนธิดาพระเจ้ากรุงธนบุรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒ พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประสูติรบีกุญศรีศก จุล
ศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวิเบศร์บวร
ในรัชกาลที่ ๔ เลื่อนกรม เปนกรมขุนวิเบศร์บวร
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓ พระองค์เจ้าหญิงประชุมวงษ์ ประสูติรบีขาลฉศก จุล
ศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๔ พระองค์เจ้าชายปาน ประสูตรปีชาลฉศก จุลศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นอมรมนตรี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๕ พระองค์เจ้าหญิงนัดดา ประสูตรปีมโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๓๙
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาสำลี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖ พระองค์เจ้าหญิงขนิษฐา ประสูตรปีมเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพฤหัศบดี เดือน ๒ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘
พระชันษา ๗๘ ปี

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีมแมเอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาน่วม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๘ พระองค์เจ้าชายพงษ์อิศเรศ ประสูตรปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาสำลี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิเดช เมื่อณวันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุลอิศรเสนา ณกรุงเทพ

๙ พระองค์เจ้าหญิงสุวรรณ ประสูตรปีรกาตรีศก จุลศักราช ๑๑๖๓ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๐ พระองค์เจ้าชายไม้เทศ ประสูตรปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๑ พระองค์เจ้าชายภุมริน ประสูตรปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๒ พระองค์เจ้าหญิงพัน ประสูตรปีกุญเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕ พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น

สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพุฒ เดือน ๘ แรม ๑๒
ค่ำ ปีมเสงตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
พระชันษา ๗๙ ปี

๑๓ พระองค์เจ้าภุมเรศ ประสูตรบีกุญเบญจศก จุลศักราช ๑๑๖๕
พ.ศ. ๒๓๔๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่น
อมเรศรัศมี
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงนฤมล ประสูตรบีขวดฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖
พ.ศ. ๒๓๔๗
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาลำดี
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๕ พระองค์เจ้าหญิงงาม ประสูตรบีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๗
พ.ศ. ๒๓๔๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาก้อนทอง
สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๖ พระองค์เจ้าชายเดื่อ ประสูตรบีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๗
พ.ศ. ๒๓๔๙
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาน่วม

สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เปนต้นสกุลพยัคฆเสนา ณกรุงเทพ

๑๗ พระองค์เจ้าชายไย ประสูตรบี่เถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาศิลา สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๘ พระองค์เจ้าชายกระต่าย ประสูตรบี่เถาะนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ พ.ศ. ๒๓๕๐ ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาน่วม สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๙ พระองค์เจ้าชายทับทิม ประสูตรบี่มโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา ประสูตรบี่มเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๒ ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดาน่วม สืบพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๑ พระองค์เจ้าชายฤกษ์ ประสูตรณวันพฤหัศบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ บี่มเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๒ ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเด็ก

ทรงผนวชเป็นสามเณรมาแต่ในรัชกาลที่ ๒
ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระราชาคณะ สถิตย์ณวัดบวรนิเวศ
ครั้นรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่น
บวรรังษีสุริยพันธุ์ บีย์พรหมจรรย์ธรรมวรยุต ปฏิบัติ
สุทธคณนายก พุทธศาสนิดิลกวรัยยบรรพชิต สรรพ
ธรรมิกกิจโกศลสุวิมลปรีชา บัญญาธรรคมหาสมณุตม
บรมบพิตร ได้ทรงเป็นพระอุปัชยาจารย์ เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้า
ในพระบรมราชวงษ์นี้มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ครั้นรัชกาลที่ ๕
ได้เลื่อนพระเกียรติยศ เป็นพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระ
ปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ บีย์พรหมจรรย์
ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธคณนายก พุทธศาสนิดิลกปวรัยย
บรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศลสุวิมลปรีชา บัญญาธรรค
อนาคาริยรัตโนดม พุทธราคมโหรกลากุศโลภาษ ปรมินทร
มหาราชหิโตปัชยาจารย์ มโหพาเมตยาภิชยาไศรย พุทธาทิ
ศรีรัตนไตรยคุณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์สกลสงฆปาโมกษประชา
นาธิบดินทร์ มหาสมณะคณินทรวโรดม บรมบพิตร เมื่อ
ณวันศุกร เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ บีรกาเบญจศก จุล
ศักราช ๑๒๓๕ พ. ศ. ๒๔๑๖
ต่อมาได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเศก เป็นสมเด็จกรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรังษีสุริยพันธุ์ บีย์พรหมจรรย์
ธรรมวรยุต ปฏิบัติสุทธคณนายก ธรรมนิติสาธกปวรัยย

บรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศลสุวิมลปรีชา ปัญญาอรรค มหาสมณุตม บรมพงษาธิบดี จักรกรีบรมนารถ มหาเสนานุรักษ์อนุราชวรางกูร ปรมินทรบดินทรสูรย์หิโต ปัธยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย ไตรปิฎกโหรกตาโกศล เบญจปตลเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุต มาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฐสมณศักดิธำรง มหาสังฆปรินายก พุทธศาสนิตถกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัตติญาณมหากระวี พุทธาทิศรีรัตนไตรยคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน สยามาธิโลกยปฏิพัทธพุทธบริสัษยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์สกลพุทธจักโรปการกิจ สกุษคีศุภการ มหาปาโมกษประธานวโรดมบรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย์ณวัดบวรนิเวศราชวรวิหารพระอารามหลวง ณกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ดำรงพระเกียรติยศ เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปรินายกทั่วทั้งพระราชอาณาเขตร เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๐ (ตรงกับปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๔๓๔)

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๗ กันยายน (ตรงกับณวัน ๔ ๗ ๑๑ ค่ำปีมโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๕๔) พ.ศ. ๒๔๓๕ พระชันษา ๘๓ ปี

๒๒ พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูตรบี่มเม็ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

๒๓ พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูตรบี่มเม็ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์
สิ้นพระชนม์ในวันประสูตร

๒๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรบี่มเม็ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงปทุมเกศ ประสูตรบี่มเม็ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูตรบี่มเม็ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๗ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูตรบี่มเมี่ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
ในเจ้าจอมมารดาเล็ก
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เปนต้นสกุลสหาวุธ ณกรุงเทพ

๒๘ พระองค์เจ้าชายสาทิสพากร ประสูตรบี่มเมี่ยโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรบี่มแมดรี่ศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาม่วง

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ประสูตรบี่มแมดรี่ศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
ในเจ้าจอมมารดานิ่ม
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูตรบี่กอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕
ในเจ้าจอมมารดานก (ซึ่งภายหลังเปนท้าวสมศักดิ์)
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๒ พระองค์เจ้าชายยุคันธร ประสูติรบีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเด็ก
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิ เมื่อณวันจันทร์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐
ได้ว่ากรมช่างทหารในญวน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕
เป็นต้นสกุลยุคันธร ณกรุงเทพ

๓๓ พระองค์เจ้าชายสิ่งห์ ประสูติรบีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม
เป็นต้นสกุลสิ่งห์ ณกรุงเทพ

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูติรบีรกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖
ในเจ้าจอมมารดาศรี ธิดาเจ้าเวียงจันท์
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๕ พระองค์เจ้าชายรัชนิกร ประสูติรบีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗
ในเจ้าจอมมารดาพลับ (จินตหรา)

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
เป็นต้นสกุลรัชนิกร ณกรุงเทพ

๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูตรปีจอฉศก จุลศักราช ๑๓๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาม่วง
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ พระองค์เจ้าชายทัศทรง ประสูตรปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๓๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
ในเจ้าจอมมารดาแจ่ม

๓๘ พระองค์เจ้าชายรองทรง ประสูตรปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๓๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
ในเจ้าจอมมารดาภู่ (อิเหนา)
ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการ เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ ปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐
ได้ทรงบังคับการโรงทอง
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
พระชันษา ๖๑ ปี
เป็นต้นสกุลรองทรง ณกรุงเทพ

๓๙ พระองค์เจ้าชายสุดวอน ประสูตรปีฉลูนพศก จุล
ศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
ในเจ้าจอมมารดามี (บุษบา)
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๐ พระองค์เจ้าหญิงสุดศาดา ประสูตรปีฉลูนพศก จุล
ศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาม่วง
ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนกรมขุนเสนานุรักษ์ ๑๔ พระองค์
ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนพระบัณฑูรน้อย ๗ พระองค์
ประสูตรเมื่อเสด็จดำรงพระยศเปนกรมพระราชวัง
บวรสถานมงคล ๑๙ พระองค์

บาญชีพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๒ ทั้งวังหลวงวังน่า ฉบับที่พบผิดกันอยู่บ้าง เมื่อพิมพ์หนังสือนี้เวลาสอบมีน้อย สอบไม่ได้ถ้วนถี่ แลบางทีจะยังคลาศเคลื่อนอยู่บ้าง

ห้องสมุดกระทรวงศึกษาธิการ
ห้องสมุด
๑๑
กระทรวงศึกษาธิการ